
Universiteit
Leiden
The Netherlands

De kolonie op drift : de representatie en constructie van koloniale identiteit in fictie over de zeereis tussen Nederland en Nederlands-Indië (1850-1940)

Veer, C.B. van 't

Citation
Veer, C. B. van 't. (2020, February 18). *De kolonie op drift : de representatie en constructie van koloniale identiteit in fictie over de zeereis tussen Nederland en Nederlands-Indië (1850-1940)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/85449

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/85449

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle http://hdl.handle.net/1887/85449 holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Veer, C.B. van 't
Title: De kolonie op drift : de representatie en constructie van koloniale identiteit in fictie over de zeereis tussen Nederland en Nederlands-Indië (1850-1940)
Issue Date: 2020-02-18

DE KOLONIE OP DRIFT

Coen van 't Veer

De kolonie op drift

'Every story ever told really happened. Stories are where memories go when they're forgotten.'

'We're all stories in the end.'

Doctor Who

Voor mijn zoons
Peter van 't Veer en Marc van 't Veer

en mijn ouders
Peter van 't Veer en Miep van 't Veer-Verbeem

De kolonie op drift

De representatie en constructie van koloniale identiteit in fictie over de zeereis tussen Nederland en Nederlands-Indië (1850-1940)

Coen van 't Veer

Verloren
Hilversum
2020

Het Prins Bernhard Cultuurfonds beheert ruim 400 CultuurFondsen op Naam. Deze publicatie is mede tot stand gekomen dankzij een bijdrage uit het Christiaan G. van Anrooij Fonds, en dankzij bijdragen van
de J.E. Jurriaanse Stichting
het Dr. Hendrik Mullerfonds
de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting
het Boekenfonds Elisabeth Grent / F.J.A.M. van der Helm

Universiteit
Leiden
Centre for the Arts
in Society

Dit onderzoek is mede mogelijk gemaakt door een Promotiebeurs voor leraren van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 023.033.010, en door Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS).

Afbeelding op het omslag: Pol Dom, bewerkt door Tanja Stropsma.
Afbeelding op de achterkant: advertentie uit het kerstnummer van *d'Oriënt* – 1932.

ISBN 978 90 8704 825 9

© 2020 Coen van 't Veer & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Ontwerp & opmaak: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Kaarten 8

Voorwoord 11

Inleiding 13
1 Onderzoeksvraag 13
2 Theoretische concepten 16
3 Corpus 20
4 Onderzoeksmethode 26
5 Onderzoekscategorieën 27
6 Opbouw van deze studie 31

Hoofdstuk 1 Per zeilschip om de Kaap (1850-1895) 33
1 Inleiding 33
2 Historisch kader 33
3 Corpus 36
4 Analyse van de werken 40
4.1 Een zeilschip tussen Oost en West: de evenaar als omslagpunt 40
Baren en oudgasten: van Europeaan tot Indischgast 42
4.2 Stand en status: gradaties van beschaving 45
Adel en patriciaat: het summum van civilisatie 46 | Burgers: positieve representaties 47 | Burgers: negatieve representaties 48 | Koloniale soldaten: schuim en gespuis 50
4.3 Gender: in het kielzog van mannen 51
Samenleving en gezin: de vrouw aan het roer 51 | Het huwelijk: moederschap en mannenschaarste 52 | Zoutwaterliefde: romances op een zeilschip 54 | Erotiek en reputatie: lusten en lasten 56
4.4 Etniciteit: een glijdende schaal 58
Europees blijven versus verindischen: verwilderde mannen 58 | Europees blijven versus verindischen: onbeheerste vrouwen 64 | Indo-Europese mannen: lichte en donkere tinten 68 | Indo-Europese vrouwen: lichte en donkere tinten 70 | Inheemsen: 'primitieve' bedienden 74
5 Conclusie 81

Hoofdstuk 2 Per stoomschip door het Suezkanaal (1870-1895) 87
1 **Inleiding** 87
2 **Historisch kader** 87
3 **Corpus** 90
4 **Analyse van de werken** 94
4.1 **Een schip tussen Oost en West: het Suezkanaal als overgangszone** 94
Baren en oudgasten: Port Said als toegangspoort 95
4.2 **Stand en status: de burger in opmars** 101
Adel en patriciaat: innerlijke beschaving en maatschappelijke egalisatie 101 | Burgers: positieve representaties 103 | Burgers: negatieve representaties 104 | Koloniale soldaten: wangedrag en wantoestanden 108
4.3 **Gender: getrouwde vrouwen, gouvernantes en handschoentjes** 109
Samenleving en gezin: de vrouw aan het roer 109 | Het huwelijk: op mannenjacht 111 | Zoutwaterliefde: romances op een stoomschip 112 | Erotiek en reputatie: relaties en restricties 114
4.4 **Etniciteit: een voorzichtig ethisch geluid** 116
Europees blijven versus verindischen: één enkel geval 116 | Indo-Europese mannen: witte idealen 117 | Indo-Europese vrouwen: tussen beschaving en *bedak* 120 | Inheemsen: cosmetische koloniale kritiek 125
5 **Conclusie** 130

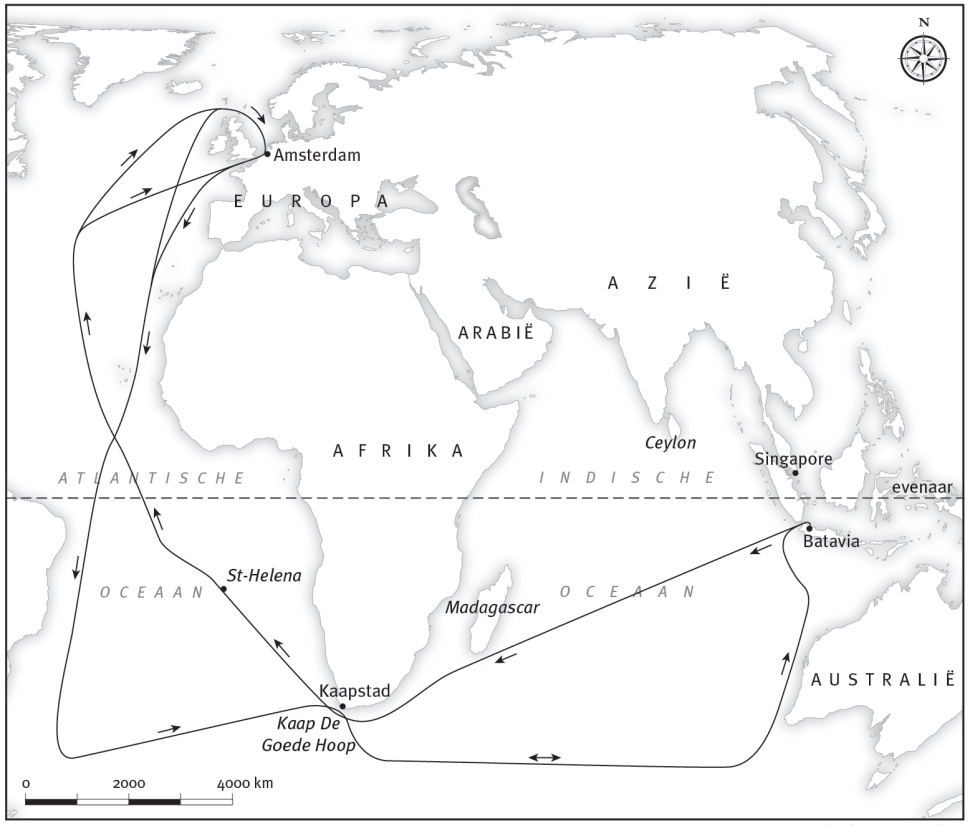
Hoofdstuk 3 Het passagiersschip (1895-1925) 137
1 **Inleiding** 137
2 **Historisch kader** 137
3 **Corpus** 144
4 **Analyse van de werken** 148
4.1 **Een schip tussen Oost en West: Europa als ideaal** 148
Baren en oudgasten: 'moderne' en ouderwetse Europeanen 148
4.2 **Stand en status: uitvergrote verschillen** 154
Burgers: positieve representaties 159 | Burgers: negatieve representaties 161
4.3 **Gender: de invloed van Europese vrouwen** 163
Samenleving en gezin: vrouwenemancipatie en vooruitzichten in Indië 164 | Het huwelijk: zelfbewuste vrouwen 166 | Zoutwaterliefde: 'oosterse' lusten en westerse restricties 167 | Erotiek en reputatie: het mannenmonopolie doorbroken 168
4.4 **Etniciteit: de beschavingsmissie** 170
Europees blijven versus verindischen: de angst voor degeneratie 170 | Indo-Europeanen: tussen wal en schip 177 | Inheemsen: voorzichtige vermenselijking 179
5 **Conclusie** 185

Hoofdstuk 4 Varende zeepaleizen (1925-1940) **191**
1 **Inleiding** 191
2 **Historisch kader** 192
3 **Corpus** 197
4 **Analyse van de werken** 202
4.1 **Een schip tussen Europa en het Europese Oosten** 202
Baren en ervaren Indiëgangers: westerlingen in westerse sferen 204
4.2 **Stand en status: elite versus middenklasse** 211
Aan lager wal geraakte adel 215 | Intellectuele elite 217 | Burgerlijke kolonialen 220
4.3 **Gender: westerse vrouwen en ontremde Europeanen** 222
Samenleving en gezin: moderniteit en emancipatie 222 | De mailboot als broeinest van driften 225 | Het handschoentje als dramatisch personage 230
4.4 **Etniciteit: tussen Europeanen en Indonesiërs** 233
Europeanen en de invloed van het Oosten 234 | Indo-Europeanen in de marge 236 | Tussen inheemsen en Indonesiërs 241
5 **Conclusie** 252

Algemene conclusie en discussie **263**
De kolonie op drift 263 | Koloniale identiteit 264 | Ideologische verschuivingen 265 | Tussen kolonisatoren en gekoloniseerden 267 | Koloniale kleurlijnen 268 | Angst voor degeneratie 270 | Van inheemsen naar Indonesiërs 270 | Tot slot 273

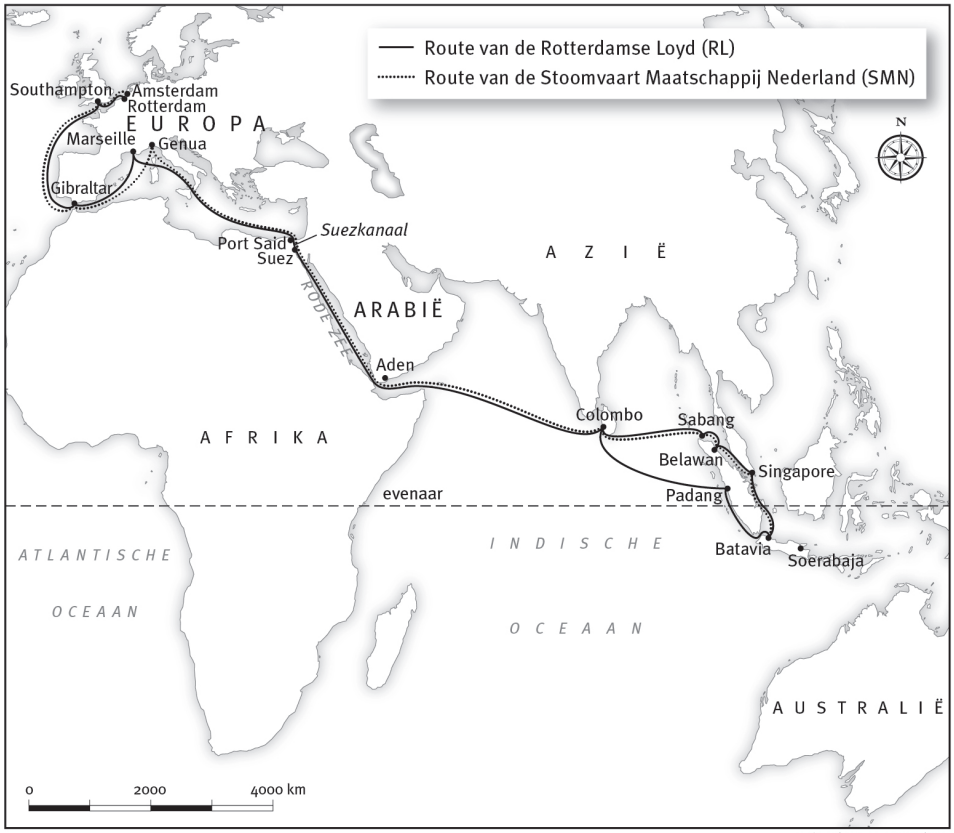
Summary **275**
Noten **281**
Bibliografie **301**
Boeken die behoren tot het geanalyseerde corpus 301
Secundaire literatuur 303
Register **314**
Curriculum vitae **319**

Kaarten

Erik Eshuis Infographics

Route per zeilschip om Kaap de Goede Hoop

Erik Eshuis Infographics

Route per stoomschip door het Suezkanaal

Voorwoord

Soms tref je het en kun je voor een zacht prijsje een bijzonder boek kopen. Zo vond ik in 1992 in het schap 'Scheepvaart' van een Dordtse uitdragerij voor een gulden *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot* (1929) van Melis Stoke (het pseudoniem van Herman Salomonson 1892-1942). Ik was op zoek naar materiaal voor een scriptie over de zeereis van Nederland naar Nederlands-Indië in fictie, maar trof met *Zoutwaterliefde* veel meer dan dat. In deze roman wordt verteld over een overtocht uit de jaren twintig van de vorige eeuw vanuit het perspectief van negen personages die diverse geledingen van de koloniale maatschappij vertegenwoordigen. Het lezen van *Zoutwaterliefde* vormde de aanzet om mij te verdiepen in de geschiedenis van de passagiersvaart op Indië. Ik kwam tot de ontdekking dat er veel prachtige boeken gepubliceerd waren over de schepen waarmee de overtocht werd gemaakt (bijvoorbeeld de werken van Nico Guns), maar nauwelijks over de maatschappelijke verhoudingen in de gecomprimeerde koloniale samenleving die zich aan boord van die schepen bevond. Zo ontstond uiteindelijk het idee voor *De kolonie op drift*.

Het is verheugend te constateren dat in de afgelopen tijd meer wetenschappers onderzoek zijn gaan doen naar de koloniale verhoudingen op de schepen die tussen Europa en Azië voeren. In 2015 publiceerde Elleke Boehmer *Indian Arrivals 1870-1915*, waarin zij onder andere aan de hand van literaire werken laat zien hoe de opening van het Suezkanaal niet alleen de reis tussen 'metropool' en kolonie bekortte, maar ook de interculturele contacten tussen kolonisatoren en gekoloniseerden bevorderde. In 2019 verscheen *Subversive Seas* van Kris Alexanderson, een studie over de invloed van maritieme netwerken op het Nederlandse kolonialisme in Indië tijdens het interbellum. Helaas verscheen dit boek op het moment dat het onderzoek voor *De kolonie op drift* al was voltooid.

Er zijn veel mensen en instanties die ik wil bedanken voor hun bijdrage aan *De kolonie op drift*. Mijn dank gaat allereerst uit naar Olf Praamstra en Rick Honings. Als promotor en copromotor hebben zij de totstandkoming van deze dissertatie steeds op deskundige, meevoelende en humorvolle wijze begeleid. Susanne Onel nam de eindredactie van de tekst voor haar rekening. Haar kritische blik en steun waren onontbeerlijk.

Dankzij de promotiebeurs voor leraren van NWO en de bereidwilli-

ge medewerking van de rector-bestuurders van de Stichting voor Katholiek Onderwijs St. Liduina, Rob van Oevelen en Annerieke van Grol, kon ik vijf jaar lang twee dagen in de week aan dit boek werken.

Een prettige werkomgeving vond ik bij onderzoeksinstituut LUCAS (Leiden University Centre for the Arts in Society). Ook het KITLV (Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde) heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan *De kolonie op drift*. Als geaffilieerde gastonderzoeker heb ik vele uren doorgebracht in de oude leeszaal van het instituut. Toen de collectie van het KITLV, de uitgebreidste ter wereld op het gebied van de Indische Letteren, opging in die van de Asian Library, verhuisde ik mee naar de Universiteitsbibliotheek Leiden. Daar trof ik op de Leeszaal Bijzondere Collecties al even behulpzame mensen als op het KITLV. Ook wil ik Irene Jacobs van het Maritiem Museum Rotterdam en Jocelyn Anderson-Wood van het Hull Maritime Museum bedanken voor de toestemming om belangrijke illustraties te gebruiken, en Erik Eshuis voor het maken van de zeeroutekaarten.

Tijdens het maken van *De kolonie op drift* wist ik mij steeds omringd door mensen uit de kring van *Indische Letteren*. Peter van Zonneveld en Gerard Termorshuizen maakten mij tijdens mijn studententijd enthousiast voor koloniale literatuur. Goede contacten heb ik ook overgehouden aan mijn reizen naar Java. Bij Christina Suprihatin, Amalia Astari en Rianti Manullang van de Studi Belanda van de Universitas Indonesia Depok, en Putri Nastiti van Antara Bandung kon ik terecht met mijn vragen over Indonesië.

André Huizer van Boekhandel De Ridderhof, Govert Zijlmans van antiquariaat Batavia en Hans van der Kamp van antiquariaat Minerva voorzagen mij van gouden tips over bruikbare boeken. Mijn dank gaat ook uit naar Bas Bosschaart, Corrie Bouw, Paul Coenen, Dirk Ponsen, Peter Eldering, Netje Fernhout-Salomonson, Hans van den Houten, Fred Lodder, Sytske Schreuder, Joek van Werkhoven, Niels van Werkhoven en Jan Zuijderhoudt. Zij toonden steeds warme belangstelling voor mijn persoonlijke én wetenschappelijke reilen en zeilen.

Boven alles is dit de plaats om mijn familie en gezin te bedanken. Mijn broer Bas houdt niet van lezen, maar informeerde altijd met oprechte belangstelling naar mijn schrijfprojecten. Mijn partner Femmy van de Belt moest mij vaak missen, maar was er altijd voor me. Zij is mijn rots in de branding. Van jongs af aan hebben mijn ouders Peter van 't Veer en Miep van 't Veer-Verbeem het mogelijk gemaakt dat ik opstond als ik weer eens was gevallen. Mijn zoons Peter en Marc betekenen meer voor mij dan in woorden is te vatten. Aan mijn ouders en mijn zoons draag ik *De kolonie op drift* op.

Inleiding

1 Onderzoeksvraag

In *Tropische zoutwaterliefde*, een roman van de Nederlandse journalist en schrijver Henri van Wermeskerken (1882-1937) uit 1932, maakt een professor deel uit van de grote passagiersgemeenschap op een mailboot naar Indië.[1] De geleerde wil in de kolonie onderzoek doen naar het ontstaan van de mensheid. Van een planter krijgt hij te horen dat hij daarvoor niet helemaal naar Indië hoeft te gaan. De hele koloniale maatschappij is immers op het schip te vinden:

> Je hebt hier de meest uiteenloopende rassen.... Javaansche en Maleische bedienden, Chineesche stokers, Rotterdamsche bootslieden, ambtenaren B.B., planters, halfbloeden, een Sudanneger, die een prins moet zijn, secretarie-ambtenaren, zakenmenschen met en zonder koppen, menschen met harde en zachte schedel, handschoentjes met trouwe en ontrouwe zielen, professor ik zeg je, jullie zoeken het altijd veel te ver, hier aan boord kan je studiën maken....[2]

Tijdens de periode van het Nederlandse kolonialisme in Azië (1596-1942) verzorgden zeilschepen – en later mailboten – de belangrijkste verbindingen tussen Nederland en Indië.[3] Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze scheepsreizen hun sporen hebben nagelaten in de literatuur. Enige jaren geleden las ik in een kort tijdsbestek vier boeken waarin de reis per mailboot van Nederland naar Nederlands-Indië in de negentiende en twintigste eeuw een rol speelt. Het waren *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (1892) van Adinda, *In en uit het paradijs getild* (1975) van A. Alberts, *Bougainville* (1981) van F. Springer en *Heren van de thee* (1992) van Hella S. Haasse.[4] Ik raakte geïntrigeerd door de verhalen over de reis tussen het 'moederland' en de kolonie en ontdekte dat de overtocht zelf een belangrijk thema is in de Indisch-Nederlandse literatuur.[5] Ik vroeg mij af hoe dat geweest moet zijn, zo'n zeereis maken, en ik begon allerlei informatie over dit onderwerp te verzamelen en te lezen: van beschrijvingen van mailboten tot reisverslagen en reisgidsen. Het viel mij op dat er in dit soort werken vaak verwezen wordt naar romans en korte verhalen over de overtocht, fictionele teksten dus, als belangrijke bron van kennis omtrent de zeereis.

Dat sluit aan bij wat Rob Nieuwenhuys, de grand seigneur van de Nederlands-Indische Letterkunde, zegt in *Baren en oudgasten* (1998). Hij beweert

zelfs dat de Indische bellettrie vaak een beter beeld van de overtocht geeft dan een reizigersgids:[6]

> De conversatie, de praatjes, de roddel en de *gossip*, de zoutwaterliefdes, de avondwandelingen op het dek, de zielestrijd van een 'handschoentje', de excursies aan wal en de onvermijdelijke bals masqués aan boord – we vinden ze uitvoerig beschreven in de Indische romans, in vroegere en latere.[7]

Over zo'n schijnbaar gewone bootreis zijn volgens Nieuwenhuys indringende verhalen geschreven, die laten zien dat zo'n overtocht naar Indië een heel bijzondere gebeurtenis was. Het waren immers reizen 'van een aantal willekeurige burgers, die gedurende een maand of langer met elkaar moe[s]ten verkeren, ongeacht hun afkomst, huidskleur, ras, of burgerlijke vooroordelen'.[8] Gedurende de hele overtocht waren de opvarenden tot elkaars gezelschap veroordeeld. Rudy Kousbroek schrijft daarover iets vergelijkbaars in *Een passage naar Indië* (1978). Volgens hem bevond een passagier zich aan boord in een 'micro-universum'.[9]

Het voorwerk voor mijn studie *De kolonie op drift* begon in 1992 met het onderzoeken van fictionele verhalen over de reis per mailboot naar Indië.[10] Hierin wordt de gemeenschap aan boord van de schepen gerepresenteerd als een gecomprimeerde versie van de koloniale samenleving, die een transitie ondergaat. Alle geledingen zijn vertegenwoordigd – van Raad van Indië tot inheemse hutjongen.[11] In Beb Vuyks *Het laatste huis van de wereld* (1941), een persoonlijk verslag van haar leven op Buru, staat een observatie die aangeeft hoezeer de identiteit van een westerling op weg van Europa naar Azië transformeert. In Europa was iemand 'gewoon' Europeaan, maar in de koloniale samenleving genoot een westerling vanwege zijn afkomst meteen de hoogste status:

> Vrijwel iedereen, die in Indië aankomt met het doel hier een werkkring te vinden, is reeds begonnen te veranderen. De bescheiden man, die zich te Genua heeft ingescheept, is vele graden belangrijker geworden, wanneer hij te Priok aan wal stapt. Het is een oxydatieproces van de ziel, waaraan geen mensch ontkomt.[...] 300 jaren lang is iedere nieuweling bij aankomst in Indië automatisch een hoofdman geworden, een leider, een zeer belangrijk persoon. Op het moment dat hij Europa verliet, is hij Europeaan geworden.[12]

Deze fictionele reisverhalen beschrijven niet alleen de koloniale maatschappij, maar door de performatieve werking van taal en literatuur wordt in deze teksten ook de koloniale identiteit geconstrueerd.[13] Onder koloniale identiteit wordt dan verstaan: het geheel van rollen, gedrag, eigenschappen en onderlinge verhoudingen die worden bepaald door (meestal) onuitgesproken regels die een 'koloniaal discours' onthullen.[14]

Maaike Meijer schrijft in *In tekst gevat* dat de Indische bellettrie een neerslag én een constructie laat zien van het zelfbeeld van Nederland als koloniale natie: deze fictionele teksten zijn tevens *actoren* geweest in het vormgeven van

de koloniale werkelijkheid.[15] Aan Indische literatuur valt dus af te lezen, aldus Meijer, hoe de koloniale werkelijkheid werd gerepresenteerd, gezien, geleefd, gerechtvaardigd en betwist. De koloniale literatuur beschrijft én creëert de koloniale identiteit.

Aangezien in de verhalen over de overtocht tussen Nederland en Indië een koloniaal discours schuilgaat, kunnen ze gerekend worden tot de koloniale literatuur in het algemeen en tot de Indische letterkunde in het bijzonder. Teksten over de zeereis tussen Europa en Azië laten, zoals gezegd, duidelijk zien hoe de koloniale identiteit wordt gerepresenteerd en geconstrueerd.[16] Dat heeft twee oorzaken.

Ten eerste vormt een reis in de geïsoleerde wereld van een schip bij uitstek een geschikte gelegenheid voor het creëren van een verandering van identiteit. Paul Baker en Jo Stanley schrijven dat zo'n zeereis een rituele initiatiefase is in het leven van de reizigers.[17] De passagiers van het schip betreden een onbekende samenleving, leren de sociale regels daarvan kennen en ontwikkelen complexe banden met andere ingewijden.[18] Nieuwenhuys geeft aan dat reizigers die naar Indië gingen, zich moesten aanpassen aan een koloniale maatschappij waarin 'oosterse' invloeden aanwezig waren.[19] Omgekeerd moesten opvarenden die de omgekeerde route volgden, zich instellen op een samenleving waarin westerse sociale verhoudingen heersten.[20] Halverwege de reis vond er een omslag plaats.[21] De reizigers bevonden zich dus zowel op de reis van Nederland naar Indië als op die van de kolonie naar Europa in fysiek én mentaal opzicht in transitie. Hun identiteit transformeerde tijdens de overtocht. Om van deze veranderingen in identiteit een goed beeld te krijgen, worden hier zowel verhalen over de reis naar Indië als over die naar Europa onderzocht.

Ten tweede is op een schip, zoals gezegd, de kolonie in een notendop aanwezig en worden de leden van deze koloniale samenleving tijdens de reis voortdurend met elkaar geconfronteerd.[22] Waar de vertegenwoordigers van verschillende geledingen van de koloniale maatschappij elkaar in Indië nog kunnen ontlopen, kan daarvan aan boord geen sprake zijn. De reizigers verkeren gedurende meerdere weken onder wisselende weersomstandigheden in een gedwongen samenzijn op een beperkte oppervlakte. Ze bevinden zich in een sociale ruimte die gezien kan worden als een *contact zone*, een term van Mary Louise Pratt, die in de volgende paragraaf nader wordt uitgewerkt. De *contact zone* aan boord van een schip heeft de werking van een snelkookpan: onderlinge verschillen komen sneller naar boven en worden uitvergroot. Belangrijk daarbij is dat de koloniale identiteit ontstaat in een 'koloniaal discours', waarin een koloniaal ideaal, een koloniale standaard, wordt gepropageerd.[23] De superioriteit van de westerse, witte, christelijke, masculiene, heteroseksuele, bezittende elite wordt bevestigd, en aan deze maatschappelijke 'toplaag' worden de plicht en het recht toebedeeld om te heersen over 'de Ander', die automatisch als inferieur wordt gerepresenteerd.[24]

Het doel van *De kolonie op drift* is te onderzoeken hoe de representatie van

de koloniale identiteit eruitziet en hoe de constructie van de koloniale identiteit tot stand komt in fictionele teksten over de overtocht per schip van Europa naar Indië en vice versa, in de periode 1850-1940. Tevens worden de veranderingen in de representatie en constructie van de koloniale identiteit in deze periode geanalyseerd.

2 Theoretische concepten

In deze paragraaf worden de begrippen 'koloniaal discours' en 'representatie' alsook het concept *contact zone* nader toegelicht. Deze begrippen zijn afkomstig uit de postkoloniale theorievorming.[25]

De term 'koloniaal discours' is gemunt door de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Said, die samen met Frantz Fanon, Homi Bhabha en Gayatri Spivak als de grondlegger van de postkoloniale theorie kan worden gezien. Aanhangers hiervan proberen aan te tonen dat het centrum van de (wereld)macht vanaf 1500 gedomineerd werd door een westerse mannelijke elite, die de legitimatie van de koloniale expansie ontleende aan een zelfgecreëerd koloniaal discours. In zijn baanbrekende boek *Orientalism* uit 1978 beweert Said dat het zogenoemde oriëntalisme een westerse en subjectieve beeldvorming is van de Oriënt. Het Westen heeft volgens hem deze constructie in het leven geroepen als een effectieve en invloedrijke strategie om macht te krijgen over het Oosten en om die te kunnen behouden. Dit oriëntalistische, koloniale discours wordt gevormd door westerse representaties van het Oosten. Aan deze representaties ligt een ideologie ten grondslag waarin het Westen superieur is aan het Oosten, omdat het Westen over een veel hogere staat van beschaving zou beschikken.[26] Overigens is in de wereldgeschiedenis het brengen van de vermeende voordelen van een 'superieure' beschaving aan 'onderontwikkelde' volken door alle grote rijken als een voorwendsel voor oorlog en overheersing aangevoerd.[27]

Een discours is opgebouwd uit representaties die verwijzen naar een werkelijkheid die in al haar complexiteit heeft bestaan, maar die nergens meer direct aanwezig is. We hebben slechts toegang tot die werkelijkheid via datgene wat ernaar verwijst, dus via representaties, zoals films, documentaires, historische werken, gebouwen, voorwerpen, en ook verhalen. Alles wat naar het verleden verwijst, is een representatie daarvan. De representatie neemt daarmee de plaats in van de werkelijkheid. Als substituten van de werkelijkheid kunnen de representaties ook het handelen van mensen beïnvloeden en zo de werkelijkheid doen veranderen. De tekst komt in zo'n geval in plaats van wat deze representeert. De werkelijkheid verdwijnt dan achter de representatie. Samen dragen de representaties een discours uit dat de visie op de werkelijkheid bepaalt. Deze visie voedt, stuurt en legitimeert het denken, voelen en handelen van mensen. Een discours kan dus gezien worden als de verzamelde,

naar elkaar verwijzende en met elkaar agerende kennis en beeldvorming over een onderwerp. Een koloniaal discours bewerkstelligt, bevestigt en bestendigt (ideologieën over) de machtsverhoudingen in een koloniale maatschappij.[28]

Deze hiërarchische machtsstructuren komen tot stand in een *contact zone*, een begrip dat, zoals bovenvermeld, de New Yorkse literatuurwetenschapper Mary Louise Pratt in 1992 heeft gemunt in haar boek *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Een *contact zone* zoals gedefinieerd door Pratt, is een sociale ruimte waarin verschillende culturen elkaar ontmoeten, met elkaar botsen en worstelen. Voortdurend ontstaan er daardoor asymmetrische machtsverhoudingen. In de *contact zone* wordt de onderlinge hiërarchie in hoge mate bepaald door het koloniale discours. De *contact zone* is de ruimte waarin westerlingen en de 'Ander' elkaar tegenkomen, waardoor er een bepaalde beeldvorming ontstaat, een identiteit wordt geconstrueerd en uitwisseling optreedt. De ontmoeting en de omgang met elkaar leiden tot 'transculturatie': een wederzijdse beïnvloeding van verschillende culturen, waaruit nieuwe vormen van cultuur en identiteit ontstaan.[29] Vaak treden er ook vormen van acculturatie op, waarbij – in dit geval – de dominante cultuur aspecten van de inferieur geachte beschaving overneemt.[30] Zo kan er hybridisering ontstaan, een ontwikkeling die in het koloniale discours als problematisch geldt.[31]

Om inzicht te krijgen in de representatie en constructie van de koloniale identiteit moet de asymmetrie in de verhoudingen tussen álle geledingen van de opvarenden onderzocht worden, dus ook die tussen Europeanen onderling. Daarom wordt in *De kolonie op drift* het begrip *contact zone* enigszins opgerekt. Bij Pratt betreft dit concept immers slechts de contacten in de kolonie tussen kolonisatoren en gekoloniseerden. In deze studie wordt *contact zone* ook op de situatie aan boord van de schepen en op ontmoetingen tussen Europeanen toegepast. Het in kaart brengen van de machtsverschillen tussen de verschillende groepen Europeanen levert namelijk een beeld op van het epicentrum van de koloniale macht, in die zin dat er een stelsel van normen en waarden wordt blootgelegd waaraan de ideale koloniale machthebber in het koloniale discours moet voldoen. Op deze manier wordt ook in contacten tussen Europeanen een koloniale identiteit geconstrueerd. In dit boek wordt het concept *contact zone* dus gebruikt om de sociale ruimte aan te duiden waarbinnen de westerse mannen in contact komen met in de toenmalige samenleving gemarginaliseerde groepen. Daaronder vallen niet alleen vrouwen, mensen van gemengde afkomst, mensen met een andere religie en niet-witte mensen, maar ook witte mensen die uit lagere sociale klassen komen of op een andere manier afwijken van het ideaalbeeld van de Europese kolonisator. In de representatie van deze contacten wordt de koloniale standaard, de ideale koloniale identiteit, vastgesteld en bewaakt.

Een belangrijke notie in het koloniale discours is de dubbele westerse beschavingsclaim, die de koloniale overheersing moet legitimeren. Dit monopolie op 'beschaving' vormde de kern van de identiteit van de koloniale Europese

Een baboe met een tweeling en hun moeder aan boord van *ss Oranje* – 1924 (KITLV).

elite. De westerse cultuur zou superieur zijn aan die van alle andere volkeren. Deze worden voorgesteld als onbeschaafd en daardoor inferieur. De westerse man gold als de kroon op de evolutie en bezat het monopolie op ontwikkeling en vooruitgang. Vanuit die ideologie had het Westen het recht om andere, niet-westerse volkeren te overheersen, maar ook de plicht om ze te helpen. Het Westen dacht een beschavingsmissie te hebben die zich in Rudyard Kiplings woorden laat samenvatten als *the white man's burden*.[32]

Deze missie om 'beschaving', orde en democratie te brengen hield in dat het Westen van mening was dat het Oosten deze niet of in onvoldoende mate bezat.[33] De Verlichting werd gezien als een unieke fase in de evolutie van de Europese cultuur, die de westerse beschaving superieur maakte ten opzichte van de rest van de wereld. De Amerikaanse historica en antropologe Ann Laura Stoler schrijft in *Duress: Imperial Durabilities in Our Times* dat de westerse beschavingsmissie niet voor niets was gekoppeld aan dit concept: 'The Enlightenment with a capital E appears almost seamlessly to map onto the capital E of Empire.' De kolonisatoren identificeerden zich op eenzijdige wijze met het rationalisme dat de Verlichting voorstond en dat de westerse cultuur uniek en superieur aan alle andere zou maken.[34] Verlichtingsidealen als vrijheid, gelijkheid en broederschap resulteerden in het koloniale discours in het uitsluiten

van mensen op grond van raciale theorieën.[35]

Bij het construeren van de koloniale identiteit is het representeren van de verschillen tussen het Westen en het Oosten in binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotyperingen van wezenlijk belang. In dit proces van zelfrepresentatie en *othering* worden alle beschavingen die afwijken van die van het Westen, automatisch tot inferieur verklaard. Zo wordt de superioriteit van het Westen en de inferioriteit van 'de Ander' geconstrueerd en hiërarchie in de koloniale samenleving aangebracht.[36] Het is aannemelijk dat dit procedé ook wordt toegepast in de *contact zone* die aan boord van de schepen aanwezig is in de fictie over de reis tussen Nederland en Indië.

De romans over de overtocht zijn reisverhalen. Vaak heeft zo'n tekst over de scheepsreis het karakter van een (innerlijk) cultureel conflict, dat uitmondt in een louterend zelfinzicht en in persoonlijke groei, een *rite de passage*.[37] Deze verandering van identiteit vindt in reisverhalen uit het tijdperk van het kolonialisme plaats binnen het koloniale discours. De Europese reiziger representeert de andere wereld als inferieur aan zijn eigen wereld om daarin een bevestiging te vinden van zijn eigen superioriteit.[38] Het wemelt daardoor in de reisverhalen van de voornoemde binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotyperingen, die de witte suprematie moeten rechtvaardigen en schragen.[39] Wat 'beschaving' is, en wie of wat als 'beschaafd' of 'onbeschaafd' kan worden aangemerkt, is altijd een kwestie van perspectief en vergelijking.

Uit de koloniale literatuur blijkt echter dat het zelfbeeld van de Europese kolonisator voortdurend onder druk staat. De koloniale overheersing wordt vaak gezien als kwetsbaar, en moet zorgvuldig bewaakt en tegen iedere prijs behouden worden.[40] Door verleidingen en verlokkingen van primitiever geachte andere culturen of door westerlingen die zich niet naar de status van koloniale overheerser weten te gedragen, kan de superieur geachte westerse beschaving beïnvloed, gecompromitteerd en gecorrumpeerd raken.[41] Een goed voorbeeld daarvan wordt gegeven in *Heart of Darkness* (1899) van Joseph Conrad, waarin het hoofdpersonage Kurtz, de belichaming van de Europese beschaving en vooruitgang, naar Midden-Afrika (Belgisch-Congo) is afgereisd, waar hij een rapport heeft geschreven voor 'The International Society for the Suppression of Savage Customs'.[42] In de *contact zone* – in dit verhaal gevormd door de jungle – verliest hij zichzelf en ontpopt hij zich als een ware duivel, waarmee hij in feite nog 'onbeschaafder' wordt dan de 'wilden' te midden van wie hij leeft. Hij heeft de negatieve invloed van acculturatie ondergaan en is verwijderd geraakt van de westerse beschavingsstandaard.[43]

In *De kolonie op drift* vormt 'beschaving' dus een belangrijk begrip. Schrijven over 'beschaving', 'cultuur' en daarmee verband houdende noties als 'beschaafd', 'onbeschaafd', 'superieur', 'inferieur', 'primitief', 'dierlijk', 'kinderlijk', 'oosters', is een heikele kwestie. Het moge duidelijk zijn dat deze beladen termen slechts gebruikt worden om te verwijzen naar het koloniale discours in

Aan boord van ss *Prinses Juliana* door Willy Sluiter (Uit: *Per Stoomvaart-Mij Nederland naar Java*).

de periode 1850 tot en met 1940 en beslist niet de mening van de auteur in dezen vertegenwoordigen. Met andere woorden: het gaat in deze studie niet om de persoonlijke opvattingen van de onderzoeker over 'beschaving', maar om wat er in het koloniale discours dat in de teksten van het corpus verscholen ligt, als 'beschaafd' of 'onbeschaafd' wordt gerepresenteerd.

Pamela Pattynama wijst er in *Bitterzoet Indië* terecht op dat literatuur nooit de waarheid beschrijft, maar wel de emoties waarmee historische ontwikkelingen gepaard zijn gegaan. Literatuur is volgens haar een barometer voor onzekerheden, tegenstrijdigheden en ambivalenties die in de geschiedenisboeken niet kunnen worden besproken.[44] Het is de rol van de literatuuronderzoeker om deze zichtbaar te maken. De waarheid inzake 'beschavingen' of 'culturen' is derhalve in *De kolonie op drift* geen onderwerp van onderzoek.

3 Corpus

Zoals in de eerste paragraaf van deze inleiding is vermeld en met voorbeelden beargumenteerd, vormen in deze studie fictionele verhalen het object van het onderzoek. Ook Said vermeldt in *Culture and Imperialism* (1993) dat literatuur in het algemeen en de roman in het bijzonder een belangrijk middel is om koloniale ideologieën uit te dragen. Fictie speelde volgens Said een bepalende rol in het koloniale discours en de constructie van de koloniale identiteit. In verhalen over de koloniale samenleving werden, zo zegt hij, koloniale machtsverhoudin-

gen gelegitimeerd en bevestigd.[45]

Elleke Boehmer werkte dit idee in haar handboek *Colonial & Postcolonial Literature: Migrant Metaphors* (1995) verder uit. Zij laat zien hoe literatuur werd ingezet als middel om de superioriteit van de Europese cultuur aan te tonen en daarmee de overheersing te legitimeren:

> To assume control over a territory was not only to exert political or economic power; it was also to have imaginative command. The belief here is that colonialist and postcolonial literatures did not simply articulate colonial or nationalist preoccupations; they also contributed to the making, definition and clarification of those same preoccupations.[46]

Europese classificaties, codes, symbolen en metaforen werden gebruikt om zich het territorium van de ander toe te mogen eigenen. In de koloniale literatuur werd de Europese morele superioriteit dus gekoppeld aan de rechtvaardiging van de overheersing van verre volken en aan de mogelijkheid om het land te exploiteren. De *cultural power* van het dominante discours was net zo belangrijk voor het imperialisme als het materiële overwicht, dat een gevolg was van de economische, militaire en technologische superioriteit.[47]

Daar komt nog bij, aldus Said, dat fictie lange tijd de belangrijkste bron van kennisoverdracht vormde. In het Westen berustte de kennis van de koloniale werkelijkheid in de regel meer op teksten dan op persoonlijke ervaringen. Bovendien produceerden deze teksten volgens Said niet slechts kennis, maar schiepen zij ook de werkelijkheid die zij leken te beschrijven.[48] Said geeft aan dat met name de realistische roman bepalend is geweest voor de wijze waarop er in Europa tegen de kolonies aan werd gekeken.[49] In dit soort romans werden de kolonies volgens Said gerepresenteerd als gebieden vol ongekende mogelijkheden, die er als het ware om vroegen gekoloniseerd te worden, als open ruimtes die door de witte man naar eigen inzicht ingevuld konden worden:

> The facts of empire are associated with sustained possession, with far-flung and sometimes unknown spaces, with eccentric or unacceptable human beings, with fortune-enhancing or fantasized activities like emigration, money-making, and sexual adventure.[50]

Said stelt dat bijna overal in de Britse en Franse literatuur uit de negentiende en vroege twintigste eeuw toespelingen te vinden zijn op het wereldrijk dat beide landen zich hadden toegeëigend, maar nergens veelvuldiger dan in de Engelse roman. Ook als een roman zich volledig in Engeland afspeelt, is er vaak een koloniale component in het verhaal verweven. Op deze manier werd het koloniale discours in fictie op subtiele wijze uitgevent en het kolonialisme in het 'moederland' aan de massa verkocht.[51]

Jacqueline Bel heeft laten zien dat het koloniale discours ook in de Nederlandse fictie van die tijd aanwezig is. Zelfs in een oer-Hollands boek als de *Camera Obscura* (1839) van Hildebrand (het pseudoniem van Nicolaas Beets),

een negentiende-eeuws literair nationaal monument, waarin de personages zich niet buiten de grenzen van Haarlem lijken te begeven, is de kolonie nooit ver weg. Bel betoogt dat in Beets' verhaal over de uit West-Indië afkomstige familie Kegge de kolonie op dezelfde subtiele manier een rol speelt en de loop van de gebeurtenissen beïnvloedt als in *Mansfield Park* van Jane Eyre, het boek dat Said in *Culture and Imperialism* opvoert als schoolvoorbeeld van hoe in Engelse romans de kolonie de alledaagse realiteit in Engeland bepaalt.[52]

Literatuur kan worden beschouwd als een belangrijk medium om de samenhang te kunnen zien tussen de feiten die non-fictionele historische bronnen produceren, biedt inzicht in de denkpatronen van een historische periode en is in staat de essentiële conflicten en obsessies van een samenleving weer te geven.[53] Dat geldt niet uitsluitend voor hoge literatuur. Erica van Boven toont in *Bestsellers in Nederland* (2015) aan dat ook bestsellers en *middlebrow*-literatuur een unieke bron van historische, sociale en culturele kennis en ideologische denkpatronen vormen. Dit soort literatuur

> geeft uitdrukking aan bijvoorbeeld actuele maatschappelijke kwesties, vragen, wensen en angsten van de dag, heersende opvattingen en normen – en niet alleen de uitgesproken, maar juist ook de dieper liggende, deels onbewuste, onderhuids levende ideeën en waarden, het hele complex dat door Bourdieu is aangeduid als de 'doxa', datgene wat in een bepaalde maatschappij op een bepaald moment als vanzelfsprekend geldt.[54]

Volgens Said moeten verhaalstructuren in verband worden gebracht met de cultuurgebonden ideeën, denkbeelden en belevenissen waarop ze gebaseerd zijn. Hij pleit er daarom voor zowel canonieke als marginale werken te betrekken bij de analyse van het koloniale discours.[55] Teksten zijn volgens hem weliswaar het werk van individuele auteurs, maar hun schrijfproducten maken ook deel uit van een groter geheel. De literaire werken vormen zo een netwerk van teksten die op elkaar reageren en met elkaar in verband staan.[56] De koloniale teksten die op bovenstaande wijze ontstonden, vormden op hun beurt een blauwdruk voor latere literatuur: een intertekstueel proces van interpretatie en replicatie, van naschrijven en herschrijven.[57] Boehmer toont in *Indian Arrivals 1870-1915* aan dat ook in de verhalen over de zeereis tussen Europa en Azië sporen van dit procedé te vinden zijn.[58]

Zoals gezegd vallen de verhalen over de overtocht onder de reisliteratuur. Reisteksten hebben – ook in de vorm van literaire fictie – volgens Said een belangrijke bijdrage geleverd aan het oriëntalistische discours.[59] Reisboeken of reisgidsen zijn, zo zegt hij, door hun compositie en gebruikswaarde de meest 'natuurlijke' teksten. De reiziger valt terug op de kennis uit deze werken wanneer onzekerheden omtrent het reizen in vreemde oorden zijn gemoedsrust bedreigen. Hij kan de beschrijvingen uit de reisliteratuur toetsen aan de werkelijkheid. Als zijn ervaringen overeenkomen met wat het boek erover beweert, dan is de kans groot dat de reiziger-lezer meer boeken van die auteur wil lezen.

Hij zal er op voorhand van uitgaan dat de inhoud van die boeken betrouwbaar is. Datzelfde geldt uiteraard ook voor de inhoud van romans over de overtocht. Said vermeldt nog dat er daarnaast een tamelijk gecompliceerd proces van wederzijdse beïnvloeding bestaat waarbij de ervaring van de lezer wordt bepaald door wat hij gelezen heeft. Als die lezer op zijn beurt zijn ervaring aan anderen meedeelt, dan versterkt dit procedé van herhalingen het bestaande discours, waardoor auteurs steeds vaker teksten schrijven waaruit dit specifieke discours spreekt.[60]

De verhalen over de overtocht die het onderzoeksmateriaal vormen van *De kolonie op drift*, moeten aan een aantal selectiecriteria voldoen. Ten eerste moeten het fictionele verhalen zijn die voor volwassenen geschreven zijn. Jeugdliteratuur over de reis valt buiten de boot. Binnen de Indische jeugdliteratuur zijn er zo veel romans over de overtocht verschenen dat deze een onderzoek op zich rechtvaardigen. Bovendien kent jeugdliteratuur representatievormen die uniek zijn voor het genre.[61] Dat geldt ook voor de vele non-fictionele teksten die er over de overtocht zijn geschreven. Deze vereisen een eigen, specifieke benaderingswijze.

Fictie is een weids begrip. Onder fictie worden hier prozavertellingen verstaan die in sterke mate gestructureerd worden door de verbeelding en waarin verzonnen elementen bepalend zijn voor het karakter van de tekst.[62] Onderzocht worden romans, novellen, korte verhalen en substantiële fragmenten van romans die de overtocht als onderwerp hebben.[63] De verteller is in de onderzochte fictionele bronnen overigens steeds westers.[64]

Daarnaast moeten de fictionele teksten zo veel mogelijk contemporain zijn. Een literair werk over een reis wordt uiteraard zelden geschreven in het jaar waarin de reis daadwerkelijk is gemaakt – meestal gebeurt dat in de jaren erna – maar de onderzochte teksten mogen niet al te lang na het ondernemen van de overtocht geschreven zijn. Het is immers aannemelijk dat een boek over bijvoorbeeld de periode vóór 1870 dat ver na dat jaar is geschreven, sterk beïnvloed is door het koloniale discours uit die latere periode. Zo'n boek representeert dus voornamelijk koloniale ideologieën uit de periode van het schrijven, niet die uit die vroegere periode, en geeft hooguit een eigentijdse visie op het koloniale discours uit die vroegere tijd.[65]

Verder is het onderzoek afgebakend in tijd. In 1799 nam de Nederlandse staat het bestuur en beheer van de bezittingen van de failliete Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) over. Daarmee ontstond er een nieuwe situatie in Zuidoost-Azië. Nederlands-Indië was niet langer het werkterrein van een multinational, maar werd een kolonie van Nederland. Nederlandse ambtenaren en militairen moesten naar Indië worden gezonden om het eilandenrijk te besturen. De aard van het koloniale bestel veranderde en daarmee het karakter van het vervoer van passagiers.[66]

Het zou dus logisch zijn om 1800 als beginjaar te nemen voor het onderzoek. De Indische roman komt echter pas rond 1860 op gang met de publicatie van

Multatuli's *Max Havelaar* in datzelfde jaar.[67] In de periode daarvoor is Indische fictie vrijwel beperkt tot korte verhalen in almanakken en tijdschriften.[68] Het oudste verhaal dat gevonden is, stamt uit 1853. In dat jaar werd 'Een Huwelijk met den handschoen' van Suzanna Maria Boëseken in het tijdschrift *Gelderland* gepubliceerd. Als beginjaar van dit onderzoek is daarom 1850 gekozen. Het slotjaar is 1940. Het was kort na mei van dat jaar, waarin de Tweede Wereldoorlog losbarstte, afgelopen met de reguliere mailreizen tussen kolonie en 'moederland'. Na 1945 brak er een koloniale oorlog uit. Indië was Indonesië geworden. Er werden vanuit Nederland troepen verscheept voor de herovering van de kolonie. Europeanen die in de Japanse tijd (1942-1945) waren geïnterneerd, troffen een ander land aan dan ervoor. Na verloop van tijd verlieten de meesten het land voorgoed. Het karakter van de scheepsreizen veranderde drastisch.[69] Wat er na de Tweede Wereldoorlog over de vooroorlogse reis tussen Nederland en Indië is geschreven, behoort eerder tot het terrein van de historische roman.[70]

Voor het vinden van fictionele teksten over de zeereis tussen Nederland en Indië in de periode 1850-1940 vormt allereerst het bibliografische overzicht *Persoonlijke documenten Nederlands-Indië/Indonesië,* samengesteld door Dorothée Buur, een rijke bron van informatie. In deze keuzebibliografie uit 1973 kan gericht gezocht worden op titel en soort tekst. Verder zijn in de literatuurgeschiedenissen van Nieuwenhuys en Beekman de nodige titels te vinden.[71] Ook bieden de afleveringen van het tijdschrift *Indische Letteren* (1986 tot heden) een schat aan informatie. Ten slotte zijn via tips van kenners en liefhebbers vele romans en verhalen over de overtocht onder mijn aandacht gekomen. Elk boek over de reis tussen Nederland en Indië werd vervolgens door mij gecontroleerd op het fictionele en contemporaine karakter ervan.

Een belangrijk criterium voor de selectie van de primaire bronnen was ook of de verteller in de tekst aangeeft de reis zelf te hebben gemaakt, of in ieder geval de lezer het idee weet te geven uit eigen ervaring te spreken over de reis. De verteller treedt dan op als autoriteit op het gebied van de passagiersreizen. Hij spreekt met gezag, wat de invloed van de koloniale fictie op het lezende publiek versterkt.[72]

De meeste verhalen over de overtocht blijken inderdaad autobiografisch van karakter te zijn.[73] Toch valt nader biografisch onderzoek buiten het kader van deze studie. De reden hiervan is dat het interpreteren van biografische gegevens of uitspraken van de auteur over de tekst de analyses kunnen kleuren en beïnvloeden. Het risico bestaat dan dat het koloniale discours daardoor deels van buitenaf ingevuld wordt, doordat op zoek gegaan wordt naar auteursintenties.[74] Daarom zijn in deze studie weinig tot geen biografische gegevens van de betreffende schrijvers te vinden.[75]

Een opmerking betreft nog de afwezigheid van Indonesische primaire bronnen in het onderzochte corpus; dit bestaat slechts uit teksten die door Europeanen zijn geschreven. Elleke Boehmer schreef daarover:

> On the whole it was literature written by and for colonizing Europeans about non-European lands dominated by them. It embodied the imperialists' point of view. [...] Colonialist literature was informed by theories concerning the superiority of European culture and the rightness of empire. It's distinctive stereotyped language was geared to mediating the white man's relationship with colonized people.[76]

Indonesische bronnen hadden een ander perspectief op de reis kunnen bieden, hadden een 'tegenstem' kunnen laten klinken. Dit zou voor het onderzoek van grote waarde geweest zijn.[77] Naar het bestaan van deze bronnen is uiteraard gezocht, maar helaas zijn deze niet gevonden. Ook zijn er geen romans of korte verhalen over de zeereis door Indonesiërs in het Nederlands geschreven. Nederlandstalige fictie van de hand van voormalige gekoloniseerden is er nauwelijks.[78] Dit is een gevolg van de taalpolitiek van de Nederlandse kolonisatoren. In Indië was niet het Nederlands, maar het Maleis de voertaal, in tegenstelling tot de Engelse en Franse koloniën, waar de taal van de kolonisator geleerd moest worden. Een studie als Boehmers *Indian Arrivals 1870-1915* laat zien hoe verrijkend deze Engelse teksten van (voormalige) gekoloniseerden zijn.[79] In deze studie *De kolonie op drift* kan dus helaas slechts door middel van een postkoloniale analyse van de representaties van inheemsen in de Nederlandstalige koloniale fictie, iets van een inheems perspectief zichtbaar worden gemaakt.

De selectie van de teksten leverde uiteindelijk 43 bruikbare bronnen op die geheel over de reis gaan, of waarvan een substantieel gedeelte aan de overtocht wordt gewijd, of waarin deze overtocht een cruciale rol in het verhaal speelt. Ze zijn geschreven door zestien vrouwelijke en twintig mannelijke auteurs.[80] De reis tussen Nederland en Indië blijkt een populair onderwerp in de Indische fictie te zijn. Naar het bestaan van deze teksten is uitgebreid onderzoek gedaan. Vooralsnog kan het corpus van *De kolonie op drift* als een overzicht van het genre dienen, al zullen er na verloop van tijd in boeken, tijdschriften en kranten waarschijnlijk nog andere teksten over de overtocht per schip tussen Nederland en Indië ontdekt worden.[81]

Er is in deze studie gekozen voor een indeling in vier perioden, die samenhangt met veranderingen op het gebied van de scheepvaart en met politieke ontwikkelingen. De Indische literatuur is overwegend realistisch van aard.[82] Aangezien Europese literaire ontwikkelingen, in tegenstelling tot veranderende politieke opvattingen in de kolonie, weinig invloed hebben op de representaties van de onderlinge verhoudingen en de constructie van de koloniale identiteit, is ervoor gekozen literaire stromingen als romantiek, naturalisme en modernisme buiten beschouwing te laten.[83] Wel wordt in de tweede paragraaf van elk hoofdstuk een beknopt historisch overzicht gegeven van de voornaamste politieke en technologische ontwikkelingen.

Passagiers onder een zonnezeil aan boord van *ss Sindoro* op weg naar Indië – 1919 (KITLV).

4 Onderzoeksmethode

Allereerst zijn de verschillende methoden geïnventariseerd waarmee de koloniale literatuur uit het Nederlandse taalgebied is geanalyseerd. De filologische benadering bleef lang dominant. In 1972 publiceerde Rob Nieuwenhuys zijn *Oost-Indische Spiegel*, een standaardwerk over de Nederlands-Indische literatuurgeschiedenis. Het verschijnen hiervan en de oprichting van het tijdschrift *Indische Letteren* in 1986 gaven de filologische benadering van de Indische literatuur een impuls.

Een postkoloniale analyse van de Nederlandse koloniale literatuur liet, in tegenstelling tot die in het Franse en Angelsaksische taalgebied, lang op zich wachten. Het vaststellen van een eigen, meestal hybride, identiteit staat in de meeste postkoloniale analyses centraal. In 1989 verscheen *The Empire Writes Back* van Bill Ashcroft, Gareth Griffiths en Helen Tiffin. Daarin wordt hoofdzakelijk de literatuur onderzocht die geschreven is door auteurs afkomstig uit bevolkingsgroepen die ooit door Engeland gekoloniseerd zijn. Voor een belangrijk deel is deze literatuur geschreven na de Tweede Wereldoorlog. Het belangrijkste instrument van Ashcroft, Griffiths en Tiffin voor literatuuranalyse was tegendraads lezen ofwel *contrapuntal analysis*: het minutieus en kritisch lezen van de tekst met de bedoeling de onderliggende betekenissen en (machts)structuren en bloot te leggen. Het uiteindelijke doel hiervan is te achterhalen op welke wijze de identiteit wordt geconstrueerd. Het betreft hier zowel de studie naar de stereotyperingen die in het koloniale discours aan bepaalde gekoloni-

seerde bevolkingsgroepen werden toegeschreven, als de studie naar de hybride vormen van identiteit in de latere en huidige multiculturele samenleving.[84]

De postkoloniale *contrapuntal analysis* leidde in Nederland niet meteen tot het ontstaan van een onderzoekstraditie, terwijl dit wel het geval was in andere Europese taalgebieden. Tot voor kort verschenen in Nederland slechts enkele studies die geënt zijn op postkoloniale theorieën. In deze studies wordt een beperkt aantal romans op één of twee representatievormen intensief onderzocht. Er wordt getracht bloot te leggen hoe er in de onderzochte werken omgegaan wordt met raciale, sociale of genderongelijkheid.[85] Maaike Meijers *In tekst gevat* uit 1996 en Sarah De Muls *Colonial Memory* uit 2011 zijn goede voorbeelden van studies die op dat principe zijn gebaseerd.[86] Meijer bespreekt per hoofdstuk één of twee romans, terwijl de hele dissertatie van De Mul draait om de analyse van drie literaire werken.[87] De onderzoeksmethode in deze studies is dus, wat het onderzochte corpus betreft, meer intensief dan kwantitatief.

Petra Boudewijn was met haar dissertatie *Warm bloed* uit 2016 de eerste in Nederland die een veel uitgebreider corpus koos om koloniale literatuur te onderzoeken. Zij koppelt in haar studie naar terugkerende thema's in de representatie van Indo-Europeanen in contemporaine fictie, kwalitatief onderzoek aan kwantitatief onderzoek, door 49 fictionele werken op meerdere aspecten te analyseren. Daarbij ziet zij het koloniale discours als het algemene denkkader over kolonisatie dat de literaire representatie van Indo-Europeanen bepaalt. Verder onderscheidt zij een aantal thematische discoursen: denkbeelden over ras, stand en klasse, en gender. Deze discoursen samen vormen een 'mentale realiteit', waarbinnen Europeanen zichzelf en anderen duiden.[88] Boudewijns benadering voor het onderzoeken van het koloniale discours richt zich echter voornamelijk op de representatie van Indo-Europeanen en daarmee slechts op één segment van de koloniale samenleving, die vanzelfsprekend veel meer bevolkingsgroepen en etniciteiten kende.[89] In *De kolonie op drift* is ervoor gekozen zo veel mogelijk geledingen van de koloniale maatschappij te onderzoeken. Daarvoor zijn meer en andere onderzoekscategorieën nodig.

5 Onderzoekscategorieën

Het doel van deze studie is, zoals in de eerste paragraaf is uiteengezet, het analyseren van de representaties die een koloniale identiteit beschrijven en tegelijkertijd construeren, in fictie over de scheepsreis tussen Nederland en Indië. Deze analyses kunnen inzicht opleveren in de verhoudingen binnen de contemporaine koloniale maatschappij, doordat onder meer onderzocht wordt welke invloeden volgens de koloniale ideologieën een gevaar vormen voor de koloniale standaard, voor de ideale koloniale identiteit.[90]

De 43 geselecteerde fictionele teksten over de reis tussen Nederland en Indië worden op vier categorieën representaties onderzocht. Hierbij fungeren de

historische analyses van het kolonialisme en de theorievorming over de (post) koloniale literatuur en het daarin opgesloten koloniale discours als referentiekader. Said geeft in *Culture and Imperialism* niet voor niets aan dat literaire werken onderzocht moeten worden met gebruikmaking van de kennis van de geschiedenis en de literatuur.[91]

De vier onderzoekscategorieën zijn toegespitst op het speciale karakter van het corpus, namelijk reisliteratuur, die vanuit een postkoloniaal perspectief wordt geanalyseerd. De eerste categorie betreft de invloed van de reis en van de geografische plaats waar het schip zich bevindt, op de representaties van de koloniale verhoudingen en de constructie van de koloniale identiteit. Onderzocht wordt waar en op welke wijze het gedrag van de opvarenden verandert gedurende de reis en welke verschillen in de representaties zijn aan te wijzen tussen de gedragingen van de passagiers tijdens het varen in westerse en in 'oosterse' wateren.

De tweede categorie betreft stand en status. Juist omdat stand geen objectief meetbare categorie is maar een sociaal-psychologische constructie vormt, worden de onderlinge verschillen doorgaans met des te meer kracht naar voren gebracht. Mary Kemperink schrijft daarover in *Het verloren paradijs*, haar studie uit 2001 over de Nederlandse literatuur en cultuur van het *fin de siècle*: 'Mensen behoren tot één en dezelfde sociale stand wanneer ze op basis van afkomst en opvoeding dezelfde mentaliteit en graad van beschaving bezitten.' Die mentaliteit en graad van beschaving bepaalt de groep zelf. Kemperink geeft aan dat het uitsluitingsmechanisme ideologisch gezien dezelfde combinatie van aangeleerde en overgeërfde eigenschappen te zien geeft als die bij rassenverschillen. Er zijn witte mensen die van hoge komaf en dus superieur zijn, en witte personen die van lage komaf en dus inferieur zijn. Deze sociale distinctiedrift toont zich op zijn felst wanneer (ongewenste) vermenging dreigt.[92]

Stand en sociale status zijn zowel in Europa als in de kolonie belangrijk. De koloniale samenleving is echter anders ingericht dan die in Europa. Bij deze categorie is het interessant te zien hoe representaties van stand en sociale klasse worden ingezet om de suprematie van de koloniale elite te bewerkstelligen, te bevestigen en te bestendigen. Dat roept een aantal vragen op. Welke personages krijgen in de verhalen de hoogste status? Hoe verhoudt zich dit met hun stand? Worden mensen uit de lagere sociale klassen die in Indië rijk zijn geworden, toegelaten tot de koloniale elite? Is geld een middel om stand te omzeilen en status te verwerven? En wat doet dit met de koloniale standaard, met het geïdealiseerde zelfbeeld van de koloniale elite? Wordt de Europese koloniale elite van binnenuit bedreigd, namelijk door rijke Europeanen uit andere sociale klassen?

De derde categorie betreft gender. Ook gender speelt zowel in Europa als in de kolonie een rol. Volgens Kemperink ontstond er in de negentiende eeuw aangaande mannen en vrouwen eenzelfde soort generalisatie als in de rassentheorieën, en bleef het denken in termen van natuurlijke ongelijkheid en

polariteit tot ver in de twintigste eeuw in de conceptie van gender aanwezig.[93] Steeds weer is de sterk polariserende benadering te zien die ook voor stands- en rassenverschillen geldt. Deze laatste worden bij voorkeur gelegitimeerd vanuit de evolutietheorie. In de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw bepaalde het christelijke geloof voor een belangrijk deel het denken over de verhouding tussen man en vrouw.[94] Charles Darwin kwam in *The Descent of Man* (1871) tot een vergelijkbare conclusie op grond van zijn evolutietheorie.[95] Kemperink betoogt dat Darwin de mensheid in mannen en vrouwen verdeelde en dat zo in feite conceptuele categorieën als een mannelijk en vrouwelijk 'ras' zijn ontstaan.[96] Typisch vrouwelijke eigenschappen zouden zwakte, passiviteit, onschuld, gevoeligheid en schuchterheid zijn, waar eigenschappen als ondernemingslust, driestheid, geleerdheid en ongevoeligheid als typisch mannelijk gezien worden. Bovendien wordt het Westen vaak als mannelijk gerepresenteerd en het Oosten als vrouwelijk.[97] 'Oosterse' vrouwen of vrouwen van een gemengde afkomst hebben zo een dubbel probleem.[98]

De dominantie van de westerse witte man werd, zoals gezegd, door geloof en wetenschap gefundeerd en was in die zin onomstreden. Het centrum van de economische, sociale en culturele macht is, zoals gezegd, eeuwenlang ingenomen door de westerse witte man. Andere groepen, zoals vrouwen, werden niet tot dat centrum toegelaten, maar kregen een plaats in de periferie.[99] Het koloniale discours was gericht op het bewerkstelligen, bevestigen en bestendigen van deze orde.[100] Het is de vraag of de representaties van vrouwen in de verhalen over de overtocht dit beeld bevestigen of ervan afwijken. Hier wordt onderzocht welke koloniale toets in de onderzochte fictie aan gender gegeven wordt en wat dit betekent voor de constructie van de koloniale identiteit.

De vierde categorie betreft representaties van etniciteit. Etniciteit is een sociaal-culturele identiteit, die een bepaalde groep mensen of een aantal bevolkingsgroepen verbindt.[101] Voor wat de representatie en constructie van de koloniale identiteit in een koloniaal systeem betreft, is etniciteit een categorie die bepalend is voor de asymmetrie in de machtsverhoudingen. In postkoloniale analyses van de koloniale geschiedenis en literatuur krijgen representaties van etniciteit dan ook veel aandacht.[102]

In de koloniale periode was etniciteit sterk verbonden met 'ras'. Het raciaal-Bijbelse denken, waarin het hebben van een donkere huidskleur wordt gekoppeld aan inferioriteit, bestond al in het prekoloniale Europa. In de Verlichting kreeg dit racisme een moderne wetenschappelijke onderbouwing.[103] De theorieën over 'rassen', 'rasverschillen' en 'rasvermenging' die in de tweede helft van de negentiende eeuw op basis van Darwins evolutieleer opkwamen, konden op grote publieke belangstelling rekenen.[104]

In het Westen was het idee gemeengoed dat er superieure en inferieure rassen bestonden. Er werd een hiërarchie in mensenrassen gepostuleerd, waarin de blanke Europeaan bovenaan stond, en de Afrikaan en de Aboriginal zich ergens onderaan bevonden, boven de mensaap. Charles Darwin stelde

dat de beschaafde mens in de toekomst zo goed als zeker de 'wilde rassen' op de wereld zou uitroeien: 'At some future period, not very distant as measured by centuries, the civilized races of man will almost certainly exterminate and replace throughout the world the savage races.'[105] Het verdwijnen van rassen was dus volgens een van de belangrijkste denkers uit de negentiende eeuw een gevolg van raciale inferioriteit.[106]

In het koloniale tijdperk was het een algemeen aanvaarde opvatting dat een ras een populatie van individuen betreft die door hun gemeenschappelijke afstamming op elkaar lijken en nauwer met elkaar verwant zijn dan met andere populaties.[107] Het koloniale discours, met daarin de representatie van raciale verschillen, zorgde in de koloniale samenleving voor segregatie. Het koloniale systeem ging uit van de superioriteit van de blanke Europese man. In de rassentheorieën die in de periode die dit onderzoek beslaat, dominant waren, vormde deze de top van de hiërarchische piramide. Anderen waren inferieur en waren daardoor onder zijn gezag gesteld. Onderaan stond het zwarte ras, daarboven het gele en daarboven weer het blanke ras, met de noorderlingen aan de top. Binnen Europa werd namelijk nog onderscheid gemaakt tussen inwoners van Noord- en West-Europa enerzijds en die van Zuid-Europa anderzijds. De zuiderlingen werden als inferieur gezien aan de bewoners van het Noorden en Westen.[108] Het kan zinvol zijn om bij etniciteit een onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen, omdat in de verhalen gender vaak invloed heeft op de representaties van de identiteit.

Rond 1900 begon 'rasvermenging' in raciale theorieën een probleem te vormen. Deze zou namelijk leiden tot degeneratie, doordat de slechtste eigenschappen van beide rassen in gemengde nakomelingen terug te vinden zouden zijn. Meestal werden deze 'gemengdbloedigen' als lichamelijk geslaagd, maar als geestelijk minderwaardig gezien.[109] De vraag die bij het onderzoeken van deze categorie moet worden beantwoord, is op welke wijze ras of etniciteit functioneert als bevestiging of bedreiging van geïdealiseerde denkbeelden over de koloniale orde en identiteit. Het hardste koloniale onderscheid betrof 'ras', zo blijkt uit postkoloniale analyses.[110] Wie gekleurd was, gold in een koloniale context automatisch als ondergeschikt. Een witte vrouw stond boven een gekleurde man. Daarbij gold dat een witte man wel een gekleurde vrouw tot echtgenote kon nemen, maar dat er omgekeerd een taboe bestond op verbintenissen tussen westerse vrouwen en 'gekleurde' mannen.[111] Een witte vrouw, hoe ontwikkeld en beschaafd ook, werd nooit als gelijke van een witte man gerepresenteerd. Belangrijk om op te merken is nog dat in deze studie witte Europeanen ook een etniciteit vormen. De rol die acculturatie – het proces waarbij een groep culturele of sociale kenmerken van een andere groep overneemt – binnen deze witte etniciteit speelt, is eveneens een onderwerp van onderzoek.[112] Het kan zinvol zijn om bij etniciteit een onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen, omdat in de verhalen gender vaak invloed heeft op de representaties van de identiteit.

6 Opbouw van deze studie

De periodisering van de hoofdstukken is gebaseerd op *Van de Willem III tot de Willem Ruys* (1983) van A. Lagendijk. In dit beknopte overzichtswerk onderscheidt Lagendijk drie perioden in de geschiedenis van de mailvaart per stoomschip tussen Nederland en Indië. Hij doet dit aan de hand van de technologische ontwikkelingen in de passagiersvaart.[113] Deze blijken vrijwel parallel te lopen aan belangrijke politieke en historische veranderingen. Lange tijd werden de verbindingen tussen Europa en Azië echter niet onderhouden door stoomvaarders maar door zeilschepen. De negentiende-eeuwse verhalen over de zeilreis vormen daarom het vertrekpunt van *De kolonie op drift*.

In hoofdstuk 1 worden romans en verhalen over de reis per zeilschip om Kaap de Goede Hoop in de jaren 1850-1895 geanalyseerd. Aangezien het eerste verhaal van het corpus in 1853 is gepubliceerd, is hier 1850 als beginjaar gekozen. Na 1895 hield het vervoer per zeilschip van passagiers tussen Nederland en Indië vrijwel op te bestaan.

In hoofdstuk 2 staat de tocht per stoomschip door het Suezkanaal tussen 1870 en 1895 centraal. De opening van het Suezkanaal in 1869 bekortte de reisafstand tussen Nederland en Indië aanzienlijk. Zeilschepen konden niet of nauwelijks door deze zeeverbinding varen en moesten de Kaap blijven ronden; ze verloren aldus de concurrentieslag met de stoomschepen. De mailboten uit die tijd waren vrachtboten met passagiersaccommodatie. De schepen waarmee gevaren werd, waren weliswaar stoomschepen, maar hadden ook nog zeilcapaciteit. Na 1870 werd het voor particulieren gemakkelijker zich in Indië te vestigen als gevolg van de aanname van de Agrarische wet en de Suikerwet. In de praktijk betekende dit het einde van het Cultuurstelsel. Tussen 1870 en 1895 reisden daarom steeds meer particuliere ondernemers tussen 'moederland' en kolonie. Vanwege de in 1873 begonnen Atjeh-oorlog werden er ook meer militairen van Europa naar Indië getransporteerd.

Voor een groot deel overlappen de onderzochte perioden van hoofdstuk 1 en 2 elkaar. Daardoor laten de verhalen uit beide hoofdstukken zich goed vergelijken. Het is daarbij de vraag hoe het verschil in vervoersmiddel en reisroute de representatie en constructie van de koloniale identiteit beïnvloedt.

Hoofdstuk 3 gaat over de periode 1895-1925. Rond 1895 gingen de scheepvaartmaatschappijen over tot het bouwen van schepen die specifiek gericht waren op het vervoer van passagiers. De overtocht per passagiersschip werd hierdoor steeds comfortabeler voor de reizigers. Ook in politiek en maatschappelijk opzicht veranderde er veel in de kolonie. Vlak voor het einde van de negentiende eeuw ontstond in de koloniale politiek de zogenoemde ethische richting. Tevens was dit de periode waarin de multinationals naar Indië kwamen.

Hoofdstuk 4 bespreekt het reizen tussen Nederland en Indië per mailboot tussen 1925 en 1940. Rond 1925 werden de stoomschepen vervangen door luxueus ingerichte motorschepen, door A. Alberts in *Per mailboot naar de*

Oost treffend beschreven als 'varende zeepaleizen'.[114] In die periode neemt het Indonesische nationalisme, dat aan het begin van de twintigste eeuw een stimulans kreeg vanuit de ethische richting, een vlucht. Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Europa is een eindpunt in de koloniale geschiedenis.

Elk hoofdstuk bestaat uit vijf paragrafen. De eerste paragraaf is een korte inleiding op het hoofdstuk, gevolgd door een paragraaf die een historisch overzicht bevat van de periode waarin het corpus werd gepubliceerd. In de derde paragraaf wordt de te analyseren fictie kort geïntroduceerd. De vierde paragraaf is steeds de omvangrijkste. Daarin worden de representaties in de teksten en de constructie van de koloniale identiteit in de vier hierboven beschreven categorieën geanalyseerd. De vijfde paragraaf vormt de conclusie van elk hoofdstuk. Hierin wordt samengevat hoe de koloniale identiteit in de verhalen is gerepresenteerd en geconstrueerd. Tevens worden hierin de representaties uit hoofdstuk 1 tot en met 4 met elkaar vergeleken om te zien of er veranderingen of verschuivingen hebben plaatsgevonden in de beschrijving en constructie van de koloniale identiteit.

De kolonie op drift wordt afgesloten met een algemene conclusie en discussie.

Margaretha Zelle (links), de latere Mata Hari, en haar echtgenoot aan boord van *ss Prinses Amalia* op weg naar Indië – 1897 (KITLV).

1
Per zeilschip om de Kaap (1850-1895)

1 Inleiding

Voor veel Europeanen begon een bestaan in de kolonie met een zeereis. Zoals in de Inleiding al is vermeld, werden de passagiers sinds het begin van het Europese kolonialisme per zeilschip om Kaap de Goede Hoop naar Azië getransporteerd. In dit hoofdstuk worden de verhalen over deze overtocht, gemaakt in de periode 1850-1895, geanalyseerd.

Er zijn behoorlijk wat boeken geschreven over de tocht per zeilschip over de Atlantische, Zuidelijke en Indische Oceaan, maar aan contemporaine fictie over dit thema is tot nog toe nauwelijks aandacht geschonken. Misschien komt dat doordat maar zeer weinig erkende Nederlandse literatoren fictie over dit onderwerp hebben geschreven. De meeste Nederlandstalige schrijvers van de geanalyseerde werken zijn slechts binnen het gebied van de Indische letterkunde bekend, en soms zelfs dat niet eens. Aan een enkeling is aandacht geschonken, maar overwegend zijn de auteurs 'vergeten letterkundigen'. De literaire kwaliteit van hun werk is meestal gering. Wie bereid is zich daarvan niet te veel aan te trekken, kan in deze verhalen echter een prachtige afspiegeling van de koloniale samenleving in al haar facetten vinden.

2 Historisch kader

Eeuwenlang had de Vereenigde Oostindische Compagnie (de VOC) als particuliere Nederlandse handelsonderneming de scepter gezwaaid over handelsposten in Azië. In 1800 hield zij op te bestaan en nam de Nederlandse staat haar overzeese bezittingen over. De Franse tijd (1795-1813), de stichting van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1815) en vervolgens de afsplitsing van België (1830-1831) kleurden voor Nederland de veelbewogen eerste decennia van de negentiende eeuw. Tot 1830 worstelde Nederland ook met de politiek ten opzichte van Nederlands-Indië. In 1808 kwam Herman Willem Daendels als nieuwe gouverneur-generaal in het diepste geheim in de kolonie aan. Daendels begon met het hervormen van het Indische bestuur door het instellen van

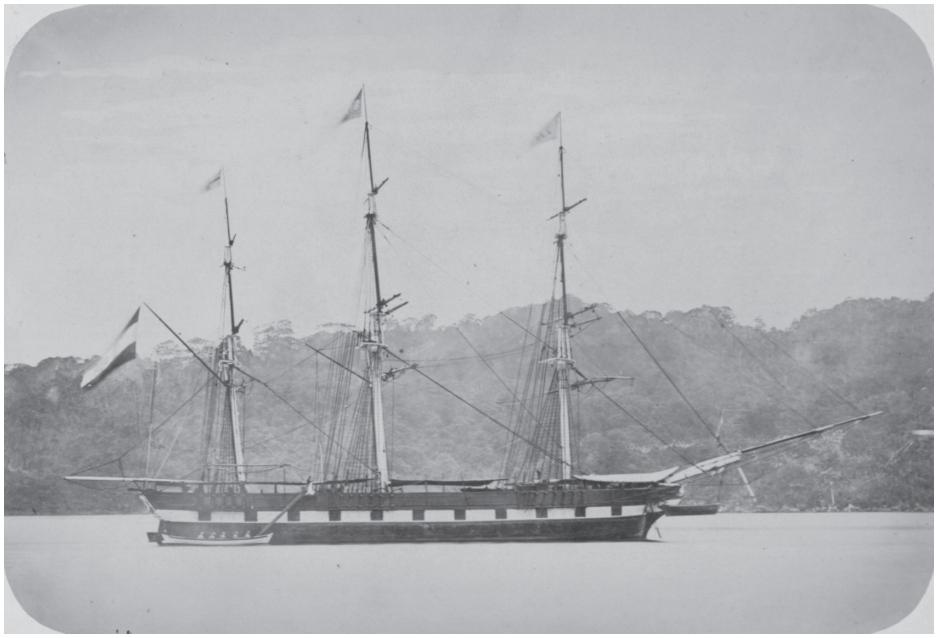
een Centrale Secretarie en een Generale Rekenkamer, verving de kooplieden die tot dan toe vaak bestuurlijke macht hadden, door ambtenaren en deelde Indië op in prefecturen. Daarbij zorgde hij voor een verbetering – ten koste van vele Javaanse levens – van de infrastructuur door het aanleggen van de Grote Postweg, die het westen van Java met het oosten verbond, en versterkte hij de defensie van Java. Bovendien verplaatste hij in Batavia het bestuurlijke centrum van de oude benedenstad naar het hoger gelegen Weltevreden.

Kort nadat in 1811 Daendels vervangen was als gouverneur-generaal, viel een Engelse troepenmacht Java binnen. De oorlog tussen Engeland en Frankrijk, dat Nederland bezet had, werd ook in de koloniën gevoerd. Na ruim een maand volgde de Nederlandse capitulatie. Thomas Stamford Raffles werd aangesteld als luitenant-gouverneur. Deze verlichte Engelsman zou die functie tot 1815 bekleden.

Op 19 augustus 1816 werd het gezag in Batavia weer overgedragen aan Nederland. De kolonie werd in eerste instantie bestuurd door een commissie-generaal, bestaande uit C.Th. Elout, A.A. Buyskes en G.A.G.Ph. van der Capellen. De laatste werd gouverneur-generaal. In 1824, het jaar waarin ook de Nederlandsche Handel-Maatschappij werd opgericht, sloot Nederland een nieuw verdrag met Engeland. In het Traktaat van Londen werden de koloniale invloedssferen nader vastgelegd. Nederland gaf zijn vestigingen op het Aziatische vasteland op in ruil voor een belangrijk stuk van het Engelse deel van Sumatra. Het Nederlandse gezag bleef overigens lange tijd beperkt tot Java, enkele plaatsen op Sumatra, de Molukken en enige kustgebieden op Borneo en Celebes.[1] Het grootste militaire conflict in deze tijd werd dan ook van 1825 tot 1830 uitgevochten op Java, in die tijd het belangrijkste eiland van Indië, en zou de geschiedenis ingaan als de Java-oorlog.[2]

In 1830 zorgde gouverneur-generaal Johannes van den Bosch voor een omslag in de koloniale politiek met de invoering van het Cultuurstelsel. Dit was een belastingsysteem waarbij de inheemse bevolking bij wijze van pacht twintig procent van haar grond moest gebruiken voor de teelt van producten die door het gouvernement op werden verhandeld. Deze producten werden door de Nederlandsche Handel-Maatschappij voor de Nederlandse overheid in Europa geveild en verkocht. Java werd hierdoor een winstgevende kolonie. Tot 1870 vormde het Cultuurstelsel een dominante factor in de koloniale politiek. Ruimte voor particulier ondernemerschap was er daardoor nauwelijks.

In de loop van de negentiende eeuw begon het Nederlandse koloniale bestuur meer oog te krijgen voor andere eilanden. Rond 1870 was Noord-Sumatra voor Nederland van groot belang geworden. Na de opening van het Suezkanaal in 1869 liepen veel scheepvaartroutes langs Atjeh, dat geafficheerd werd als een piratennest. In het Traktaat van Londen uit 1824 was bepaald dat Atjeh een zelfstandig sultanaat zou blijven. In 1871 werd met Engeland echter een nieuw Sumatra-verdrag gesloten. Nederland kreeg de vrije hand in Atjeh. In ruil daarvoor zag Nederland af van zijn aanspraken op de Goudkust (Ghana).

Een Nederlands fregatschip voor de kust van Java – 1860-1865 (KITLV).

Twee jaar later begon Nederland met de verovering van Atjeh, een oorlog die volgens de Nederlanders in 1903 zou zijn afgelopen met de 'pacificatie' van Atjeh.

Nederland had in toenemende mate ambtenaren en militairen nodig om de kolonie te besturen, te verdedigen en het Cultuurstelsel in stand te houden. Deze bestuurders en kolonialen (Europese soldaten) kwamen naar Indië per zeilschip. Tussen 1815 en 1872 werden er 63.711 burgers verscheept naar de Oost.[3] In die periode werden in totaal 89.658 officieren, onderofficieren en manschappen per schip naar Nederlands-Indië gebracht.[4] De militairen werden tot 1873 vervoerd met driemasters als barken en fregatten.[5] Vóór 1870 ging de reis dus per zeilschip om Kaap de Goede Hoop. Een andere route ging in de negentiende eeuw deels over zee en deels over land (de overlandroute via de 'overlandmail'), waarbij het stuk tussen Suez en de Middellandse Zee per koets of trein door Egypte werd afgelegd. Deze reis duurde ongeveer vijf weken.[6] Na 1870 waren het vooral nog particulieren die gebruikmaakten van zeilschepen die de Kaap rondden. In de twintig daaropvolgende jaren legde de Kaapvaart het echter af tegen die per stoomschip door het Suezkanaal.[7] Vlak voor het einde van de eeuw hield de passagierszeilvaart tussen Nederland en Indië vrijwel op te bestaan.

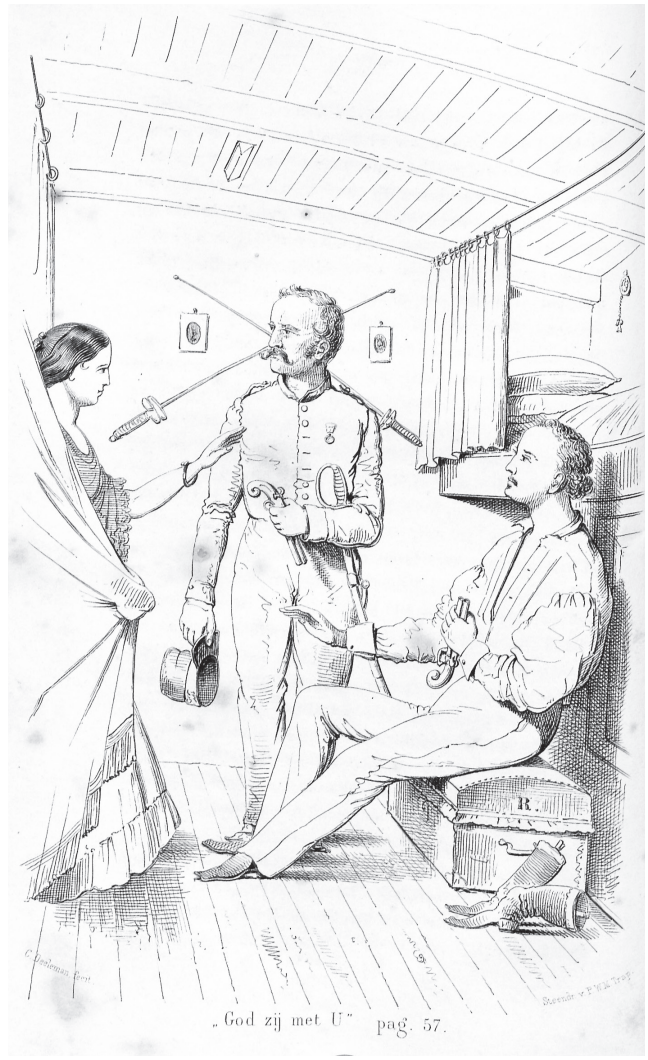
3 Corpus

Veel contemporaine romans, novellen en korte verhalen over de reis tussen Nederland en Indië vóór 1870 zijn er niet. De Indische fictie kwam – zoals gezegd – pas rond 1860 op gang.[8] De meeste primaire bronnen over de zeilreis per bark of fregat om Kaap de Goede Hoop stammen uit de twee decennia na 1870.[9] De verhalen vertonen behalve het gemeenschappelijke onderwerp nog meer overeenkomsten. Bij veel romans waarin de reis tussen Nederland en Indië een belangrijke rol speelt, gaat het om verwikkelingen tussen de passagiers. Het is de vertellers voornamelijk te doen om aan de hand van de belevenissen van de reizigers een realistisch beeld van de reis te geven. De vertellers presenteren zich als ervaringsdeskundigen, van wie heel wat op te steken valt over het reizen tussen Nederland en Indië. In deze periode is in elk werk een auctoriale verteller of een externe focalisator aanwezig, die vaak expliciet zijn ideologie duidelijk maakt of deze door sympathieke personages laat uitdragen. In drie teksten wordt er vanuit vrouwelijke personages gefocaliseerd. In dit hoofdstuk komen tien fictionele teksten aan de orde, die hieronder kort in chronologische volgorde worden geïntroduceerd.[10]

Het eerste substantiële fragment over de zeereis stamt, zoals gezegd, uit 1853.[11] 'Een Huwelijk met den handschoen' is geschreven door Suzanna Maria Boëseken (1821-1866). Boëseken trouwde in 1857 met een scheepskapitein. Zij vertrok in 1861 met haar gezin naar Cheribon op Java en overleed daar vijf jaar later.[12] Zij schreef 'Een Huwelijk met den handschoen' dus voordat zij haar eerste reis naar Indië maakte. Alhoewel zij dus niet uit eigen ervaring kon putten en zich op verhalen van anderen moest baseren, maakt haar beschrijving van de overtocht een authentieke indruk. In het verhaal gaat de twintigjarige blondine Theodore van Asperen als handschoentje, een bij volmacht getrouwde vrouw, naar Indië. Zij heeft drie medepassagiers: haar eigen kamenierster, een vrouw die bij haar dochter op Java gaat wonen, en een *baboe*, 'eene zwarte meid, die met eene familie naar Europa was gegaan en thans terug werd gezonden.'[13] De reis verloopt gladjes, op een storm bij Kaap de Goede Hoop na.

De militaire officier W.A. van Rees (1820-1898) publiceerde in 1863 *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*.[14] De eerste honderd bladzijden gaan over luitenant Roberts reis met de *Dankbaarheid* van Nederland naar Indië in 1843. Aan boord bevinden zich een aantal Europese families en een detachement van 120 manschappen. Voor een deel komen de troepen uit het buitenland, maar er bevinden zich onder hen ook vijftig uit de gevangenis van Leiden vrijgelaten gevangenen. Aan boord breekt onder de soldaten een opstand uit, die wordt neergeslagen onder leiding van Robert en luitenant Pienema. Hun commandant laat daarbij verstek gaan.

F.C. Wilsen (1813-1889) begon zijn carrière in Indië als militair. Na enige tijd ambtenaar te zijn geweest werd hij redacteur van het dagblad *De Indiër*.[15] In 1871 verscheen zijn tweedelige roman *Naar Europa. Tafereelen uit het leven*

'God zij met U!' Robert en luitenant Pienema krijgen vlak voor de opstand bezoek in hun hut van Elise, een bezorgde passagiere (Uit: *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*).

van Nederlandsch-Indisch-gasten buiten Indië. Het eerste deel gaat over de reis van Indië naar Nederland, het tweede deel verhaalt over het verblijf van de hoofdpersonages in Europa. De schrijver leidt het eerste deel in met een korte beschouwing over de Indische maatschappij, die volgens hem in vergelijking met de Europese samenleving chaotisch, primitief en onrustig van aard is.[16] Er zijn volgens de auteur veel Nederlanders die naar Indië trekken om daar carrière en fortuin te maken. 'Maar ook zij die ginds geboren werden, trekken voor een enkelen keer de stoute schoenen aan, begeven zich op een schip en komen overwaaien naar het vaderland van hunne vaderen en voorvaderen, om daar de zaken te bezien.'[17] *Naar Europa* is een roman die de lezer bekend wil maken met de zeden en gewoonten van verindischte Nederlanders als de familie Kinderman, het puissant rijke echtpaar Van Wolf, de resident Gerard

van Mersburg, de wufte Melanie Blaning en majoor Bergman met zijn vrouw en vijf dochters. Door deze 'Indische menschen' uit hun vertrouwde omgeving te halen toont de verteller hun beperkingen ten opzichte van Europeanen en drijft hij met hen de spot.[18]

Over Cornelia Spieker is nauwelijks iets bekend. Haar geboorte- en sterfjaar zijn zelfs niet overgeleverd. Het enige wat we van haar weten, is dat ze in 1876 haar boek *Reisgenooten* publiceerde. Het is een roman over twee jonge vrouwen, Lize Wilson en Laura Greve, die als gouvernantes met de klipper *Lucie* naar Indië gaan en in de kolonie beroofd worden van hun illusies. Geconfronteerd met de alledaagse harde koloniale werkelijkheid zien zij namelijk hun dromen verdwijnen als sneeuw voor de tropenzon. Een ervaring rijker maar een illusie armer varen Lize en Laura aan het einde van de roman afzonderlijk van elkaar weer naar Nederland.

De vier delen van G.W.H. Panchauds (1824-1899) sensatieroman *Licht- en schaduwbeelden uit het hedendaagsch Amsterdam* verschenen van 1878 tot en met 1881.[19] In het eerste deel begeleidt Narud, een inheemse man, de jonge Willem van Groeneveld op zijn zeereis naar Nederland om daar zijn erfenis, waarop door samenzweerders wordt geaasd, in ontvangst te nemen. Voor de kust van Den Helder wordt er echter schipbreuk geleden.[20] Narud weet de kleine Willem op ingenieuze wijze te redden. Beiden overleven de scheepsramp.

M.C. Frank (1838-1891) was van 1855 tot 1873 werkzaam als onderwijzeres in Indië.[21] Haar roman *Bijna verloren* uit 1880 is het verhaal over de reis met de *Félicitas* naar Europa van de knappe en rijke Indo-Europese Marianne Kästner. Zij heeft in Indië vijf jaar onschuldig vastgezeten voor de moord op haar stiefbroertje. Er kleeft daardoor een smet aan haar. Zij wordt door de passagiersgemeenschap uitgestoten en verlaat de *Félicitas* als het schip Sint-Helena aandoet. Zonder haar wordt de reis naar Nederland vervolgd.

Petrus van Oort (1834-1893) was eerst stuurman op de grote vaart en later civiel ingenieur bij de waterstaatswerken in Zeeland.[22] Het eerste deel van zijn roman *Aan wal en aan boord* uit 1883 begint in Indië – de families in het boek hebben een gezamenlijk verleden in Toeban –, maar speelt zich voor het belangrijkste deel af in Nederland. Het tweede deel vertelt over de reis van Nederland naar Indië van de belangrijkste personages uit deel 1. De koloniaal Dolf van Weernink is een gesjeesde student die het aanzienlijke Indische kapitaal van zijn overleden ouders erdoorheen gejaagd heeft. Ooit heeft hij verkering gehad met Jo Polaerd. Deze is inmiddels getrouwd met Van Puffel, een dikke en klagerige Indische ambtenaar, die haar tijdens zijn verlof in Nederland heeft opgeduikeld. Tijdens de overtocht chanteert Dolf zijn voormalige geliefde Jo met haar oude, aan hem gerichte liefdesbrieven. Aan boord van de *Triton* is ook de familie Poelenberg. Vader Poelenberg is eigenaar van een suikerfabriek in Wonosari op Java. De Poelenbergs zijn rijk geworden in Indië, maar daarbij eenvoudig en ingetogen gebleven.

Majoor M.Th.H. Perelaer (1831-1901) was in zijn tijd een vrij bekende

Rede van Kaapstad in de Tafelbaai in Zuid-Afrika – 1890 (KITLV).

auteur. Hij gaf het eerste deel van zijn uit vier delen bestaande romancyclus *Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen* (1884-1885) in 1884 de titel *Naar den Equator* mee.[23] Na een mislukte tijd op het seminarie besluit Herman Riethoven koloniaal te worden. *Naar den Equator* beschrijft de avonturen van de officier Herman en zijn vriend Frank Brinkman tijdens de reis naar Indië op het fregatschip *Fernandina Maria Emma*. Zij hebben de leiding over negentig soldaten die naar de kolonie worden getransporteerd. Aan boord zijn ook de Indo-Europese luitenant Leidermooi en de familie Groenewald. Dit gezin bestaat uit een vader, die koffieplanter te Lawoe is, een moeder en twee beeldschone dochters: Emma en Adelien. Het tweede deel *In het land der zon* (1884) speelt zich geheel af in Indië. In het derde deel van *Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen*, dat *Op sneê verguld* (1884) heet, reizen de twee mannelijke hoofdpersonen die in *Naar den Equator* naar de kolonie vertrokken, samen met de twee dochters Groenewald, met wie zij inmiddels zijn getrouwd, terug naar Europa op de *'s-Gravenhage*. Ook hun nog jonge kinderen varen mee.

Carel van Nievelt (1843-1913) was korte tijd ambtenaar in Indië.[24] Hij schreef met zijn roman *Onder zeil* uit 1891 op de valreep een eerbetoon aan de oude vaart per zeilschip om de Kaap. In 1983 zou een selectie van hoofdstukken uit deze roman opnieuw worden uitgegeven door Rob Nieuwenhuys en Joop van den Berg onder de titel *Onder de palmen. Onder zeil* vertelt het verhaal van de reis op de Rotterdamse bark de *Petronella*.[25] Aan boord zijn onder meer een

majoor en zijn vrouw Cornelia, een volronde Indische nonna. Zij heeft haar man in vijf jaar tijd vier telgen geschonken en is stiefmoeder van zijn twee voorkinderen, nonna Isabella en nonna Mathilde. Deze dames vallen bijzonder in de smaak bij de drie jonge ambtenaren Jeronimo, Justus en Josua. Aan boord zijn verder nog een handschoentje dat mevrouw Trippius heet, het pasgetrouwde echtpaar Lebeau, luitenant Von Wermuth en de oudgast Willikins, die tijdens een windstilte op de oceaan het gezelschap op het prachtige verhaal 'Man en aap' trakteert. Dit is een verhaal over de reis van Indië naar Nederland om de Kaap, waarin de met zijn buitenpost vergroeide ambtenaar Delabar na dertig jaar tegen zijn zin met verlof naar Nederland wordt gestuurd.

4 Analyse van de werken

4.1 Een zeilschip tussen Oost en West: de evenaar als omslagpunt

In deze paragraaf wordt onderzocht hoe in de verhalen tijdens de overtocht tussen Oost en West geografische factoren gekoppeld worden aan veranderingen in denken en gedrag, en daarmee in identiteit. Welk effect heeft de plaats van het schip op de aardbol op de representatie van de onderlinge verhoudingen tussen de opvarenden? Daarbij wordt ook gelet op de dynamiek tussen oudgasten en baren (nieuwkomers – *baroe* betekent nieuw). Dit laatste speelt uiteraard slechts op de reis van Nederland naar Indië een rol.

Uit de onderzochte verhalen blijkt steeds dat op de schepen de kolonie in het klein aanwezig is. Zo wordt in de roman *Bijna verloren* de gemeenschap aan boord letterlijk een 'kleine drijvende kolonie' genoemd.[26] De opvarenden van die schepen bevinden zich op een varend eiland dat reist in tijd en ruimte. Passagiers die van Europa naar Azië reizen, doen dit meestal omdat in de kolonie de kansen op het vergaren van rijkdom en welvaart groter zijn dan in Europa.[27]

In de verhalen moeten de opvarenden zich tijdens de reis aanpassen aan een leven in een andere wereld. Godsdienst en politiek domineren het denken in Europa en reguleren daar het dagelijkse leven. In de koloniale maatschappij spelen religieuze en politieke denominatie een veel minder sterke rol. In de kolonie voert het materialisme de boventoon en gelden vrijere omgangsvormen. Zoals in *Bijna verloren* te lezen staat: 'Ach ja, wanneer men heel lang in Indië is geweest, wordt men wel wat al te materialistisch; stoffelijke belangen en genietingen dringen 't belang en 't genot van den geest wel wat veel naar den achtergrond.'[28] Er is in Indië een andere mentaliteit nodig om in maatschappelijk opzicht te slagen. Reizigers die de omgekeerde route volgen, van Indië naar Nederland, hebben zich in meerdere of mindere mate aangepast aan de koloniale maatschappelijke verhoudingen. Zij dienen zich in te stellen op een verblijf in Europa, waar –anders dan in Indië het geval is – politiek, religie en standsbesef de regels van het onderlinge verkeer domineren.

Het transport der kolonialen in Rotterdam door Isaac Israëls, 1883-1884 (Kröller-Müller Museum).

In de geanalyseerde fictie geldt de evenaar – ook wel 'Linie' of 'Equator' genoemd – als een waterscheiding tussen West en Oost. Het schip verlaat daar het noordelijke halfrond om aan te komen op het zuidelijke halfrond. De opvarenden vieren het passeren van de evenaar met het Neptunusfeest, een traditie die nog altijd bestaat. Daarbij 'doopt' een als de god van de zee verklede zeeman nieuwkomers op het zuidelijke halfrond. In een carnavalesk aandoende situatie ondergaan zij een soort ontgroening, waarbij zij ondergedompeld worden in een tobbe vol zeepsop. Sommige baren weten zich vooraf met drank en sigaren vrij te kopen. Na afloop van het Neptunusfeest wordt er drank geschonken en vuurwerk afgestoken. Dit feest is er niet slechts om de bemanning van het schip een verzetje te bieden, maar dient ook als initiatierite voor de baren.[29] Zij komen in een andere wereld terecht, een wereld waarin de verhoudingen net even anders liggen dan in die welke zij kennen.

Pas in Indië zagen de passagiers het Oosten met eigen ogen, zo blijkt ook uit de boeken. De barken en fregatten die van Europa naar Nederlands-Indië voeren, deden onderweg bij voorkeur geen aanlegplaatsen aan. Het was bij contract vastgelegd dat een kapitein van een schip dat militairen vervoerde, slechts bij averij of een gebrek aan proviand onderweg een haven mocht aandoen.[30] Ten einde het deserteren van koloniale soldaten te voorkomen, maakte het schip de 'heenreis' van ruim 120 dagen vaak non-stop. Dat was ook in het belang van de gezagvoerder en de medische staf van het schip. De kapitein kreeg voor elke afgeleverde rekruut vijf en de scheepsdokter drie gulden.[31]

Baren en oudgasten: van Europeaan tot Indischgast

De onderlinge verhoudingen tussen de opvarenden blijken in de onderzochte boeken sterk beïnvloed te worden door de geografische locatie waar het schip zich bevindt. Aan boord verandert het repertoire: het beweegt mee met de reis. De verschillen tussen baren en oudgasten in de verhalen maken veel duidelijk over de identiteitsverandering die ontstaat tijdens de reis. Naarmate het schip de westerse wateren verlaat en dieper doordringt in de tropische, komt er in de verhalen een meer 'oosterse' geest over de oudgasten.

Uit de analyse van de fictie blijkt dat de baren de verandering in zeden, waarden en normen als een schok ervaren. Vrijere omgangsvormen, de materialistische instelling en de geringere invloed van christelijke religie: deze elementen komen alle onder de Linie aan de oppervlakte drijven. Zo geeft een personage in *Aan wal en aan boord* aan dat 'wij voor waarheid moeten aannemen, wat zoo dikwijls wordt beweerd, dat het schoone Insulinde het graf van elke godsdienstige aandoening is.'[32] Van religiositeit is aan boord van de zeilschepen slechts sprake, wanneer een schip in zwaar weer verkeert en de passagiers uit wanhoop aan het bidden slaan.[33]

De eerste uitingsvorm van de transitie is als de oudgasten na het passeren van de evenaar een sterke hang naar Indisch eten en het dragen van Indische kleding krijgen. Zo staat in *Onder zeil* te lezen:

> Het keuken-Maleisch, die vokaalrijke taal, door mevrouw Trippius onder Willikins' leiding met klimmenden ijver bestudeerd, verkreeg bij de tafelgesprekken al meer en meer de overhand. Verder werden Europeesche kleedingstukken met groote beslistheid weggeborgen, Indische voor den dag gehaald, sarongs en kabaais in feitelijke eere hersteld.[34]

Dat laatste heeft een direct effect op de mannelijke baren. Als vrouwen zich onder de Linie in *sarong* en *kabaja* hullen, wordt dit steevast door de mannelijke passagiers als exotisch en erotisch beleefd. Zij ervaren daarmee het 'oosterse' driftleven aan den lijve. Dat is zelfs het geval wanneer een door-en-door-Nederlandse als mevrouw Lebeau zich in oriëntaalse kleding hult. In *Onder zeil* maakt zij een onvergetelijke indruk op haar man: 'Hoe lieflijk voor het aangezicht haars echtgenoot was mevrouw Lebeau, toen zij in deze luchtige kledij, die aan de rijpe rondingen van al hare bekoorlijkheden de meest onbeperkte speling vergunde, voor het eerst aan de ontbijttafel verscheen!'[35] De oudgasten voelen zich naarmate het schip verder van de evenaar af naar het zuiden zeilt, steeds beter op hun gemak. Zij raken in hun element. Zij zijn blij straks Indië terug te zien en komen alvast in de stemming door zich Indisch te kleden en Indisch te eten. In *Aan wal en aan boord* zegt een personage over Indië: 'Ons land [...] is een prachtig land!'[36]

Oudgasten genieten op een schip dat naar Indië vaart, vaak een hogere status dan baren. Zij weten immers hoe het er aan boord en in de kolonie aan toegaat, de baren nog niet. De baren kunnen van de oudgasten leren welke verandering

zij moeten doormaken om in de kolonie te kunnen slagen. De oudgasten lachen de baren intussen soms uit om hun onwetendheid. Dit lot treft zelfs de aan boord meevarende medici. Hilariteit wekt bijvoorbeeld in *Naar den Equator* de onbekendheid met Indische zaken van de beide aan boord aanwezige artsen. De Europese artsen Hannius en Van Pinksteren zijn niet op de hoogte van het feit dat het aftreksel van de bladeren van de *patra kombala* laxerend werkt, iets wat volgens de vrouwelijke oudgasten iedere *baboe* en iedere *nènèh* (oud vrouwtje) in Indië weet.[37]

In *Onder zeil* doet zich op de *Petronella* een soortgelijke situatie voor als scheepsdokter Mopsma's waarschuwing tegen het oplopen van dysenterie of cholerine door het eten van Indische vruchten door de majoorsvrouw geriposteerd wordt met: 'Och wat, jij! [...] ik nooit cholerine, ik nooit dysenterie! Jij niet weet wat lekkèr, jij niet weet wat goed! Jij parel voor de zwijn, jij!' Als haar man haar vermanend probeert te sussen, laat de reactie van de Indo-Europese Cornelia niets aan duidelijkheid te wensen over: 'Och ja', mompelde zij terug, met vollen mond – 'dat dokter ook! Hij wil altoos wijsneus – en hij toch *orang baroe* – zoo *baroe* als die kind aan de bors – ja?'[38]

Worden de grenzen der zedigheid boven de evenaar scherp getrokken, onder de Linie gelden ruimere opvattingen. Stoler laat in haar studie *Carnal Knowledge and Imperial Power* (2002) zien dat aan de 'zedenbedervende' invloed van het Oosten op Europeanen vrijwel niet te ontkomen was.[39] In de Indische literatuur stimuleert de tropenzon de instincten, zo schrijft ook Petra Boudewijn in *Warm bloed* (2016), haar dissertatie over de representatie van Indo-Europeanen in de Indische letterkunde.[40] Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in *Onder zeil*. In deze roman is meneer Lebeau zes dagen voor de reis getrouwd met zijn Sarah, een Hollandse burgerdame, die tien jaar jonger is dan haar echtgenoot. Als hij haar af en toe in het openbaar wil liefkozen, wijst zij hem met kuise verontwaardiging terecht. Dat is haar te oosters. Haar man is echter anders gewend. Lebeau heeft in zijn tijd onder de evenaar niet als een trappist geleefd, zo geeft hij zelf toe, en hij is de enige niet: alle mannelijke oudgasten hebben zo hun eigen zondenregistertje. Als er op zeker ogenblik een haai wordt gevangen en na de sectie de scabreuze roman *Gustaaf de losbol* van Paul de Kock tot ieders verbazing uit de maag van het beest tevoorschijn komt, moet de majoor – een huisvader van zeven kinderen – toegeven dat hij de eigenaar van het erotische werkje is geweest. Hij heeft het in een opwelling van zedelijke verontwaardiging overboord gegooid. Uiteindelijk blijkt dat vrijwel alle mannelijke passagiers het boek gelezen hebben.

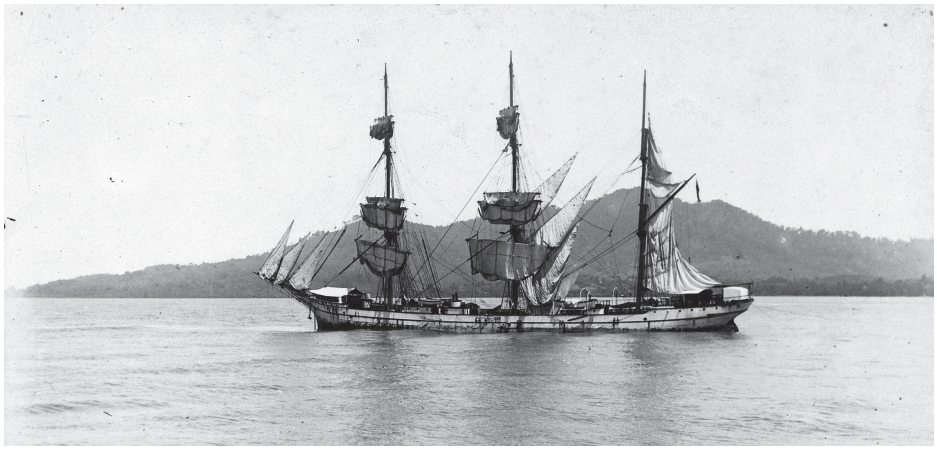
De mentaliteitsverandering waarbij het driftleven het lijkt te winnen van de ratio, uit zich ook in het ontstaan van ruzies aan boord. In de tropische wateren gaat het broeien in de geest van de westerlingen. Hun driften worden erdoor gestimuleerd. Als het in de verhalen op een schip uit de hand loopt, dan gebeurt dat steevast ten zuiden van de Linie. De weersomstandigheden dragen daartoe bij. Door de broeierige warmte raken op het zuidelijke halfrond de gemoederen

oververhit. In deze warme wateren komt het geregeld tot ruzie, rebellie en vechtpartijen. Dat is ook het geval in *Aan wal en aan boord*, waarin het pasgetrouwde echtpaar Van Puffel onder de evenaar zijn eerste huwelijkscrisis beleeft. De pakhuismeester en oudgast Van Puffel heeft vroeger in Indië diverse *njai's* (inheemse huishoudsters) gehad.[41] De dikke klagerige Indische ambtenaar is in Nederland uit berekening met Jo Polaerd getrouwd. De echtelieden blijken aan boord volstrekt langs elkaar heen te leven en eenmaal in tropische wateren laat Jo zich zelfs het hof maken door andere mannen. Zij wordt daarop met oude liefdesbrieven gechanteerd door haar aan lager wal geraakte voormalige verloofde Dolf van Weernink. Als Dolfs chantagepogingen aan het daglicht komen en een schandaal onder de passagiers veroorzaken, moet Jo zich voor de rest van de reis terugtrekken in haar hut. Haar echtgenoot Van Puffel bezat zich elke avond. Dolf pleegt vervolgens zelfmoord door overboord te springen.

Maar in de equatoriale stiltegordel smoort de verzengende hitte alle driften en lusten, zo staat in vrijwel elke roman te lezen. Tijdens de overgang van de ene passaat naar de andere wordt het verstikkend warm aan boord. Er gebeurt dan weinig op de schepen. De opvarenden vervelen zich enorm en zijn vooral bezig de tropische temperaturen te overleven; een situatie die een voorafspiegeling is van het effect van de middaghitte op Europeanen in de kolonie.

Op de reis van Indië naar Europa zijn er uiteraard slechts oudgasten aan boord. Veel van deze Indischgasten hebben het moeilijk als het schip het noordelijke halfrond bereikt. Vooral verindischte dames – later over hen meer – weten zich op de reis naar Europa niet aan te passen aan de boven de Linie veranderende, steeds westerser wordende omstandigheden. Zij zien op tegen een verblijf in Europa, want het leven gaat daar anders. Zo betreurt mevrouw Van Wolf in *Naar Europa* het dat haar man haar niet heeft toegestaan Javaanse bedienden mee naar Europa te nemen. De kapitein wijst haar er vervolgens op dat het erop nahouden van een sleep Javaanse bedienden in Holland meer een last vormt dan een gemak. Aan twee Hollandse meiden zal ze in Holland meer dan genoeg hebben. Daarbij moet ze er goed op letten dat ze Hollandse bedienden 'op eene meer fatsoenlijke wijze moet behandelen, dan gedweeë inlanders.'[42] Mevrouw Van Wolf is echter van mening dat wie betaalt, ook bepaalt. Bedienden moeten volgens haar zonder commentaar te leveren doen wat zij hun opdraagt. Dat zij niet van plan is zich aan te passen, onderstreept ze door op besliste toon te zeggen: 'En mijne gewoonten neem ik mede naar Holland.'[43]

In de romans lijken sommige personages uit gewoonte voor de zeilreis om de Kaap te kiezen. Dat doen zij namelijk ook nadat het Suezkanaal al is geopend. Andere personages wantrouwen de moderne technieken. Ook waar het gaat om de inrichting van het koloniale systeem, zetten zij zich af tegen nieuwe inzichten en koesteren zij conservatieve koloniale uitgangspunten. Het is tekenend dat over een personage in *Onder zeil* te lezen valt dat deze 'in alle dingen stijf conservatief' is en grote moeite heeft met 'moderne ideeën van verandering, vooruitgang en omwenteling.'[44]Aan boord zijn de discussies over politiek

Een zeilschip in Indische wateren (KITLV).

doortrokken van het materialisme. Handel en het maken van winst moeten als uitgangspunt van het kolonialisme gelden. Het Cultuurstelsel wordt geprezen en de koloniale winsten, 'het batig slot', verheerlijkt. Het socialisme, dat in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in Europa aan een opmars bezig is, wordt gezien als een kwaad dat het koloniale systeem bedreigt. Verandering en vernieuwing worden categorisch afgewezen door deze personages, een houding die in de verhalen niet of nauwelijks aan kritiek onderhevig is.

4.2 Stand en status: gradaties van beschaving

Deze paragraaf handelt over de wijze waarop stand en status deel uitmaken van het tijdens de zeereis verschuivende koloniale paradigma. Daarbij wordt met name gelet op de rol die afkomst, opvoeding en opleiding in het koloniale discours spelen en op de invloed die deze factoren hebben op de weergave en de vorming van de koloniale identiteit. Eerst wordt bekeken hoe de verschillende geledingen van de standenmaatschappij aan boord van de zeilschepen gerepresenteerd worden: de adel, het patriciaat, de burgers en de werkende klasse. Ook wordt gekeken naar de rol die decorum en decorumverlies spelen in het toekennen van status in de koloniale standenmaatschappij.

Nederland kende in de negentiende eeuw een standenmaatschappij. Ook in de kolonie bleef die gehandhaafd. Tussen de Europese en de koloniale standenmaatschappij waren er echter verschillen. Rob Nieuwenhuys geeft aan dat een persoon in een koloniale samenleving een grotere kans had om in maatschappelijk aanzien te stijgen dan in Europa. In de kolonie vond een standenvereniging en standennivellering plaats die in Europa haast onmogelijk was. Een belangrijke oorzaak daarvan was dat de Europese koloniale elite in Indië slechts een geringe omvang kende, zo geeft Nieuwenhuys aan. De Europeanen hadden elkaar nodig in de kolonie. Zij stonden voor een gezamenlijke

taak: hun aanwezigheid legitimeren door het in stand houden van het imago van westerse superioriteit. Zij vormden een westerse enclave in een 'oosters' land. Daar komt bij dat de samenleving in Indië voortdurend in beweging was. De kolonie vormde een doorgangshuis. Er waren meer 'trekkers' dan blijvers. Europeanen kwamen doorgaans naar de kolonie uit materialistische en niet uit idealistische overwegingen. Velen van hen repatrieerden dan ook na hun Indische loopbaan. De samenstelling van de koloniale elite in Indië was dus sterk aan fluctuatie onderhevig.[45]

Toch definieerde standsgevoel ook in Indië de omgang tussen mensen. Maatschappelijke rangorde en status waren in de Europese koloniale samenleving belangrijk.[46] De koloniale elite kende verschillende lagen. Voor de indeling ervan waren echter religieuze en politieke opvattingen veel minder bepalend dan in Nederland het geval was.[47] In de Indische samenleving was de status van een Europeaan veel meer afhankelijk van factoren als afkomst, opleiding en salaris.[48]

Dat de standenmaatschappij in Indië anders functioneerde dan in Europa, is in de verhalen over de zeilreis terug te zien. De oudgast Van Puffel bijt in *Aan wal en aan boord* op de reis naar Indië zijn vrouw toe, als zij hem onderdanigheid ten opzichte van andere passagiers verwijt: 'Je hebt geen flauw idée van de Indische maatschappij, dat heb ik je reeds meermalen gezegd. Je begrijpt nog niet, hoe de onderlinge verhouding van de Europeanen op Java is. Men kan zich daar niet zoo vrij bewegen als in Holland, zelfs niet al is men particulier.'[49]

Dat er verschillen zijn, blijkt ook uit een opmerking van Dolf van Weernink in *Aan wal en aan boord.* De sterk hiërarchische structuur van de koloniale samenleving keert terug in een van zijn uitspraken. Hij maakt duidelijk dat het hebben van de leiding in de kolonie nauw verbonden is met macht en status: 'Baas zijn in Indië is iets heel anders dan in Nederland. De inlandsche bevolking ligt in slaafschen eerbied aan zijne voeten en de weinige Europeesche inferieuren durven geen kik te geven, want hun carrière, het lot van vrouw en kinderen, heeft hij alleen in handen.'[50]

Adel en patriciaat: het summum van civilisatie

In de onderzochte romans worden stand en beschaving steeds weer met elkaar in verband gebracht. In de koloniale maatschappij vertegenwoordigen personages die uit de hoogste standen afkomstig zijn, bij uitstek het superieure Europese beschavingspeil dat de koloniale overheersing legitimeert, zo komt uit de verhalen naar voren. Adel geniet aan boord de hoogste status en wordt in de romans standaard gekoppeld aan het hebben van de juiste hoogstaande vorm van beschaving. Sommige (onder)officieren stammen uit adellijke geslachten. Zij nemen als vanzelf hun hoge beschavingspeil en goede manieren mee.[51] Zij komen uit de boeken naar voren als rationeel en empathisch, in moreel opzicht hoogstaand en stralen een natuurlijk leiderschap uit. Door de andere passagiers wordt hun de hoogste status toegekend. Dat is goed te zien

in *Onder zeil*. Majoor Bergman is in deze roman vanwege zijn functie en statuur – hij is lang, zwaarlijvig en spreekt met een daverende stem – een man van aanzien. Na de kapitein volgt hij in rang en stand. De majoor gedraagt zich ook steeds correct en beschaafd, maar evengoed blijft hij iemand van burgerlijke afkomst. Luitenant Von Wermuth, een Pruis van verarmde adel en een oudgast, geldt bij stilzwijgende afspraak voor de passagiers als vertegenwoordiger van de echte hoffelijkheid en civilisatie. Als er kleine geschillen zijn, wordt hij tot scheidsrechter verkozen, en niet majoor Bergman, die evengoed wél zijn meerdere in rang is. Overigens geeft Ulbe Bosma in zijn studie *Indiëgangers* uit 2010 aan dat het aantal vertegenwoordigers van de adel in Indië in de tweede helft van de negentiende eeuw nogal bescheiden was.[52]

Direct onder de adel komen degenen die tot het patriciaat behoren, zo blijkt uit de verhalen. Ook zij gaan in de boeken door voor waardige vertegenwoordigers van de westerse beschaving. In *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* zijn de hoofdpersoon luitenant Robert en zijn vriend luitenant Pienema afkomstig uit de hogere klassen en daarmee voorbestemd leiding te geven aan de lagere klassen. Hun commandant is geboren op Java en afkomstig uit een eenvoudig milieu. Zonder zijn rang van kapitein zou deze Indischgast slechts weinig status hebben. Nu wordt zijn autoriteit geaccepteerd, maar eigenlijk zijn Robert en Pienema in moreel opzicht en daarmee in beschaving volstrekt zijn meerdere, zo blijkt uit de roman.[53] Zij slaan aan boord een muiterij onder de soldaten neer, terwijl hun meerdere het laat afweten.

Burgers: positieve representaties

De burgers aan boord vormen een lager echelon in de koloniale standenmaatschappij. Zij worden in de verhalen op twee manieren gerepresenteerd. De eerste categorie heeft een soort innerlijke adeldom. Deze innerlijke beschaving tonen zij in hun empathische, onbaatzuchtige en evenwichtige gedrag. Mevrouw Trippius, een handschoentje, is in *Onder zeil* daar een goed voorbeeld van. Samen met Luitenant Von Wermuth is zij de enige op het schip die de beschaving werkelijk hoog houdt. Mevrouw Trippius is moedig, flink en gewoontjes van uiterlijk. Aan boord oogst zij alom respect doordat zij zich aan de moeilijkste omstandigheden weet aan te passen. Als de *Petronella* Indië nadert, bekwaamt zij zich in het Maleis. Mevrouw Trippius is een vertegenwoordiger van de weldenkende passagiers die met verve de westerse beschaving uitdragen. Zij zijn zelfstandig, bescheiden en hebben standsbesef. Zij kennen hun plaats in de maatschappij. Daarbij gedragen zij zich humaan ten opzichte van anderen, wat gezien wordt als een belangrijke deugd.[54] Deze passagiers vormen de held(inn)en van de romans en korte verhalen. Zij schetsen een beeld van de ideale Europeaan, die rationaliteit, zelfbeheersing en het leiden van een deugdzaam leven centraal stelt. Doorslaggevend is hierbij dat deze personages zonder uitzondering een goede Europese opvoeding en opleiding hebben genoten. Deze vormen de bron van hun innerlijke beschaving.

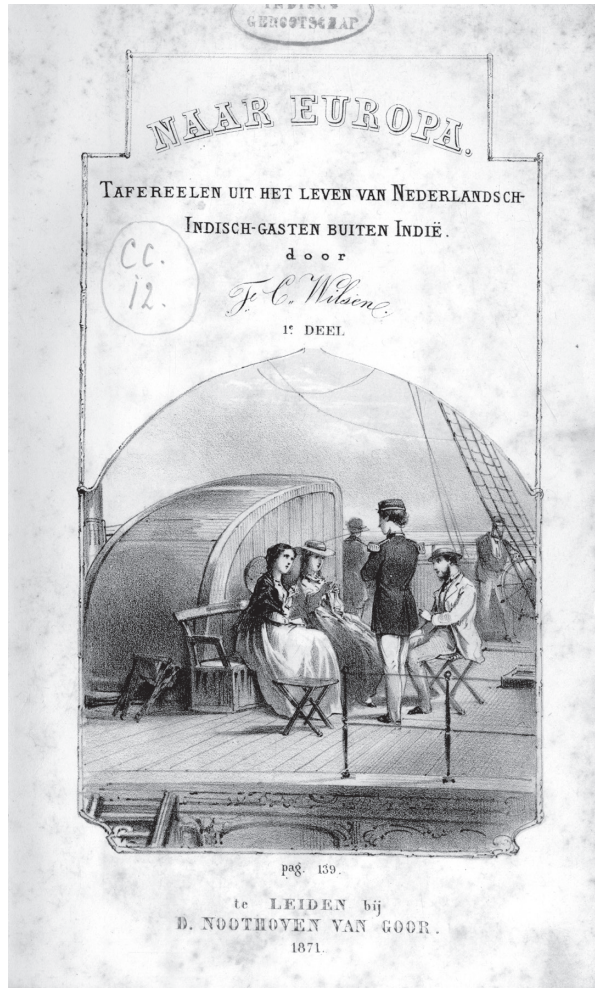
Een westerse opvoeding, bij voorkeur genoten in Europa, is daarmee een bepalende factor om innerlijke adeldom in de vorm van een hoog Europees beschavingspeil te verwerven. Status en aanzien zijn gekoppeld aan een Europese opleiding, zo blijkt uit de geanalyseerde fictie. Dat geldt eens te meer voor de situatie in de kolonie. In Indië is het voor de koloniale elite van belang een Europese educatie te hebben genoten. Daartoe worden kinderen naar Europa gebracht of gouvernantes naar de kolonie gehaald. In een uitzonderlijk geval worden in Indië opgegroeide kinderen als beschaafd gerepresenteerd. Een gezin als dat van majoor Bergman heeft de juiste houding. De familie heeft niet veel geld, maar de gezinsleden lopen er keurig bij in hun zelfvervaardigde kleren, die bijzonder smaakvol zijn. Eenvoud en bescheidenheid sieren de mens, is het adagium van de ware beschaving.

Hoe goed een Indische opleiding ook is, een Europese educatie is in de verhalen altijd beter. Dit beeld wordt geschetst in een discussie die het echtpaar Bergman in *Naar Europa* voert over de verschillen tussen Indische en Europese meisjes. Volgens mevrouw Bergman zijn de laatsten beslist niet beter opgevoed en zijn zij beslist niet beter geschikt om een huishouden te voeren. Majoor Bergman geeft toe dat Indische meisjes weliswaar over veel deugden en schoolwijsheden beschikken, maar zij missen volgens hem toch het nodige ten opzichte van Europese meisjes. ‘Zij zijn steeds stijf tegenover vreemden, moeilijk aan het praten te krijgen, weten hare talenten niet te vertoonen, in één woord – hebben geen savoir-vivre.’[55]

Burgers: negatieve representaties

De parvenu’s vormen in de boeken de tweede categorie burgers.[56] Dit zijn meestal personages die in de kolonie fortuin hebben gemaakt. Zij worden in de geanalyseerde fictie negatief gerepresenteerd. Zij genieten in de verhalen vanwege hun rijkdom aanvankelijk een zekere status, maar vallen in de loop van de reis door de mand als zij er blijk van geven niet over het benodigde beschavingspeil te beschikken. Tegen het einde van de overtocht zijn zij dan ook flink in status gedaald. In de onderzochte fictie worden zij neergezet als kleinburgerlijke lieden. Zij koesteren bekrompen ideeën over de koloniale samenleving en weten zich niet aan te passen aan de veranderende omstandigheden. Ook hier zijn opleiding en opvoeding onderscheidende factoren. De kleinburgerlijke personages hebben geen vorming op niveau genoten. Wel hebben parvenu’s in de kolonie – waar materialisme de toon aangeeft – een hogere status dan in Europa.

Een goed voorbeeld van zo’n personage is Sarah Lebeau in *Onder zeil*. In zekere zin is zij een uit Nederland afkomstige parvenue. Zij heeft door haar huwelijk een hogere status verworven dan haar afkomst, opleiding en opvoeding rechtvaardigen. Zij is pas kort geleden getrouwd met de rijke, pafferige, maar goedhartige oudgast Lebeau, die graag kaart en het Indische Gouvernement als universele zondebok heeft uitverkoren. Sarah, die nog nooit in Indië is geweest, is net zo log en stoelvast als haar man, en bovendien uiterst beperkt in

Naar Europa van F.C. Wilsen, de titelpagina van het eerste deel (KITLV).

haar wereldbeschouwing. Haar onfeilbare referentiekader in het leven vormt het huishouden van haar moeder achter de Goudsche koekenbakkerswinkel. Zij voert dan ook een onbeperkte hoeveelheid Goudsche spritsen met zich mee en wordt boos als iemand een proeve van deze Hollandse 'grandeur' weigert. De auctoriale verteller drijft de spot met haar, omdat ze (te) stijf vasthoudt aan haar kleinburgerlijke Nederlandse ideeën en zich niet weet te schikken naar de koloniale.

Parvenu's vallen in de verhalen met name op tijdens de reis van Indië naar Nederland. De meeste parvenu's zijn, zoals gezegd, personages die uit de kolonie afkomstig zijn. In Indië zijn zij rijk geworden, maar hun beschavingspeil is laag gebleven. Alhoewel het bezitten van fortuin de bezitter een hoge status schenkt, blijkt uit de verhalen dat in de kleine drijvende kolonie beschaving een belangrijkere statusbepalende factor is dan geld. Parvenu's verraden hun gebrek aan beschaving meestal als het schip de evenaar nadert. Decorumverlies

door het tonen van onbeschaafd gedrag leidt onveranderlijk tot statusvermindering binnen de passagiersgemeenschap. Rijkdom gaat vaker niet dan wel gepaard met het hebben van beschaafde manieren. In *Naar Europa* wordt al snel duidelijk dat veel Indische benen de weelde slecht kunnen dragen. Sommige rijke *nabobs* (in de kolonie rijk geworden Europeanen) verliezen zich in een ongebreideld hedonisme en gaan zich te buiten aan drank, seks en gokken. Zo dalen in *Naar Europa* de rijke resident Van Mersburg en Melanie Blaning in achting als zij aan boord openlijk met elkaar vreemdgaan. Door de overige passagiers wordt er schande van gesproken.

In de verhalen klinkt dit gebrek aan beschaving – en dus aan een Europese opvoeding en opleiding – ook door in het taalgebruik van de parvenu's. Zo spreken sommige Europese vrouwen uit de kolonie – in tegenstelling tot andere, als beschaafd geldende, Europese vrouwen – geen Frans, de internationale taal van geciviliseerde mensen in de negentiende eeuw. Zij kleuren daarentegen hun Nederlands geregeld met Maleise woorden.[57] Mevrouw Van Wolf vormt in *Naar Europa* een goed voorbeeld daarvan. Als deze pretentieuze vrouw hoort dat ze aanvankelijk in Nederland vaak afgezet zal worden, betreurt ze, tot grote hilariteit van de aanwezige heren, het feit dat ze geen Javaanse bedienden meegenomen heeft om voor haar te *tawarren* (af te dingen). Mevrouw Van Wolf durft niet met de Franse overlandmail naar Europa te reizen uit angst zich te blameren vanwege haar totale gebrek aan beheersing van het Frans en het Engels. Haar man had liever wel via de duurdere overlandmail gereisd, maar aangezien deze in Franse handen is, ziet hij zich nu gedwongen per zeilschip de lange tocht om de Kaap te maken.

Ook de leden van de als weinig beschaafd afgeschilderde familie Kindermans spreken geen Frans. Zij hebben eveneens meer geld dan manieren. Om te laten zien hoe rijk zij zijn, reizen zij niet met een zeilschip om de Kaap, maar met de veel duurdere Franse overlandmail naar Europa. De bemanningsleden van het schip spreken echter uitsluitend Frans en geen Nederlands. Soms ontstaat er een pijnlijke situatie als een gouvernante er blijk van geeft een betere opvoeding en opleiding te hebben genoten, en dus beschaafder te zijn, dan haar opdrachtgevers. Zo spreekt de gouvernante van de familie Kindermans wél Frans. Zij zorgt ervoor dat de familie Kindermans aan boord van de Franse mailboot nog een beetje aanspraak heeft met de overige opvarenden. De gouvernante blijkt daarmee beschaafder te zijn dan haar werkgevers.

Koloniale soldaten: schuim en gespuis

De laagste status onder de Europeanen in de verhalen hebben 'de kolonialen'.[58] Zo worden in de negentiende eeuw de soldaten genoemd die naar de kolonie worden uitgezonden.[59] De meesten van hen komen uit de lagere klassen. Vaak zijn zij door hun eigen omgeving verstoten, waarna zij zich in Harderwijk als koloniaal soldaat hebben gemeld. Aan boord zitten de koloniale soldaten in de 'bak', in het ruim. Geregeld dreigt er oproer onder hen uit te breken.[60] Er wordt

geprobeerd het ruwe soldatenvolk te disciplineren met oefeningen. Af en toe krijgen zij een oorlam (borrel) om hen rustig te houden. De Nederlandse soldaten worden als minder beschaafd gezien dan de Duitse en Zwitserse. Dat komt doordat er zich onder de Duitstaligen nogal wat verarmde adel bevindt. Onder de Nederlanders bevinden zich daarentegen meer maatschappelijk onaangepasten en vrijgelaten criminelen, zo blijkt onder meer uit *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*, *Naar den Equator* en *Aan wal en aan boord*.

De ruwe koloniale soldaten vormen in het koloniale discours een probleem door het feit dat zij doorlopend onbeschaafd gedrag vertonen en in opstand komen tegen veel beschaafdere lieden. Zowel in *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* als in *Naar den Equator* is er sprake van een muiterij onder de soldaten, die de kop ingedrukt moet worden. Hierbij vallen gewonden en in *Naar den Equator* zelfs doden. Ook in andere opzichten misdragen zij zich aan boord. Met hun ruwe en liederlijke gedrag doen koloniale militairen afbreuk aan het ideaalbeeld van de beschaafde Europeaan. De overige passagiers mijden hen waar mogelijk.

4.3 Gender: in het kielzog van mannen

Er was in de negentiende-eeuwse maatschappij een groot verschil in positie tussen mannen en vrouwen. De man werd, zoals gezegd, in vele opzichten superieur geacht aan de vrouw en had derhalve op maatschappelijk terrein meer status en gezag.[61] Alle primaire bronnen laten deze door mannen gedomineerde maatschappij zien. In de verhalen is de superioriteit van de westerse, witte man onmiskenbaar en onontkoombaar. Vrouwen krijgen in maatschappelijk opzicht slechts bijrollen toebedeeld; zij worden in de boeken gerepresenteerd als ondergeschikt aan de man. Dat principe is zowel in Europa als aan boord en in de kolonie van kracht. Maar wel blijkt uit de analyse van de romans en korte verhalen dat gender in de kolonie iets anders wordt ingevuld dan in Europa.

In deze paragraaf wordt de nuance die gender in het koloniale discours krijgt, geanalyseerd. Daartoe wordt eerst gekeken naar de positie van vrouwen in de koloniale samenleving zelf en in het gezin in de koloniale samenleving. Daarna komt het belang van het huwelijk en het moederschap in de koloniale ideologie aan de orde. Vervolgens wordt de representatie van het zeilschip als huwelijksmarkt onderzocht, als terrein waarop gemakkelijker een levenspartner te vinden is dan aan land. Dat is vaak niet een kwestie van liefde, maar van planning en berekening, en een gevolg van de bijzondere omstandigheden tijdens de overtocht. Met het onderzoeken van de relatie tussen erotiek en reputatie aan boord wordt deze paragraaf besloten.

Samenleving en gezin: de vrouw aan het roer

Net als in Nederland en elders hebben in Indië mannen in deze tijd de macht in de maatschappij. Zij regelen, reguleren en structureren de koloniale samen-

leving. Vrouwen zijn in maatschappelijk opzicht ondergeschikt aan de mannen, die het openbare leven domineren.[62] Maar, zoals ook Rob Nieuwenhuys aangeeft, vrouwen hadden het in de intimiteit van het Indische gezin voor het zeggen: ze zijn 'de ware bevelhebbers, waar het hele huishouden om draait. Niet voor niets zijn ze produkten van een samenleving die eigenlijk matriarchaal is.'[63] Dit is ook in de geanalyseerde werken steeds terug te zien. Een goed voorbeeld daarvan vormt het gezin Groenewald in *Naar den Equator*. In de Indische familie Groenewald neemt de vader voor het oog van de buitenwereld de beslissingen. Als zijn vrouw hem echter raad geeft, volgt hij deze steeds stipt op. Uiteraard zijn er specifieke mannen- en vrouwentaken in een gezin, maar uiteindelijk gebeurt hier wat de vrouw wil. De Indo-Europese moeder Groenewald is op die manier de spil van het gezin.

Uit de verhalen blijkt dat de band tussen de Indische moeder en haar kinderen hecht is. Ook in het gezin Groenewald hangen de dochters zeer aan hun moeder. Dit blijkt eens te meer als dochter Adelien tijdens de reis haar gevoelens voor de militair Frank aan haar moeder kenbaar maakt. De auctoriale verteller merkt dan op:

> Neen, welke liefde, welke innigheid, welke vertrouwelijkheid tusschen de gelieven moge ontstaan, die innige heilige ongedwongen mededeelzaamheid, welke in dat uur aan den moederlijken boezem tevoorschijn treedt, zullen zij nimmer ondervinden. De band tusschen moeder en dochter is nog iets heiliger, dan die tusschen man en vrouw.[64]

Dit geldt zelfs voor Indische stiefmoeders. In *Onder zeil* is de familie van de majoor prominent aanwezig. De samenstelling van het gezin – de majoor, zijn tweede vrouw Cornelia, de baboe, twee donkere voorkinderen en vier kleintjes – wordt in de roman gezien als typerend voor een Indisch doorsneegezin. Deze gekleurde voorkinderen maakten in de negentiende eeuw wel vaker deel uit van Indische families. Hun bestaan was kenmerkend voor de koloniale samenleving. Voorkinderen waren door een witte man verwekt in een voorhuwelijkse relatie met een njai. Soms werden deze kinderen erkend en maakten ze deel uit van het gezin, ook wanneer hun vader later met een Europese vrouw trouwde.[65] In *Onder zeil* verweert Cornelia zich tegen de algemeen heersende opinie dat stiefmoeders voorkinderen ook stiefmoederlijk behandelen. De voorkinderen van haar man horen bij het gezin. Haar belangrijkste taak in dit leven is moeder te zijn. Zij is 'door de natuur tot de hoogste taak der vrouw, het moederschap, geroepen'[66] en heeft haar man in vijf jaar vier telgen geschonken, van wie de jongste nog maar een paar maanden oud is.[67]

Het huwelijk: moederschap en mannenschaarste

In de negentiende eeuw werd het huwelijk (nog) gezien als de lotsbestemming van de vrouw. De bekroning daarvan vormde het moederschap. Dat gold zowel in Europa als in Indië. Greddy Huisman schrijft in haar studie

over gouvernantes dat het huwelijk voor vrouwen het belangrijkste carrièreperspectief vormde, doordat vrouwen in Nederland en in de kolonie vrijwel geen maatschappelijke functies konden bekleden.[68] Vandaar dat in de geanalyseerde boeken vrouwen er veel voor over hebben om getrouwd te raken. Sommigen van hen reizen als handschoentjes naar de kolonie. Theodore van Asperen uit 'Een Huwelijk met den handschoen' en mevrouw Trippius uit *Onder zeil* zijn daarvan voorbeelden. In de verhalen worden zij beschreven als sterke vrouwen, die de westerse beschaving uitdragen. Trouwen met de handschoen kwam vaak voor. Veel mannen die zich in Indië bevonden, kregen na enige tijd behoefte aan een Europese levensgezellin. Sommigen zochten tijdens hun verlof een partner uit, anderen hadden al langere tijd iemand op het oog. De meeste Indischgasten konden vanwege de afstand en hun werkzaamheden in de kolonie niet zo maar even naar Holland reizen om een partner te zoeken. Anderzijds was het voor een vrouw een nogal riskante onderneming om ongetrouwd (voor de eerste keer of wederom) kennis te gaan maken met een toekomstige levenspartner in Indië. Het was altijd mogelijk dat bij aankomst van de vrouw in Indië de gedroomde partner tegenviel. Zo'n vrouw zou dan het risico lopen per kerend schip weer terug naar Holland te moeten. Een huwelijk met de handschoen bood hoe dan ook zekerheid. Bij afwezigheid van de partner trouwden de echtelieden ieder afzonderlijk. De huwelijksplechtigheden vonden zo veel mogelijk gelijktijdig plaats in Holland én in Indië. Een familielid of goede kennis van dezelfde sekse fungeerde als de beoogde partner en hield als symbool voor de afwezige echtgenoot een handschoen vast.

Huisman schrijft dat de grote angst van een vrouw was om niet aan de man te komen en 'over te schieten'. In Nederland was er in de negentiende eeuw namelijk sprake van een mannenschaarste in de kringen van de hogere burgerij. Vandaar dat vrijwel alle vrijgezelle dames die in de verhalen op een zeilschip naar de Oost varen, uit zijn op een huwelijk. Dat is zelfs het geval als ze in de boeken een baan hebben als gouvernante. Het beroep van gouvernante was een van de weinige 'eervolle' betrekkingen waarin een vrouw werkzaam kon zijn.[69] In de vorige paragraaf is al vermeld dat gouvernantes in de kolonie nodig waren om Europese kinderen een goede Europese opvoeding te geven. Met hen werd de Europese beschaving in de kolonie als het ware geïmporteerd. Uit de geanalyseerde verhalen blijkt dat goede gouvernantes gewild maar schaars waren. Aan boord echter gaan ook gouvernantes op mannenjacht. Zo zegt mevrouw Samuels in *Reisgenooten* over Lize Wilson dat zij haar gouvernante in Indië nergens mee naartoe wil nemen, omdat ze bang is haar te verliezen aan een Europese man.[70]

Dit alles wil niet zeggen dat sommige vrouwen geen moeite hadden met hun ondergeschikte maatschappelijke positie. Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw was in Europa het feminisme in opkomst. Soms schemert dit door in een verhaal over de zeereis en treedt er een geëmancipeerd vrouwelijk personage op de voorgrond. Zo heeft de jonge zelfstandige Laura Greve in

Reisgenooten er bewust voor gekozen om in Indië gouvernante te worden. Haar motivatie maakt op pregnante wijze het verschil in maatschappelijke kansen voor mannen en vrouwen duidelijk:

> 'Ik wilde naar Indië, ik heb geen fortuin, dus moet ik op die manier gaan; ik heb mij eenmaal voorgenomen rijk en onafhankelijk te worden en gij zult zien ik *zal* het worden. [...] Was ik maar een jongen, ik zou eene schitterende carrière gemaakt hebben, maar helaas! en toch onafhankelijk wil en zal ik worden!'[71]

Van een huwelijk kan geen sprake zijn volgens Laura: 'dat is een ketting waaraan men gelegd wordt; want alle mannen zijn, zonder uitzondering, egoïsten en rijke mannen zijn egoïsten in goud gevat, dus nog lelijker dan arme mannen.'[72] Laura draagt tegenover haar reisgenotes dit feministische standpunt uit.

De ongelijke positie van mannen en vrouwen blijkt alom uit de verhalen. Zelfs in het kiezen van een partner hebben mannen meer macht. Voorbeelden daarvan zijn in veel boeken terug te vinden. Zo worden in *Reisgenooten* aan boord door twee vrijgezelle heren de kwaliteiten van de gouvernantes Lize Wilson en deze Laura Greve besproken. Eén van hen geeft echter onmiddellijk aan dat er in Indië nog wel meer lieve meisjes zijn. In Indië heeft de man meer keus. Tegelijkertijd blijkt uit de geanalyseerde fictie dat witte mannen Europese dames die uit Europa afkomstig zijn, stellen boven Europese vrouwen die in de kolonie geboren zijn. Dat blijkt steeds samen te hangen met een verschil in beschaving. In de al eerder aangehaalde discussie van het echtpaar Bergman in *Naar Europa* over de verschillen tussen Indische en Europese meisjes, spreekt mevrouw Bergman weliswaar negatief over Europese vrouwen zonder koloniale ervaring:

> 'Denk maar eens aan de beide controleursvrouwen, die kersversch met hunne jonge mannen uit Europa waren gekomen. Geen een wist iets van de keuken of had eenig verstand van huis- en naaiwerk. Niets konden zij dan haken, breien en borduren en in de boeken lezen, van 's morgens tot laat in den nacht. Als ik een man was, trouwde ik nooit met een Europeesch dametje.'[73]

Maar majoor Bergman mist bij Indische meisjes toch een zekere wellevendheid die samenhangt met beschaving.[74] Europese meisjes staan boven hun Indische soortgenoten, dat maakt het moeilijker om Indische meisjes aan de man te brengen. Maar al zijn in de kolonie geboren vrouwen dan minder geliefd, ook zij vinden in de verhalen over de overtocht vaak een toekomstige echtgenoot.

Zoutwaterliefde: romances op een zeilschip

Het zeilschip wordt in de fictie weergegeven als een plaats die bij uitstek geschikt is om een, al dan niet blijvende, liefdespartner te vinden. Zo staat in *Onder zeil*: 'Gegeven aan boord de aanwezigheid van een zeker aantal jongedochters en jonggezellen, zoo behoorde het tot de hooge zeldzaamheden, dat het einde eener reis niet ééne of meer verlovingen opleverde.'[75]

Storm op zee (particuliere collectie).

'Zoutwaterliefde' is de term voor liefdes die slechts aan boord van het schip kunnen ontstaan en die op het land waarschijnlijk niet tot stand zouden komen. In *Onder zeil* valt er een plausibele verklaring te lezen voor het optreden van dit bijzondere fenomeen:

> Een passagiersschip nu was een zeer, zeer klein en zeer afgelegen dorpje, en de omstandigheden verhoogden er bovenmate het gevaar. Het langdurige en onafgebroken samenzijn, het gemeenschappelijke tafelen en tijdverdrijven, het weekelijk stemmende gevoel van heimwee, de vrees voor vereenzaming en ongezelligheid in het vreemde land, daarbij het ontbreken van elke gelegenheid tot critische vergelijking, en ten overvloede misschien de warmte, de prikkeling van het zeezout, wie weet wat al meer, – dit alles werkte samen tot het lichtvaardig aanbinden van dien geduchten rozenband, die zoo gemakkelijk al spelende vast, maar later in den bittersten ernst zoo moeilijk weder los te knoopen is. Verveling is een snoode koppelaarster; en het zeeleven bracht vlagen van verveling niet alleen, maar ook van sentimentaliteit en overprikkeling, die als een wijze en gelukkige schikking deden schijnen wat in den grond meestal een onbewuste stap der vertwijfeling was.[76]

Deze 'zoutwaterliefdes' ontlokken in *Onder zeil* aan kapitein Tobbe de opmerking dat er meer huwelijken gesloten worden op zee dan in den hemel.[77]

Voor ouders vormt de overtocht een uitgelezen gelegenheid om huwbare dochters aan de man te brengen, zo blijkt uit de boeken. Het is zaak om aan boord een goede partij voor hen te vinden. In *Onder zeil* zijn de majoor en zijn

vrouw aan boord van het zeilschip gegaan met het vooropgezette plan daar de huwbare dochters te slijten aan een behoorlijke partij. Met de oudste dochter Isabella mislukt dit jammerlijk, maar de tweede dochter, Mathilde, kan worden gekoppeld aan Josua. In Perelaers *Naar den Equator* heeft de koffieplanter Groenewald enigszins opgezien tegen de reis op het fregat *Fernandina Maria Emma*, omdat hij bang is dat een van zijn twee dochters – de een is achttien, de ander twintig – voor een officier zal vallen. Vanwege hun beroep hebben officieren namelijk geen vaste standplaats. Militairen – en daarmee natuurlijk ook hun vrouwen – worden in de kolonie vaak overgeplaatst, zelfs naar uithoeken en buitenposten. Groenewald ziet zijn dochters liever met een particulier trouwen, dan kan hij ze dicht bij huis houden. De twee meest geschikte beschikbare mannen aan boord zijn echter officieren, te weten Herman Riethoven en Frank Brinkman. Als vader Groenewald merkt dat Adelien verliefd is op Frank en zijn andere dochter Emma op Herman, maakt hij een plan. Hij wil de beide sergeanten eerst tot administrateur maken op een plantage en ze dan met zijn dochters laten trouwen. Frank en Adelien gaan inderdaad een relatie met elkaar aan. Herman blijkt nog te zeer te lijden aan liefdesverdriet, dat veroorzaakt is door een afwijzing in Nederland. Misschien wil hij in de toekomst nog wel een vrouw als 'speelpop', maar daarvoor, vindt hij, is Emma Groenewald te goed, te edel, te rein.[78]

Zo kan gender werken in de kolonie. Herman heeft aan boord nog respect voor vrouwen, maar later in Indië zal hij wellicht zijn Europese normen en waarden kwijtraken en kan hij alsnog een vrouw als 'speelpop' nemen. Dit behoort volgens de roman tot de mogelijkheden van een man in de kolonie. In een van de latere delen van Perelaers romanreeks zal Herman echter over zijn liefdesverdriet heen raken en toch met Emma trouwen.

Erotiek en reputatie: lusten en lasten

Zoals al gezegd vormde in de negentiende eeuw het huwelijk voor vrouwen het belangrijkste toekomstperspectief. Op het gebied van de seksualiteit golden voor mannen en vrouwen echter verschillende normen. Zo was voor de vrouw maagdelijkheid een voorwaarde voor het sluiten van een huwelijk. Seks voor het huwelijk was voor haar taboe. Dit was in veel mindere mate, of niet, op mannen van toepassing.[79] In de kolonie golden voor hen veel ruimere zedelijke normen. Veel Europese mannen hadden in de kolonie vrijelijk omgang met inheemse vrouwen. Zij mochten wel seksuele omgang hebben met inheemse vrouwen, maar Europese vrouwen moesten beschermd worden tegen de avances van inheemse mannen.[80] De onbezoedelde reputatie van de huwbare vrouw gold dus als haar hoogste goed. Daarmee toonde zij kennelijk zelfbeheersing en innerlijke beschaving.[81]

Vandaar dat ouders er in de onderzochte fictie alles aan doen om hun dochters te behoeden voor het verliezen van hun 'eer'. Dat is goed te zien in Perelaers *Naar den Equator*. Zodra er sprake is van een voorgenomen huwelijk

tussen Frank en Adelien, krijgt Frank gendergedragscodes opgelegd. In afwachting van Franks antwoord op zijn voorstellen verzoekt vader Groenewald hem allereerst Adelien niet op te zoeken zonder dat daar derden bij zijn. De goede naam van een meisje is immers kostbaar. Ook mag hij haar in Indië niet rechtstreeks brieven schrijven. Correspondentie dient via vader Groenewald te verlopen, maar deze zegt toe het gezin op de hoogte te stellen van de inhoud van Franks epistels. Frank laat vader Groenewald weten dat hij zich eerst in het leger wil bewijzen door promotie te maken voordat hij met Adelien trouwt. Hij wil een gelijkwaardige maatschappelijke status bereiken, zodat er geen verdenkingen zijn dat hij zich in Indië omhoog heeft willen trouwen.

Dat een vrouw steeds voor reputatieschade moet waken, is ook zichtbaar in Van Nievelts *Onder zeil*. In deze roman vallen de twee dochters van de majoor, nonna Isabella en nonna Mathilde, al spoedig in de smaak bij drie jonge ambtenaren: Jeronimo, Josua en Justus. De prille liefde van Jeronimo en Isabella wordt echter in de kiem gesmoord als zij hem uitlacht terwijl hij de vernedering van de doop van Neptunus ondergaat. Jeronimo wil niets meer van haar weten, wat Isabella zeer verdriet. Josua wordt door de majoor in een innige omhelzing met zijn dochter Mathilde betrapt. De omhelzing is een overtreding van de gedragscode. De majoor is in alle staten. Josua heeft met het kussen van Mathilde de Rubicon overgestoken. De herhaalde waarschuwingen tegen het beginnen van 'overijlde vrijages met de dochteren van Insulinde' van luitenant Wermuth hebben niet mogen baten.[82] De majoor en zijn vrouw weten dat ze in het geval van Josua beet hebben en zorgen ervoor dat hij in de netten van Mathilde gevangen raakt. Als Josua zijn geliefde met haar verleidelijke vormen in *sarong* en *kabaja* heeft gezien, en dat gebeurt wanneer het schip tropische wateren inzeilt, dan is het pleit beslecht: een Indisch meisje in 'oosterse' kleding wordt vaak als onweerstaanbaar aantrekkelijk voor veel Europese mannen gerepresenteerd.[83]

Ook voor vrijgezelle mannen is in de boeken het huwelijk soms een oplossing. Het vooruitzicht straks in heimwee vereenzaamd en ongezellig te moeten leven, versterkt Josua's trouwlust. De verloving met Mathilde geschiedt halverwege de Kokoseilanden en de Straat Soenda. De majoor draagt groot tenue. Hij had dan wel liever een officier als schoonzoon gehad, maar een brave ambtenaar kan tenslotte evenzeer zijn vaderland en vorst met wakkere toewijding dienen. Volgens de majoor had men het huwelijk moeten uitvinden als het niet bestond. Zijn eega huilt tranen met tuiten: deels omdat Mathilde nu onder de pannen is, deels omdat dit met Isabella nog niet gelukt is. Zij is er niet in geslaagd Justus te verleiden. De als verstandig en bedachtzaam beschreven Justus past ervoor

> zijnen welgeschapen persoon, zijne kostelijke vrijheid en zijn rechtmatig zelfbewustzijn aan handen en voeten gebonden over te leveren aan eene dier twee kleine, bruine, mollige sirenen, wier toekomstige metamorphose zijn scherpziend oog dagelijks aanschouwen kon in de gelaatstrekken van mevrouw hare stiefmama of van Julia de baboe.[84]

Justus vreest dus dat de aantrekkelijkheid van de 'bruine' Mathilde snel zal verwelken. Luitenant Wermuth legt zich erbij neer dat zijn welgemeende adviezen voor Josua niet hebben mogen baten. Het heeft zo moeten zijn: 'misschien is hij juist de man uit duizend, om zich in het bezit van een schommelende Njonja en een half dozijn koperen keteltjes gelukkig te voelen!'[85] In deze uitspraak schemert het gevaar door dat Josua onder invloed van zijn Indo-Europese vrouw zal verindischen. Over dit proces van verindischen gaat de volgende paragraaf.

4.4 Etniciteit: een glijdende schaal

Stand en gender zijn belangrijk in de koloniale samenleving, maar in postkoloniale analyses van het kolonialisme wordt steeds onderstreept dat etniciteit doorslaggevend is in het koloniale denken. In representaties van 'ras' wordt immers de koppeling gemaakt tussen huidskleur en beschaving. Elleke Boehmer schrijft dat de Europeaan in de koloniale tijd werd gezien als de apex van beschaving. Personen uit andere culturen werden in het raciaalhiërarchische denken ergens tussen mens en dier in gepositioneerd. Het dierlijke kreeg daarbij sterk de nadruk volgens Boehmer: 'Always with reference to the superiority of an expanding Europe, colonized peoples were represented as lesser: less human, less civilized, as a child or a savage, wild man, animal, or headless mass'. In het koloniale discours werd de afstand tussen kolonisatoren en gekoloniseerden zo groot mogelijk voorgesteld.[86]

Europees blijven versus verindischen: verwilderde mannen

Wetenschappers als Ann Laura Stoler, Patrick Brantlinger en Theo D'haen wijzen erop dat in de koloniale bronnen ook een categorie Europeanen gerepresenteerd wordt die de koloniale identiteitsstandaard juist ondergroef. Deze Europeanen hadden zich aangepast aan het Oosten en hadden op seksueel, sociaal en cultureel gebied zeden en gebruiken overgenomen uit de primitiever geachte cultuur van de gekoloniseerden, een fenomeen dat *going native* wordt genoemd. Hierin school voor het koloniale systeem een gevaar, omdat het imago van de superieure Europeaan in de kolonie door deze *backsliders* werd aangetast. Verindischte Europeanen overschreden de scheidslijn tussen Europeanen en hun koloniale onderdanen, vielen – in termen van het koloniale discours – terug naar een lager beschavingsstadium en ondermijnden als 'the enemy from within' het koloniale systeem van binnen uit. In het koloniale discours van die tijd gold dat als bijzonder kwalijk, want op dit onderscheid tussen kolonisator en gekoloniseerde, tussen wat vanuit een westers perspectief gezien werd als 'beschaving' en wat als 'barbarij', berustte immers de rechtvaardiging van het koloniale systeem. De functie van rassentheorieën was het waarborgen van de absolute en onoverbrugbare kloof tussen Europeanen en koloniale onderdanen.[87]

Een manier om de koloniale standaard in de verhalen over de overtocht vast

te stellen, is te kijken naar de wijze waarop de contrasten tussen 'goede' en 'slechte' Europeanen worden gerepresenteerd. Ook in de geanalyseerde werken komen geacculturee rde westerlingen voor. Sterker nog, alle oudgasten in de verhalen zijn een beetje verindischt – dat is nodig om te kunnen slagen in de kolonie. Maar er zijn ook Europese personages die daarin te ver gaan. Deze verindischte Europeanen zijn overgeacculturee rd: tijdens hun verblijf in de kolonie hebben ze zich te zeer aangepast aan hun 'oosterse' omgeving door te veel zeden en gewoonten over te nemen. In deze paragraaf wordt geanalyseerd hoe in de fictie over de overtocht Europeanen gerepresenteerd worden die te zeer verindischt zijn om nog voor beschaafd door te kunnen gaan. Soms zijn dit parvenu's, maar dat is niet altijd het geval. Uit de paragraaf over gender bleek dat er verschil is in de representatie van mannen en vrouwen. Daarom is er voor gekozen in deze paragraaf eerst de representatie van verindischte mannen aan de orde te stellen en in de volgende paragraaf die van verindischte vrouwen.

Uit *Naar Europa* komt meteen al een zeer ongunstig beeld van verindischte Nederlanders (en Indo-Europeanen) naar voren. De verteller geeft in het voorwoord zijn bedoelingen met de roman weer: 'onpartijdig wil ik menschen en zaken voorstellen en met onverbiddelijke spot en satire wil ik alles geeselen, dat verdient gegeeseld te worden'. De schrijver wil de lezer in staat stellen 'om Indische menschen en toestanden in hare naaktheid te leeren kennen.' Daarmee doelt hij op het vertonen van 'oosters' gedrag door Europeanen. Of zij nu in de Oost geboren zijn of niet, de meeste passagiers in *Naar Europa* zijn zo verindischt dat zij niet meer voldoen aan het Europese beschavingsideaal, maar er juist afbreuk aan doen.[88] Het is opvallend dat de schrijver in zijn voorwoord en in de rest van de roman geen onderscheid maakt tussen verindischte Europeanen en Indo-Europeanen, terwijl deze beide soorten personages wel in *Naar Europa* voorkomen.

Ook in *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* is dat het geval. De detachementscommandant is een kapitein die op Java is geboren en pas op latere leeftijd naar Europa gaat. Uit de roman wordt niet duidelijk of hij een verindischte Europeaan of Indo-Europeaan is. De commandant is niet gewend om met Europeanen om te gaan en heeft het over 'die ellendige blanda's' (witte mensen). Hij zit op zijn Javaans met opgetrokken knieën en blote voeten op de zitting van zijn stoel en bedient zich van het Maleis als hij zijn ongenoegen wil uiten, door '*Allah tobat!*' ('Oh, mijn God!') te roepen. Tekenend is ook dat sommigen van de vrijgelaten gevangenen die zich onder de koloniale soldaten bevinden, beter Nederlands spreken dan hij.[89]

De commandant verlangt naar Java, naar *pidjitten* (massages), *sirammen* (Indische wijze van wassen) en het eten van *trassi* (gefermenteerde garnalenpasta) en gepofte witte mieren bij de rijst. De commandant heeft zich op het krijgsveld in Indië bijzonder moedig en krijgshaftig getoond, maar gedraagt zich aan boord indolent. Zijn witte onderofficieren houden hem verantwoordelijk voor de slechte tucht onder de koloniale soldaten doordat hij alles door

'Steek toch eens op!' Robert en de commandant (Uit: *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier*).

de vingers ziet. Hij maakt er geen geheim van dat hij liever het bevel voert over Javaanse soldaten. Robert, de Europese protagonist in *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier,* is in rang zijn mindere maar in beschaving veruit zijn meerdere. Onder Roberts leiding, en niet onder die van zijn kapitein, wordt uiteindelijk een opstand onder de soldaten neergeslagen.[90]

De auctoriale vertellers in *Naar Europa* en *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* lijken verindischte Europeanen en Indo-Europeanen op één lijn te stellen, en tussen beide groepen geen belangrijk verschil in beschavingsniveau te onderkennen.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

De verindischte personages worden in de onderzochte romans standaard negatief gerepresenteerd. Bij hen winnen de primitieve, 'oosterse' driften het steeds van gezond verstand en beschaving.[91] Een goed voorbeeld van zo'n

mannelijk verindischt personage dat zijn driftleven laat prevaleren boven rationele overwegingen en geciviliseerd decorum, is resident Van Mersburg in de roman *Naar Europa*. Hij heeft in Indië binnen het bestuursapparaat een hoge maatschappelijke positie en status verworven, wat het probleem van zijn verindischt-zijn nog groter maakt. Van Mersburg laat zich in *Naar Europa* leiden door zijn driftleven, iets wat in de roman als typisch 'oosters' wordt voorgesteld. Dat de getrouwde Van Mersburg verindischt is, zou niet alleen moeten blijken uit zijn liefde voor gokken, *tandakken* (Javaanse dansen) en oud-Javaanse *pantoens* (gedichten), maar vooral uit zijn voorkeur voor Javaanse vrouwen. Hij wordt als een door het Oosten aangetaste wellusteling afgebeeld.[92] Zijn eigen vrouw en kinderen heeft hij al enige maanden voor zijn eigen overtocht terug naar Europa gestuurd, zodat hij op Java nog eens kan feesten zoals in zijn dagen als vrijgezel. Maar ook Europese vrouwen zijn voor hem niet veilig. Aan boord gaat Van Mersburg, zoals eerder vermeld, op onbeschaamde wijze, want voor iedereen zichtbaar, vreemd met een getrouwde vrouw die met haar zoontje naar Nederland reist, de blonde schone Melanie Blaning, die al net zo verindischt is als Van Mersburg zelf.

Deze overspelscène is niet gespeend van dramatiek. Tijdens een storm dreigt Melanie Blaning, die steeds in vol ornaat haar hut verlaat, overboord te worden geblazen doordat de wind vat krijgt op haar jurk. Een matroos weet haar ternauwernood te redden door haar de kleren van het lichaam te snijden. Van Mersburg ziet daarop zijn kans schoon en begeleidt de halfnaakte Melanie Blaning naar haar hut. Het 'troosten' neemt de hele nacht in beslag. De resident blijkt achteraf op Java al een oogje op Melanie Blaning te hebben gehad en heeft speciaal voor haar zijn passage per overlandmail verruild voor een tocht op het zeilschip dat hen naar Europa brengt. De volgende dag wordt ontdekt dat Van Mersburg zich in haar hut ophoudt, omdat de mouw van zijn jasje onder de deur uitsteekt. Na dit onthulde overspel trekt het duo zich niettemin niets aan van de afkeurende blikken van de overige passagiers. Door zijn hoge maatschappelijke status vormt de door zijn driftleven geregeerde Van Mersburg een regelrechte bedreiging voor het koloniale zelfbeeld van de witte, beschaafde kolonisator.

Ook in de andere romans en verhalen worden verindischte Europeanen negatief gerepresenteerd. Het sterkste voorbeeld van een verindischte *totok* (in Indië geboren of wonende Europeaan) vormt een personage uit *Onder zeil*. In het korte verhaal 'Man en aap' is de hoofdpersoon Achille de la Barre, wiens oorspronkelijk Franse naam in Indië verbasterd is tot Delabar. Deze heeft vijfendertig jaar aan een stuk als ambtenaar in de tropen geleefd. Hij is vergeten door het gouvernement en is nooit met verlof geweest. De laatste negentien jaar heeft Delabar in een uithoek van het koloniale rijk, op een eiland in de Molukken, tussen de Alfoeren doorgebracht. Als op een dag een gouvernementsschip zijn post bezoekt, constateert een arts dat hij aan een leverkwaal lijdt, een kwaal die vele Europeanen in Indië kregen door een tropenziekte,

maar ook wel door overmatig drankgebruik. Een ambtenaar stelt vast dat Delabar, een liefhebber van palmwijn, eervol uit 's lands dienst ontslagen kan worden en dat hij voor zijn gezondheid naar Europa moet. Zo vertrekt de bescheiden Delabar tegen zijn zin naar Europa.

In Indië was Delabars verindischte staat niet zo'n probleem. Hij gold daar op zijn buitenpost als het toonbeeld van een ambtenaar. Aan boord komt hij echter in contact met andere Europeanen en dan blijkt pas duidelijk hoezeer Delabar vervreemd is van de superieur geachte Europese beschaving. Hij kan maar nauwelijks schoenen aan zijn voeten verdragen, zijn Europese kleren benauwen hem, bij het eten beschouwt hij vork en mes als overbodige hulpmiddelen, en hij weet niets van wat er in de afgelopen twintig jaar buiten zijn afgelegen standplaats is voorgevallen. Er valt door andere Europeanen praktisch niet met hem te praten, aldus de verteller van het verhaal:

> Zijn Hollandsch had hij, wat het spreken betrof, grootendeels verloren; wanneer men het tot hem sprak, verstond hij het nog zeer goed; doch wat hij er zelf van maakte leek naar het koeteren van een kind, of van eenen sinjo uit den kampong. [...] Zijn Maleisch wist hij nog slechts te radbraken. Van zijn Fransch, de eigenlijke spraak zijner jeugd, was hem het meest bijgebleven. De éénige taal echter, die hij werkelijk vloeiend bezigde, was er eene waarvan geen ander sterveling aan boord eene syllabe verstond: het Alfoersch.[93]

Op het schip vindt er een botsing van culturen plaats tussen de verindischte ambtenaar en het Europese scheepspersoneel. Delabar wordt er op een harde manier mee geconfronteerd dat hij niet meer binnen de westerse cultuur past. De aan boord herstelde Delabar wordt door de Europese bemanning getreiterd, omdat hij zo verindischt is. Dit gesar wordt door de verteller 'dit niet boos gemeende, maar nochtans wreede spel' genoemd.[94] De bemanningsleden koppelen Delabars verindischte staat aan 'oosters' geachte genotzucht. De onooglijke Delabar wordt gesard met liefjes die hij onder de Papoea's moet hebben gehad en met liefjes die hij straks in Holland zal gaan veroveren,

> met denkbeeldige zwarte kinderscharen en troepen van raagsbolharigen schoonen, die handenwringend hem moesten hebben staan naoogen op haar strand, met allerlei toespelingen, fijn en grof, maar heel wat vaker grof dan fijn, – het is niet na te vertellen.[95]

Delabar lijdt onder deze pesterijen en trekt zich steeds vaker terug in zijn hut. Naarmate de reis vordert, komt aan de oppervlakte wat Delabar, naast de angst voor kou, werkelijk kwelt. Hij repatrieert naar zijn geboorteland, maar hoe groter de afstand tussen het schip en zijn eiland wordt, des te verder hij van zijn 'echte' thuisland verwijderd raakt:

> Want terwijl dit ongewone heimwee naar een ballingsoord aan het einde der wereld, waar hij het warm en rustig en naar zijn geringe behoeften goed had gehad, waar hij geëerd werd in stee van bespot, waar hij een thuis had, en een

> taal, en mensen die hem verstonden, en de ongekunstelde zeden die hem tot tweede natuur waren geworden, en het schamele gerief dat hem behaagde, en zonneschijn en schaduw, eten en drinken en wonen zo goed als om niet, terwijl dit ongewone heimwee toenam, paarde zich daaraan een klimmende angst, niet slechts voor de Hollandse koude, maar veel meer nog voor de Hollandse beschavingstoestand, van wiens duurte en onbarmhartigheid, rumoer en gedrang, ruwheid en gejaagdheid hij zich, uit hetgeen hij te Batavia en vooral aan boord had opgevangen, schrikbeelden gevormd had, die inderdaad – wat veel gezegd is – de werkelijkheid nog overtroffen. Een besef was er in hem gerezen van zijne eigen vervreemding, verwildering, van zijn volslagen niet meer passen in de Europese maatschappij.[96]

De auctoriale verteller voert vervolgens een dier op, een aap. Dat is in de koloniale literatuur een veel voorkomende representatie waarmee de 'Ander' gemarginaliseerd wordt.[97] De enige zielsverwant die Delabar aan boord treft, is namelijk een buitengewoon agressieve zwarte makaak, Samiël geheten, die voor dierentuin Artis bestemd is. Het beest is door niemand te benaderen, behalve door Delabar, die Alfoers tegen hem praat. Dat lijkt Samiël gerust te stellen. Man en aap herkennen iets in elkaar. Beiden zijn tegen hun wil uit hun natuurlijke habitat gehaald, beiden komen uit hetzelfde gebied. De 'verdierlijkte' en van zijn vroegere 'beschavingstoestand' losgeraakte Delabar staat, doordat hij zich aangepast heeft aan de 'oosterse' cultuur, dichter bij deze Indische aap dan bij de mensen om hem heen. Hij is in de ogen van de overige westerlingen afgedaald op de beschavingsladder.

Het is dan ook symbolisch dat Delabar en Samiël allebei ziek worden als het schip op het noordelijke halfrond komt. Het idee straks in het kille Europa te moeten leven, drukt op Delabars gemoed. Even voorbij de Azoren komt hij een paar keer aan dek om te vragen of het water warm of koud is. De kapitein zegt hem dat in de Golfstroom de zee aangenaam van temperatuur is. Diezelfde nacht springt Delabar, die zich met lood heeft verzwaard, met Samiël in zijn armen overboord. Ze schieten als een steen de diepte in. De conclusie moet luiden dat Delabar te Indisch is geworden voor Europa en daarom de dood verkiest boven het westerse leven. Zijn zelfmoord wordt gerepresenteerd als de uiterste consequentie van zijn ongeschiktheid om nog in de westerse cultuur te leven.

Het verhaal van Delabar raakt na ruim een eeuw de lezer nog steeds. Doordat met mededogen over het lot van Delabar wordt verteld en soms zelfs vanuit Delabar wordt gefocaliseerd, krijgt de lezer sympathie voor hem. Het is overigens maar de vraag of de wijze waarop Delabar aan boord wordt behandeld, als kritiek op de westerse koloniale maatschappij beschouwd kan worden. Ongetwijfeld laat het verhaal 'Man en aap' zien dat de westerse cultuur hard en onverbiddelijk is ten opzichte van *backsliders*. Geheel in lijn met wat Stoler, Brantlinger en D'haen daarover beweren worden contemporaine lezers naar de conclusie gevoerd dat verindischte Europeanen afbreuk doen aan

Een zwarte makaak op Celebes (S. Unterthiner).

het prestige van Europeanen en de verschillen tussen kolonisatoren en gekoloniseerden ongewenst verkleinen, waardoor zij de legitimiteit van het kolonialisme ondermijnen. Juist omdat de lezer met Delabar meevoelt, komt de boodschap van het verhaal luid en duidelijk over: *going native* vormt voor Europeanen een groot gevaar, waaraan zware consequenties verbonden zijn.

Europees blijven versus verindischen: onbeheerste vrouwen

In de paragraaf over stand en status zagen we reeds dat de ideale Europeaan dankzij een goede Europese opvoeding in elke situatie beschaafd gedrag vertoont. Hij vormt de norm. Verindischte personages wijken van die norm af. Zij hebben door hun contacten met de inheemse bevolking 'oosterse' gedragingen en gewoonten overgenomen die als primitief en dierlijk worden gerepresenteerd.[98] Daardoor zijn zij afgedaald op de denkbeeldige ladder der beschaving. Uit de verhalen blijkt dat verindischte vrouwen anders worden afgebeeld dan verindischte mannen. In deze paragraaf wordt bekeken hoe verindischte vrouwen worden gerepresenteerd. Daarbij zal er worden gelet op de verschillende wijzen waarop de 'oosterse' eigenschappen van verindischte vrouwen worden verbeeld.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

De eigenschappen die de Europeanen in de kolonie van inheemsen hebben overgenomen, worden in de verhalen gekenmerkt door een gebrek aan zelfbeheersing.[99] In het innerlijk van verindischte vrouwen wint het driftleven het

standaard van het rationele denken. Op basis van de analyse van het corpus zijn vijf terugkerende 'oosterse' eigenschappen gevonden.

De eerste eigenschap is hun zinnelijkheid. In de vorige paragraaf hebben wij dit gezien bij Melanie Blaning, die aan boord voor iedereen zichtbaar overspel pleegt met resident Van Mersburg. Deze gerichtheid op erotiek komt dus zowel bij mannen als bij vrouwen voor. Verindischte mannen wordt een groot libido toegedicht, waar verindischte vrouwen als zeer verleidelijk worden afgebeeld.

De tweede typisch 'oosters' geachte eigenschap van verindischte vrouwen hangt met deze sensualiteit samen. Hun gebrek aan beheersing kan namelijk ook tot uiting komen in een overdreven vorm van jaloezie, een karaktertrek die in de onderzochte fictie stelselmatig aan verindischte vrouwen wordt toegeschreven. In *Naar Europa* lijkt mevrouw Bergman als *totok* de Europese beschaving te vertegenwoordigen. Zij heeft een nuchtere kijk op de meeste zaken en gedraagt zich in alle eenvoud. Zij is weliswaar in Indië geboren en opgegroeid, maar leeft volgens Europese normen en waarden. Toch heeft het leven in de koloniale samenleving haar niet onberoerd gelaten. Op het witte blazoen van mevrouw Bergmans beschaving prijkt een donker 'smetje': zij is ziekelijk jaloers waar het haar man betreft. Ooit kwam haar echtgenoot thuis met een kruidnageltje in de mond, nadat hij bij een weduwe en haar vriendinnen op de voorgalerij een glaasje Madeira had gedronken. Zijn vrouw verdacht hem daarop onterecht van overspel. Sindsdien gaat er bijna geen dag voorbij zonder dat zij hem hierover onderhoudt. Ook aan boord blijft dit doorgaan. Haar antipathie jegens 'Europese dames' is eveneens een uiting van haar jaloerse achterdocht. Mevrouw Bergman vreest voortdurend – zonder dat ze daar ook maar de geringste reden voor heeft – dat haar man haar ontrouw zal worden door de omgang met in Europa geboren en getogen vrouwen.[100] Zij, geboren in Indië, slaat deze vrouwen hoger aan dan zichzelf.

Een derde eigenschap van verindischte vrouwen is dat zij vaak *tinka's* vertonen: kuren, grillen, onaangepast, onbeheerst en eigenzinnig gedrag. Over het algemeen worden verindischte vrouwen als minder verstandig neergezet dan hun mannelijke partners. De mannen lachen hen dan ook geregeld uit of ergeren zich aan hen. De verindischte vrouwen uit de romans zijn in weelde en nietsdoen opgegroeid en zijn eraan gewend door anderen op hun wenken bediend te worden. Zij maken geregeld scènes, waar 'echte' Europese vrouwen zich weten te beheersen. Ze gedragen zich als diva's die domheid of onwetendheid aan onvoorspelbaar gedrag en pretenties koppelen, en daardoor hopeloos door de Europese beschavingsmand vallen. Deze verindischte vrouwen pretenderen vaak verfijnde dames te zijn, maar kennen door het (eerder vermelde) gebrek aan Europese vorming de Europese normen en waarden niet goed genoeg. Ze geven aan boord ten overstaan van andere westerlingen dus blijk van een pijnlijk gebrek aan opleiding, opvoeding en *savoir-vivre*, en daarmee aan Europese beschaving. Zij blameren zich daardoor voortdurend.

Zo denkt mevrouw Van Wolf, wanneer sommige passagiers spreken over

Storm in de kajuit (particuliere collectie).

een op handen zijnde storm, dat een cycloon een (Frans?) gerecht van gevogelte is, en geeft ze publiekelijk te kennen dat ze liever een gebraden kip met een koel glas bier heeft. Zij en Melanie Blaning worden tijdens de storm alle kanten op gesmeten, omdat ze de aanwijzingen van de kapitein om zich in veiligheid te brengen in de wind slaan. Kapitein Van der Kaa heeft er een duidelijke mening over: 'dergelijke stomme kameleons vind je op Java bij de vleet.' Over het Indische gedrag van mevrouw Van Wolf zegt hij in de roman: 'Heb ik ooit zoo'n wijf gezien. Haar hoofd zit vol met tingkas zoo als ze in Batavia zeggen, en als haar man niet rijk is, dan begrijp ik niet, hoe zij het met hun inkomen schipperen. [...] Het is een schandaal. Ik wou dat ik ze kwijt was! Daarbij is ze zoo dom als een eend!' De conclusie van de in het verhaal doorgaans toch sympathieke gezagvoerder laat niets aan duidelijkheid te wensen over. Na het zoveelste Indische voorvalletje aan boord van zijn schip vertolkt hij de gedachte van veel niet-verindischte Europeanen als hij fulmineert: 'De d.... haal dat luie, door en door in weelde en luiheid opgegroeide volk'.[101]

Het vierde kenmerk van verindischte vrouwen is de obsessieve wijze waarop zij met voedsel omgaan. 'Echte' Europeanen passen zich aan en maken zich over het algemeen niet al te druk over het eten – of het moet wel heel erg slecht zijn –, maar verindischte vrouwen zijn voortdurend met voedsel bezig en dan

vooral met voedsel van 'oosterse' origine. Met deze eigenschap wordt door de vertellers de spot gedreven. In *Naar Europa* neemt mevrouw Kinderman haar *kokki* mee, omdat ze ook in Europa Indisch wil eten; een gegeven dat door de auctoriale verteller belachelijk wordt gemaakt. Mevrouw Van Wolf en Melanie Blaning vullen in diezelfde roman na een bezoek aan Sint-Helena grote stopflessen met vis, Spaanse peper en gekookte azijn om bij de rijsttafel te eten. Zij en hun disgenoten eten zich er, niet gehinderd door enige vorm van zelfbeheersing, uiteindelijk ziek aan. Iets dergelijks gebeurt in *Bijna verloren*.[102] Mevrouw Bergman veroordeelt de weigering van Melanie Blaning om Europees voedsel te eten en geeft zelf het goede voorbeeld: 'Ik en mijne kinderen zijn inboorlingen van Oost-Indië, maar wij eten datgene, hetwelk wij hier kunnen krijgen, ofschoon wij bij rijst en sambal-sambal opgegroeid zijn, en het Indische eten boven het Europeesche verkiezen.'[103]

Een vijfde kenmerk van verindischte vrouwen is hun afwijkende taalgebruik. Veel meer dan bij mannelijke personages is de representatie van hun taalgebruik een factor waaraan hun lagere ontwikkelingspeil valt af te lezen. Verindischte vrouwen beheersen het Nederlands slecht. Bovendien doorspekken zij hun taalgebruik met Maleise woorden, zoals mevrouw Van Wolf doet als ze, eenmaal in Nederland, opmerkt dat alles er zo klein en *miskien* (armoedig) uitziet.[104] Het spreken van gebrekkig Nederlands gold bij mannen als een zware vorm van verindisching. Het valt op dat in de verhalen veel meer vrouwen het Nederlands slecht beheersen dan mannen. Een verklaring voor dit verschil is dat verindischte mannen over het algemeen een opleiding hadden genoten, iets dat aan vrouwen in de negentiende eeuw nagenoeg nooit was voorbehouden.

De verindischte vrouwen passen door hun onbeschaafde gedrag en kortzichtige opvattingen niet goed in een Europese samenleving. De reacties van Indischgasten op situaties die zij in Europa aantreffen, maken dat duidelijk. Eenmaal in Europa worden zij vaak geconfronteerd met toestanden die in de kolonie onbestaanbaar zijn. In de Oost bijvoorbeeld gaan inheemse mensen voor iedereen die een Europese afkomst heeft, onmiddellijk uit de weg, terwijl in Europa alle standen der maatschappij door elkaar heen scharrelen. Je kunt daar zomaar tegen een oud-gouverneur-generaal of een van de prinsen opbotsen, terwijl je ook mensen van mindere standen op straat tegen het lijf kunt lopen.[105] Zo treft in *Naar Europa* mevrouw Kinderman in Den Haag bedelende Europeanen aan:

> In Indië, onder de arme Javaantjes, was dit nog te verontschuldigen, want zoo'n Javaan is van natuur arm en stom; maar hier in Holland, waar toch alle inboorlingen Europeanen, dat wil zeggen, blanke menschen waren, kwam het haar toch zoo .... zoo .... zij wist niet hoe .... zoo gemeen voor, om te gaan bedelen.[106]

Uit de boeken blijkt dat vrouwen verindischt gedrag zwaarder aangerekend wordt dan mannen. Verindischte vrouwen bevinden zich op een vergelijkbaar

Een Europese vrouw in *sarong* en *kabaja* te Batavia – 1870 (KITLV).

laag beschavingspeil als zwaar verindischte mannen. In de verhalen worden verindischte vrouwen voortdurend belachelijk gemaakt, omdat zij zich niet Europees maar 'oosters' gedragen. Hiermee onderstreept de auctoriale verteller hun gebrek aan beschaving.

Indo-Europese mannen: lichte en donkere tinten

Een andere wijze om het koloniale ideaalbeeld vast te stellen is door de representaties van 'rasvermenging' te analyseren. In de paragraaf over stand en status is uiteengezet dat beschaving en opvoeding met elkaar samenhangen. Hier wordt geanalyseerd in hoeverre 'vermenging van rassen' invloed heeft op de wijze waarop Indo-Europeanen, mensen van gemengd Europees en inheems bloed, gerepresenteerd worden in het koloniale discours.[107] Het is daarbij van belang te onderzoeken welke relatie er gelegd wordt tussen zichtbare (gemengde) afkomst, opvoeding en beschaving. Ook in deze paragraaf wordt onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen om recht te doen aan genderverschillen. Het onderscheid tussen verindischte Europeanen en In-

do-Europeanen wordt in de onderzochte bronnen voor het eerst gemaakt in 1880, in *Bijna verloren*; pas in *Onder zeil* uit 1891 komen er in één en dezelfde roman verindischte Europeanen en Indo-Europeanen voor.[108] Vanaf dat moment wordt duidelijk dat het vertonen van als 'oosters' gezien gedrag bij de verindischte Europeanen een kwestie is van *nurture*, waar dit bij de Indo-Europeanen een kwestie is van *nature and nurture*.[109]

De koloniale standaard is – hoe kan het ook anders – wit. Bij verindischte Europeanen is het in eerste instantie niet zichtbaar dat zij er Indische gebruiken op nahouden. In representaties van Indo-Europeanen worden deze 'oosterse' gewoonten vrijwel automatisch aan de donkere huidskleur gekoppeld.

Binnen de categorie Indo-Europeanen zijn er dan ook verschillen aan te wijzen die met die huidskleur samenhangen.[110] De Indo-Europese man komt in de romans over de overtocht in twee varianten voor. De eerste is de Indo-Europese man met een lichte huidskleur. Daarbij geldt: hoe lichter de tint van de Indo, des te beschaafder hij is. De lichte Indo kent zijn plaats: hij stelt zich bescheiden en dienend op en gedraagt zich rustig en enigszins ondergeschikt. Luitenant Leidermooi in *Naar den Equator* is een Indo: hij heeft een witte vader en een *njai* als moeder. Met het verdwijnen van de slavernij in Indië deed deze inheemse 'huishoudster' haar intrede.[111] De Engelsen noemden een inheemse bijslaap ook wel een *sleeping dictionary*. Nederlanders spraken van 'een levende deken' of 'een levend leerboek'.[112] Een njai verzorgde het huishouden binnen en buiten de slaapkamer, en hielp haar westerse man bij het aanleren van de inheemse taal, zeden en gewoonten.[113] Als vrouw en inheemse stond zij op de onderste sport van de koloniale hiërarchische ladder.

Bij luitenant Leidermooi zijn de invloeden van zijn inheemse moeder duidelijk te zien. In de beschrijving van zijn persoon wordt de nadruk gelegd op zijn afwijkende uiterlijk. Hij wordt neergezet als een slank opgeschoten, zwartharige jongeling van wie de huid de tint vertoont 'van koffie met veel melk' en die 'met zijne vurige oogen en eenigszins platten neus, met zijn schaars geplante kneveltje daaronder, onmiskenbaar zijn certificaat van oorsprong bij hem droeg.'[114] Zijn vader heeft hem echter een Europese opvoeding gegeven. In Nederland heeft Leidermooi met glans zijn examens afgelegd. Volgens de tekst heeft Leidermooi 'eene bescheidenheid en zedigheid behouden'.[115] Zijn Europese opvoeding en opleiding hebben de verwachte negatieve 'oosterse' invloeden weggehouden.

De tweede, donkerdere Indo-Europese mannelijke variant probeert zich in de verhalen zo Europees mogelijk voor te doen, maar na verloop van tijd gaan zijn 'oosterse' primitieve instincten zijn gedrag domineren. Dolf van Weernink in *Aan wal en aan boord* is daarvan een sprekend voorbeeld. De steeds verder ontaardende Dolf is de zoon van de oud-resident Van Weernink en zijn Indo-Europese vrouw. Hij is egoïstisch, heerszuchtig, dominant, vals en gewend zijn zin te krijgen. Deze trekken heeft hij, zo wordt de lezer door de auctoriale verteller duidelijk gemaakt, van zijn 'donkere' moeder geërfd. Zijn

duistere aard wordt er voor de contemporaine lezer mee verklaard. Hij gokt, drinkt, vecht, charmeert en chanteert tijdens de overtocht. Zijn als primitief beschouwde aard maakt dat hij – net als de verindischte Europeaan Delabar in een vorige paragraaf – volgens het koloniale discours dat in het verhaal schuilgaat, afbreuk doet aan de superieur geachte status van de Europeaan. Ook het lot dat hem in de roman treft – hij pleegt uiteindelijk zelfmoord –, vertoont duidelijke parallellen met dat van de *backslider* Delabar.

Indo-Europese vrouwen: lichte en donkere tinten

Vrouwen worden doorgaans anders gerepresenteerd dan mannen. Voor hen gelden er stengere normen, zoals boven vermeld. Dat verklaart dat in de Indische literatuur niet zozeer de Indo-Europese mannen, maar vooral de vrouwen van gemengd bloed het onderwerp van kritiek vormen.[116] Indo-Europese vrouwen hebben een dubbel probleem in de koloniale samenleving: zij zijn vrouw én gekleurd.

In deze paragraaf wordt geanalyseerd hoe huidskleur, opvoeding en beschaving aan elkaar gerelateerd zijn. Vervolgens wordt gekeken naar dezelfde categorieën als die welke bij verindischte Europese vrouwen afweken van de Europese standaard.

Huidskleur en opvoeding

Ook in representaties van Indo-Europese vrouwen hangt huidskleur samen met beschaving. Lichtgetinte vrouwen kunnen door een goede Europese opvoeding het beschavingsniveau van Europese vrouwen bereiken. Het verschil in waardering tussen Indo-Europese vrouwen met een lichte huidskleur en met een goede vorming en opleiding aan de ene kant, en donkergekleurde Indo-Europese vrouwen zonder die goede opvoeding en educatie aan de andere kant blijkt duidelijk uit *Aan wal en aan boord*. De voormalige assistent-resident Van Weernink en de suikerfabrikant Poelenberg zijn beiden getrouwd met een Indo-Europese. De vrouw van de eerste, de dochter van een schatrijke suikerfabrikant, wordt voorgesteld als 'een liplapsche [Indo-Europese] van het zuiverste water, een echt bedorven inlandsch kind.'[117] Deze Indo-Europese wordt geportretteerd als een ongeciviliseerde vrouw die zich op 'echt oostersche wijs' nogal ongeremd gedraagt. Ze scheldt haar man uit, radbraakt het Nederlands en draagt kleding die van wansmaak getuigt. De opvoeding die ze van haar moeder en de baboes heeft gekregen, 'had haar tot een volkomen Javaansche vrouw doen opgroeien.' Door een tweejarig schoolbezoek en het contact met Europese vrienden van haar vader kwam er 'over die inlandsche geaardheid een dun Europeesch vernisje.'[118] De Indo-Europese vrouw van Poelenberg vormt haar tegenhangster. Zij geldt als beschaafd.

In een gesprek tussen beide echtgenoten wordt de oorzaak van dit verschil besproken. Van Weernink vindt dat Poelenberg veel geluk heeft met zijn vrouw. 'Evenals de mijne een blanke liplapsche, is zij echter zoo geheel Europeesch,

dat, haar lichte kleur daargelaten, niemand zou kunnen vermoeden, dat zij van gemengde afkomst is.' Poelenberg geeft aan dat dit een gevolg is van de Hollandse opvoeding van zijn echtgenote. Bij 'gemengdbloedigen' ziet men volgens hem zelden een hoge trap van beschaving en ontwikkeling.[119] Mevrouw Poelenberg is echter op jonge leeftijd naar Nederland gegaan en heeft daar Nederlands leren spreken. Ze is in Europa zelfs het Javaans verleerd. De kinderen van Poelenberg hebben op Java met de hulp van een gouvernante eveneens een Hollandse opvoeding gekregen. Een Indische opvoeding is volgens vader Poelenberg uit den boze:

> 'Je moet niet eerst Javaantjes van je kinderen maken, om ze later in Hollanders te willen metamorphoseeren; larie!.. dat kan nooit goed gaan. [...] De maleische taal is te arm, de baboes hebben een te bekrompen levensopvatting, staan daarbij zedelijk te laag om tot grondslagen eener goede ontwikkeling gebezigd te kunnen worden.'[120]

In dezelfde roman oefenen de roomwitte en hoogblonde Eli en de al even Hollandse Johan aan boord van het schip een goede invloed uit op de aanvankelijk nogal teruggetrokken, donkerogige, blauwzwartharige Indo-Europese Anna. Anna geeft aan dat zij onder invloed van Johan en Eli van een stil, verlegen, onbeholpen 'oosters' kind in een jonge dame is veranderd.[121] Over haar wordt echter geschreven dat haar huidskleur 'blanker' is dan die van menige Europese dame.[122] Ook hier wordt beschaving gekoppeld aan huidskleur: hoe lichter de Indo-Europese, des te beschaafder deze is, of – onder stimulerende Europese invloeden – kan worden.[123]

Hieruit blijkt dat onder invloed van 'volbloed' Europeanen lichtgetinte Indo-Europeanen tot een aanvaardbaar beschavingsniveau kunnen komen en kunnen aanhaken bij het westerse beschavingspeil. Zo'n Indo-Europeaan kent zijn plaats in de koloniale maatschappij en kan aan de rand van de witte gemeenschap aanschuiven. Het centrum blijft voor hem echter onbereikbaar.

Dat Indo-Europeanen witte mensen kennelijk nodig hebben om zich aan op te trekken zonder dat zij ooit geheel hun gelijken kunnen worden, is een gegeven dat ligt besloten in het koloniale discours. Dat is goed te zien in *Naar den Equator*. De goedaardige en hartelijke mevrouw Groenewald is in deze roman weliswaar goed opgevoed, maar toch wordt door de auctoriale verteller op subtiele wijze duidelijk gemaakt dat zij beslist geen Europese is en dus ook niet gelijkwaardig aan een witte vrouw: 'Zij was ietwat bruin van tint, had een dik kort ineengedrongen neusje en lippen, die ook ietwat meer omvang hadden dan de schoonheidsvormen strikt eischten.' Daarbij draagt zij haar weelderige, zwarte haar in een *kondeh* (wrong). Het Nederlands, Frans en Engels van mevrouw Groenewald wordt enigszins schools gevonden, ook al kent zij volgens de roman die talen grondiger dan menige Nederlandse vrouw.[124] Dit personage lijkt op een witte vrouw, maar is geen 'echte' Europese. Zij is wat Petra Boudewijn in haar studie *Warm bloed* omschrijft als een *blurred copy*.[125]

De representatie van lichtgetinte Indo-Europese vrouwen wijkt in de verhalen af van die van donkergetinte Indo-Europese vrouwen. Er komen hierin namelijk geen representaties van 'donkere' Indo-Europese vrouwen voor die door opvoeding en opleiding weten aan te haken bij de witte koloniale bovenlaag. Voor hen staat deze optie kennelijk niet open. Zoals we hieronder zullen zien, worden donkergetinte Indo-Europese vrouwen standaard als weinig beschaafd uitgebeeld. Dit lijkt erop te wijzen dat in het koloniale discours dat in de verhalen verscholen ligt, de hoeveelheid pigment in de huid gekoppeld is aan de mogelijkheid om via de juiste vorming en scholing aansluiting te vinden bij de Europese bovenlaag.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

Boudewijn geeft in haar studie over de representatie van Indo-Europeanen aan dat 'dierlijkheid' als vast patroon in de literaire verbeelding van deze bevolkingsgroep vooral in de twintigste eeuw te zien is.[126] Ook in de negentiende-eeuwse verhalen over de zeilreis worden Indo-Europeanen echter geregeld vergeleken met dieren. Dit is bijvoorbeeld het geval in de roman *Onder zeil*. In deze roman hebben, zoals eerder vermeld, de majoor en zijn tweede vrouw, de Indische Cornelia, samen vier kinderen. Een baboe en twee voorkinderen, Nonna Isabella en Nonna Mathilde – beiden vers van de kostschool in Nederland – maken het negenkoppige gezin compleet. In de beschrijving van beide jongedames verwerkt de auctoriale verteller dierlijke kenmerken en tegelijkertijd erotiseert hij een van hen:

> De oudste, Nonna Isabella, had zachte gazelle-oogen, eene gesluierde altstem, een teder hartje, en haar hoofdje benevens een drietal dikke poëzie-albums opgepropt met romantische gedachten en lyrisch-erotische ontboezemingen. Nonna Mathilde daarentegen, de jongere, was eene echte wilde kraai, met eene huid vol gekkigheid, een harde, rammelende spraak en kleine, schitterende, koolzwarte oogjes: 'mata mata seperti [ogen zoals] kraaltjes'.[127]

In dit citaat wordt het 'dierlijke' en het erotische op positieve wijze gekoppeld aan het uiterlijk van Isabella.[128] Mathilde echter wordt – veel minder gunstig – vergeleken met een kraai. In dit geval is de vergelijking niet geheel onschuldig: de beschrijving van haar uiterlijk en stem is zonder meer negatief bedoeld.

In de verhalen oefenen, zoals eerder gezegd, Indo-Europese vrouwen dikwijls een primitieve aantrekkingskracht uit op mannen.[129] Het uiterlijk van jonge Indo-Europese vrouwen wordt vaak als sensueel en knap beschreven. De combinatie van een gekleurde huid met de mix van Europese en 'donkere', 'oosterse' trekken – het vertrouwde en het vreemde – is voor veel witte mannen opwindend.[130] Als Indo-Europese vrouwen na het passeren van de evenaar zich bovendien in 'oosterse' kleding hullen, heeft dit voor de westerse mannen een onweerstaanbaar erotiserend effect. Zo gaat, zoals eerder beschreven, Josua in *Onder zeil* definitief voor nonna Mathilde door de knieën als hij

haar ziet in *sarong* en *kabaja*.[131] In *Onder zeil* wordt deze sensuele invloed van de tropen als zeer sterk voorgesteld. In het verhaal hoeft een vrouw kennelijk slechts in de tropen geboren te zijn en zich aldaar op te houden, om de fantasie van een mannelijk personage te prikkelen. Op weg naar Indië droomt de dichterlijke ambtenaar Jeronimo over het tropische land 'in wier palmtuinen wellustige creoolschen zich schommelen in hangmatten'.[132]

In tegenstelling tot de representatie van verindischte Europese vrouwen komen in de onderzochte fictie geen jaloerse Indo-Europese vrouwen voor. Hooguit is nonna Isabella uit *Onder zeil* enigszins jaloers op haar zusje nonna Mathilde, omdat het haar wel gelukt is om op reis aan de man te raken.

Deze donkere Indo-Europese vrouwen lijden wel net als hun verindischte Europese zusters aan het hebben van *tinka's*. Eerder in deze paragraaf is al vermeld dat de Indo-Europese vrouw van Van Weernink in *Aan wal en aan boord* haar man uitkafferde. In *Onder zeil* gaat ook de Indo-Europese Cornelia, de emotionele vrouw van de majoor en stiefmoeder van zijn twee dochters, behoorlijk tekeer tegen alles en iedereen. Zo stelt zij zich, aldus de auctoriale verteller, op 'onmiskenbaar Indische wijze' teweer tegen de gedachte dat Indische stiefmoeders voorkinderen ook stiefmoederlijk zouden behandelen, en laat ze zich door niemand van het uiten van haar mening weerhouden:

> 'Ik weet wel, stiefmama's heet slecht, ja, ja! Maar stiefmama's niet a l m a a l slecht, nee nee! Vertel jij maar eens, jij Matje, en jij Bella, of ik ooit slecht voor jul ben gewees! – –'
> 'Maar mama!' riepen de meisjes.
> 'Maar Cornelia!' galmde de majoor.
> 'Nee nee', voer zij voort – 'zij mag gerust vertel! Ik leg de hand op de hart en ik zeg teeg hem, teeg Josua: Josua, zeg ik, laat zij maar word zooals haar stiefmama, ja, ja, zooals haar stiefmama, – dan wordt zij een goed vrouw voor jou, *betoel!* En ik zeg óók nog: daar zijn wel meer lief meis-jès, die goed vrouw zou zijn voor jongelui, als jongelui maar niet zoo dom en zoo *kras kapala* [koppig], dat zij niet zien hun eigen geluk – ja?'[133]

De laatste hatelijke woorden zijn tot Jeronimo gericht, die de liefde van Nonna Isabella heeft versmaad. Indo-Europese vrouwelijke personages zoals Cornelia komen vaker voor in de geanalyseerde fictie. Typerend voor de wijze waarop zij gerepresenteerd worden, is dat zij op belangrijke momenten niet over de zelfbeheersing blijken te beschikken die hoort bij de westerse beschaving.

Het onbeheersbare verlangen naar Indisch eten van donkergetinte Indo-Europese vrouwen is eveneens iets waaraan gebrek aan beschaving valt af te lezen. Cornelia laat zich ook luidkeels in haar kromme Nederlands gelden als het gaat om het eten aan boord:

> 'Ik al honderdmaal verzoch om een rijsttafel te eet, ja? – omdat ik niet kan verdraag dat eeuwig Hollandsche pot, dat stokvisch, en hutspot, en snijboon – ik word misselijk – – maar neen, geen rijsttafel hoor! – Ik al honderdmaal verzoch

> om een appeltje, ja? – om wat ***roedjak*** te maken voor de kinder, waar zij dol op ben, ja? – – maar ***tjoemah, tjoemah*** [vergeefs], jawel! – .'[134]

Als de *Petronella* in *Onder zeil* Indië nadert, komen *tambangans* (schuiten) met vers fruit en eieren langszij. De Indo-Europese dames storten zich als uitgehongerde wolven op de etenswaren. Josua, een ambtenaar die voor het eerst naar Indië gaat, en verse verloofde van nonna Mathilde, vertegenwoordigt de Europese reactie in dezen: hij wordt ertoe verleid om ook van de vruchten te eten en gruwt ervan.

Taalgebruik is net als bij de verindischte Europese vrouwen een onderscheidende factor als het gaat om het tonen van opvoeding en beschaving.[135] Het taalgebruik van Indo-Europeanen die in Indië zijn opgevoed, wijkt af van de norm, zo bleek al uit de bovenstaande citaten. Er zijn in de onderzochte fictie talloze voorbeelden van 'mishandeling' van het Nederlands te vinden. Als Karel Kinderman zijn vrouw voorstelt naar Europa te gaan, antwoordt zij: 'Ga jij maar alleen naar Europa [...] Ik blijf met de kinderen hier. Als jij daar kawin [trouwen], ik ook kawin een ander.' De verteller merkt in een voetnoot op: 'Kawin of trouwen. Het gebrekkige Hollandsch komt op rekening van mevrouw.'[136] Over het taalgebruik van *njonja* Cornelia uit *Onder zeil* wordt door de verteller opgemerkt: 'Hare taal kenmerkte zich in de rijkste mate door den eigenaardigen zinsbouw en toonval der Oostindische kleurlingen [...]'.[137]

Inheemsen: 'primitieve' bedienden

In postkoloniale analyses van representaties van verindischte Europeanen en Indo-Europeanen valt op dat hun 'oosterse', primitief geachte eigenschappen steeds worden teruggevoerd op de invloed van inheemsen.[138] In het koloniale discours staan de inheemse bewoners van de koloniën, de gekoloniseerden, onderaan de beschavingsladder. Ook zij hebben in het koloniale discours een ideale koloniale identiteit. Zij zijn vertegenwoordigers van een lagere, primitievere beschaving en daarmee automatisch ondergeschikt aan de Europeanen, die volgens de koloniale ideologieën de boven alles verheven westerse beschaving representeren.

Boehmer ziet de koloniale literatuur als het verhaal van de *white men*.[139] Alleen hún wederwaardigheden komen erin aan bod. In de romans over de zeilreis ligt de focus inderdaad steeds op de belevenissen van de westerlingen. Inheemsen spelen daarin nauwelijks een rol. Zij komen slechts op de achtergrond voor en geven hoogstens een koloniaal tintje aan de vertellingen, maar verder worden ze nauwelijks opgemerkt. Zo worden ze gemarginaliseerd. De verhalen over de zeilreis dragen het beeld uit dat alleen de Europeanen belangrijk zijn en de inheemsen niet of nauwelijks.

Uit postkoloniale studies blijkt dat de kloof tussen Europeanen en inheemsen in de koloniale literatuur wordt vormgegeven door nog een ander patroon van representeren van inheemsen, namelijk door *othering*. Door eigenschappen

Java's eerste punt in Straat Soenda (KITLV).

en gewoonten van de inheemsen die afwijken van die van de Europeanen, vast te stellen en vervolgens nadrukkelijk als negatief te verbeelden wordt het onderscheid benadrukt én gecreëerd tussen de inferieur geachte gekoloniseerden en de superieur geachte kolonisatoren. Bij het analyseren van de representaties van de gekoloniseerde inheemsen is het zinvol te kijken naar aan hen toegekende eigenschappen die dit ideologische beeld uitdragen en schragen.[140]

Zo geeft Boehmer aan dat in koloniale verhalen het vergelijken van gekoloniseerden met dieren of kinderen een veelvoorkomend patroon is waarmee de inferioriteit van inheemsen onderstreept wordt.[141] Ook Meijer treft in de Indische literatuur geregeld vergelijkingen aan tussen inheemsen enerzijds en dieren – in het bijzonder apen – anderzijds. In haar analyses laat zij zien dat deze koppeling de inheemse bevolking 'dehumaniseert' doordat deze op één lijn wordt gesteld met de dierenwereld. Meijer schrijft dat de vergelijking van zwarte mensen met apen een racistische toop is en dat veel negentiende-eeuwse aanhangers van de evolutietheorie wetenschappelijk meenden aan te kunnen tonen dat zwarte mensen, en zwarte vrouwen in het bijzonder, aapachtige lichamelijke karakteristieken hadden behouden.[142]

In de onderzochte romans en verhalen worden inheemsen inderdaad geregeld met apen vergeleken, waarmee dan wordt aangegeven dat zij een zeer lage, zo niet de laagste plaats innemen in de raciale hiërarchie. Dit gebeurt bijvoorbeeld als de klipper *Lucie* in *Reisgenooten* de Straat Soenda binnenvaart. Er komen verkopers aan boord, over wie het volgende opgetekend wordt: 'De inwoners van Bantam zijn dan ook bekend als bijzonder leelijk en als men dat

gillend schreeuwend spreken in een onmogelijke taal hoort, is het waarlijk of men een apenfamilie bij elkaar ziet.'[143] Zo'n citaat lijkt onschuldig, maar dat is het niet. Het geeft blijk van een zeer minachtende houding ten aanzien van de inheemse verkopers. Er wordt mee uitgedrukt dat zij in wezen dichter bij de apen dan bij de mensen staan. Ze worden daarmee gerepresenteerd als wezens die eerder mensachtig dan volledig mens zijn.

Zoals Meijer opmerkt, geldt dat eens temeer voor inheemse vrouwen. Ronduit schrijnend is de komisch bedoelde passage uit *Onder zeil* waarin het achtjarige verindischte kind *sinjo* Alfons zijn inheemse verzorgster het bloed onder de nagels vandaan haalt. Het kind beseft dat hij zijn baboe de baas is en maakt hier misbruik van door haar fysiek en mentaal te treiteren. Het achtjarige ventje krijgt daarbij op sadistische wijze bijval van een stuurman:

> Dat nu de kleine duivel haar schopte en kneep, haar ***anak babie*** [kind van een varken] en ***loe monjet*** [jij aap] schold, dit verdroeg het oude schepsel met bewonderenswaardige lijdzaamheid. Maar als stuurman Klopper tusschenbeide kwam, en, quasi de partij voor haar opnemende, den Sinjo toevoegde: 'Foei, ***djangan***, Alfonsje! dat mag je niet zeggen, dat is niet waar! ***Baboe Julia tidah monjet! Tida, tida! Djoega monjet banjak lebeh bagoes deri baboe Julia!*** (Baboe Julia is geen aap! Neen, neen! Een aap is immers veel mooier dan baboe Julia)'; of wel, met nog wreeder scherts: 'Neen, Alfonsje, neen! Je kunt aan baboe Julia haast niet zien dat zij een aap is. ***Tjoba lihat! Betoel, betoel, seperti orang!*** (Kijk maar! 't is zoowaar net een mensch!)!'– dan ontstak zij in eene toomelooze woede, en kronkelde zich en tandenknarste en stiet inderdaad aapachtige kreten uit, waarbij Klopper zich de breede schonken vasthield en zijnen breeden mond van oor tot oor spalkte van het lachen.[144]

De majoor besluit de stuurman 'ernstig' over deze belediging te onderhouden. Bij deze vermaning hoeft de stuurman echter niet al te lang stil te staan, want de majoor is nog niet uitgesproken of het draaiorgel begint te spelen en er wordt door alle opvarenden, onder wie de majoor en de stuurman, vrolijk gedanst. Erg zwaar wordt er dus niet aan het gebeurde getild. Bovendien blijkt uit de beschrijving van het gedrag van baboe Julia in het citaat dat ook de verteller haar 'aapachtige' gedragingen toedicht.

Iets vergelijkbaars gebeurt in het tweede deel van *Naar Europa*. Daarin maakt een tante van Melanie Blaning het op een vergelijkbare manier bont. Als Melanie kort na aankomst haar entree in Den Haag maakt met haar zoontje Lilli en zijn Javaanse min, treft haar de verbaasde blik van haar tante. Op Melanies vraag of zij wel verwacht werd, zegt haar tante: 'Heere mijn tijd, wat breng je daar voor een aangekleede aap mee! Moet die ook bij mij logeeren? [...] Natuurlijk heb ik je verwacht, u alleen met je kind, maar dat mensch niet, het is toch een mensch, of is het een aangekleede aap, want zij ziet er precies zoo uit?'[145]

Ook het andere, hierboven genoemde patroon van *othering*, waarin Europeanen zich ten opzichte van Aziaten verhouden als volwassenen jegens

Paul Boyton steekt in 1875 het Kanaal over in een pak waarmee Narud Willem redde tijdens de schipbreuk (particuliere collectie).

kinderen, komt geregeld in de geanalyseerde verhalen voor. Een bijzonder geval is Narud uit *Licht- en schaduwbeelden uit het hedendaagsch Amsterdam*. Als inheemse man staat hij op een van de laagste treden van de etnische ladder, maar ondanks zijn afkomst wordt hij in de roman als held gerepresenteerd, als een personage met superieure kwaliteiten. Tijdens het vertellen van zijn levensverhaal vergelijkt Narud zichzelf echter met een kind wanneer de verhouding tussen gekoloniseerden en kolonisatoren ter sprake komt. Hiermee benadrukt hij juist zijn status als ondergeschikte.[146] Hij begeleidt als trouwe lijfwacht de kleine Willem van Groeneveld op zijn zeereis naar Nederland. Narud speelt een heldenrol door Willem tot twee keer toe het leven te redden: één keer als deze overboord gevallen is en door een haai opgegeten dreigt te

worden, de andere keer als het schip bij Texel vergaat. Beide keren doet Narud dat met gevaar voor eigen leven.

Narud is dan wel een inheemse held, hij blijft ingebed in het koloniale discours. Als heldhaftige, sterke en onverschrokken man vertegenwoordigt hij het stereotype van de nobele wilde, die wel degelijk – hoe kan het ook anders? – ondergeschikt is aan de witte 'meester'. Narud is een mens die dicht bij de natuur staat. Hij is vlug, gespierd, en voelt lang van tevoren aan wanneer er een storm opsteekt. Hij wordt 'maleijer' genoemd, 'neger', 'onbeschaafde Indiaan', 'inboorling van Java' en 'die man met zijn heidenschen naam'.[147] Als Narud aan boord vertelt over zijn afkomst, blijkt ook uit zijn verhaal wel heel nadrukkelijk de superioriteit van de Europeaan, waarbij de inheemse mens zich uiteindelijk moet neerleggen. Hij heeft 'het geluk' gehad in Europese dienst, op een missie tegen Dajaks, een geachte zeeofficier van een zekere dood te redden, waarvoor hij onderscheiden is en een niet onaanzienlijke beloning in geld heeft ontvangen.[148]

De stuurman zegt over Narud: ''t Is wel maar een blaauwe, doch een goede kerel'. De kapitein vindt hem 'een schrandere kerel en ontegenzeggelijk een goed zeeman.'[149] Wanneer de orkaan zich aankondigt, gaat Narud met gekruiste armen voor de grote mast staan. Hij verliest Willem geen seconde uit het oog. De kapitein zegt hem dat Europese wateren anders zijn dan Indische en ontkent het gevaar. Uiteindelijk moet de kapitein hem gelijk geven, maar dan is het al te laat. Het schip vergaat, en Narud weet, zoals gezegd, met gevaar voor eigen leven dat van de kleine Willem te redden. Het 'goede' aan Narud is dus dat hij zich weet te schikken in zijn rol van ondergeschikte, maar toch zijn waardigheid weet te behouden. Hij is trouw aan zijn meester en vormt daarmee in termen van het koloniale discours een ideale inheemse onderdaan.

Ook de ideale inheemse vrouw wordt als dienend gerepresenteerd. Meestal worden deze vrouwen slechts op terloopse wijze beschreven. Zo is er in 'Een Huwelijk met den handschoen' sprake van 'een zwarte meid, die met eene familie naar Europa was gegaan en thans terug werd gezonden'.[150] Kennelijk kan er door haar Europese bazen naar believen over haar beschikt worden. Op de schepen zijn inheemse vrouwen op de achtergrond te vinden als baboes. Zij zijn 'lijfmeiden' van vrouwen met een Europese status of zorgen voor de kinderen van de Europese elite. In *Bijna verloren* zingen de baboes voor de kinderen aan boord met jammerende stem slaapliedjes als 'nina bobo'. Als de hutten zijn verwoest in een storm, dient een baboe voor de kinderen zelfs als meubelstuk: 'De arme baboe is nogal zwaarlijvig, al is zij klein, en haar uitgestrekte beenen en schoot dienen meer dan éénen tot hoofdkussen of zitplaats'.[151]

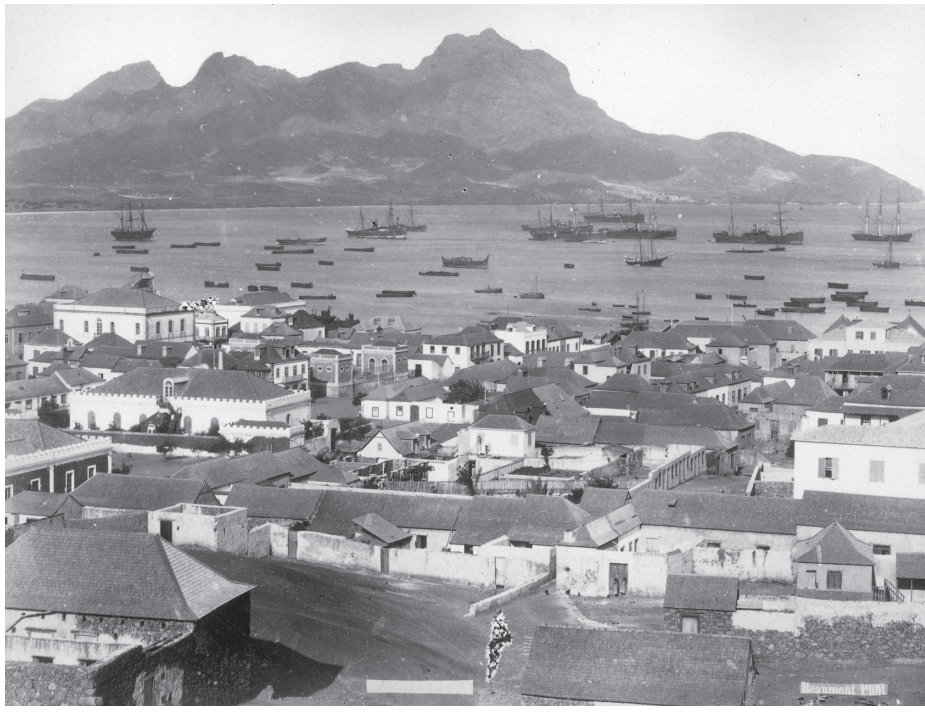
Het wordt in de onderzochte fictie dus als vanzelfsprekend geacht dat Europeanen de meerdere zijn van de inheemsen. Deze figureren in de verhalen slechts als bijfiguren, als bedienden die op de schepen nauwelijks een rol van belang spelen. Ze hebben het aan boord meestal niet best. Aan de andere kant blijkt uit het onderzochte corpus dat de inheemse bedienden een onmisbare

schakel vormen in het koloniale systeem. Zij doen het werk dat de koloniale elite uit statusoverwegingen niet wil en kan verrichten. Dat zorgt er tegelijkertijd voor dat die elite in behoorlijke mate afhankelijk is van de inheemse onderlaag. Uit *Naar Europa* blijkt hoe verknoopt het bestaan van de Indische Nederlanders is met dat van hun baboes en kokki's en hoe verknocht de koloniale meesters aan hen zijn. Dat laat bijvoorbeeld de scène zien waarin mevrouw Kinderman met haar man spreekt over de wenselijkheid vijf van hen mee te nemen naar Europa. Zij willigen de eisen van hun huisbedienden maar wat snel in – ook al heeft Karel Kinderman het idee dat de inheemsen listige praatjes opdissen om hem geld uit de zak te kloppen – omdat zij beseffen niet zonder hun bedienden te kunnen. Mevrouw Kinderman vindt hun voorwaarden zelfs 'weldenkend'.[152]

De auctoriale verteller in *Naar Europa* slaat niettemin vaak een denigrerende toon aan als hij het over Javanen heeft. Dat is bijvoorbeeld het geval als de bedienden in Marseille Europese kleding passen en het personeel van de winkel hen al naargelang hun geslacht op zijn Europees aanspreekt met 'ma chère demoiselle', 'ma petite' of 'monsieur'. De verteller laat daarop minzaam, lichtelijk ironisch, volgen: 'Men kan zeggen wat men wil, maar de Franschen zijn en blijven, in alle standen der maatschappij, een hoffelijk volk.'[153]

Naar aanleiding van die Europese kleding komt hier het verschijnsel aan de orde dat Homi Bhabha in *The Location of Culture* 'mimicry' noemt: gekoloniseerden imiteren de kolonisator om toegang te krijgen tot de hogere lagen van het koloniale systeem. De kolonisator neemt in dezen een ambivalente houding aan: enerzijds is het zijn plicht de gekoloniseerde te beschaven en hem dus 'op te heffen', maar anderzijds wil hij dat er een verschil blijft bestaan, omdat zijn superioriteit anders verloren gaat. Hij zal de gekoloniseerde dus nooit helemaal als gelijke behandelen. Deze blijft in zijn ogen hoogstens, om met Homi Bhabha te spreken, *almost the same, but not quite/white*.[154] Daarnaast vraagt de kolonisator zich voortdurend af of de gekoloniseerde wel echt 'beschaafd' wil worden of dat hij alleen maar toegang tot de hogere kringen wil krijgen om zo te leren wat ervoor nodig is om uiteindelijk de macht over te nemen. Dit proces leidt tot onzekerheid en angst bij de kolonisator.[155]

Dezelfde neerbuigende behandeling als de inheemsen uit Indië krijgen, staat ook de Afrikanen te wachten die in *Bijna verloren* op het toneel verschijnen als het schip op de rede van Sint-Helena ligt. Voor hen geldt evenzeer dat hun huidskleur hen inferieur maakt. De Afrikanen vormen een bezienswaardigheid voor de opvarenden. Deze verdringen elkaar om ze eens goed te kunnen bekijken: 'Vaders en moeders met armen vol kinderen, die opgetild moeten worden om er over heen te kunnen kijken; baboes en javaansche jongens, die met voldoening de zwartjes in de bootjes aanzien, en zich er over verheugen, dat er menschen zijn, die een nog donkerder kleur hebben dan zij.'[156] Uit dit citaat blijkt weer duidelijk: hoe donkerder de tint, hoe geringer het aanzien. Dit fenomeen is ook bekend uit de Britse literatuur, waarin Indiërs tijdens de reis neerkijken op de Arabieren en Somaliërs die zij ontmoeten.[157]

Jamestown op Sint-Helena (KITLV).

Ook de Afrikanen doen in het verhaal witte mensen na. Hun imitatie moet volgens het koloniale discours dat in het verhaal schuilgaat, op navrante wijze duidelijk maken dat het verschil met de geïmiteerden onoverbrugbaar is. De auctoriale verteller zet hen doelbewust lachwekkend neer, zodat hun *mimicry* niet bedreigend is voor de kolonisator. Over de Afrikanen wordt bovendien verteld dat zij Europese kleding in de meest vreemde combinaties dragen. De opvarenden van het schip vinden dat niet alleen potsierlijk, maar ook al het enkele feit dát de Afrikanen proberen zich Europees te kleden. Zo komt er een 'dame' aan boord die gekleed is in een lichtrose jurk en een witte strohoed op haar hoofd heeft: 'Maar o, als men onder den echt europeeschen hoed kijkt, waar 't breede, platte gelaat, de koolzwarte kroeschkop zoo scherp bij afsteken; en, o, nog eens wanneer onder den langen sleeprok van 't luchtige rosejaponnetje een paar énorme, breede platte en bloote voeten uitkomen!'[158]

De Afrikaanse vrouwen komen aan boord de was van de passagiers ophalen. De auctoriale verteller merkt spottend op dat enkelen van hen geheel in het wit zijn gekleed: 'de zwartjes hebben bijzonder veel op met wit'. De Afrikaanse 'wasmeisjes' spreken ''t echtste negerengels', dragen gouden en zilveren sieraden en mooie kleren, die hun echter volgens de tekst slecht passen. De verteller vermoedt – op grond waarvan wordt nergens duidelijk – dat ze deze kleding 'zeker van vorige eigenaressen hebben gekregen – of gestolen'. Alleen hun

leidster draagt schoeisel, namelijk halve laarsjes. Als klap op de vuurpijl suggereert de auctoriale verteller ook nog dat de Afrikaanse vrouwen voor geld met de matrozen naar bed gaan. Lakoniek merkt hij over hen op: 'Hoe zwart ze ook mogen zijn, er zijn toch wat aardige, knappe deerntjes onder die waschmeisjes van Sint-Helena!'[159]

De wijze waarop de Afrikaanse vrouwen in de roman verbeeld worden, weerspiegelt het koloniale denken uit die tijd. Wie het pejoratieve commentaar van de verteller buiten beschouwing laat en tussen de regels door leest, ziet echter dat deze vrouwen zich zelfverzekerd en assertief opstellen. Zij bespelen de Europeanen door tegen iedereen aan boord te lachen, terwijl zij intussen precies krijgen wat zij van de westerlingen verlangen, en het anders gewoon pakken. Zij 'zien de javaansche baboes eenigszins minachtend aan',[160] waaruit geconcludeerd kan worden dat de Afrikaanse vrouwen zich aan hen superieur voelen omdat zij hun zelfstandigheid hebben behouden en de baboes niet.

5 Conclusie

In *De kolonie op drift* is Pratts concept van de *contact zone* opgerekt tot een sociale ruimte waarin alle lagen van de koloniale samenleving elkaar ontmoeten. Hier vinden niet alleen confrontaties plaats tussen etniciteiten, maar ook verschillen in gender, stand en status komen aan de orde. Representanten uit de verschillende geledingen van de koloniale samenleving kunnen elkaar aan boord niet ontlopen. Deze omstandigheden werken ideologische botsingen in de hand en zo wordt een duidelijk beeld geschetst van de koloniale denkbeelden en verhoudingen.

De analyses van die verhoudingen leggen patronen in het koloniale discours van deze periode bloot volgens welke de koloniale identiteit gerepresenteerd en geconstrueerd wordt. Door middel van binaire opposities en stereotyperingen worden in de *contact zone* van het schip de ideale koloniale identiteit en afwijkingen daarvan tegenover elkaar geplaatst. De verhalen hebben daardoor stilzwijgend ook een propagandistisch en performatief karakter.[161]

Rob Nieuwenhuys constateert terecht dat er in de kolonie andere normen en waarden golden dan in Europa. Hij schrijft dat elke *totok* die in Indië kwam, werd onderworpen aan een omvormingsproces dat een ander mens, een 'Indischgast', van hem maakte. Volgens Nieuwenhuys verruwde de een in zijn doen en laten en vergat zijn opvoeding, terwijl de ander zijn spraak beschaafde en zich een houding van voornaamheid trachtte aan te nemen. Beiden groeiden zo naar elkaar toe in het type van de Indischgast.[162]

Dit beeld wordt door de analyse van de verhalen niet alleen bevestigd, maar ook gecorrigeerd en genuanceerd. De transformatie in identiteit die een Europeaan moest ondergaan wilde hij slagen in de kolonie, voltrok zich namelijk niet pas bij aankomst in Indië, maar begon al aan boord. De analyses van

de verhalen laten zien dat de zeereis naar de kolonie voor een westerling een inleiding vormde op dit andere bestaan. De westerse mentaliteit die in Europa nodig was om succesvol te zijn, verschilde op een subtiele manier van de koloniale denkwijze waarover een Europeaan moest beschikken wilde hij slagen in Indië. Soms slaagde de transformatie, maar even vaak mislukte die geheel of gedeeltelijk.

Boven de 'Linie' zijn de Europese zeden en gewoonten dominant, zo blijkt uit de analyse van de verhalen. Op het zuidelijke halfrond laat de invloed van het Oosten zich gelden: koloniale ideeën en gewoonten winnen geleidelijk aan belang nadat de evenaar in zuidelijke richting is overschreden. Denkbeelden over religie en politiek zijn minder belangrijk in de tropen; daar draait het meer om materialisme, om het maken van carrière en fortuin.

Nieuwenhuys geeft ook aan dat Indischgasten pas als zij in Nederland kwamen 'met pensioen of met verlof om "uit te vriezen", merkten hoe ze veranderd waren en dat ze niet meer thuishoorden in het Hollandse leven.'[163] Uit de geanalyseerde verhalen blijkt dat deze Indischgasten niet pas in Nederland, maar al aan boord beseffen dat ze van Europa zijn vervreemd. Europeanen wandelen niet ongestraft onder de palmen. Alle oudgasten zijn in meerdere of mindere mate permanent verindischt, zo leren de verhalen. Op het noordelijk halfrond komen personages die uit de kolonie terugkeren, daardoor enigszins ontaard over. Hun koloniale mores blijken zich niet meer te laten vervangen door Europese zeden en gewoonten.

De inrichting van de standenmaatschappij en de criteria voor het toekennen of krijgen van status zijn in Europa anders dan in Indië. Ulbe Bosma en Remco Raben geven in *De oude Indische wereld 1500-1920* uit 2003 aan dat in het koloniale discours van die tijd opvoeding en onderwijs rechtstreeks zijn gerelateerd aan status en beschaving.[164] In de verhalen over de zeilreis wordt de Europese adel nog gezien als de 'natuurlijke' vertegenwoordiger van de beschaving. Daarna volgen inderdaad andere witte mensen die door een gedegen Europese opvoeding een innerlijke adeldom bezitten. Deze twee groepen personages vertegenwoordigen de ideale koloniale identiteit en contrasteren met westerlingen die een gebrek aan de juiste westerse vorming etaleren.

Het beeld van vrouwen dat uit de geanalyseerde verhalen oprijst, laat zien dat ook zij aan boord en in de kolonie een andere rol krijgen toebedeeld dan in Europa. Europese vrouwen vormen in het koloniale discours een ideaal. In de representaties van vrouwen zijn de verschillen tussen beschaafd en onbeschaafd daarom nog nadrukkelijker aangezet. Voor Europese vrouwen is het huwelijk het hoogst haalbare. Het vormt hun belangrijkste carrièremogelijkheid in een wereld waarin de openbare ruimte het terrein is van de man. Zelfs als vrouwen in een betrekking als gouvernante erop uitgaan om Europese beschaving naar de kolonie te brengen, blijven zij een huwelijk nastreven. Vrouwen hebben macht op de achtergrond. Zij regeren in het gezin en sturen hun echtgenoten. Ook in de koloniale standenmaatschappij vormen

genderverschillen een scheidslijn: vrouwen tellen minder dan mannen.

Etniciteit is de belangrijkste determinant in de hiërarchische indeling van de koloniale samenleving. In de onderzochte verhalen zijn de auctoriale vertelinstanties glashelder over de diverse bevolkingsgroepen en hun onderlinge verhoudingen: de witte mensen zijn superieur aan de andere rassen, zij genieten de hoogste status. Via binaire opposities, waarin 'beschaafd' en 'onbeschaafd' tegen elkaar worden afgezet, worden verschillen ten opzichte van de westerse koloniale standaard gerepresenteerd als tekenen van inferioriteit. De westerse beschaving vormt de standaard en het referentiekader op het gebied van normen, waarden en gebruiken: de Europeanen vertegenwoordigen de superieure Europese beschaving, de niet-Europeanen een inferieure beschaving. In de verhalen kleurt de witte blik het beeld op de 'anderen'. De 'oosterse' beschaving wordt in de fictie afgeschilderd als primitief, ongeremd en ongeciviliseerd. Dit beschavingsdiscours is vervlochten met koloniale raciale ideologieën.

Voor de Europeanen in de kolonie is het dus van belang om zo Europees mogelijk te blijven en hun normen, waarden en cultuur niet te laten beïnvloeden door die van het Oosten. Binnen de groep van koloniale machthebbers doen zich echter verschijnselen voor die de ideale koloniale identiteit van de Europeanen bedreigen. De representaties van verindischte Europeanen in de verhalen over de overtocht sluiten voor een belangrijk deel aan bij wat Stoler, Brantlinger en D'haen hierover beweren: in de teksten worden zware vormen van *going native* door Europeanen afgekeurd. Tegelijkertijd valt hierin voor wat betreft de Nederlandse literatuur een nuancering aan te brengen, omdat niet alle vormen van verindischen als negatief worden beschouwd. Een lichte vorm van aanpassing aan het Oosten is, zoals gezegd, immers noodzakelijk om te kunnen overleven.

De analyses van de fictie laten echter wel zien dat er grenzen zijn aan het verindischen. In enkele verhalen komen Europese personages voor die hierin zijn doorgeslagen. Deze witte mensen gelden in het koloniale discours dat uit de verhalen spreekt, als te zeer geacculturereerd. Zij worden negatief gerepresenteerd. Aangezien zij wit zijn, is het in eerste instantie niet te zien dat zij anders zijn. Dat blijkt pas in de *contact zone* van het schip, waarin zij Europeanen ontmoeten die wel de gewenste koloniale identiteit uitdragen.

Daarbij kan er een onderscheid gemaakt worden tussen verindischte mannelijke personages en verindischte vrouwelijke verhaalfiguren. Een man moet wel heel zwaar geacculturereerd zijn om in de verhalen voor verindischt door te gaan. Voor een vrouw is daar minder voor nodig. De meeste licht verindischte mannen nemen aan boord hun vrouw mee. Veel van die vrouwen hebben door een gebrek aan Europese opvoeding en scholing niet de innerlijke beschaving verworven om weerstand te bieden aan de 'oosterse' verlokkingen. De zo gevreesde 'oosterse' beïnvloeding komt bij hen tot uiting in sensualiteit, jaloezie, *tinka's*, een obsessie met eten en een afwijkend taalgebruik. Aan boord worden verindischte Europeanen vanwege hun 'oosters' geachte eigenschappen

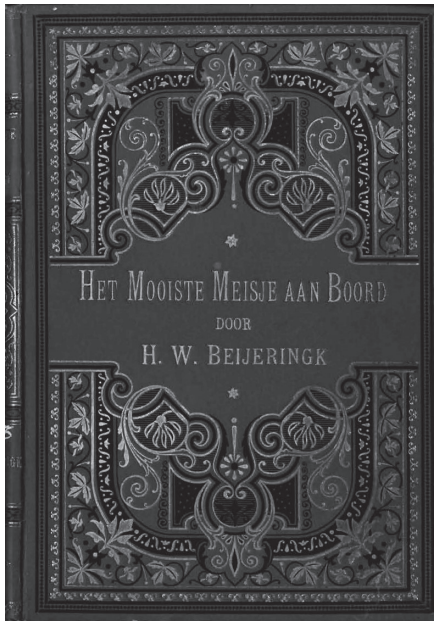
Een bark op de rede van Batavia (KITLV).

voortdurend bespot. Van hun verindischte gedrag wordt schande gesproken. In de geanalyseerde fictie worden zij nadrukkelijk negatief gerepresenteerd als afwijkend van de ideale koloniale identiteit.

Opvallend is dat er in de fictie van deze periode niet veel verschil is tussen de representaties van verindischte Europeanen en die van de meeste Indo-Europeanen. Beide groepen tonen op een zelfde manier hun gebrek aan beschaving. Hieruit blijkt dat zij in het koloniale discours aan boord ongeveer dezelfde lage positie hebben. De huidskleur van de Indo-Europeanen is in de teksten wel degelijk een onderscheidende factor, maar het al dan niet vertonen van beschaafd gedrag is doorslaggevend. Daarbij geldt dat de tint van de huidskleur wordt gekoppeld aan de mate van beschaving van de Indo-Europese personages. Indo-Europeanen met een lichte tint kunnen met een Europese opvoeding en opleiding de kwalijk geachte 'oosterse' invloeden de baas blijven.

Donkergetinte Indo-Europeanen, die nogal wat 'oosterse' gewoonten hebben, worden echter net als de al te zeer verindischte Europese personages als negatief gerepresenteerd. Ook in de representaties van de Indo-Europeanen worden vrouwen scherper onder de loep genomen dan mannen. Het uiterlijk van Indo-Europese vrouwen wordt als aantrekkelijk voor Europese mannen beschreven, ook als zij donkergetint zijn. Soms zwichten de mannen voor de verleiding. Gesuggereerd wordt dan dat deze Europese mannen dreigen te verindischen onder invloed van zo'n donkergetinte Indo-Europese vrouw.

Inheemsen vormen de onderste laag in de koloniale hiërarchie. Boehmer constateert dat in de wereld die wordt gerepresenteerd in de koloniale fictie, vreemd genoeg de inheemse personages lijken te ontbreken. De koloniale literatuur gaat over Europeanen en beziet de koloniale wereld vanuit een westers, wit perspectief. De inheemse bevolking is hooguit in de marge aanwezig.[165] Ook in de verhalen over de overtocht om Kaap de Goede Hoop blijven de meeste inheemsen op de achtergrond. Over het algemeen lijken zij slechts te worden opgevoerd om de verhalen van wat *couleur locale* of *couleur coloniale* te voorzien of om te benadrukken dat zij anders en daarmee minder zijn dan de Europeanen. In één boek treedt een inheems personage echter wel degelijk op de voorgrond, namelijk Narud in *Licht- en schaduwbeelden uit het hedendaagsch Amsterdam*. Maar ook in dit geval gebeurt dit om inheemse eigenschappen die in het koloniale discours als ideaal worden gezien, namelijk ondergeschiktheid en trouw aan de koloniale machthebber, te onderstrepen. Zo bevestigen, bestendigen en bewerkstelligen de verhalen over de overtocht ook de ideale koloniale identiteit van de inheemse mens.

Omslag en pagina 53 van *Het mooiste meisje aan boord* door H.W. Beijerinck (Ferdinand Postma Library).

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Indien wij de hoofdstukken van ons verhaal hadden willen benoemen, dan zou op dat hetwelk nu volgt, van toepassing zijn hetgeen een vermaard artist, kunstenaar met de pen zoowel als met het teekenstift, eenmaal boven een zijner schetsen schreef:

„Het mooiste meisje aan boord," zou ons opschrift luiden, en: „laat ze voorzichtig zijn!" zouden ook wij er bijvoegen. Want „mooi" te zijn niet alleen, maar „de mooiste," en dit elk uur vriend en vijand in een kleinen kring toe te roepen, maakt een zoodanige waarschuwing niet overbodig.

Vóór dat het mailschip, dat Minie zou overbrengen, vier-en-twintig uren onder stoom was, had althans het drietal ongehuwde heeren dat met haar de reis deed, het elkander en de aanwezig zijnde dames het zichzelve toegefluisterd; waren de overige passagiers het over dit feit vrijwel eens geworden, ja, was dit zelfs een punt van bespreking geweest onder de scheeps-equipage.

Alleen Minie, verzonken als zij was in de herinnering aan de gebeurtenissen der laatste maanden, was zich zelve zoo min dit voorrecht, als dat dit haar aan gevaren blootstelde, bewust.

2
Per stoomschip door het Suezkanaal (1870-1895)

1 Inleiding

In dit tweede hoofdstuk staan twaalf verhalen over de begintijd van de reis per stoomschip door het Suezkanaal centraal. In het eerste hoofdstuk betrof het, zoals gezien, teksten waarin de reis per zeilschip om de Kaap een belangrijke rol speelt. Deze twaalf verhalen over de reis per stoomschip zijn gepubliceerd in dezelfde periode als acht van de tien verhalen uit het eerste hoofdstuk, namelijk tussen 1870 en 1895. Er is dus sprake van een overlapping in tijd, waardoor de twee groepen teksten zich goed laten vergelijken.

In dit tweede hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de representaties en constructie van de koloniale identiteit in de verhalen over de reis per stoomschip overeenkomen met of verschillen van die in de verhalen over de reis per zeilschip. Het koloniale discours zal in beide groepen teksten niet zeer verschillend zijn, maar de andere en kortere route van de reis en het modernere transportmiddel kunnen accentverschuivingen te zien geven.

De geanalyseerde verhalen zijn geschreven door auteurs die vooral op het terrein van de Indische Letteren bekend zijn.[1] Jacqueline Bel was met *Bloed en rozen, Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* uit 2016 de eerste die een aantal ervan opnam in een 'officiële' geschiedenis van de Nederlandse literatuur.[2] Zo besteedt Bel aandacht aan werken van Brooshooft, Daum, Hoven en Perelaer. Sommige romans, novellen en korte verhalen uit het corpus van dit hoofdstuk zijn vrijwel vergeten. Een enkel boek is zelfs uiterst zeldzaam. Zo bestaat er van *Het mooiste meisje aan boord* (1893) van H.W. Beijerinck nog maar één traceerbaar exemplaar.[3] Het behoeft dus nauwelijks betoog dat over de zeereizen in de hier onderzochte werken zeer weinig is gepubliceerd, en dat dan nog slechts in beschrijvende en niet in analyserende zin.

2 Historisch kader

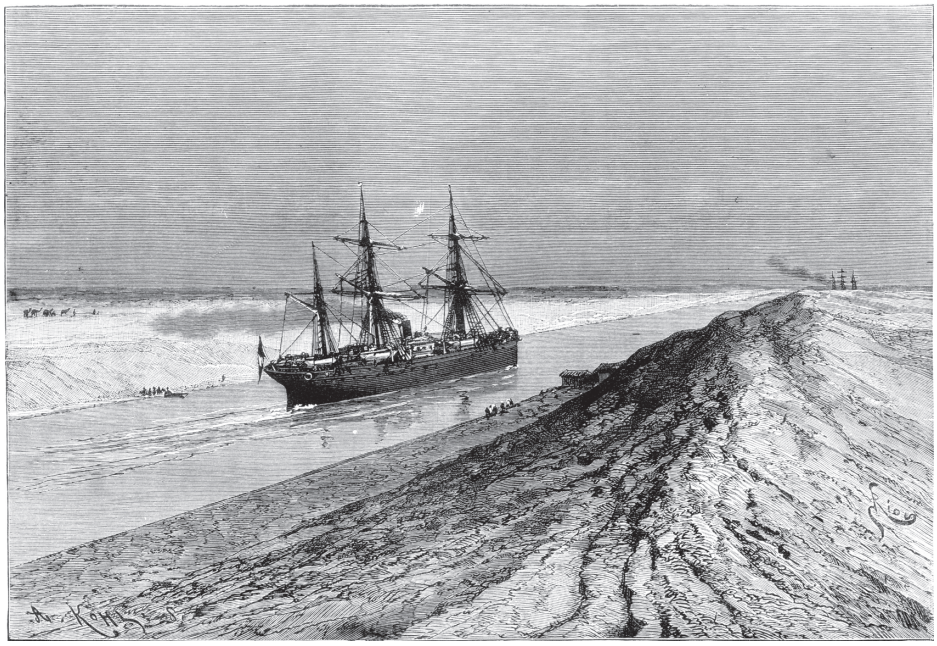
Eeuwenlang moesten passagiers de reis tussen Nederland en Indië per zeilschip via Kaap de Goede Hoop maken. Dankzij de opkomst van het stoomschip

en de opening van het Suezkanaal in 1869 konden reizigers gedurende een kwart eeuw kiezen of ze de 'oude' route namen of de 'nieuwe'. De reistijd tussen West-Europa en Zuidoost-Azië werd met de opening van het kanaal aanzienlijk verkort.[4]

Zeilschepen waren afhankelijk van gunstige wind en stromen, stoomschepen gingen op eigen kracht. Die beschikten dus over een betrouwbaardere manier van voortstuwing. Bovendien hadden zeilschepen het grote nadeel dat ze niet of nauwelijks door het nieuw gegraven Suezkanaal konden varen wegens ongunstige windstromen.[5] Dit had tot gevolg dat de nieuwe stoomschepen al snel de oude zeilschepen verdrongen, omdat zij sneller en dus efficiënter waren. Langs de Kaap deed een zeilschip over de afstand van Holland naar Indië gemiddeld 108 dagen. Een stoomschip daarentegen kon de overtocht door het Suezkanaal in ongeveer 45 dagen doen.[6] En al voeren tegen het einde van de negentiende eeuw klippers soms in 71 dagen om de Kaap, dat was nog altijd veel langer dan de maand die een Suezstoomschip over de reis deed.[7] Het ruim 170 kilometer lange en gemiddeld 120 meter brede Suezkanaal bleek dus al spoedig van cruciaal belang voor de verbinding tussen 'moederland' en kolonie. Het Suezkanaal verkortte niet alleen de overtocht aanmerkelijk, maar bracht Europa ook in psychologisch opzicht dichterbij Azië en vormde zo een levensader tussen beide continenten.[8] De Europese bovenlaag in de kolonie oriënteerde zich na 1870 steeds sterker op Europa.[9]

De totstandkoming van het Suezkanaal was echter niet de enige belangrijke verandering in deze periode. Zoals in het vorige hoofdstuk al is aangestipt, was 1870 een belangrijk jaar voor Nederlands-Indië. Rond dat jaar veranderde er veel in wat tot dan toe een kolonie was geweest waarin vooral ambtenaren de toon aangaven. De liberale regering in Nederland schafte in 1870 het Cultuurstelsel voor het belangrijkste deel af en maakte het met de invoering van de Agrarische wet en de Suikerwet voor particulieren gemakkelijker om een onderneming te beginnen in de Oost. Deze ondernemers moesten natuurlijk naar Indië en kozen voor de overtocht grotendeels voor het stoomschip. Daarmee kregen de stoomvaartmaatschappijen een aanzwellende stroom van klanten, ook al omdat in het kielzog van de mannelijke ondernemers steeds meer Europese vrouwen naar Indië trokken.[10] Het werd lucratief een reguliere vaart per stoomschip op Nederlands-Indië te onderhouden. Met de oprichting van de Stoomvaart Maatschappij Nederland in 1870 en de Rotterdamse Lloyd in 1883 werd het startsein gegeven voor een regelmatige verbinding met de kolonie met vaste vertrektijden.[11] Ook de Engelse Peninsular and Oriental Steam Navigation Company (P&O, opgericht in 1837) en de Franse Messageries Maritimes (opgericht in 1851) kozen ervoor hun vaarroute voortaan via het Suezkanaal te laten lopen.

De Stoomvaart Maatschappij Nederland (SMN) sloot in 1875 het eerste postcontract met de overheid af. In het begin was er sprake van een maandelijkse afvaart naar Indië, maar in 1879 werd er gestart met een tweewekelijkse dienst.

Suezkanaal – 1870 (particuliere collectie).

De Rotterdamse Lloyd (RL) verwierf enkele jaren later eveneens een postcontract. Zo vertrok er in 1887 elke week een mailboot van een van beide maatschappijen richting Indië.[12] De schepen waarmee gevaren werd, waren stoomschepen met zeilcapaciteit. Het gebeurde vaak dat een schroefas brak, waarna de schepen al zeilend in een haven moesten zien te komen. De mailboten vervoerden ook vracht en waren niet specifiek gericht op het transport van passagiers. Vanaf 1873 brachten de stoomschepen ook troepen naar de kolonie voor de 'pacificatie' van Nederlands-Indië. De meeste mailboten konden in die tijd ongeveer honderd passagiers vervoeren, de militairen, van wie er aan het begin van de Atjeh-oorlog honderden werden verscheept, niet meegerekend.[13] Het reizen per mailboot door passagiers werd echter steeds belangrijker voor de maatschappijen. Vanaf 1890 werden de mailboten daarom van meer comfort voorzien. Zo werd op de schepen de olie- en kaarsenverlichting vervangen door elektrisch licht. Ook kwam er meer en betere kunstmatige ventilatie.

De Rotterdamse Lloyd had als vertrekplaats in Nederland de vestigingsstad van het bedrijf. Nadat in 1876 het Noordzeekanaal gereed was gekomen, koos de SMN voor Amsterdam als vertrekhaven.[14] In 1882 werd de Sint Gotthardspoorweg voltooid. Post werd nu vanuit Nederland per spoor naar Genua verstuurd, en aldaar overgeladen op een mailboot. Deze manier leverde weer tijdwinst op. Een jaar later werd in Indië de nieuw aangelegde haven van Tandjong Priok in gebruik genomen.

Het vervoeren van passagiers werd steeds belangrijker voor de maatschap-

pijen. De Nederlandse regering liet van meet af aan haar ambtenaren en militairen, de zogenoemde gouvernementspassagiers, met de Nederlandse mailboten reizen. In 1892 sloot de overheid een nieuw contract af met de beide maatschappijen en verscherpte de snelheidseisen: over de afstand van Genua (de vaste aanlegplaats van de SMN) en Marseille (de vaste aanlegplaats van de Rotterdamse Lloyd) naar Batavia mocht nog maar dertig dagen gedaan worden. In de jaren tussen 1870 en 1895 zouden er zo'n kleine 143.000 mensen tussen Nederland en Indië worden vervoerd.[15] Er ontstond ook behoefte aan voorlichting over de zeereis. Zo verscheen de eerste reisgids in 1878. Deze was een succes: *Met de Hollandsche mail naar Indië en terug* van A. Werumeus Buning en J.A. Kruyt beleefde in 1896 al zijn vierde druk.[16]

3 Corpus

Van de twaalf romans die hier geanalyseerd worden, gaat één, geschreven door Annie Foore, in zijn geheel over de reis. In de andere romans is een substantieel fragment aan de overtocht gewijd of speelt deze een cruciale rol in het verhaal. Van de negen auteurs – P.A. Daum komt met meerdere boeken in het corpus voor – zijn er vijf man en vier vrouw.

De koloniaal en zijn overste van Annie Foore (1847-1890) verscheen in 1877.[17] Vier jaar daarvoor trouwde Annie Foore, die in het dagelijks leven Françoise Junius heette, met de ingenieur Jan Willem IJzerman, met wie zij in datzelfde jaar naar Indië reisde.[18] In de tweedelige roman *De koloniaal en zijn overste* wordt een overtocht van Nederland naar Indië beschreven.[19] In het verhaal heeft overste Van Berkesteyn in zijn Indische tijd een relatie gehad met de Indo-Europese Trudy Freilig. Van Berkesteyn, een patriciër, heeft haar verlaten zonder een woord te zeggen en zonder te weten dat zij zwanger is. In Holland is hij getrouwd met een barones, die hem een dochter schenkt. Zijn vrouw is al overleden wanneer hij zich met zijn dochter Clara naar Indië begeeft. Op de mailboot *Elwine* raakt zijn dochter verliefd op de scheepsdokter Gustaaf van Raven. De relatie loopt stuk omdat Van Ravens naam bezoedeld is: zijn vader was een bankroetier en een zelfmoordenaar. Aan boord van hetzelfde schip bevindt zich ook de vroegere Trudy Freilig, die zich nu mevrouw Helmberg noemt. Uit haar vroegere relatie met Van Berkesteyn is een zoon, Julio genaamd, voortgekomen. Trudy Helmberg volgt nu haar zoon, die koloniaal is geworden, op zijn reis naar Indië. Julio is nooit erkend door zijn vader, wat zijn leven heeft verwoest. Als Trudy Helmberg ten overstaan van Clara van Berkesteyn het complete verhaal uit de doeken doet, komt alles toch nog goed. Clara weet haar vader ervan te overtuigen Julio te erkennen. Aangezien de naam Van Berkesteyn door de bastaardzoon een smet heeft opgelopen, staat niets meer een verloving van (de 'besmette') Clara en (de 'besmette') Gustaaf in de weg. Op zijn sterfbed trouwt Van Berkesteyn met Trudy Helmberg. Julio heeft zijn wraakzuchtige

houding afgezworen en blijkt een goed mens te kunnen zijn.

Van M.Th.H. Perelaer (1831-1901) werden in het vorige hoofdstuk al de passages over de overtocht uit het eerste en derde deel van zijn tetralogie *Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen* (1884-1885) geanalyseerd. In het vierde deel *Naar den eindpaal eener loopbaan* (1885) worden drie reizen gemaakt: twee van Indië naar Nederland en een van Nederland naar Indië. De roman gaat over de periode 1871 tot 1879, de laatste jaren van de Indische carrière van Herman Riethoven. Deze was in 1855 samen met zijn vriend Frank Brinkman als sergeant vertrokken naar Indië. Riethoven is in het koloniale leger opgeklommen tot kapitein en is getrouwd met Emma Groenewald. Samen met hun kinderen en de familie Brinkman komen zij na een tocht van 94 dagen met het fregat *'s Gravenhage* in oktober 1871 aan op de rede van Brouwershaven. Na een niet onverdeeld genoeglijk verlof vertrekt het gezin Riethoven medio januari 1873 weer naar Indië. De Brinkmans zijn in december 1872 naar Brazilië afgereisd, omdat Frank daar de koffiecultures wil bestuderen. Zij zullen daarna ook naar Indië komen. De *Conrad* is het schip waarmee het gezin Riethoven via het Suezkanaal naar Indië vaart. In 1873 komen ze in Batavia aan. Op 20 maart 1879 vertrekken Herman Riethoven en zijn gezin voorgoed uit Indië. Ze varen met de *Prins Hendrik* vanuit Soerabaja. In Semarang komt de familie Brinkman aan boord.

Hermelijn (1885) is een tweedelige roman van Melati van Java, het pseudoniem van de in Semarang geboren schrijfster Marie Sloot (1853-1927). In 1871 verhuisde het gezin Sloot naar Nederland.[20] In *Hermelijn* wordt een reis van Nederland naar Java beschreven. In het boek komt ook nog kort een 'terugreis' voor. In de roman vaart Hermine van Voorden, bijgenaamd Hermelijn, op de *Menado* naar haar echtgenoot. Zij is met de handschoen getrouwd met een telg uit een zeer rijke koffieplantersfamilie op Midden-Java. Aan boord valt de jonge, blonde, zeer 'blanke' Hermelijn nogal op. De andere passagiers roddelen over haar. Hermelijn sluit vriendschap met mevrouw Van Diteren, die haar vier kinderen (tussen de zes en tien jaar oud) voor hun opvoeding naar Nederland heeft gebracht. Simons, ambtenaar ter beschikking, wordt verliefd op Hermelijn, maar zij slaat zijn toenaderingspogingen af. In Batavia ontvangt Hermelijn een welkomsttelegram van haar man. Zij wordt afgehaald door haar schoonvader en haar zwager.

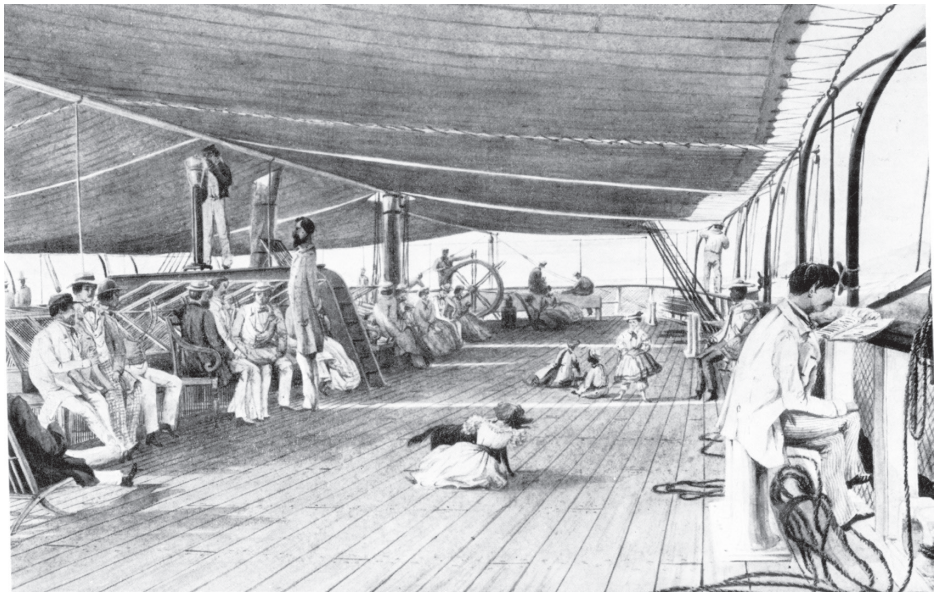
De roman *Plicht* van de jurist, journalist en letterkundige mr. P. Brooshooft (1845-1921) verscheen in 1886.[21] Hierin is er sprake van een 'heenreis' en een 'terugreis'. De hoofdpersoon van dit boek is Albert Reeders. Hij doet zijn vader, die in Den Haag een financieel kantoor heeft, op diens sterfbed een belofte. Zijn vader heeft door speculaties geld verloren en dat verlies gecompenseerd met het geld dat zijn Indische vriend Kees Schol bij hem heeft ondergebracht. Albert neemt de plicht op zich dit geheim te houden en het tekort aan te zuiveren. De plicht die Albert voelt om de belofte aan zijn vader in te lossen, kost hem uiteindelijk zijn baan als militair, zijn maatschappelijke reputatie en zijn

voorgenomen huwelijk met Ida Grovius. Na jaren trekt Albert met de *Amsterdam* naar Indië om daar het restant van de schuld aan de suikerfabrikant Schol te voldoen en een nieuw bestaan op te bouwen. Hij escorteert de tweeling Japie en Jopie Schol, die bij hun vader in dienst zullen treden. Eenmaal daar moet hij halsoverkop met de Franse mail terug naar Europa omdat Ida Grovius ernstig ziek is.

In het oeuvre van P.A. Daum (1850-1898) is de reis per mailboot een terugkerend onderwerp. Daum schreef zelfs een compleet reisverslag, getiteld *Batavia-Amsterdam, een reisschets* (1895). In *Hoe hij raad van Indië werd* uit 1888 wordt het verhaal verteld van de carrière van de middelmatige ambtenaar Kees van den Broek, die bewijst dat iemand in Indië heel goed vooruit kan komen door de juiste middelen aan te wenden, middelen die veelal niet zo fraai zijn. Na het overlijden van zijn eerste vrouw neemt Van den Broek de wijk naar Holland, zogenaamd voor zijn gezondheid. Tijdens de scheepsreis ontmoet hij een doodzieke oude schoolkameraad Wim van Leeuwen, die getrouwd is met de aantrekkelijke, eerzuchtige Louise. Wim is door zijn ziekte, malaria en leverproblemen, gedwongen in zijn kleine stikhete hut te blijven. Louise heeft al lang genoeg van haar ziekelijke man en strikt Kees in haar netten. In Marseille gaan ze er samen vandoor, met achterlating van de stervende. Ook in twee delen van de tetralogie *In en Uit 's Lands Dienst* speelt de reis tussen Nederland en Indië een rol. In *De Van der Lindens c.s.* uit 1889 trekt luitenant Van Schermbeek naar Nederland voor ziekteverlof. In het tweede deel van de tetralogie, *Mevrouw L. van Velton-van der Linden* uit 1886, komen een 'heenreis' en een 'terugreis' voor.

Voor drie jaren naar de Oost uit 1890 is geschreven door de marineofficier W.F. Margadant (1845-1922).[22] Het boek vertelt de geschiedenis van twee, aan boord op weg naar Indië ontstane, (zoutwater)liefdes, die onder de Indische tropenzon verdampen. De Hollandse Mathilde Bouman vertrekt als gouvernante naar Indië. Aan boord wordt zij verliefd op Van Spankeren, een zeeofficier die uitgezonden is naar de Atjehse wateren. De Indo-Europese Marie en Marianne van Vorden – hun vader is lid van de raad van Justitie te Ambon – worden door de heer Elmering naar Indië begeleid. Elmering, landheer te Java, is boven de vijftig en maakt zijn vierde reis heen en terug. Marie wordt aan boord verliefd op de luitenant tweede klasse Aersens, een collega van Van Spankeren. Er volgen twee verlovingen aan boord. Eenmaal in Indië lopen beide relaties stuk.

Vrouwen lief en leed onder de tropen verscheen in 1892. Het is geschreven door Adinda, het pseudoniem van Thérèse Hoven (1860-1941), een schrijfster die in Indië had gewoond en in haar leven ruim honderd boeken schreef.[23] In haar roman *Vrouwen lief en leed onder de tropen* speelt de 'heenreis' een korte maar cruciale rol. De roman vertelt de geschiedenis van twee vrouwen, Nelly van Vloten en Augusta Batenburg, die naar Indië vertrekken om daar een nieuwe toekomst op te gaan bouwen.

Aan dek van een stoomschip in de tropen (particuliere collectie).

De kunstenares H. (Henriëtte) W. Beijerinck (1847-1937) was redacteur van het blad *Insulinde*, dat slechts van 1877 tot 1878 bestaan heeft.[24] *Het mooiste meisje aan boord* (1893) van deze schrijfster gaat over de Indo-Europese Minie van Ellinkhuizen, de dochter van een hoge ambtenaar van goeden huize en zijn Javaanse njai. In de roman komt een reis van Java naar Nederland en een overtocht van Nederland naar Indië voor. Als Minie vijf jaar oud is, wordt zij voor een Europese opvoeding naar haar grootmoeder in Nederland gestuurd, die van het Indische kind een Europese dame moet maken. Als Minie zeventien geworden is, sterft haar grootmoeder. Haar vader haalt haar terug naar Indië. 'La belle Indienne' – die er Europees uitziet – treft aan boord van het stoomschip drie ongetrouwde heren, die zeer in haar geïnteresseerd zijn. Uiteindelijk is Van der Eyken, een ambtenaar van adel, de gelukkige. Uit wraak maakt een gefrustreerde rivaal Minies afkomst aan Van der Eyken bekend. Van der Eyken mijdt Minie tijdens het vervolg van de reis. Ook Minie is geschokt als zij van haar gemengde afkomst op de hoogte wordt gesteld. Ze heeft begrip voor Van der Eykens handelen. Eenmaal in Indië komt Van der Eyken er door het contact met Minies moeder meer en meer achter dat een inheemse vrouw ook hoogstaand kan zijn. Hij zet zich over zijn standsvooroordelen heen en trouwt met Minie.

Over G.O. van Wijk (1855-1921) is slechts weinig bekend. Hij schreef onder meer twee Indische romans, waar *Naar Atjeh en terug* uit 1894 er een van is. In het boek komen een 'heenreis' en een 'terugreis' voor. In de roman trekt het gedesillusioneerde voormalige Tweede Kamerlid Henri de Laat als officier

van gezondheid vanuit Nederland met de *Semarang* naar Indië. De Laat helpt aan boord zijn studiegenoot Bergsma, die als koloniaal naar Indië gaat, van zijn alcoholverslaving af. Als Henri na verloop van tijd als oorlogsheld terugkeert naar Nederland, reist hij echter alleen. Zijn dochtertje en zijn vrouw zijn in Atjeh overleden aan de cholera en zijn zoontje John is in het hoofd geraakt door een dodelijke Atjehse kogel. Henri en Bergsma hebben beiden de Militaire Willemsorde verdiend met hun dappere optreden in de strijd. Henri heeft daarbij een voet verloren en daarop eervol ontslag gekregen. Aan boord treft hij de majoor Bremann, die geweigerd heeft zich in de strijd tegen de Atjehers te begeven. Deze praatjesmaker wordt door Henri aan boord ontmaskerd als lafaard. Iedereen aan boord doet zijn best het Henri zo goed mogelijk naar de zin te maken, maar hij blijft een geknakte man. In IJmuiden wordt hij opgewacht door zijn schoonvader en de vrouw van zijn broer, die inmiddels ook weduwe is geworden.

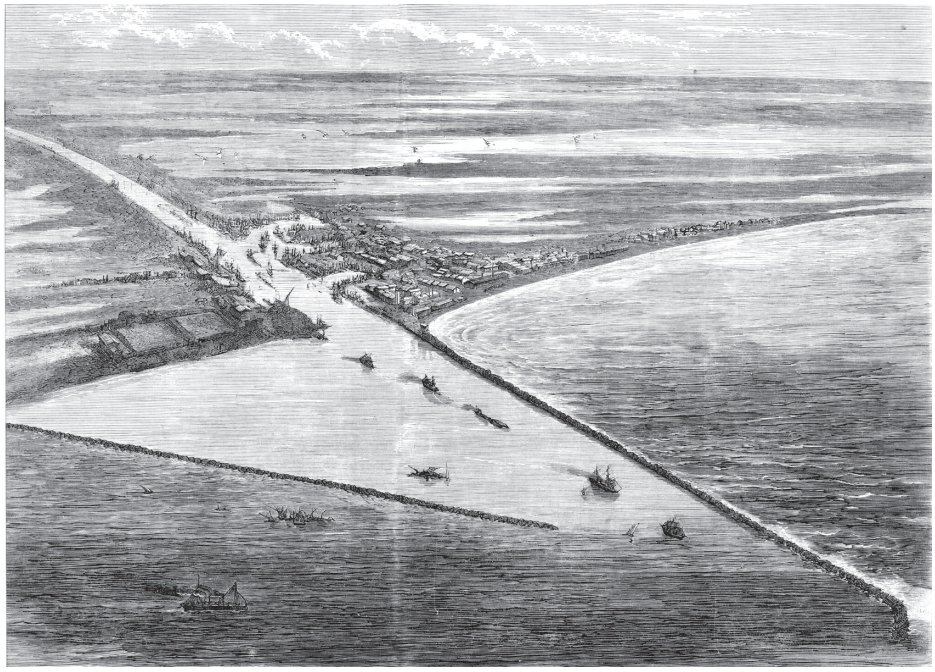
4 Analyse van de werken

4.1 Een schip tussen Oost en West: het Suezkanaal als overgangszone

Uit de romans die over de vaart per stoomschip door het Suezkanaal gaan, blijkt dat de tijden aan het veranderen zijn. In *Naar den eindpaal eener loopbaan* bespreken Herman en zijn vrouw Emma de verschillen tussen de kaapvaarder *Fernandina Maria Emma*, waarmee ze in 1855 naar Indië voeren, en het Suezschip *Conrad*, waarop ze zestien jaar later de tocht maken. Herman merkt op dat er op het gebied van de zeevaart veel ten goede is veranderd. Grote stoomschepen doen nu net zo lang over een reis heen en terug naar en van Oost-Indië als de zeilschepen over een enkele reis deden. De bemanning en passagiers hebben bovendien meer ruimte en worden beter verzorgd. De hutten zijn iets kleiner, maar de badkamers zijn ruimer en de wc's zindelijker. Bovendien is er een aparte salon voor de dames, een rookkamer voor de heren en een kinderkamer voor het kroost.[25]

Dat de nieuwe techniek in de begintijd van de stoomvaart de opvarenden soms in de steek laat, blijkt uit *De koloniaal en zijn overste*. In die roman loopt de *Elwine* dertig dagen vertraging op, doordat er in de Middellandse zee een machine stukgaat; dit heeft tot gevolg dat de reizigers ongeveer drie weken op Malta moeten blijven. In het Suezkanaal breekt er ook nog een schroefblad, wat wederom oponthoud veroorzaakt. Overigens liepen in de begintijd schepen vaak vast in het kanaal, doordat het er nauw en ondiep was. Schepen moesten vaak wachten op tegenliggers en er mocht 's nachts niet gevaren worden in het Suezkanaal. Daardoor duurde de doortocht vaak tweeënhalve dag.[26]

In *Onder zeil*, een roman die in het vorige hoofdstuk behandeld werd, wordt ook een vergelijking gemaakt tussen reizen met een zeilschip om de Kaap en

Port Said – 1870 (particuliere collectie).

reizen met een stoomschip door het Suezkanaal. In dit verhaal hebben de passagiers er bewust voor gekozen te varen met het oude vertrouwde zeilschip. De nieuwe technieken worden gewantrouwd. De rotsvaste overtuiging van deze voorstanders van de zeilvaart wordt echter aan het wankelen gebracht als de *Petronella* in de stiltegordel onder de evenaar terechtkomt. Het zeilschip ligt nagenoeg stil en de reizigers bezwijken haast van de hitte. De ambtenaar Willikins, die zijn leven nooit op een stoomschip heeft durven wagen, overweegt een volgende keer toch maar met de mail te gaan, en de majoor zweert dat hij zich nooit meer zal laten afschrikken door de hogere passagekosten.[27] In de verhalen lijken de zeilschepen vooral bevolkt te worden door personages met een conservatievere inslag. Zo worden in *Naar Europa* het Cultuurstelsel en het batig slot geprezen, en in *Onder zeil* het socialisme verketterd.[28]

Baren en oudgasten: Port Said als toegangspoort

In het vorige hoofdstuk was te lezen dat een succesvol verblijf in de kolonie een mentaliteitsverandering bij de nieuwkomer vereiste. Aan boord van een schip dat naar Indië voer, wende de baar geleidelijk aan de andere, koloniale, zeden en gewoonten. Een scheepsreis vormde op die manier een inleiding op een koloniaal bestaan. Het Neptunusfeest ter ere van het passeren van de Linie werd weergegeven als een initiatierite voor de nieuwkomer. In de kolonie veranderde een Europeaan voorgoed. Als hij eenmaal was aangeraakt door de tropen,

was er geen weg meer terug: hij was definitief een Indischgast geworden. Een reis terug naar Europa confronteerde de Indischgast met het permanente karakter van zijn koloniale identiteit.

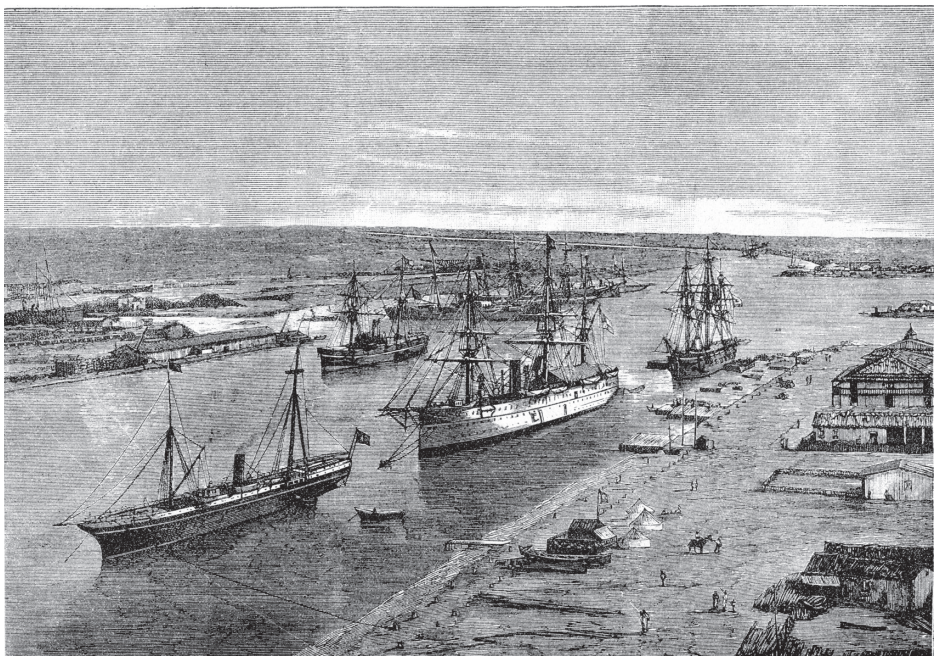
Net als in de teksten over de overtocht per zeilschip rond Kaap de Goede Hoop vindt er in de verhalen over de reis per stoomschip door het Suezkanaal zo halverwege de reis een omslag plaats in de mentaliteit van de passagiers. Dat is goed te zien in de contacten tussen baren en oudgasten en in de reacties van de nieuwkomers op de confrontatie met 'oosterse' zeden en gewoonten. De baren kunnen de kunst van hoe te leven in de kolonie afkijken van de oudgasten.

In *De koloniaal en zijn overste* wordt de evenaar aanvankelijk nog gezien als omslagpunt tijdens reis. Dit blijkt als Clara tegen haar vader zegt:

> 'Maar, papa, zijn we niet halfweg Indië? Moeten we dus haast niet beginnen met het zoo heel nauw niet te nemen? U weet wel, bij het passeeren van de linie heeft de metamorphose plaats, die tal van onbekende grootheden in hooggeachte mijnheeren en mevrouwen herschept, en u weet ook, – eenmaal in Indië doet men best met naar niets te vragen, best met al wat tot het verledene behoort, maar blauw blauw te laten.'[29]

In romans van later datum vormt het Suezkanaal de grens, en meer bepaald Port Said. Boehmer geeft in *Indian Arrivals 1870-1915* aan dat in de Britse literatuur Port Said wordt gezien als een stad waarin de Europese reizigers een 'first brush with the east' te verwerken krijgen. Zij spreekt over een 'Suez discourse': een vaste set representatievormen, een 'index of symbolic reference points', die in de literatuur wordt gebruikt om de ervaringen van de reizigers met de andere wereld te beschrijven.[30] Ook in de Nederlandse literatuur is dat 'Suez discourse' te zien, bijvoorbeeld in de verbeelding van Port Said.[31] In elk boek waarin de stad wordt besproken, legt de auctoriale verteller er in beschrijvingen of reacties van personages de nadruk op dat Port Said de poort is naar het Oosten en daarmee naar een andere, niet-Europese, lagere vorm van beschaving. Ook in *Voor drie jaren naar de Oost* wordt een negatief beeld van de stad geschetst:

> La Place de Lesseps met haar fontein en muziektempel, rijksgebouwen, consulaten en hotels; plankjes tegen de huizen met 'small pox' er op geschreven; een onooglijke buitenwijk, waardoor een begrafenisstoet trekt, door gillende, in 't wit gekleede vrouwen voorafgegaan; een voetpad naar het Arabische Kamp, waar het kreng van een muildier tot een grooten omweg dwingt; een onbeschrijfelijk dorp, waar men door rottende vruchtenschillen, lompen en afval waden moet, en waarlijk geen Jozef behoeft te wezen, om koud te blijven bij sirenenzangen, die uit de zijstegen opgaan; dan het strand, een moskee, een badhuis, een tratteria, en wanneer op den middag de zon te heet wordt, de groote restauratie in de stad, die haar buffet, café-chantant en roulette opent bij de komst van elke mailboot – ziedaar Port-Said.[32]

Het Suezkanaal bij Port Said – 1881 (particuliere collectie).

De straten in de stad zijn niet geplaveid. Bogen met uithangborden overspannen de winkelstraat. 's Avonds spelen orkestjes Tollens' volkslied 'Wien Neerlandsch bloed' en het 'Wilhelmus'. Op de toneeltjes in de bars staan Zweedse, Duitse, Franse en Engelse dames. De zalen met roulettes doen goede zaken. In de slecht verlichte straten is het niet pluis:

> Inboorlingen loeren op eenzame passagiers, als de snoek op een van de school afgedwaalde baars, terwijl de gondelier, die den droevig geplukten reiziger naar boord roeit, hem ten slotte de laatste veeren afrukt, hem niets latende dan de duur gekochte snuisterijen en eenige photographieën: 'Souvenirs de Port-Said!'[33]

Passagiers die van Europa naar Azië varen, krijgen voor het eerst het gevoel dat ze in het Oosten zijn als het schip aanlegt in de door westerlingen ontworpen stad Port Said.[34] Voor de baren is dat een confrontatie met een andere wereld. In *Vrouwen lief en leed onder de tropen* vormt het bezoek aan Port Said voor de nogal kinderlijke Nelly van Vloten een verschrikking. Daarbij benadrukt ze de kleur van de inheemsen, die ze koppelt aan negatieve eigenschappen: ze ziet aan de kade niets dan door elkaar krioelende vuile, bruine mensen.[35] In *Voor drie jaren naar de Oost* wordt een vergelijkbaar negatief beeld van de inwoners van Egypte geschetst. In Port Said zien de meeste inheemse bewoners eruit als haveloze wegwijzers en bedelaars. Ze zijn schilderachtig lelijk en vies, en vallen de reizigers lastig om diensten te mogen aanbieden.

Vanaf het bezoek aan Port Said en tijdens de verdere doortocht door het kanaal van De Lesseps ondergaan de passagiers een transformatie. Steeds weer wordt dit in de geanalyseerde verhalen op dezelfde wijze gerepresenteerd, namelijk als *rite de passage*. De overgang van Europa naar de tropen leidt tot veranderingen in kleding, maaltijden en gedrag. In *Vrouwen lief en leed onder de tropen* staat bijvoorbeeld: 'Tot in 't kanaal van Suez hadden wij het erg koud en konden ons, vooral op 't dek, niet genoeg instoppen met shawls en reisdekens, doch, zoodra wij in de Roode Zee kwamen, werd alles ons te veel en staken de meeste menschen zich dan ook reeds in Indische kleeding.'[36]

Ook in *De koloniaal en zijn overste* baart het aantrekken van Indische kledij door de oudgasten tijdens de doortocht door het kanaal van Suez veel opzien onder de nieuwelingen. De baren weten niet goed wat ze ervan moeten denken en vinden het eigenlijk bespottelijk. Mevrouw Krobs geeft aan dat juist de Europese dames die kleding uit Nederland hebben meegebracht, daarmee in Indië vaak voor gek lopen. Samuel Bugg weet dat ze hun Europese kleding dan snel inruilen voor de Indische. Hij heeft vijf reizen gemaakt en heeft ervaren dat de baren de Indische kleding aanvankelijk verfoeien, maar later juist prettig vinden om te dragen. Het is volgens hem verstandig zich op reis te schikken naar Indische gewoonten.[37] Overigens vond het verruilen van Europese kleding voor de Indische tropendracht slechts op Nederlandse mailboten plaats. Om geen verlies aan decorum te lijden ten opzichte van passerende schepen verboden Engelse en Franse maatschappijen passagiers om in Indische kledij in het Suezkanaal aan dek te komen.[38]

Nieuw in de romans is de rol van de rijsttafel. Ook deze vormt een introductie op de kolonie. De eerste rijsttafel wordt opgediend tijdens het doorvaren van het Suezkanaal. Dat veroorzaakt minstens zoveel commotie als de Indische kledij. Het gebruiken van deze eerste typisch koloniale maaltijd vormt een feest van herkenning en genot voor de oudgasten, maar is een gruwel voor de baren. De oudgasten reageren enthousiast:

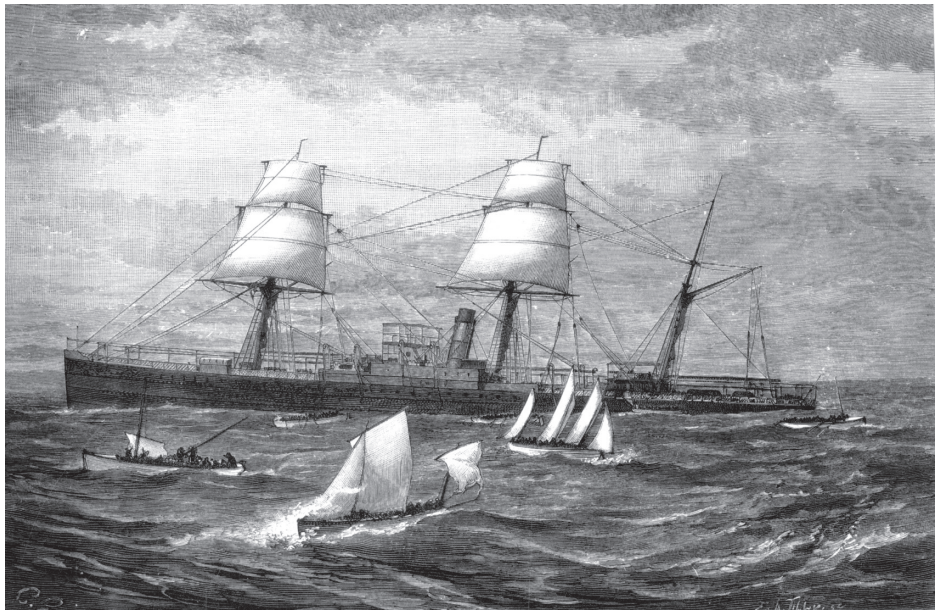
> Maar even, warm even hartelijk als de begroetingen van het geliefkoosd maal door de indisch-lui, even groot is de ontsteltenis en verlegenheid der baren, zij kijken elkaar eens aan, ze zetten knorrige gezichten, om te verbergen, dat ze eigenlijk niet recht weten, hoe ze zich houden moeten, en beginnen dan naar hun Oostersche buren te kijken, eerst met verbazing, dan met geheime afgunst, als ze zien, hoe die smullen.[39]

Als de eerste baar een te grote hap *lombok* (peper) heeft genomen en bijna in deze hete specerij stikt, houden andere nieuwelingen de rijsttafel voor gezien. De auctoriale verteller merkt vervolgens op: 'Toch wordt de rijsttafel, zelfs voor de meeste Europeanen, spoedig het maal bij uitnemendheid in Indië, en vergoedt bijna geheel het gemis van de lekkere hollandsche kostjes.' Bugg verwoordt de algemene opvatting als hij zegt dat degene die zich het eerst en het best naar Indische kleding, Indische gewoonten en Indisch eten schikt, het verstandigst doet.[40]

Vindt in de fictie over de zeilreis de confrontatie met de verzengende tropische hitte plaats in de stiltegordel rondom de evenaar, in de romans van dit hoofdstuk gebeurt dat in de Rode Zee. Daar is het vrijwel in elk boek schroeiend heet. De tocht door de Rode Zee vormt een soort vuurdoop voor de baren, want het is er nog warmer dan in Batavia.[41] De tropische temperatuur doodt elke lust tot het ondernemen van activiteit. Verliefdheden en ruzies worden gesmoord door de schroeiende hitte. De auctoriale verteller in *De koloniaal en zijn overste* verzucht zelfs dat het al heel wat is dat er aan boord niemand overlijdt gedurende het doorvaren van de Rode Zee. Omgekeerd worden op de reis van Indië naar Nederland na het Suezkanaal de koloniale mores ingeruild voor de Europese. Tijdens de zeilreis gebeurde dat als een schip het noordelijk halfrond opvoer.

Op de reis naar Indië wordt in de verhalen soms Ceylon aangedaan. De schepen leggen dan aan in Point de Galles of Colombo. Ceylon wordt in de boeken weergegeven als de voorpost van Indië. In *De koloniaal en zijn overste* worden de bewoners van Ceylon sterk vanuit een westers perspectief getekend. De tropische natuur oogst bewondering bij de baren. De Ceylonezen, die volgens de auctoriale verteller vergelijkbaar zijn met de inheemsen in Indië, steken volgens de baren fraai af tegen het tropische groen: Hun 'huisjes', 'poëtisch gelegen in het dichte groen' zijn 'gebouwd langs een fraaie, breede allée, bezaaid met inboorlingen, wier witte sarongs en veelkleurige baadjoes een schitterend contrast vormen met het licht- en donkergroen van den weelderigen plantengroei.' De nieuwkomers moeten erg wennen aan de Aziaten. Wat hun opvalt, is dat de mannen bruin en zwartogig zijn en dat de kinderen welgevormde lichamen hebben, maar de sirih-kauwende vrouwen, die hun kind op de rug dragen om op hun hoofd zware lasten te kunnen torsen, worden weggezet als lelijk. Afkeurend volgt daarop de retorisch vraag: 'dat was dus alles Indisch?'[42]

Omgekeerd blijkt uit meerdere verhalen over de 'terugreis' dat personages soms moeite hebben met het afleggen van de koloniale mentaliteit. Ze weten zich onvoldoende aan te passen aan de verandering in instelling, gedrag en houding die een verblijf in Europa van hen eist. Aan boord al worden deze passagiers hierop aangesproken. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in *De Van der Linden's c.s.* De Indo-Europese familie Roos hult zich ook na het passeren van Port Said nog elke dag in 'Indisch negligé.' De administrateur moet hen erop wijzen dat het in de Europese wateren niet langer gepast is om in Indische kledij rond te lopen. Tegen de meisjes van het gezin zegt hij dat ze hun 'broek en baadje' moeten verwisselen voor jurkjes. De reden: 'We zijn niet meer in d-e-n-Oost.'[43] Dit kledingvoorschrift is namelijk een vaste regel aan boord en de kapitein stelt het op prijs dat de passagiers zich aan die regel houden. Bovendien zou het ook goed zijn voor de gezondheid. Mevrouw Roos oppert dat het nog te warm is voor Europese kledij, maar de natuur helpt de kapitein een handje, want het weer slaat om. Er waait een gure noordenwind en een donkere lucht met storm dreigt, zodat de Roosjes zich met hun moeder in stijve

Schipbreuk van *ss Koning der Nederlanden* in de Indische Oceaan op 5 oktober 1881 (D. Pilkes).

jurkjes hullen en kousen en schoenen aantrekken. Dat doet in de roman iets met hun identiteit. Ze zijn namelijk zichzelf niet meer:

> Ze speelden en ravotten niet, maar zaten zich te vervelen, hun kleren naar de maan wensend. Ze waren lelijk in dat pak. Van Schermbeek plaagde haar, maar ze stonden niet op om hem klappen te geven. Al hun opgewektheid was in de nauwe schoentjes gezakt, die hun uitgelopen Indische kindervoeten voor Europese likdoorns gereedmaakten.[44]

Wie langere tijd in Indië is geweest, heeft er grote moeite mee zich te schikken naar Europese omstandigheden, zo blijkt ook uit de verhalen over de 'terugreis' per stoomschip door het Suezkanaal. Het Suezkanaal in brede zin, dat loopt van Port Said tot Aden, functioneert in de boeken als een waterscheiding: ten zuiden ervan gedragen de passagiers zich koloniaal; ten noorden ervan zoveel mogelijk Europees.[45] Voor de meeste Indischgasten wordt dit laatste in de boeken als een probleem gezien. Bij het invaren van de Middellandse Zee blijkt hoezeer deze personages door hun verblijf in Indië zijn veranderd. Hun mentaliteit, zeden en gewoonten zijn onmiskenbaar koloniaal en 'oosters' geworden.

Dankzij *Indian Arrivals 1870-1915* van Elleke Boehmer, verschenen in 2015, is het mogelijk een parallel te trekken met de Britse literatuur over de reis door het Suezkanaal. Eén hoofdstuk van dat boek is gewijd aan literatuur over de doortocht door 'The Magnificent Ditch'. Ook in de Angelsaksische literatuur

ondergaan de passagiers in het Suezkanaal een transformatie en is het Suezkanaal een scheiding tussen West en Oost. Boehmer heeft het naar aanleiding van de 'terugtocht' uit de kolonie over 'the presence of the Canal as a border zone between a primitive east and a rational west'[46] en haalt E.M. Forster aan, die in *A Passage to India* (1924) schrijft hoe zijn personage Mrs Moore op de 'terugweg' beleeft dat de 'geest' van de tropen het schip volgt tot in de Rode Zee, 'but failed to enter the Mediterranean. Somewhere about Suez there is always a social change: the arrangements of Asia weaken and those of Europe begin to be felt, and during the transition Mrs Moore was shaken off. At Port Said the grey blustery north began.'[47] Deze bevindingen komen overeen met wat we gezien hebben in de twaalf Nederlandse romans over de reis per stoomschip door het Suezkanaal.

4.2 Stand en status: de burger in opmars

Net als in het eerste hoofdstuk staat het functioneren van de standenmaatschappij aan boord centraal. Achtereenvolgens wordt de representatie van de adel, het patriciaat, de burgerij en de werkende klasse geanalyseerd, waarbij ook de verschillen ten opzichte van die in het eerste hoofdstuk aandacht krijgen. Een 'miniatuur-maatschappij', zo noemt in *Voor drie jaren naar de Oost* uit 1890 de auctoriale verteller de samenleving aan boord van de *Bromo*, een Suezschip dat passagiers van Nederland naar Indië vervoert.[48] Gekeken wordt welke rol afkomst, opvoeding en opleiding spelen in de koloniale samenleving aan boord van het schip.

Adel en patriciaat: innerlijke beschaving en maatschappelijke egalisatie

In de onderzochte romans vormt de adel, net als overal elders, de hoogste stand. Er is echter iets aan het verschuiven in de koloniale standenmaatschappij, zo blijkt uit de verhalen. De adel geldt in de romans weliswaar nog steeds als de hoogste vertegenwoordiger van de beschaving, maar het hebben van innerlijke beschaving kan personages uit lagere standen op gelijke hoogte brengen of zelfs hoger. Uit drie romans blijkt dat innerlijke adeldom in de vorm van innerlijke beschaving minstens een net zo hoge status oplevert als een hoge geboorte. In *De koloniaal en zijn overste* is overste Van Berkesteyn afkomstig uit het patriciaat. Hij heeft zijn grote liefde, de Indo-Europese Trudy Freilig, verlaten voor een rijke vrouw van adel, van wie hij niet echt hield. Uit de roman blijkt dat voor hem de status die aan de adel verbonden is, belangrijker was.[49] Zijn dochter Clara is opgevoed als aristocrate met het idee dat zij deel uitmaakt van een hogere stand. De keuze van de overste voor dit verstandshuwelijk ondervindt in de roman echter scherpe afkeuring.

Innerlijke beschaving maakt ook in *Voor drie jaren naar de Oost* een personage op zijn minst gelijkwaardig aan mensen van adel. Marie van Vorden verbreekt in de roman haar verloving met de zeeofficier Aersens om te kunnen

Op het dek van de *ss Gedé* – 1892 (Maritiem Museum Rotterdam).

trouwen met een baron die kolonel in het koloniale leger is. Haar ouders staan volledig achter deze keuze. Iemand van adel die een hoge rang heeft, is een betere partij dan een luitenant ter zee die nog carrière moet maken, zo vinden zij. Aersens wordt echter afgebeeld als een zeer beschaafde man die vele Europese deugden in zich verenigt. Zo redt hij ten koste van zijn eigen leven vele opvarenden als het schip waarop hij in de Javazee vaart, ten onder gaat.[50] Deze onzelfzuchtigheid wordt als een belangrijk teken van beschaving verbeeld. De roman suggereert dat Marie van Vorden in hem een betere partij had kunnen vinden dan in de baron met wie ze is getrouwd.

Ook in *Het mooiste meisje aan boord* is, zoals eerder aangestipt, innerlijke beschaving net zo belangrijk als een hoge komaf. Minie van Ellinkhuizen verandert in Nederland van een Indisch kind in een Europese dame door de opvoeding die ze van haar welgestelde grootmoeder krijgt. Op de reis naar Indië worden zij en Van der Eyken, een ambtenaar van adellijke afkomst, verliefd. Van der Eyken laat zich echter leiden door zijn 'standsvooroordelen' als hij erachter komt dat Minie 'gemengd' bloed heeft. Hij weet dat het in zijn kringen niet gepast is met een onwettig kind te trouwen en mijdt Minie daarom verder. Opvallend is dat Minie begrip heeft voor Van der Eykens handelen. Van der Eyken komt in Indië tot het inzicht dat ook mensen met inheemse

genen innerlijke beschaving kunnen bezitten. Een voorwaarde daartoe is een Europese opvoeding.[51] In *Het mooiste meisje aan boord* slecht ware liefde alle barrières, inclusief 'standsvooroordelen'. Dat een Europese vorming zelfs de negatieve invloeden van 'oosterse' genen kan uitwissen, is echter een grote uitzondering, zoals we verderop in deze paragraaf zullen zien.

Innerlijke beschaving die is verkregen door een goede opvoeding, is in de verhalen gelijkwaardig aan de 'aangeboren beschaving' van adel en patriciaat. Dat is een verandering ten opzichte van de fictie die in het eerste hoofdstuk is bekeken. De mogelijkheid van het verwerven van innerlijke beschaving door burgers is een factor die een egaliserend effect heeft op de representatie en de constructie van de ideale koloniale identiteit van Europeanen.

Burgers: positieve representaties

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, worden passagiers die uit de burgerij afkomstig zijn, positief gerepresenteerd als zij een goede Europese opvoeding hebben genoten en zich daarnaar gedragen. Innerlijke beschaving kan dus voor een belangrijk deel verworven worden door een Europese opvoeding en opleiding. Het belang hiervan wordt in de romans over de reis per stoomschip nog sterker benadrukt dan in die over de reis per zeilschip. Uit de verhalen blijkt dat wie in Nederland Europees opgevoed en opgeleid is, in de kolonie grotere kansen op succes heeft en zich een hogere status kan verwerven.

Daarom is er in bijna elke roman sprake van kinderen die voor hun opvoeding en educatie vanuit de kolonie naar Europa worden gebracht of gestuurd. De heer Van Velton uit *Mevrouw L. van Velton-van der Linden* stuurt zijn vrouw en kind (njootje) naar Europa. Hij wuift hen en zijn schoonvader uit en is blij dat ze zijn vertrokken. Naast hem zit een bekende die een jongetje heeft weggebracht dat eveneens zijn educatie in Europa moet krijgen. Van Velton zegt: 'Die jongen van me is 'n aardige kerel. Ziet u, ik had hem graag hier gehouden, maar er gaat niets boven een opvoeding in Holland. [...] Daarom zei ik tegen mijn vrouw: het moet; het is in zijn eigen belang.'[52] Een leven in de kolonie is niet goed voor opgroeiende kinderen, zo blijkt uit de boeken. Kinderen zouden daar bloot staan aan bedervende 'oosterse' invloeden en konden na verloop van tijd dus maar beter aan hun inheemse speelkameraadjes en de zorgen van hun baboes onttrokken worden om naar Nederland gezonden te worden.[53] Zo reist Samuel Bugg in *De koloniaal en zijn overste* terug naar de kolonie, nadat hij zijn twee veelbelovende zoons naar een strenge kostschool in Nederland heeft begeleid, omdat hij ze in Indië niet de baas kon.

Uit de geanalyseerde boeken blijkt, zoals eerder vermeld, dat een verblijf en een opleiding in Europa onder bepaalde voorwaarden ongewenste Indische invloeden kunnen uitwissen. Dat is bijvoorbeeld het geval bij Minie van Ellinkhuizen uit *Het mooiste meisje aan boord*. De Europese opvoeding die zij krijgt van haar uit het patriciaat afkomstige grootmoeder in Nederland, transformeert haar van een Indisch kind dat op de reis uit de kolonie nog half

Nederlands en half Maleis sprak, in een Europese dame. Dat haar vader en haar grootmoeder uit de betere kringen afkomstig zijn, speelt daarbij zeker een rol. Niet elke Indo-Europeaan weet namelijk door een westerse opvoeding en scholing in Nederland de invloed van de 'oosterse' genen te overwinnen. De Indo-Europese Marianne en Marie van Vorden uit *Voor drie jaren naar de Oost* genieten aan boord aanzien omdat hun vader lid van de Raad van Justitie te Ambon is. Zowel Marianne als Marie heeft zich in het verhaal Europese conventies eigen gemaakt, maar de meisjes geven nauwelijks blijk van innerlijke beschaving. De Hollandse educatie heeft de invloeden van hun gemengde afkomst kennelijk niet kunnen uitwissen.

Sommige Indischgasten proberen hun kinderen niet in Europa, maar in de kolonie een westerse vorming en Europees onderwijs te geven, zo blijkt uit de romans. Families halen daartoe Nederlandse gouvernantes en onderwijzeressen naar Indië. In Nederland worden kinderen uit de kolonie namelijk niet altijd goed behandeld. Dat toont het geval van de in Indië geboren witte jongeling Piet Kreisfeldt uit *De koloniaal en zijn overste*. Hij is op zijn tiende jaar naar Holland gezonden voor zijn opvoeding. Daar heeft hij een docent getroffen die hem voor het geld in zijn gezin heeft opgenomen, maar de 'ondeugende oostersche aap' verder heeft verwaarloosd. De auctoriale verteller benadrukt dat zoiets in de werkelijkheid vaak voorkwam.[54] Vervolgens wordt Kreisfeldt door zijn kameraden aan de militaire academie flink getreiterd en wordt hij gedrild door zijn superieuren. Hij wordt bevorderd tot tweede luitenant. Als gevolg van zijn opvoeding in Nederland is hij weliswaar een knappe jongen geworden met een helder hoofd, maar hij heeft een uitgedoofd gevoelsleven. Hij herinnert zich zijn ouders nauwelijks, heeft niet van zijn leermeester gehouden, heeft diens vrouw gehaat, hun kinderen geslagen omdat ze hem in stilte knepen en sarden, en heeft altijd geleefd in de overtuiging dat er eigenlijk niemand was die van hem hield. Dat heeft hem uiteindelijk gemaakt tot de materialistische, ongelovige, ongevoelige man die hij aan boord is, zo leert de lezer van *De koloniaal en zijn overste*.

Burgers: negatieve representaties

Net als in het voorgaande hoofdstuk het geval was, weten burgers die als beschaafd worden gerepresenteerd, zich – geheel volgens de lessen van hun Europese opvoeding – aan te passen aan de veranderende omstandigheden tijdens de reis. Zij vormen een scherp contrast met degenen die dat niet kunnen, zo blijkt bijvoorbeeld uit *Naar Atjeh en terug*:

> Terwijl dan ook de werkelijk beschaafde, aan weelde en gemak gewende man zich uitstekend in het eenigszins behelpende leven aan boord weet te schikken en zich nooit vernedert tot gemopper en geklaag over dingen, die toch niet te verhelpen zijn, weten de van niets tot iets gekomenen telkens weer nieuwe aanmerkingen te bedenken. [...]
> En dan, wat een gebluf, wat een jaloerschheid en wat een verlangen om zich voor

> meer uit te geven dan men is! Wat een angst om zich aan koud water te branden, wat een pogen om zich een glimp van voornaamheid te geven, kortom wat een kleingeestigheid, wat een gelieg en wat weinig achting voor zich zelf bevinden zich gewoonlijk aan boord van een uitgaande Suez-boot![55]

Deze passagiers worden als kleingeestige parvenu's afgeschilderd.

Nieuwenhuys geeft aan dat in de Indische samenleving meer sociale mobiliteit mogelijk was dan in de Europese. Een belangrijke oorzaak daarvan was dat men in de kolonie eerder en gemakkelijker rijk kon worden dan in Europa. Daardoor waren er in Indië veel parvenu's, die toegang tot de hogere kringen ambieerden. Tegen dit proces van nivellering wilde de Europese toplaag zich beschermen. Vandaar dat in de koloniale samenleving coterieën uiterst belangrijk waren. In zo'n coterie verenigden mensen van dezelfde stand en status zich. De grenzen van zo'n coterie moesten scherp bewaakt worden.[56]

In de fictie over de reizen per zeilschip komen deze coterieën echter niet voor. Een verklaring daarvoor kan zijn dat de barken en fregatten minder passagiers aan boord hadden. In de verhalen over de stoomvaart per Suezschip is de coterievorming die Nieuwenhuys beschrijft, wel terug te vinden. De passagiersgemeenschap was op deze stoomschepen omvangrijker, waardoor gemakkelijker coterieën konden ontstaan. Een personage dat door de auctoriale verteller wordt opgevoerd als voorbeeld van iemand die ongewenst en dus onbeschaafd gedrag vertoont, wordt niet toegelaten tot zo'n coterie. Parvenu's treft dit lot in de verhalen geregeld.
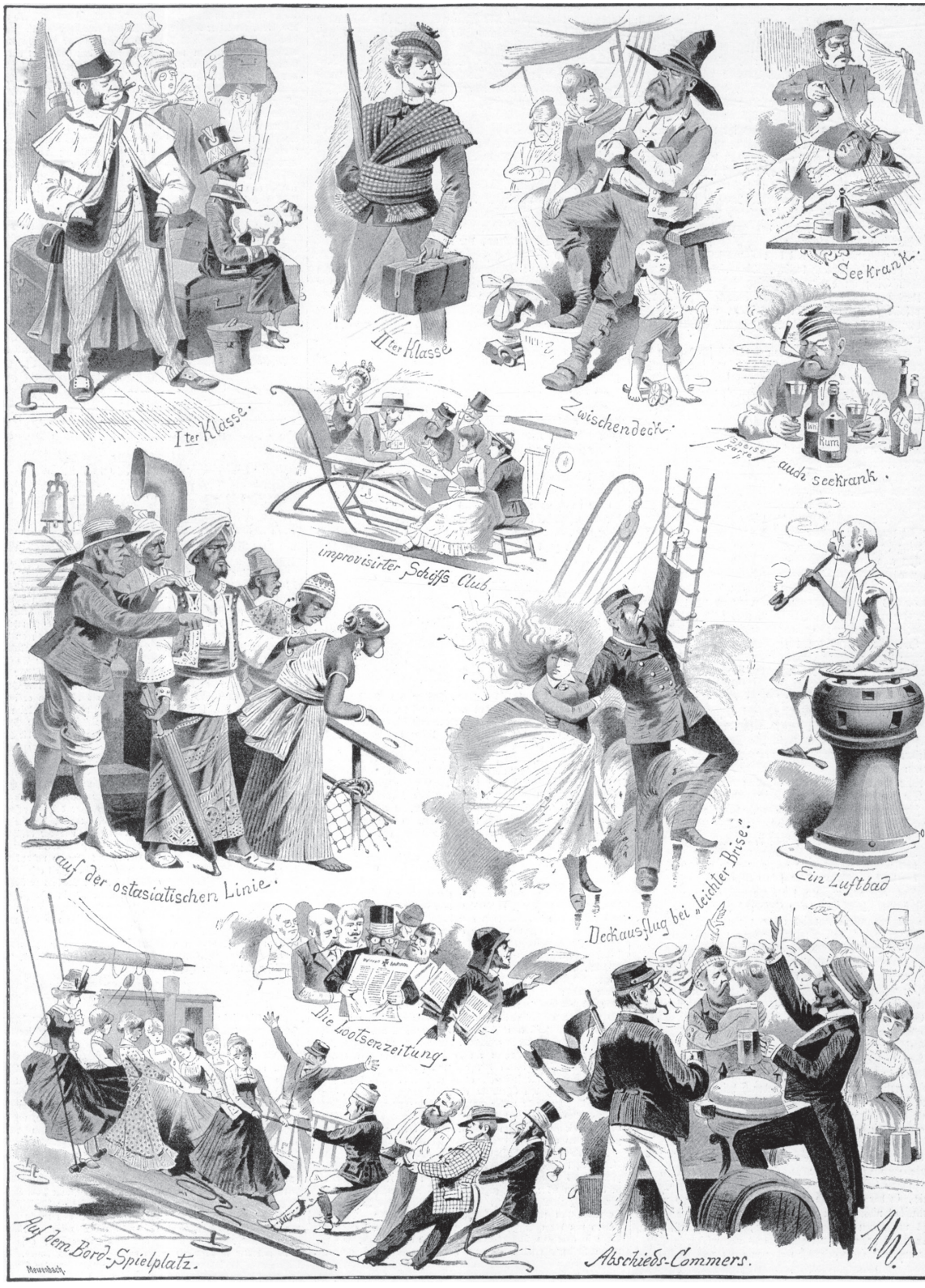
Ook het gezelschap waarin een passagier verkeert, kan afbreuk doen aan zijn of haar status en ervoor zorgen dat bepaalde coterieën voor hem of haar niet (meer) toegankelijk zijn. De blonde Mathilde Bouman gaat in *Voor drie jaren naar de Oost* aan boord om met de Indo-Europese weduwe Van Duivestein. Zij wordt beschreven als een 'gezette, zeer goedhartige weduwe, van twijfelachtig bloed en twijfelachtiger zeden'.[57] In deze ene frase wordt haar afkomst gekoppeld aan haar zedelijke gedrag. Mathilde Bouman heeft niet door dat zij door haar omgang met de lichtzinnige Indo-Europese weduwe de verdenking op zich laadt eveneens een dame van bedenkelijke zeden te zijn.

Steeds weer blijkt uit de verhalen dat er aan boord een scherpe sociale controle heerst; iedereen houdt elkaar in de gaten. In *De koloniaal en zijn overste* is de bezoedelde naam van Van Raven daarvan een voorbeeld. Zijn vader is een bankroetier en een zelfmoordenaar. In de negentiende eeuw werd geloofd dat eigenschappen die dit soort gedrag veroorzaakten, overdraagbaar waren.[58] Hierdoor wordt Van Raven niet als een geschikte huwelijkspartner voor Clara van Berkesteyn gezien, aanvankelijk ook niet door de geliefden zelf. Uiteraard geldt hetzelfde voor Julio, de Indo-Europese bastaardzoon van overste Van Berkesteyn en Trudy Helmberg. Julio lijdt zeer onder het feit dat hij een ongeëcht kind is. Hij ervaart zijn bastaardschap (meer dan zijn huidskleur) als een schande en zoekt zijn heil geregeld in de drank. Uiteindelijk tekent hij als koloniaal soldaat voor het Indische leger, om de dood te zoeken in Atjeh.

Zoals boven vermeld leidt het afbreuk doen aan de koloniale standaard door een gebrek aan beschaving in veel gevallen tot verbanning uit coterieën en daarmee tot maatschappelijke uitstoting. Aan boord en in de kolonie gelden namelijk andere wetten dan in Europa: de Europese elite is in Indië op elkaar aangewezen in een land vol miljoenen inheemse gekoloniseerden. Over het bestaan van de koloniale elite in Indië schreef Willem Walraven: 'Wij Europeanen zijn als de menschen op een schip in volle zee. We kunnen elkaar niet uit den weg gaan, we komen elkaar telkens weer tegen, dan op het voordek en dan op het achterdek en dan weer in het ruim of in de dienstingang.'[59]

Het sociale leven aan boord van een mailschip is net zo dwingend. De beperkte ruimte in combinatie met de verveling en de hitte maakt dat de passagiers elkaar nodig hebben om de tijd op het schip door te komen. Zo zal dat na de bootreis ook in de kolonie zijn. Ook daar leven Europeanen onder extreme omstandigheden en ook daar hebben ze elkaar hard nodig.[60] Als Europeanen op weg gaan naar Europa, lijkt dat op grond van de verhalen veel minder het geval te zijn.

In *Hoe hij raad van Indië werd* van Daum is dit verschil tussen de 'terugreis' en de 'heenreis' goed te zien. De roman laat zien hoe de middelmatige ambtenaar Kees van den Broek zijn tijdens de overtocht naar Europa besmeurde blazoen op de reis terug naar Indië weer kan oppoetsen door op de juiste manier invloed uit te oefenen op de vertegenwoordigers van belangrijke coterieën. In de roman krijgt de kersverse weduwnaar Kees van den Broek op de mailboot naar Nederland een relatie met Louise, de vrouw van zijn doodzieke vroegere schoolkameraad. In Marseille gaan ze er samen vandoor, met achterlating van de stervende. Iedereen spreekt er schande van; een storm van verontwaardiging en afkeuring barst los. De relatie tussen Kees en Louise blijkt een klassiek geval van zoutwaterliefde te zijn. De eerst zo vurige relatie bekoelt aan wal al spoedig. Kees en Louise zien onder ogen dat zij door hun gedrag voor wat de Indische samenleving betreft uitgestotenen zijn geworden. Bij terugkeer in Indië kan dat de koloniale carrière van Kees schaden. De kersverse echtelieden besluiten 'hun gedrag te regelen' om een gezamenlijk doel te verwezenlijken: een topfunctie voor Kees in het Nederlands-Indisch bestuursapparaat. Zij spreken daarom af voor de buitenwereld een echtpaar te blijven; voor het overige zijn zij vrij. Op de retourreis naar Indië weten Kees en Louise eerst de baren en vervolgens de oudgasten in te palmen door zich aan boord uiterst sociaal op te stellen. Daardoor is het echtpaar uiteindelijk in elke coterie weer van harte welkom. Het schandelijke verleden van Kees en Louise wordt doodgezwegen door de overige opvarenden.[61] Kees en Louise zien er zelfs kans toe buiten hun huwelijk wat erotisch te avonturieren. Kees zal het in de kolonie uiteindelijk tot de hoge positie van Raad van Indië brengen. Ook in *De koloniaal en zijn overste* worden vrijwel alle querulanten tijdens de reis weer opgenomen in hun eigen kringen.[62] In de verhalen lijken de coterieën op de reis van Indië naar Europa scherper begrensd te zijn dan op de overtocht van Europa naar Indië.

Passagiers van de Norddeutsche Lloyd – 1888 (particuliere collectie).

Koloniale soldaten: wangedrag en wantoestanden

De koloniale soldaten hebben ook in deze periode de laagste status onder de Europeanen. Ten opzichte van de representatie van deze kolonialen in het vorige hoofdstuk verandert er dus niet veel. Koloniale militairen worden als ruw en onbeschaafd voorgesteld. Zij vormen in de verhalen een verzameling van *outcasts* en bevinden zich aan de onderkant van de werkende klasse. De gefrustreerde bastaard Julio uit *De koloniaal en zijn overste* is daarvan een goed voorbeeld. In de wetenschap dat hij een 'onecht' kind is, is hij doordrongen van het feit dat er eigenlijk geen plaats voor hem is in de standenmaatschappij. Totdat hij door zijn biologische vader erkend wordt, gedraagt hij zich onhandelbaar in de roman. Zo valt hij na het passagieren op Malta dronken in het water. Zijn moeder springt hem achterna en redt hem van de verdrinkingsdood.[63]

In de verhalen krijgen de koloniale soldaten aan boord dikwijls een slechte behandeling. Daar wordt vaak schande van gesproken, ook al omdat de koloniale militairen niet allemaal uit de laagste klasse komen. Zo bevinden zich in de roman van Annie Foore onder de koloniale soldaten ook lieden uit 'fatsoenlijke standen'. Overste Van Berkesteyn is van mening dat de soldaten uit een hogere stand niet anders moeten worden behandeld. Dertig jaar geleden waren naar zijn mening alle soldaten nog afkomstig uit het plebs, maar in deze periode zijn de jonge mensen die als gewoon soldaat – niet als sergeant of korporaal – naar Indië gaan, volgens hem 'òf Duitschers met "Ehrenschulden" en duels op hun geweten, òf menschen die zich hebben misdragen. En voor beiden is het zeer goed, zoo ze eens ondervinden, dat het niet alles is dienst te nemen, in plaats van in hun eigen land hun plicht te doen.'[64] De scheepsarts Van Raven meent te weten dat er zich onder de troepen niet veel adellijke heren bevinden. Misschien zijn er enkele onterfde zonen van aanzienlijke vaders onder hen, maar dat is dan alles.

In de koloniale tijd werden mislukte zonen uit de betere families vaak naar de kolonie gestuurd. Lang niet allen namen zij dienst in het leger. In de literatuur over de overtocht zijn deze 'presentkaasjes' nagenoeg afwezig als personages. Slechts de kwaadaardige intrigant, mislukkeling en 'koffieboertje in spe' Duriau uit *De koloniaal en zijn overste* en een een rijk en verwend bankierszoontje dat even in het korte verhaal 'Aan de poort van het Oosten' (in het corpus van hoofdstuk 4) voorkomt, zouden met enige moeite als presentkaasjes gezien kunnen worden.[65] Een goede verklaring voor de afwezigheid van dit type personage is niet te geven. Zeker is dat in de negentiende eeuw behoorlijk wat 'presentkaasjes' de reis naar Indië hebben gemaakt. Nieuwenhuys schrijft over dit type Europeaan in *Tussen twee vaderlanden*. 'Presentkaasjes' waren zonen die meestal uit goede families kwamen. In Europa waren ze maatschappelijk mislukt of wilden ze niet deugen. De oplossing was deze non-valeurs naar de kolonie te sturen. Dan hadden ze kans om in Indië een nieuw bestaan op te bouwen en waren ze in ieder geval voor jaren uit het zicht. Familieleden, vrienden en kennissen van de familie vingen de presentkaasjes op, zorg-

Koloniale soldaten aan boord van een schip – 1890 (KITLV).

den voor werk en onderdak. Sommigen gleden ook in de kolonie af tot een laag niveau en ondermijnden daarmee het prestige van de Europeanen.[66] Een goed voorbeeld van zo'n presentkaasje in de koloniale literatuur is James van Tuyll uit P.A. Daums *Uit de suiker in de tabak* uit 1884.[67] Het beroemdste presentkaasje is echter – in de werkelijkheid en in de literatuur – Eduard Douwes Dekker (1820-1887), die met het schip waar zijn vader het gezag over voerde, naar Nederlands-Indië werd gebracht, omdat het in Nederland niet met hem wilde vlotten.[68]

4.3 Gender: getrouwde vrouwen, gouvernantes en handschoentjes

In deze paragraaf staat de vraag centraal hoe gender in de verhalen over de overtocht per stoomschip door het Suezkanaal wordt gerepresenteerd en of deze representatie afwijkt van die in de verhalen over de zeilreis om de Kaap. Hiervoor worden dezelfde categorieën als in het vorige hoofdstuk aangehouden.

Samenleving en gezin: vrouwen aan het roer

Net als in het vorige hoofdstuk blijkt uit de geanalyseerde teksten dat mannen in de Europese en in de koloniale samenleving de macht in het openbare leven in handen hebben. Vrouwen bekleden geen maatschappelijke posities. In de verhalen is er voor vrouwen echter wel een cruciale rol weggelegd:

Een huwelijk met de handschoen in Den Haag (KITLV).

in het Indische gezin beïnvloeden zij de beslissingen van hun mannen door op de achtergrond aan de touwtjes te trekken. Zo weten zij indirect macht uit te oefenen. In de vorige paragraaf viel te lezen dat in *Hoe hij raad van Indië werd* de dominante oudgaste Louise de stuwende kracht is achter het wegpoetsen van de schanddaad die zij en Kees met elkaar hebben begaan, en in het smeden van het plan voor het bereiken door haar man van de ambtelijke top, later in Indië. Zij is hem in bijna alles de baas. Op een vergelijkbare manier zwaait de Indo-Europese mevrouw Krobs aan boord de scepter over haar man en gezin in *De koloniaal en zijn overste*.

Uit deze roman blijkt zelfs dat een echtgenote niet eens hoeft mee te reizen om een bepalende invloed op de gemoedrust en het handelen van haar man uit te kunnen oefenen. Zo zit in deze tekst de planter Samuel Bugg bij zijn in Indië achtergebleven Indo-Europese vrouw Dollie enorm onder de plak. Hij is doodsbenauwd voor haar reactie als hij in Indië onaangekondigd met zijn ongetrouwde nicht Kitty, een *totokse*, voor de dag zal komen. Hij heeft Kitty meegenomen met het idee haar aan boord aan de man te brengen, want hij weet dat

halverwege de reis de partnerjacht begint, maar aanvankelijk lijkt zijn plan niet te gaan slagen. Bovendien zou Dollie erachter kunnen komen – want zij komt altijd alles te weten – dat hij zich in Amsterdam, Brussel en Parijs bijzonder heeft geamuseerd door toe te geven aan zijn mannelijke zwakheden. Het enige dat dit dreigende gevaar voor Bugg kan afwenden, is het aan boord vinden van een echtgenoot voor Kitty. Wanneer het arme nichtje aan Dollie zal worden voorgesteld als de verloofde van de een of andere mijnheer, dan zal het vooruitzicht van de trouwfeesten, de nieuwe toiletten, en de lekkere *kwé-kwé* (koekjes) die deze feesten noodzakelijk moeten vergezellen, haar met de onverwachte logee kunnen verzoenen.

Het huwelijk: op mannenjacht

Uit de onderzochte verhalen blijkt dat de Suezschepen, net als de zeilschepen uit het vorige hoofdstuk, als huwelijksbootjes fungeerden. In *De koloniaal en zijn overste* bevinden zich aan boord van de *Elwine* in de eerste klasse negen dames, onder wie een aantal vrijgezelle vrouwen. Enkelen van hen houden zich in de roman van Annie Foore bewust bezig met 'husbandhunting': 'die jacht op een man, waaraan helaas! zoovele onzer jonge meisjes moeten deelnemen, voornamelijk wijl ze, ongeschikt om in eigen onderhoud te voorzien, in het doen van een huwelijk het eenige middel vinden om "geborgen" te worden.'[69] Volgens de verteller is er sprake van een mannenschaarste in Nederland, iets wat in de verhalen uit het vorige hoofdstuk ook al te zien was. Het tekort aan huwbare mannen in Europa is de reden dat er ook in de *contact zone* op de stoomschepen sprake is van een ware mannenjacht.[70] In *De koloniaal en zijn overste* wordt tijdens de reis de basis gelegd voor drie huwelijken.

Voor vrouwen die in een betrekking als gouvernante naar Indië gaan, is het huwelijk ook nog steeds een ideaal, zo blijkt uit de verhalen. In *Plicht* is Augusta Springling een beeldschone gouvernante van vijfentwintig jaar, die door alle mannen aan boord met bewondering wordt gadegeslagen. 's Morgens, als men van de administrateur 'ongekleed' op het dek mag lopen, toont zij haar slanke taille in een blauwe peignoir en laat zij haar prachtige lange haar los in de wind wapperen. 'Maar bovendien had zij tot hare beschikking twee oogen, waarmee zij een mannenhart aan vier hoeken tegelijk in brand kon steken. [...] Zij ging naar Indië als gouvernante, maar met het vaste voornemen spoedig een mannenhart instede van kinderen te gouverneren.' Op een van de laatste avonden kondigt een dikke koffieplanter dan ook met een luide knal van een springende champagnekurk zijn verloving aan met de prachtige gouvernante.[71]

Ook mannen proberen aan boord een Europese huwelijkspartner te vinden. Dat gegeven is in vrijwel alle boeken terug te zien. In de kolonie is er namelijk juist een tekort aan Europese vrouwen en daarom zijn alleenreizende vrouwen aan boord zeer gewild, zo blijkt onder meer uit de roman van Annie Foore. Als Samuel Bugg de wanhoop nabij is omdat hij zijn nichtje Kitty nog niet aan de man heeft weten te brengen, probeert de scheepsarts Van Raven hem op te

beuren door te zeggen dat zij in de kolonie niet lang op een geschikte partij zal hoeven wachten: 'U weet hoe het in ons gezegend Indië bijna altijd gaat met Hollandsche meisjes, de frisse wangen en roode lippen doen daar opgeld, en ze zijn getrouwd, – voor ze het zelven recht weten.' Daarbij wijst Van Raven de vrijgezelle heren aan boord, die voor het eerst naar Indië gaan, erop dat Kitty niet zo'n gekke partij is: 'Bedenk, dat als je in Indië op een buitenpost zit, je misschien in geen vijf jaar een Europeesche vrouw te zien krijgt.'[72]

Een Europese vrouw die een goede Europese opvoeding koppelt aan een gedegen opleiding, is – net als in het vorige hoofdstuk – aan boord en in de kolonie de meest gewilde partij. Helaas heeft Buggs nichtje Kitty in Nederland geen goede educatie gekregen. Samuel Bugg stelt haar ten einde raad voor om in Indië het beroep van gouvernante uit te gaan oefenen. Een Europese vrouw die een beetje muzikaal is en haar talen kent, kan in Indië fortuin maken. Bugg heeft meer dan één arm meisje zien uitkomen, dat naar Holland terugging als een grote dame. Zijn nichtje blijkt echter Engels noch Frans te beheersen en kan dus geen gouvernante worden. Zij komt vervolgens met het idee bij iemand huishoudster te worden. Die functie heeft in de koloniale samenleving echter een geheel andere inhoud dan in Europa, namelijk die van njai! Samuel Bugg blijft er dan ook bijna in, als hij haar voorstel verneemt:

> 'Dat is heelemaal buiten kwestie. Huishoudsters worden in Indië maar zelden gevraagd. En dan – je hebt twee jaar noodig voor je het Maleisch machtig zijt en met de bedienden weet om te gaan en dan – kan iedere vrouw, die in het land geboren is, het nog voordeeliger en lekkerder doen dan jij.
> Jammer, dat je niets geleerd hebt! Als je een beetje muziek en wat talen kendet, dan kon je nog fortuin maken in Indië. Ik heb! [...] 't Is onverantwoordelijk van je vader, onverantwoordelijk, kind; hij had je zooveel moeten leeren dat je goed was voor je brood, of je een boel geld moeten nalaten!'[73]

In het koloniale discours is het ondenkbaar dat een Europese vrouw een van de laagst denkbare maatschappelijke posities in de koloniale samenleving zou innemen, namelijk die van njai. Uiteindelijk komt het toch nog goed en raakt ook de blonde Kitty op het schip aan de man. Ze vindt de ware liefde in de vorm van de enigszins timide ambtenaar Altens. Op Ceylon treden zij in het huwelijk.

Zoutwaterliefde: romances op een stoomschip

De maritiem historicus Edward P. de Groot schrijft dat romances aan boord van mailboten er altijd wel waren, maar dat de scheepvaartmaatschappijen niet hielden van gerommel in hutten of aan dek. Volgens hem hielden de passagiers elkaar in de negentiende eeuw aan boord zelf wel in de gaten, aangezien de accommodatie beperkt was en hutten door meerdere passagiers gedeeld moesten worden. Het fenomeen zoutwaterliefde zou pas zijn ontstaan, toen de passagiers na de eeuwwisseling op grotere schepen eigen hutten kregen.[74]

De verhalen over de overtocht wijzen echter uit dat zoutwaterliefde al in

Passagiers van het Engelse *ss Arcadia* – 1894 (particuliere collectie).

de tweede helft van de negentiende eeuw een belangrijke rol speelde op de schepen die tussen Nederland en Indië voeren. In het hoofdstuk over de zeilreis bleek al dat de omstandigheden aan boord bijzonder gunstig waren voor amoureuze contacten en het vinden van een mogelijke levenspartner.

Aan boord van de Suezschepen is dit eveneens volop het geval, zo blijkt uit de geanalyseerde teksten uit deze periode. Daum schrijft in twee romans over de zoutwaterliefde, namelijk in *Hoe hij raad van Indië werd* en in *Mevrouw L. van Velton-van der Linden*. In de laatste roman wordt opgemerkt: 'Lange zeereizen zijn voor de deugd van jonge mensen, die de gehele dag samen zijn in zo'n kleine ruimte, zonder ander tijdverdrijf dan eten, drinken en slapen, ware hinderlagen. Zijn er geen voorbeelden genoeg van? Ik weet niet wat het is, maar 't bestaat, en het heeft met de gewone liefde niets gemeen.'[75] Ook Overste Van Berkesteyn beweert in *De koloniaal en zijn overste* dat amourettes op zee een gevolg zijn van de 'ledigheid en de verveling, die haar vergezelt, [...] de ledigheid, die, dunkt me, onder al de oorzaken van onaangenaamheden het eerst had moeten genoemd worden, de verveling, die meer dan ergens elders aan boord 's duivels oorkussen wordt.'[76]

Relaties die aldus ontstaan, zijn niet tropenbestendig, zo blijkt uit de fictie. In *Voor drie jaren naar de Oost* zijn er twee gevallen van zoutwaterliefde die

onder de tropenzon in Indië verdampen. Uit de roman blijkt dat de vrouwen onder invloed van zee en zon vaak de verkeerde partner kiezen. De officier Van Spankeren bijvoorbeeld is een vermogend man, zijn collega Aersens leeft van zijn traktement, maar hoewel deze 'in geestesvermogens en degelijkheid van karakter Van Spankeren ver overtrof, werd hij niettemin door de moeders met huwbare dochters een minder goede partij gerekend dan zijn rijke, goedige, maar zwakke en ietwat vadsige makker.'[77]

De relatie tussen Van Spankeren en Mathilde Bouman geeft een prachtig inkijkje in de mores van de Indische samenleving. Mathilde brengt na aankomst in Batavia een passievolle nacht met haar minnaar door. De volgende dag verloven zij zich, wat haar mevrouw doet opmerken: 'Ei, ei, juffrouw, nog geen dag in Indië, of al geëngageerd.'[78] Die heftige nacht met Van Spankeren komt Mathilde echter duur te staan. Het kost haar haar reputatie en maakt van haar een maatschappelijke paria. In Indië gaat de roddel snel.[79] Als een besmettelijke ziekte doet deze de ronde:

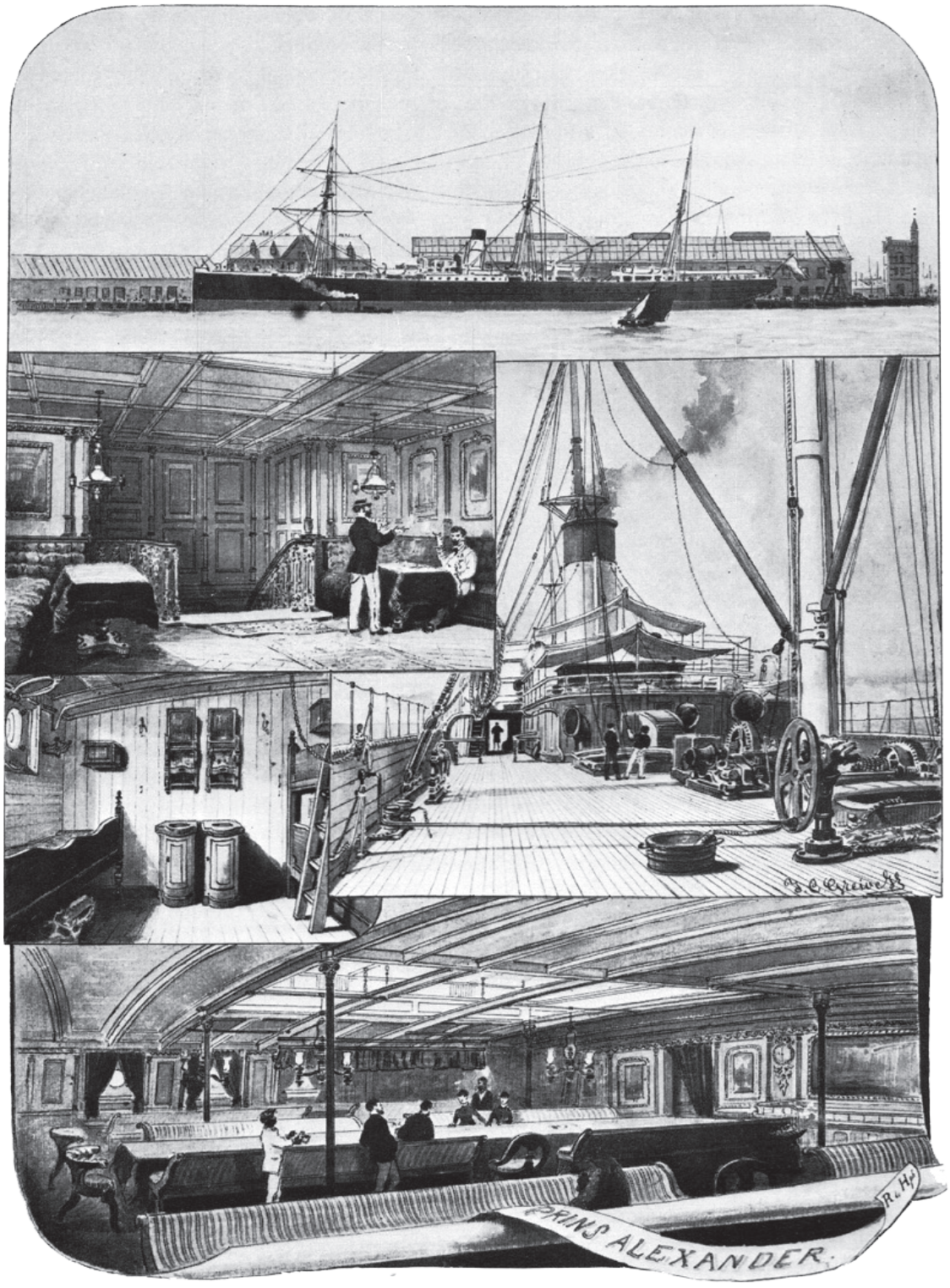
> 'Je hebt toch wel eens van mevrouw Duivestein gehoord? Duifje, die mooie weduwe van kapitein Duivestein, die in Atjeh gesneuveld is? Op de mailboot schijnt zij nogal erge schandaaltjes uitgehaald te hebben, en juffrouw Bouman was eindelijk zoowat de eenige die met haar omging. De zeeofficier Van Spankeren moet toen aan juffr. Bouman het hof gemaakt hebben, en te Batavia zijn ze met hun drieën naar den wal gegaan. Wat daar gebeurd is, weet niemand, maar plotseling werd het engagement publiek.'[80]

Mathildes eer is geschonden. De Indische achterklap kost haar een baan als gouvernante op de Molukken, zo blijkt verderop in de roman. Ook een volgende aanstelling op Menado verliest zij als daar de praatjes dat zij en Van Spankeren als man en vrouw geleefd hebben, de ronde gaan doen. Zij wordt gezien als een lichtekooi en door de koloniale samenleving als *outcast* beschouwd. Uiteindelijk laat haar amant de verloving verwateren.

Erotiek en reputatie: relaties en restricties

Zoals gezien kan de reputatie van een vrouw als gevolg van een zoutwaterliefde grote schade oplopen. Een vrouw die zich in de verhalen aan boord al te gemakkelijk overgeeft aan de liefde of erop los flirt, loopt grote kans op een besmeurd blazoen en maatschappelijke uitsluiting. Voor vrouwen gelden veel striktere normen dan voor mannen, zo blijkt ook uit de geanalyseerde teksten uit deze periode. De Europese standaard moet worden hooggehouden en bij dat beschavingsideaal passen kennelijk terughoudendheid en beheersing op het erotische vlak.[81] In veel romans wordt echter beschreven hoezeer het broeit aan boord. Uit de verhalen blijkt bovendien dat het voor aantrekkelijke vrouwen soms een hele opgave is om uit de grijpgrage handen van de mannelijke passagiers te blijven.

Ten opzichte van het vorige hoofdstuk wijkt de representatie van

Reclame voor *ss Prins Alexander* door J.C. Greive (particuliere collectie).

handschoentjes enigszins af. Zij werden in de verhalen over de reis per zeilschip vooral neergezet als flinke vrouwen, als dames die ook aan boord hun mannetje stonden. Flink zijn ze nog steeds wel, maar in de fictie over de reis per stoomschip wordt een handschoentje door sommige mannelijke opvarenden voor het eerst ook heel anders gezien, namelijk als object van hun amoureuze gevoelens met wie wellicht iets te beginnen valt. In dat opzicht worden ze op een soortgelijke wijze gepresenteerd als de gouvernantes in dit en het vorige hoofdstuk. In *Hermelijn* reist Hermine van Voorden als handsschoentje naar Java op een schip vol kolonialen op weg naar haar man, die een grote koffieplantage op Midden-Java bezit. De passagiers vinden het zonde dat zo'n prachtig schepsel in de binnenlanden van Java begraven gaat worden. Ze wordt gezien als 'de eenige bloem aan boord'. De kapitein denkt sowieso dat zij er geen goed aan doet naar Indië te gaan omdat zij blond haar heeft: 'Ze is een blondine en blondine's deugen niet in de Oost. Zij worden na een jaar of wat bleek, vaal, flets. Wie een mooie blonde vrouw meeneemt naar Indië, merkt spoedig dat hij bekocht is.'[82] Een natuurkundeleraar heeft wel door hoe sterk Hermine werkelijk is en acht haar wel degelijk bestand tegen de tropenzon. Simons, ambtenaar ter beschikking, raakt verliefd op Hermine en probeert in meerdere opzichten dichter bij haar te komen. Hermine laat hem echter niet toe.

Op de afwijkende representatie van het handschoentje na komen de representaties in de twaalf romans van dit hoofdstuk overeen met die in het vorige hoofdstuk. Dat is niet verrassend, aangezien de perioden waarin de verhalen geschreven zijn, elkaar grotendeels overlappen.

4.4 Etniciteit: een voorzichtig ethisch geluid

Europees blijven versus verindischen: één enkel geval

In alle onderzochte romans staan de witte personages die zich aan boord nadrukkelijk Europees gedragen, als summum van beschaving onveranderlijk aan de top van de koloniale machtspiramide. Dat is hier niet anders dan in het vorige hoofdstuk. In *De koloniaal en zijn overste* zijn het bijvoorbeeld de als beschaafd uitgebeelde assistent-resident Vuiste en de scheepsarts Gustaaf van Raven die de toon aangeven. In *Naar den eindpaal eener loopbaan* zijn dat de witte officieren Herman Riethoven en Frank Brinkman, terwijl in *Voor drie jaren naar de Oost* en *Naar Atjeh en terug* Elmering, particulier ondernemer op Java, en de luitenant-arts Henri de Laat de Europese normen en waarden vertegenwoordigen.

In het vorige hoofdstuk werd geconstateerd dat alle oudgasten in lichte mate zijn verindischt, omdat dit een noodzakelijke vorm van aanpassing aan het koloniale leven is. De verindischte personages die aan boord als een bedreiging voor het prestige van Europeanen worden gezien, zijn echter veel verder geacculturereerd en weten hun gedrag niet langer aan te passen aan de Europese standaard.

In de verhalen vinden baren het gedrag van witte oudgasten al snel te 'Indisch', te 'oosters'. Dit zegt echter meer over de nieuwelingen, die nog moeten wennen aan het koloniale leven, dan over de ervaren reizigers. Vrijwel alle witte oudgasten – sommigen maken de reis voor de vierde of vijfde keer – gedragen zich in de verhalen nagenoeg volledig Europees. Ze hebben zich wel aangepast aan het leven in de kolonie, maar zijn daarin beslist minder ver gegaan dan de meeste Europeanen die in ongeveer dezelfde tijd per zeilschip reizen. Het is dan ook opvallend dat in de romans over de overtocht door het Suezkanaal – anders dan in de romans over de vaart om de Kaap, waarin het wemelt van de verindischte Europeanen – slechts één verindischte Europese vrouw voorkomt en geen enkele verindischte Europese man. De verhalen over de stoomvaart door het Suezkanaal wijken in dit opzicht dus af van die over de zeilreis rond de Kaap.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

Het enige personage dat in de hier onderzochte fictie verindischt is, is de vrouw van de assistent-resident Vuiste in *De koloniaal en zijn overste*. Edward P. de Groot zegt in *Varen op de Oost* dat naarmate de kolonie dichterbij kwam, vrouwen hun positie in de koloniale maatschappij aan boord steeds sterker ontleenden aan de maatschappelijke functie van hun man.[83] Dat is in de roman ook het geval met mevrouw Vuiste. Volgens haar straalt de grandeur van het beroep van haar man op haar af. Zij blijft in haar eigen ogen steeds de *njonja besar* die ze was op het buitenpostje op Sumatra, waar zij de enige witte dame was, en daarnaar gedraagt ze zich dan ook. Ondertussen leren de personages aan boord haar kennen als een veeleisende, zelfingebeelde, vinnige knorrepot: 'Niet het minst onaangenaam was ze voor haar man, die echter in zijn omgang met haar blijken gaf van buitengewone politieke talenten; mevrouw Vuiste toch was zeer jaloersch, zeer verliefd op haar echtgenoot, zeer leelijk en zeer ziekelijk – en hij leefde met haar in vrede.'[84] Mevrouw Vuiste, die tien jaar in Indië heeft gewoond, staat bol van de pretenties, laat haar man haar *tinka's* verdragen en is onredelijk jaloers: twee eigenschappen die in het vorige hoofdstuk als 'oosters' gezien werden.[85] De echtgenote van de assistent-resident gebruikt echter geen Maleise woorden en is ook niet in overdreven mate gericht op het eten van Indische gerechten.

Indo-Europese mannen: witte idealen

Opvallend is dat in de verhalen over de Suezschepen, zoals boven is vermeld, nauwelijks verindischte personages te vinden zijn, maar dat Indo-Europese verhaalfiguren juist wel nadrukkelijk aanwezig zijn. Ook in vergelijking met de verhalen over de reis per zeilschip treden hier meer Indo-Europese mannen op de voorgrond. Tevens valt er een verandering in de representatie van de Indo-Europeanen te bespeuren, zoals hieronder zal worden uiteengezet.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

Wat meteen opvalt, is dat er voor het eerst in de verhalen kritiek geleverd wordt op de ongelijke verhoudingen tussen Europeanen en Indo-Europeanen. Deze kritiek wordt onder meer geuit in *De koloniaal en zijn overste*. Hierin is de Indo-Europese koloniaal Julio een van de hoofdpersonen. Hij heeft een opvoeding in Nederland gehad en heeft bovendien een lichte huidskleur. In het vorige hoofdstuk was zo'n combinatie goed genoeg om als beschaafd persoon aangemerkt te worden. In het geval van Julio is dat anders. In hem woeden volgens de roman twee naturen. Julio heeft enkele typisch Europees geachte kenmerken. Zo is er sprake van een 'edel' voorhoofd, een korte, 'maar volstrekt niet platte neus' en een 'zware knevel'. Dit alles is zo zeer 'geheel in strijd met den oosterschen gloed der oogen, met het glanzende hoofdhaar, dat de twijfel ook bij nadere beschouwing nog bleef voortduren.' Echter, er was 'lenigheid in de slanke houding, en iets grof zinnelijks in de uitdrukking van den welgevormden mond; de twee rijen tanden waren zoo schitterend wit, de handen, waarmede hij de kaarten schudde, zoo buigzaam en fijn van vorm, dat van ieder, die met de eigenaardigheden van het inlandsch kind bekend is, zijne geboorte genoegzaam bewezen was.'[86] Opvallend is de lovende beschrijving die de verteller van Julio's uiterlijk geeft. Maar vanuit zijn niet-Europese afkomst wordt in het begin van de roman zijn onbehouwen gedrag ten opzichte van zijn westerse medeopvarenden verklaard.

Er spreekt echter uit *De koloniaal en zijn overste* nog een ander perspectief op Indo-Europeanen. Dat blijkt als de auctoriale verteller Julio enkele opmerkelijk kritische uitspraken over zijn gemengde afkomst in de mond legt. Zo zegt Julio onder meer tegen zijn moeder, die net als hij Indo-Europees is:

> 'Stil zijn, zwijgen, lijden.... dat is uw taak, ellendige kleurling.... Gij hebt geen recht meer van spreken, zoodra de blanke u hooren kan.... zwijgen, lijden, dulden; u straffeloos laten onderdrukken, dat is uw taak rampzalige! Uw vader schaamt zich over uw bestaan, voor uw moeder zijt ge een lastpost, voor den blanke een oorzaak van spot, voor den zwarte een voorwerp van haat en minachting.'[87]

Voor Julio staat het vast dat zijn moeder en hij 'ellendige kleurlingen' zijn, die behoren tot 'het ras der vervloekten op aarde'.[88] Met deze uitspraken levert het personage Julio felle kritiek op de koloniale verhoudingen. Julio blijft gedurende het grootste deel van de roman de onbehouwen, ruwe koloniaal, die bezeten is van de gedachte wraak te nemen op zijn vader omdat die hem tot een bastaard heeft gemaakt.

Die scherpe kritiek wordt echter verderop in de roman tenietgedaan. De uitspraken over het lot van Indo-Europeanen blijken Julio dan namelijk vooral ingegeven te zijn door rancune ten opzichte van zijn vader, die hem niet als wettige zoon heeft erkend. Het gedrag van Julio verandert dan ook 'ten goede' als hij als broer erkend wordt door de witte Clara en later als zoon door Van Berkesteyn wanneer de overste op zijn sterfbed ligt. Julio's Europese inborst,

die eerder kennelijk door zijn Aziatische genen werd overschaduwd, licht als het ware op door deze erkenning en ook door de omgang met zijn witte zus. De raciale verschillen lijken er dan niet meer zo toe te doen; het bastaarddom weegt kennelijk zwaarder dan de Indo-Europese afkomst. Dankzij zijn Europese uiterlijk en de door de erkenning weer manifest wordende Europese opvoeding kan Julio toetreden tot Europese kringen. Zo zorgt in dit boek het verkrijgen van stand en status voor een verandering van inborst. In termen van het koloniale discours gedroeg Julio zich – net als zijn moeder – eerst 'oosters-onbeschaafd' maar zorgt zijn erkenning ervoor dat hij 'westers-beschaafd' gedrag gaat vertonen. Het lijkt hier dan ook meer om een verschil in stand en status te gaan dan om een raciaal onderscheid.

Voor toetreding tot de koloniale elite geldt echter wel een belangrijke voorwaarde, namelijk de toestemming van een witte man. Ook uit Julio's geval blijkt dat een Indo-Europeaan niet zelf over zijn lot kan beschikken, maar daarvoor afhankelijk is van witte Europeanen. Dat wordt nog eens onderstreept in *Voor drie jaren naar de Oost*. In deze roman komt op het schip van de Nederlandsch-Indische Stoomvaart Maatschappij dat de officieren Van Spankeren en Aersens naar Atjeh zal brengen, een Indo-Europeaan voor die als beschaafd geldt, maar die evenzogoed voor witte mannen een voorwerp van spot is. Van Spankeren ontmoet aan boord een oude schoolkameraad, De Raad geheten. De Raad introduceert bij zijn vrienden een jonge 'kleurling', die de achternaam Rellum draagt, de omgekeerde achternaam van zijn Nederlandse vader, die hem verwekt heeft bij een inheemse vrouw:

> Deze, een klerk, die Batavia nog nooit verlaten had, werd aan den consul van Penang gezonden, om op diens bureau werkzaam te zijn. Zijn huishoudster Haroem, een jonge, Javaansche vrouw, volgde hem, maar terwijl hij als gouvernementspassagier 1e klasse reisde, moest zij zich met de 3e klasse vergenoegen. [...] Het hoeft geen betoog, dat de heer Rellum, wiens naam, omgekeerd gelezen, een weinig licht op zijn stamboom werpt, al spoedig door de overige reismakkers op gemoedelijke wijze voor het lapje werd gehouden.[89]

Rellum wordt in de roman als beschaafde man afgebeeld, maar wordt niet automatisch toegelaten tot de Europese elite. Hij is daarvoor afhankelijk van de beslissing van vertegenwoordigers uit de witte kringen. Vooral de vanzelfsprekendheid waarmee Rellum 'gemoedelijk' gesard wordt, geeft duidelijk aan dat hij niet als gelijkwaardig beschouwd wordt aan zijn witte 'vrienden' en dat de witte mannen kennelijk een zeker recht hebben hem te bespotten vanwege zijn gemengde afkomst. De Raad moet hem geregeld in bescherming nemen als hij weer eens voor de gek wordt gehouden. De auctoriale verteller neemt hier een ambivalente positie in. Aan de ene kant lijkt hij het – met De Raad – voor Rellum op te nemen, maar aan de andere kant zet hij zich niet sterk af tegen de geconstateerde ongelijkheid, door te stellen dat het geen betoog hoeft dat Rellum door de overige passagiers 'op gemoedelijke wijze' gepest wordt.

Passagiers aan boord van *ss Prins Alexander* – 1891 of 1892 (KITLV).

Indo-Europese vrouwen: tussen beschaving en bedak

Vrouwen hebben het (ook) in de koloniale samenleving moeilijker dan mannen, zeker als ze niet voor honderd procent wit zijn. In deze paragraaf worden de representaties van Indo-Europese vrouwen geanalyseerd. Net zoals het geval was met Indo-Europese mannen, komen er op de stoomschepen die tussen 1870 en 1895 door het Suezkanaal varen, veel meer Indo-Europese vrouwen voor dan op de zeilschepen die in deze periode de Kaap ronden.

Huidskleur en opvoeding

Evenals in de verhalen uit het vorige hoofdstuk zijn er in de teksten over de Suezvaart aan boord twee soorten Indo-Europese vrouwen. De eerste categorie is licht van huid en heeft een Europese opvoeding genoten. Opvallend is dat deze lichtgetinte Indo-Europese vrouwen nog iets positiever worden gerepresenteerd dan in het eerste hoofdstuk het geval was. In *Het mooiste meisje aan boord* neemt de auctoriale verteller het nadrukkelijk op voor de Indo-Europese Minie van Ellinkhuizen. Aan boord wordt zij 'la belle Indienne' genoemd. Minie beweegt zich sierlijk en heeft een artistieke aanleg 'zooals zeer veel voorkomt bij Indische kinderen'. Haar gelaatstrekken lijken meer Europees dan Indo-Europees, maar in haar gitzwarte ogen en het donkere haar toont zich volgens

de verteller op subtiele wijze haar inheemse bloed. 'Vele jaren zouden er niet behoeven te verloopen om haar tot een mooi en met al de voorrechten van twee rassen begiftigd meisje, gerijpt te zien.'[90] Minie heeft verder geen enkele van de in de literatuur als typerend geachte 'oosterse' kenmerken die aan andere, donkergetinte, Indo-Europese vrouwen toegeschreven worden. In Indië heette zo iemand ook wel een *Indo boeleh*.[91] Minies 'oosterse' achtergrond is door haar Europese opvoeding en opleiding tenietgedaan.[92] Dat haar geliefde haar aan boord vanwege haar gemengde achtergrond toch in de steek laat, is blijkens het verhaal niet alleen onverstandig, maar ook onrechtmatig. Haar geliefde komt dan ook tot inkeer. Voor deze Van der Eyken is dit in de roman meer een kwestie van standsvooroordeel dan een raciaal probleem.

In *De koloniaal en zijn overste* heeft de Indo-Europese Trudy Freilig ook slechts een lichte tint. Bij haar is er echter iets anders aan de hand, zo blijkt uit de roman. Zij is het kind van de pakhuismeester Freilig en een Javaanse vrouw. Omwille van zijn dochter Trudy is Freilig met zijn njai getrouwd. De pakhuismeester heeft zijn dochter een uitmuntende opvoeding gegeven: school, meesters, boeken, niets kon voor haar te duur zijn. Trudy moest een dame worden.[93] Zelfs Van Berkesteyn moet toegeven dat Trudy uitstekend opgevoed en uitmuntend geschoold was, toen hij haar leerde kennen op haar zestiende. Hoe de auctoriale verteller in Annie Foores roman Indo-Europese vrouwen ziet, wordt duidelijk uit de beschrijving van dezelfde Trudy vele jaren later. Zij moet volgens de auctoriale verteller vroeger erg knap zijn geweest. Vurige hartstocht en bitter lijden hebben echter sporen nagelaten in haar gelaat. 'Haar ietwat voorzichtig uiten der woorden, het blauwzwarte haar, de lichte olijfkleur van het gelaat, het fijne van handen en voeten, en eenige eigenaardigheden, waaraan men de indische vrouw overal herkent, maakten ten minste één ding openbaar uit het leven dezer geheimzinnige reizigster, dat Insulinde haar geboorteland was.'[94]

Ook dierlijke eigenschappen kunnen bij een lichtere Indo-Europese vrouw opspelen, blijkt tijdens een ruzie over hun zoon tussen Trudy en overste Van Berkesteyn. Trudy wordt door hem gezien als een panter en later als een tijgerin die haar jong verdedigt. De overste Van Berkesteyn kende 'het karakter der kleurlingen, hij wist dat ze lang getergd kunnen worden, zonder dat ze opstaan tegen hun onderdrukkers, maar ook dat, als eenmaal de grenspaal van hun geduld is overschreden, dat ze dan losbarsten in toomelooze, razende woede.' Tijdens een confrontatie aan boord geeft Trudy van zichzelf aan dat het Javaanse bloed in haar kookt en bruist van wraakzucht. Dit beangstigt Van Berkesteyn zeer: 'Het vernis van beschaving, dat het verblijf in Holland over haar hartstochtelijke natuur had verspreid, scheen plotseling weggevaagd en zij vertoonde zich in al de woestheid, maar ook in al de kracht, die haar ras eigen is.'[95] Als Van Berkesteyn op zijn doodsbed met haar trouwt en haar zoon erkent, transformeert Trudy weer in een Europese dame. Van primitieve, 'oosterse' eigenschappen is dan geen spoor meer te bekennen.

De positie van Minie in *Het mooiste meisje aan boord* en van Trudy Freilig

in *De koloniaal en zijn overste* is dus vergelijkbaar met die van Indo-Europese mannen als Julio uit *De koloniaal en zijn overste* en Van Rellum uit *Voor drie jaren naar de Oost*. Het verschil tussen een *Indo boeleh* en een Europeaan blijkt een kwestie van stand te zijn, tenminste indien de Europeaan zijn machtsmonopolie wenst te gebruiken om het verschil in huidskleur te negeren.

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

Het tweede type van de Indo-Europese vrouw wordt in de romans als 'donker' beschreven. Hun donkergetinte huidskleur representeert in de verhalen steeds hun gebrek aan beschaving. In de teksten wordt voortdurend hun Aziatische afkomst benadrukt en geheel in lijn daarmee worden in het koloniale discours als primitief beschouwde, 'oosterse' eigenschappen aan hen toegekend. Het moet in de verhalen voor de contemporaine lezer duidelijk worden dat deze donkere Indo-Europese vrouwen worden geregeerd door hun driftleven. In de teksten wordt daarbij benadrukt dat zij geen goede opvoeding en opleiding hebben gehad.

In het vorige hoofdstuk bleek dat het zinnelijke karakter en het sensuele uiterlijk van over het algemeen jonge, gekleurde Indo-Europese vrouwen doorgaan voor een typisch 'oosterse' eigenschap. Petra Boudewijn geeft aan dat deze schoonheid in koloniale romans dikwijls als bedrieglijk wordt voorgesteld, omdat de Indo-Europese vrouwen vaak niet alleen worden uitgebeeld als arm aan gevoel en intellect, maar ook niet blijken te kunnen functioneren in een omgeving waarin westerse waarden, normen en omgangsvormen maatgevend zijn. Omdat zij daarmee hun witte echtgenoten op negatieve wijze kunnen beïnvloeden, worden zij niet als een geschikte partij voor westerse mannen uitgebeeld, maar eerder als een gevaar.[96]

Dat wordt ook duidelijk uit de verhalen over de overtocht. Steeds weer blijkt daarin dat juist de 'oosterse' trekjes in het uiterlijk van Indo-Europese vrouwelijke personages erotiserend werken op witte Europese mannen. In *De koloniaal en zijn overste* staat daarover een sprekend citaat: 'Er is een welsprekendheid in de vrouwen van het Zuiden, in den gloed harer oogen, in de lichtbewogen trekken, in het beurtelings krullen en samentrekken der gevulde lippen, die meesleept; er is iets in de gebaren, in den onder de donkere tint half verscholen blos, dat aantrekt en vervoert'.[97] Daarbij versterkt hun kleding de schoonheid van de jonge Indo-Europese vrouwen. In *Voor drie jaren naar de Oost* staat over Marie van Vorden dat ze smaakvolle kleren draagt. Deze geven volgens de auctoriale verteller 'naar de mode van den dag, de fraaie ronding en onberispelijke lijnen van haar figuur nauwkeurig aan.'[98] Het toppunt van schoonheid is wanneer een Indo-Europese vrouw Indische kleding draagt, zo staat in veel verhalen te lezen. De auctoriale verteller van *De koloniaal en zijn overste* merkt bijvoorbeeld op dat 'zeer weinig echt Europeesche vrouwen worden gevonden, wie sarong en kabaai goed staat, terwijl integendeel, de echte nonna er nooit beter uitziet, dan in de kleeding van haar land.'[99]

Donkergetinte vrouwen van Indo-Europese afkomst worden dus vaak als knap en aantrekkelijk gerepresenteerd. Als zij aansluiting zoeken bij de witte bovenlaag, blijken ze echter daartoe niet het juiste beschavingsniveau te hebben. Wat namelijk nieuw is ten opzichte van de representatie van Indo-Europese vrouwen in het vorige hoofdstuk, is dat in enkele Suezverhalen donkergekleurde Indo-Europese dames ook graag voor wit willen doorgaan. Dat geldt in *De koloniaal en zijn overste* bijvoorbeeld voor de Indo-Europese weduwe mevrouw Baaldijk, een dame afkomstig uit Semarang, die haar doodzieke man na een half jaar huwelijk uitgeput bij zijn ouders heeft afgeleverd. Zij vertrekt per kerende mailboot naar Indië terug. Voortdurend is zij bezig met haar uiterlijk, waarbij zij probeert letterlijk 'blanker' te lijken dan zij is:

> Dit weeuwtje, dat volstrekt geen 'mooi weeuwtje' was, en zwarter dan de Javaan, die aan tafel bediende, scheen zich niet te kunnen verzoenen met haar gelaatskleur, ten minste, zij bedekte 's morgens gezicht, hals en armen met een laag van bedak en de hemel weet wat meer! Die pap, of hoe men het anders noemen wil, had tot het tweede ontbijt noodig om op te droogen, daarna verscheen zij, en zag er op een afstand vrij goed uit; wee haar echter als ze het warm kreeg, dan barstte de bedaklaag en er vormden zich in hals en schouders kleine gootjes, die misschien wel aan de uitwaseming, maar minder aan de schoonheid bevorderlijk waren.[100]

Net als in de verhalen over de zeilreis om Kaap de Goede Hoop komt uit de teksten over de reis per mailboot door het Suezkanaal naar voren dat donkere Indo-Europese vrouwen weliswaar witte idealen koesteren, maar er op beslissende momenten niet in slagen om op 'beschaafde' wijze rationele afwegingen te maken. Ze laten zich dan steeds leiden door 'oosterse' instincten. Het gebrek aan beheersing, en het teveel aan instinct en tekort aan ratio uiten zich – net als in de verhalen over de zeilreis om Kaap de Goede Hoop – in jaloezie, *tinka's* en de obsessie met eten. Vooral in *De koloniaal en zijn overste* zijn daarvan voorbeelden te over te vinden.[101]

In deze roman keert de Indo-Europese mevrouw Krobs met haar echtgenoot en zeven kinderen naar hun geliefde 'Negri Djawa' (Java) terug. De auctoriale verteller merkt daarbij veelbetekenend op: 'iets wat voor al de betrokken personen een groot geluk mocht genoemd worden.' De Indische familie Krobs past niet in Europa. Op Gibraltar spoedt de familie zich met de hele kinderschare en de beide baboes naar een bakkerswinkel om daar voorlopig niet uit te voorschijn te komen. Volgens de auctoriale verteller is elke Indo-Europese vrouw een hartstochtelijke liefhebster van *kwé-kwé* (koekjes) en vormt de rijsttafel voor hen het summum van culinair genot.[102] Bij het gebruiken van de eerste rijsttafel aan boord bijvoorbeeld fluistert een Indo-Europese vrouw 'zich geheel vergetend, haar planter toe, die, evenzeer aan zich zelven ontvoerd, antwoordt: terlaloe ennak! [haast al te lekker]'.[103]

Voortdurend wordt in de verhalen – net als in het vorige hoofdstuk – het

gebrekkige Nederlands van Indo-Europese vrouwen opgevoerd. In het tweede deel van *De koloniaal en zijn overste* zegt de auctoriale verteller daarover: 'De echt Indische dame spreekt, als ze heel boos is, Maleisch, de ietwat beschaafde spreekt Hollandsch, maar hoe driftiger ze wordt, hoe meer ze de g's weglaat, totdat er op het laatst geen enkele overblijft.'[104]

Nieuw is dat uit de verhalen blijkt dat het voor de Indo-Europeanen van het grootste belang is de ongelijkheid tussen hen en de inheemsen tegenover de buitenwereld te benadrukken. In Indië is het onderscheid tussen Indo-Europeanen en inheemsen cruciaal voor hun positie in de hiërarchie van het koloniale systeem, maar als ze eenmaal in Nederland zijn, zien de mensen alhier geen verschil tussen deze Indo-Europeanen en de inheemsen. Dat blijkt bijvoorbeeld in *De koloniaal en zijn overste* als een baboe aanleiding geeft tot een als komisch ingezet voorval dat de koloniale scheidslijnen tussen Indo-Europeanen en inheemsen nog eens extra scherp trekt. Voordat Krobs met zijn Indo-Europese vrouw zijn ouders in Holland met een bezoek vereert, heeft hij een brief geschreven waarin hij zijn familie vraagt vriendelijk te zijn voor zijn vrouw en niet te laten merken dat men haar donker of Indisch vindt. Bij aankomst stuurt mevrouw Krobs twee kinderen onder begeleiding van de baboe vooruit. De moeder van Krobs ziet de baboe aan voor haar schoondochter:

> Toen Krobs eindelijk met zijn gade aankwam, was er niemand om hen te omhelzen; mama en de zusters hadden het te druk met baboe, die op de canapé zat met een warme stoof en een kopje thee, en die door mama al driemaal op den grooten mond was gekust met de woorden: 'mijn lieve dochter, mijn beste Poppie!' 'Korang atjar!' [sic, *korang adjar* betekent onbeschoft] had mevrouw Krobs woedend uitgeroepen, toen zij dat tooneel gadesloeg, 'mau kombali.' 'Mau kombali!' ['ik wil terug!'], dat had ze van het eerste tot het laatste oogenblik van haar verblijf in Holland gegild, gezucht en gesnikt.[105]

In Europa worden Indo-Europeanen door menigeen gezien als vreemde wezens. In *De koloniaal en zijn overste* dist mevrouw Vuiste, die tien jaar in Indië heeft gewoond, een anekdote op over Indo-Europese dames die in Nederland in Indische kleding de straat op gingen. Zij werden nagelopen door straatjongens. Ook zou er eens een Indische dame met haar baboes en jongens zijn opgepakt, omdat ze ervan verdacht werden tot een kermistroep te behoren, maar anderen hielden weer vol dat het aangeklede apen uit Artis waren. In dezelfde roman ontstaat er een enorme ophef als luitenant Kreisfeldt een zoon van Krobs een aap van een jongen noemt. De auctoriale verteller vindt die vergelijking treffend: 'Nu geleken de zonen uit het huwelijk van den heer Krobs gesproten, de zonen met wijd uitstaande ooren, met openhangende monden, platte neuzen en kromme knieën, zooveel op apen, dat de vader zich diep gegriefd moest gevoelen door dezen uitroep.' Moeder Krobs wordt door de vergelijking enorm boos, met als gevolg dat ze steeds slechter Nederlands gaat praten. 'Dat hij op een aap lijk, mijnheer Kreisfeldt! mijn jongen, wat zeg je op een

Een overzicht van het Suezkanaal (particuliere collectie).

aap?.... dan kon het u toch, dunkt me, niet hinderen, die levenslang, als u in den spiegel heb ekeken, een aap ezien heb.'[106] Het kan zijn dat Kreisfeldt zelf ook inderdaad op een aap lijkt, maar waarschijnlijker is het dat mevrouw Krobs hier duidt op zijn afkomst. Kreisfeldt is namelijk niet van Indo-Europese origine, maar is wel in de kolonie geboren. Al eerder was te lezen dat zijn docent in Nederland het verband legde tussen zijn afkomst en zijn gedrag door hem een 'ondeugende oostersche aap' te noemen.[107] Deze vergelijkingen met dieren zijn in een koloniaal discours nooit onschuldig zo blijkt uit postkoloniale analyses, maar vormen vaste patronen van *othering* waarmee een verschil in beschaving gerepresenteerd en geconstrueerd wordt.[108]

Inheemsen: cosmetische koloniale kritiek

In deze paragraaf worden de representaties van inheemse mannen én vrouwen geanalyseerd. De reden daarvan is dat inheemse mannelijke personages in de romans uit deze periode te sporadisch voorkomen om deze afzonderlijk onder de loep te nemen. In de meeste onderzochte romans komen er nauwelijks inheemsen voor, en als er al over hen verteld wordt, dan gebeurt dat slechts zijdelings.[109]

Zo worden in *Voor drie jaren naar de Oost* twee Javaanse bedienden

opgevoerd: baboe Sima en de *djongos* (bediende) Sarpan. Sima is als kind haar meesteres, de Indo-Europese Marianne van Vorden, naar Holland gevolgd en keert nu als een vijftienjarige vroegrijpe vrouw in het kielzog van Marianne terug naar Indië. De inheemse Sima staat in de roman ver af van westerlingen. In het boek wordt over haar geschreven dat zij weliswaar Nederlands spreekt en beslist niet dom is, maar dat ze nooit in Europa heeft kunnen aarden. Ze is volgens de auctoriale verteller in de wolken omdat ze in Indië haar kampong en 'haar speelgenooten' terug zal zien, en omdat ze het ongure Hollandse klimaat de rug heeft kunnen toekeren. Zodra het schip in zonnige streken aankomt, doet zij de knellende schoenen uit om op blote voeten te kunnen lopen en verwisselt de strakke Europese kleding voor een *sarong* en *kabaja*. Zij voelt zich eindelijk weer *senang* (prettig).[110]

Marianne behandelt Sima als een kind. Ze probeert haar op te voeden, van moslima tot christen te bekeren en haar leven te sturen. Dat blijkt eens temeer als Marianne erachter komt dat Sima en Sarpan aan boord verliefd worden. Sima wordt dan wel door Marianne als kind gezien, maar uit de roman blijkt dat zij in werkelijkheid al een vrouw is. Als Elmering aan Marianne te kennen geeft dat zijn 'jongen' Sarpan en Sima met elkaar verkeren, schrikt de Indo-Europese Marianne hevig.

> 'Maar dat mag niet, [...] Sarpan is nog een knaap, zonder geld, zonder broodwinning.'
> 'Ja, zij vragen nogal naar broodwinning! Vraagt de duif of de doffer een positie heeft?'
> ''t Zijn geen beesten', voegde Marianne den heer Elmering, eenigszins spijtig, toe.
> 'Neen, zeker niet. 't Zijn maar menschen. U moet een beetje toegevend zijn', antwoordde Elmering lachend, terwijl hij opstond, om met dominé Van Kampen, die hem wenkte, zijn partij schaak te gaan spelen.[111]

In deze roman wordt gesuggereerd dat donkergetinte Indo-Europeanen niet veel van de inheemsen begrijpen. Marianne is daarvan een goed voorbeeld. Zij bemoedert haar baboe als een kind en behandelt het meisje als haar eigendom. Als Sima later aan Marianne vertelt met Sarpan te willen trouwen – Sima prijst hem aan door te zeggen dat hij niet zo donker is als de meeste Javanen! –, verwijt de bazin haar baboe haar in de steek te willen laten. Marianne verbiedt haar vervolgens met Sarpan 's avonds op het dek te gaan zitten, anders zal zij Sima in Batavia met dezelfde mailboot terug naar haar ouders in Soerabaja sturen. Ook verbiedt ze Sima om in Batavia met Sarpan te trouwen, zelfs al zouden Sima's ouders het huwelijk goedkeuren. De reactie van Sima is veelzeggend: 'Niet boos zijn, nonna', vleide Sima, 'Sima is al te dom. Sima zal niet weggaan.'[112] Hierop gebiedt Marianne Sima de knoopjes van haar *kabaja* te verzetten, zodat haar decolleté voortaan verborgen blijft. Sima geeft de liefde voor Sarpan echter niet op.

De auctoriale verteller stelt in *Voor drie jaren naar de Oost* met de voortdurende betutteling van Sima door Marianne van Vorden de bekrompen koloniale houding van de 'donkere' Indo-Europeaan aan de kaak. Dat deze betutteling überhaupt mogelijk is, geeft de ondergeschikte positie van de inheemsen weer. Marianne probeert de verschillen tussen haar en haar inheemse baboe te vergroten door nadrukkelijk de baas over haar baboe te spelen en haar als kind te beschouwen. Tegelijkertijd laat zij daarmee haar eigen onzekerheid zien. Juist uit het feit dat Marianne de kloof tussen haar en haar bediende probeert te vergroten, blijkt dat in het koloniale discours dat uit deze roman – maar bijvoorbeeld ook uit *De koloniaal en zijn overste* zoals hierboven viel te lezen – spreekt, het verschil tussen Indo-Europeanen en inheemsen helemaal niet zo groot was.

De uitbeelding van inheemsen krijgt in *Voor drie jaren naar de Oost* nog een nieuwe dimensie. De gezaghebbende Elmering schetst een bepaald niet rooskleurig beeld van de verhoudingen tussen de kolonisatoren en de gekoloniseerden. Inheemsen vertrouwen volgens hem de witte mensen niet. En zij vinden de witte huidskleur van de westerlingen lelijk en ziekelijk.[113] Zoals vaker is aangetoond, zijn opleiding en opvoeding manieren om mensen op een hoger beschavingspeil te brengen. Bij Europeanen en Indo-Europeanen werkt dat vaak goed, zo blijkt uit de geanalyseerde fictie, bij inheemsen is dat anders.[114] Elmering geeft aan dat Sima niet van de opvoedings- en bekeringsplannen van Marianne gediend is. Tegen Marianne zegt hij dat inheemsen andere inheemsen eerder geloven dan Europeanen, en dat zij westerlingen niet vertrouwen. Vol ironie vraagt de officier Aersens zich hardop af hoe dit nu toch mogelijk is.[115] De Javaan kan volgens Elmering echter wel degelijk opgevoed worden, mits de inheemse aard niet uit het oog verloren wordt. Elmering vertegenwoordigt daarmee in essentie een ethisch standpunt: ook Javanen verdienen een westerse opvoeding, als maar niet uit het oog verloren wordt dat zij Javanen zijn en blijven, en geen Europeanen kunnen worden.

In meerdere romans wordt een lans gebroken voor een betere behandeling van de inheemsen. Dat is niet alleen het geval in *Voor drie jaren naar de Oost*, maar ook in *Het mooiste meisje aan boord*, *Naar Atjeh en terug* en *De koloniaal en zijn overste*. In de laatste roman gebeurt dat zeer nadrukkelijk. Er vindt een vele pagina's lange discussie tussen de Indo-Europese Trudy Helmberg en de witte Clara van Berkesteyn plaats over de omgang met etniciteit in Indië. In feite gaat hun tweegesprek daarmee over het koloniale systeem. Trudy werpt de jongere Clara voor de voeten dat ze tijdens haar periode in Indië had moeten inzien dat 'al wat inlander, al wat halfbloed is, den blanke haten moet'.[116] Ze vraagt zich in gemoede af of Clara dat in al die jaren die ze in Indië heeft doorbracht, niet gehoord of opgemerkt heeft. Trudy geeft zelf het antwoord:

> 'Ik weet dat uw hart u soms moet gezegd hebben, hoe de Javaan, dien gij bevelen gaaft, eigenlijk niet geboren is om u te dienen, maar om te heerschen, zelf te bevelen in zijn eigen heerlijk land! – Ik weet beter! Als ge de arme, afgetobde

> koelies zaagt voortdrijven naar hun werk, – naar het werk ten voordeele van den blanke, – dan hebt ge in hun oog die stille, onderdrukte smart gelezen, die iedere Europeaan een blos naar de wangen moest jagen....'[117]

Clara geeft toe dat er iets 'aandoenlijks', iets 'treffends' is in de onderwerping van de inheemsen en dat dit Europeanen het gevoel geeft dat ze 'dwingelanden' zijn. Aan de andere kant heeft 'de Javaan' volgens haar juist veel aan de kolonisatoren te danken. Volgens Clara hebben de Europeanen de Javaan 'de genietingen der beschaving gebracht'. En hebben zij 'hem niet vrijgemaakt van de onderdrukking der inlandsche vorsten?' Sommige mensen mogen dan wel vinden dat de Javaan 'daardoor de tevredenheid met het eenvoudige, het verlangen naar vroeger onbekende weelde' ontnomen is en dat het beter is 'tot het uiterste te worden getergd door iemand van zijn eigen stam, dan geregeerd door een vreemdeling', maar daarin hebben ze volgens Clara ongelijk. Clara vindt dat er geen rekening gehouden moet worden met 'de domme wenschen van een half ontwikkelde natie'. De Javaan heeft aan het koloniale bestuur veel te danken, zo vindt Clara: 'zonder onze tusschenkomst zouden hier nog steeds de rijstvelden onbewerkt blijven, nog steeds hongersnood en pest heerschen.' Dat zij daarvoor betalen met hun vrijheid, acht zij een prijs die beslist niet te hoog is. De 'kleurlingen, en onder hen vooral de vrouwen, trekken voordeel te over van den Europeaan.' Dat is volgens haar goed te zien aan de 'prachtige huwelijken' die 'half beschaafde nonna's somtijds doen met Hollandsche heeren!'[118]

Trudy Helmberg neemt het vervolgens op voor de inheemse meisjes. Deze zouden in zo'n huwelijk juist diep ongelukkig worden, omdat ze dan in een positie terechtkomen 'waarvoor ze door opvoeding en beschaving begrijpen niet berekend te zijn, en die hen dwingt allerlei dingen te doen, strijdig met hun half wilde natuur.' De Indo-Europese Trudy verlegt de discussie vervolgens naar het concubinaat en geeft aan dat het lot van de njai op de keper beschouwd schrijnend is, omdat niet vergeten mag worden dat deze inheemse concubines 'die haar eerste jeugd, haar schoonheid en menigwerf haar liefde aan den Europeaan schenken, met wie ze jaren samenwonen, die haar een plaats geven in hun huis, in hun hart, bijna gelijk staande met die eener echtgenoote, wier kinderen hem vader noemen', door diezelfde Europeaan zomaar verstoten en teruggestuurd naar de kampong kunnen worden.[119] Zij opent met deze opmerking de ogen van Clara van Berkesteyn, die eigenlijk vooral terugverlangt naar het idyllische Indië, voor de navrante wijze waarop raciale verschillen het kolonialisme kleuren. De Indo-Europese Trudy Helmberg maakt huidskleur tot het centrale punt van haar misnoegen. Haar felheid komt voort uit het feit dat zij, een kleurlinge, zwanger door haar geliefde in de steek is gelaten ten faveure van een witte vrouw van adel.

In deze tweespraak wordt de ongelijke positie van de inheemsen ten opzichte van de witte mensen benadrukt. Handelen uit beschaving wordt als belangrijkste argument ingezet tegen de onjuiste behandeling van de gekleurde medemens. Als half-Javaanse staat Trudy Helmberg dicht bij de inheemse

mens en lijkt ze zijn gevoelens ten opzichte van de koloniale overheerser goed te kunnen begrijpen en verwoorden. Zij verwijt haar witte gesprekspartner dat deze ziende blind is geweest voor het onrecht en beter had moeten weten. Maar het einde van het betoog van Trudy Helmberg is veelzeggend. Zij werkt naar een punt toe dat niet gespeend is van eigenbelang: haar en haar zoon zijn onrecht aangedaan door de vader van Clara van Berkesteyn. Op het moment dat deze Julio heeft geëcht, lijkt het pleidooi tegen de onrechtvaardige behandeling van gekleurde mensen minder urgent.

Tegelijkertijd valt op dat de auteur zelf vastzit in het koloniale discours: er wordt in *De koloniaal en zijn overste* weliswaar een pleidooi voor emancipatie van inheemsen gehouden, maar dit werkt in het romanverhaal zélf niet door. Er treedt geen enkele inheemse op de voorgrond en er wordt geen enkel inheems personage uitgediept: inheemsen blijven figuranten. In *De koloniaal en zijn overste* is de rol die voor de mannelijke Javaan aan boord is weggelegd, slechts die van bediende. Inheemse vrouwen zijn als baboes bezig de kinderen rustig te houden, brengen gebak en verzorgen hun meesters. Clara's baboe wordt door de verteller neergezet als een 'zwarte meid', die tijdens een zware storm huiverend voor de hut van haar 'meesteres' zit neergehurkt.[120] Inheemse vrouwen zijn ondergeschikt en nemen in *De koloniaal en zijn overste* een bescheiden plaats in.

In vergelijking met de romans over de zeilvaart waait er in de fictie over de reis per stoomschip soms zachtjes een andere wind. Waar er uit de eerste groep romans een duidelijk dedain ten opzichte van inheemsen spreekt, klinkt er in sommige Suezromans een ander, kritisch geluid.[121] Ook hier worden inheemsen nog steeds vaak geschetst als primitief en minderwaardig, maar in *De koloniaal en zijn overste*, *Het mooiste meisje aan boord* en *Naar Atjeh en terug* neemt de verteller het tot op zekere hoogte op voor de inheemsen. Dit gebeurt wel op koloniaal-bevoogdende wijze. De kritiek betreft namelijk niet hun plaats in de koloniale hiërarchie, maar veelal de slechte behandeling door Europeanen in het algemeen en Indo-Europeanen in het bijzonder. Zo'n slechte behandeling wordt nadrukkelijk afgekeurd. Daarmee is de kritiek op het koloniale systeem meer cosmetisch dan inhoudelijk van aard. De afstand tussen Europeanen en inheemsen wordt namelijk niet kleiner, maar blijft groot.

Dat blijkt ook als in *Plicht* het schip Javaanse Mekkagangers moet ophalen in Djeddah: 'en deze ontzagen zich niet, de *Amsterdam*, met hare geheel blanke bemanning, meer dan een etmaal te laten stationeeren vóór zij alle aan boord waren.' Volgens de verteller morren de passagiers niet ten onrechte, omdat zij moeten wachten op wat volgens de administrateur 'smerige kerels' zijn – een bewering die in de roman niet wordt tegengesproken –, terwijl in Amsterdam, Marseille of Batavia onverbiddelijk op tijd wordt vertrokken, ook als een passagier nog niet aanwezig is.[122] Maar de scheepvaartmaatschappij verdient te goed aan het vervoer van de Javaanse hadji's om deze mensen niet aan boord te nemen.

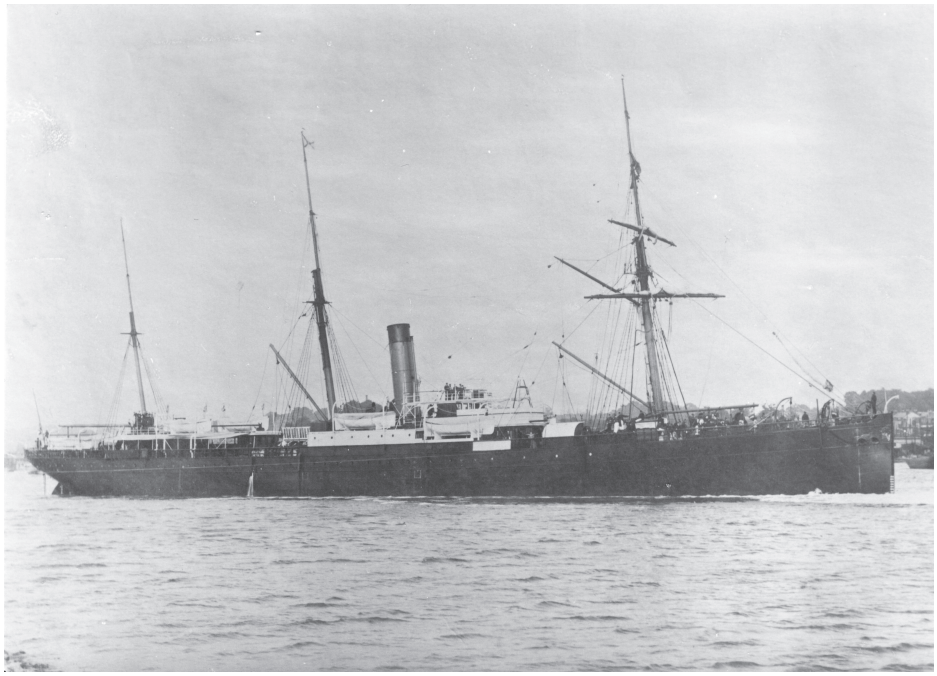
Ook vertegenwoordigers van andere etniciteiten worden in de verhalen opgevoerd. Steeds weer worden verschillen tussen Europeanen en niet-Europeanen uitgedrukt in binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotyperingen, die duidelijk moeten maken dat het witte 'ras' superieur is aan alle andere. Op een schip dat tussen Azië en Europa pendelt, zijn vele etniciteiten aanwezig, zo blijkt onder andere uit een brief van Nelly van Vloten in *Vrouwen lief en leed onder de tropen*:

> 'O! u weet niet, welk eene vreemde verzameling van menschen men op zulk een mailboot aantreft; alle natiën der wereld zijn bijna vertegenwoordigd. Behalve Franschen, Engelschen, Hollanders, Duitschers (die zich voor Zwitsers uitgeven) hebben we nog eenige Russische theehandelaars aan boord, verder een drietal Chineezen, waarvan er een, die zeker al over de vijftig is, met een zeventienjarig Fransch meisje reist. Het schijnt een echt burgerkind te wezen, dat gemak en weelde aan de zijde van een rijken Mongool verkoos boven hard werken en armoede in haar eigen land. Dan hebben we nog een neger aan boord, maar geen slaaf of zoo iets, neen – een heer, die uitstekend Fransch spreekt en zeer welopgevoed schijnt. Het is alleen jammer dat hij zoo zwart ziet, dat geeft hem zoo iets griezeligs en, sedert ik hem gezien heb, begrijp ik Desdemona's liefde voor den Moor nog minder dan ooit.'[123]

Opvallend is hoe er in het bovenstaande citaat verteld wordt over het zeventienjarige Franse meisje dat het met een veel oudere Chinees houdt. De vertelster neemt een ambigue positie in: ze lijkt de relatie af te keuren vanwege het grote leeftijdsverschil, maar tegelijkertijd maakt ze duidelijk dat ze de keuze van het Franse meisje begrijpt door aan te geven dat dit burgerkind als enig alternatief een bestaan in armoede heeft. Huidskleur is een belangrijk onderscheidingsmiddel in het koloniale discours, zo kan ook uit de uitbeelding van de Afrikaan uit het bovenstaande citaat opgemaakt worden. De Afrikaan aan boord mag dan 'geen slaaf of zoo iets' zijn, maar een welopgevoede heer die de taal van de beschaving spreekt, maar hij blijft zwart en zelfs 'griezelig' zwart. Het feit dat zijn huid donker is, weegt kennelijk zwaarder in de beoordeling van de zwarte man dan zijn beschaafde uiterlijk en gedrag.

5 Conclusie

Wat betreft de representatie en constructie van de koloniale identiteit zijn er in dit hoofdstuk veel overeenkomsten te vinden met het eerste hoofdstuk. Dat is niet vreemd, aangezien de onderzochte perioden elkaar voor een belangrijk deel overlappen. Toch zijn er ook verschillen waar te nemen tussen beide groepen romans. De verklaring van een aantal daarvan kan niet alleen maar zijn dat sommige verhalen over de zeiltocht rond de Kaap gesitueerd zijn vóór 1870. Immers, slechts twee van de tien teksten zijn geschreven vóór dat jaar. In de overige acht boeken zal voornamelijk het koloniale discours aanwezig

ss Conrad – 1873 (Stichting Marhisdata).

zijn van de latere jaren waarin ze gepubliceerd zijn.

Uit de analyse van de onderlinge verhoudingen in de veranderde *contact zone* aan boord van de Suezschepen blijkt dat er vijf verschillen op te merken zijn ten opzichte van de representaties in het vorige hoofdstuk. De *contact zone* mag er dan anders uitzien, de representatie en de constructie van de koloniale identiteit werken nog steeds via patronen waarin binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotyperingen centraal staan.

Het eerste verschil ten opzichte van het vorige hoofdstuk betreft het soort personage dat de overtocht maakt. In de teksten over de Suezvaart lijken de passagiers er meer 'moderne' ideeën op na te houden dan de passagiers die met de zeilschepen gaan, ook wanneer het Suezkanaal al geopend is. Een goede indicatie daarvoor vormt de representatie van enkele passagiers uit *Onder zeil* uit het vorige hoofdstuk. Zij geven de voorkeur aan de reis om de Kaap, omdat daarop alles nog net zo is als vroeger. Hiermee worden zij neergezet als vertegenwoordigers van een type mensen dat afkerig is van vernieuwing. In de verhalen over de overtocht per Suezschip staan personages meer open voor verandering. Zo wijzen de pleidooien voor opvoeding en betere behandeling van de inheemsen in twee boeken vooruit naar de ethische politiek die rond de eeuwwisseling officieel beleid zou worden. Bovendien komen er nauwelijks nog verindischte Europeanen voor in de verhalen over de stoomschepen. Ook dat wijst erop dat deze passagiers een sterkere oriëntatie op Europa hebben dan die in

de boeken over de zeilvaart om de Kaap. Moderne vervoersmiddelen zoals het stoomschip lijken reizigers aan te trekken die ook 'moderner' denken.[124]

Het tweede verschil is van geografische aard. De evenaar als omslagpunt tussen het Westen en het Oosten is vervangen door het Suezkanaal, dat als zone van transitie dient. Daar vindt ook de *rite de passage* van de baren plaats. Wie als nieuweling bij Port Said – de poort naar het Oosten – het Suezkanaal inging, kwam daar ter hoogte van Aden als koloniaal in spe uit, zoals A. Alberts in zijn *Per mailboot naar de Oost* schrijft.[125] Voor een succesvol bestaan in de kolonie is, zoals vaak in de verhalen is geconstateerd, een verandering in identiteit nodig. De fictie over de overtocht per stoomboot leert dat dit proces in het Suezkanaal begint. Tijdens het doorvaren hiervan ondergaan de opvarenden een verandering van identiteit. Dan vindt er een omslag plaats van gewoonten en nemen de opvarenden een andere houding aan. Zo vormen het serveren van de eerste rijsttafel in het Suezkanaal en het aantrekken van Indische kleding door oudgasten momenten die de introductie in het koloniale leven markeren. Een baar die het Suezkanaal uitvaart, wordt een Indischgast, een koloniaal. Voor hem is de doorgang van het Suezkanaal een initiatierite. Maar de aanpassing aan de meer koloniale omstandigheden ten zuiden van Suez verloopt voor hem wel vaak moeizaam. Omgekeerd moeten Indischgasten zich op de reis naar Europa meer westers gaan gedragen. Zij voelen zich ten noorden van Suez niet langer senang; daarvoor zijn ze te zeer aangeraakt door de tropen. Vindt de eerste fysieke confrontatie met het Oosten in de romans over de zeilreis pas in Indië zelf plaats, in de romans over de Suezvaart gebeurt dat dus al in Port Said. Ceylon, waar de schepen doorgaans aanleggen, wordt als een voorpost van Indië gerepresenteerd.

Het derde verschil betreft de positie van adel en patriciaat aan boord. Ten opzichte van de representaties uit het vorige hoofdstuk is de rol van de adel als vanzelfsprekende vertegenwoordiger van de beschaving kleiner geworden. Om als vertegenwoordiger van de superieur geachte westerse beschaving te kunnen gelden, en daarmee als de ideale koloniaal, volstaat het te leven volgens de lessen van een Europese opvoeding en scholing. Ook in dit opzicht spreken er iets 'modernere' ideeën uit de Suezverhalen. Burgers kunnen op hetzelfde niveau komen te staan en een vergelijkbare status krijgen als de adel in de verhalen over de zeilreis. Dat heeft een egaliserende invloed op de koloniale samenleving. Een Europese opvoeding en opleiding leiden dus tot aanzien en statusverhoging in de koloniale maatschappij. Daarom worden in de verhalen veel kinderen van Europeanen en Indo-Europeanen naar Europa gestuurd.

Het vierde verschil betreft de representatie van (het belang van) coterieën aan boord, iets dat nieuw is ten opzichte van het vorige hoofdstuk. De vorming van deze coterieën, waarin mensen van eenzelfde niveau elkaar ontmoeten, lijkt een poging te zijn om de westerse beschaving te beschermen tegen de invloed van Europeanen die niet de juiste beschaafde houding en mentaliteit vertonen. Op weg naar Europa worden zij vanwege hun onbeschaafde gedrag

buitengesloten, maar op reis naar Azië hebben Europeanen andere belangen. Na het Suezkanaal bevinden de passagiers zich in een koloniale wereld waarin de leden van de westerse elite elkaar te zeer nodig hebben om het zich te kunnen veroorloven andere witte mensen of Indo-Europeanen buiten te sluiten, zo wijst de analyse van de fictie uit.

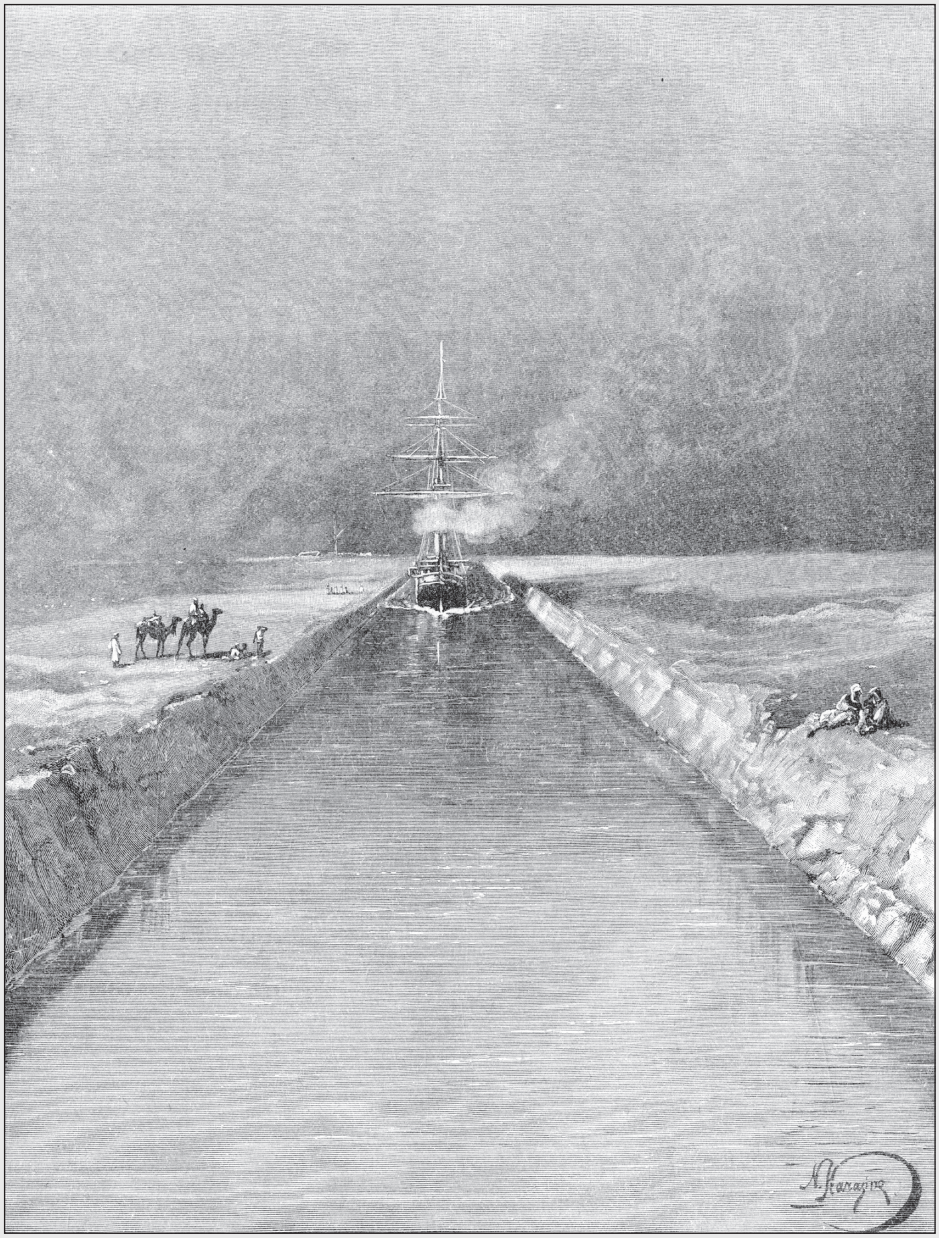
De vijfde verandering is dat in de verhalen over de Suezreis Indo-Europeanen vaker en nadrukkelijker een rol spelen. De verhalen over de overtocht tot 1895, zowel die over de reis per zeilschip als die over de reis per Suezschip, laten zien dat huidskleur – en daarmee de invloed van ras – de meest bepalende factor is in de representaties van Indo-Europeanen. Aan de huidskleur van de personages valt de mate van de werking van 'oosterse' invloeden af te lezen.[126] Lichtgetinte Indo-Europeanen die een goede opleiding en opvoeding hebben genoten en dus uit een hogere klasse komen, worden onder bepaalde voorwaarden toegelaten tot de kringen van de koloniale elite. Zij vertegenwoordigen in de onderzochte romans echter een minderheid.[127]

Net als in het vorige hoofdstuk komt er in de verhalen over de reis per stoomschip door het Suezkanaal geen enkele donkergetinte Indo-Europeaan voor die zich via een goede opleiding en opvoeding een zodanig niveau van beschaving heeft verworven dat deze opgenomen wordt in de hogere echelons van de koloniale samenleving. Deze donkere Indo-Europeanen tonen in hun gedrag en houding, zoals in de verhalen is gezien, een gebrek aan beschaving. Daarin schuilt ook hun tragiek. Net als lichtgetinte Indo-Europeanen zoeken zij aansluiting bij de witte koloniale elite, maar zij worden niet geaccepteerd. In Europa weet men hen zelfs niet te onderscheiden van inheemsen; een verschil dat voor hen in het koloniale systeem wezenlijk is. In de kolonie en aan boord doen donkere Indo-Europeanen er alles aan om zich af te zetten tegen de inheemse bevolking, om het onderscheid te benadrukken.

Nog een opvallend verschil is dat er in drie van de geanalyseerde werken nadrukkelijk kritiek wordt geuit op de wijze waarop Europeanen en Indo-Europeanen met inheemsen omgaan. Het koloniale systeem op zich wordt daarbij niet aangevallen, maar wel de uitvoering ervan. Inheemsen verdienen een betere behandeling dan die ze doorgaans krijgen. In deze kritiek op de omgang van westerlingen met de inheemsen lijkt een voorzichtig ethisch geluid door te klinken. Dat lijkt eens te meer het geval te zijn aangezien opvoeding en opleiding in de verhalen worden gepresenteerd als middelen om de inheemsen op een hoger beschavingspeil te krijgen, waarbij wordt benadrukt dat daarbij de specifiek inheemse aard niet uit het oog verloren mag worden.

EXCURS I

Bij de representatie van de Indo-Europeanen in dit tweede hoofdstuk wordt iets langer stilgestaan, omdat er door analyse hiervan een bijdrage geleverd kan worden aan het wetenschappelijke debat. Cultuurwetenschappers zijn het er namelijk niet over eens of huidskleur doorslaggevend is geweest voor de

Het Suezkanaal – 1894 (particuliere collectie).

maatschappelijke positie van Indo-Europeanen in de koloniale samenleving. Volgens Bosma en Raben in *De oude Indische wereld 1500-1920* moet de historicus voorzichtig zijn met het verklaren van de Indische samenleving uitsluitend op grond van een koloniale racistische cultuur. Klasse is volgens hen ten aanzien van Indo-Europeanen een minstens zo belangrijke factor bij het bepalen van de sociale verhoudingen in de Nederlandse koloniale maatschappij. Zij benadrukken dat de Indische maatschappij geen eenduidige raciale hiërarchie kende met *totoks* aan het hoofd, inheemsen onderaan en Indo-Europeanen ergens tussenin. Dat beeld zou vooral een kwestie van koloniale retoriek zijn.[128] David Cannadine schrijft in *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire* uit 2001 dat klasse, rang en status in het Britse Imperium zelfs belangrijker waren dan ras.[129]

Een ander geluid komt van Liesbeth Rosen Jacobson. In *'The Eurasian Question'* vergelijkt zij de positie van mensen met een gemengde afkomst in Brits-Indië, Nederlands-Indië en Frans Indochina. Zij laat zien dat in het Britse imperialistische denken al vanaf 1820 mensen van gemengde origine als ongewenste elementen werden gezien. In Nederlands-Indië was dat in de negentiende eeuw nog niet het geval en in Frankrijk zelfs pas vanaf 1920.[130]

Hoe dan ook bevestigen de verhalen over de overtocht dat er in de Nederlandse koloniale samenleving uit de tweede helft van de negentiende eeuw tot 1895 sprake was van een *shade bar*, waarin geleidelijke overgangen te zien waren die verliepen via lichtgeacculturee rde Europeanen, verindischte Europeanen, lichtgetinte Indo-Europeanen, donkergetinte Indo-Europeanen naar inheemsen. Er was dus tot 1895 in het koloniale discours dat uit de verhalen over de overtocht opstijgt, geen sprake van een *colour line*, een harde raciale grens tussen enerzijds Europeanen en anderzijds Indo-Europeanen en inheemsen.[131] Niet alle Indo-Europeanen werden door hun gemengde afkomst als ongewenste elementen gezien. Voor 1895 vloeiden de grenzen tussen de bevolkingsgroepen in elkaar over.

ECXURS II

Aangaande de representatie van inheemsen valt er een belangrijk verschil te constateren tussen de Angelsaksische literatuur en de Nederlandse verhalen over de overtocht. In de Engelstalige literatuur schrijven namelijk ook de gekoloniseerden zelf over de reis, terwijl deze literatuur in het Nederlands ontbreekt. Boehmer heeft het hoofdstuk in *Indian Arrivals* dat over de doortocht van het Suezkanaal gaat, niet voor niets 'Passages to England: Suez, the Indian Pathway' genoemd. Hierin schetst Boehmer hoe ook de identiteit van Indiërs verandert door de vaart door het Suezkanaal. Opmerkelijk genoeg beschrijven vertegenwoordigers van de Britse imperiale onderdanen de passage net zoals de Britten zelf. Voor de Indiase elite is de reis door het Suezkanaal een tocht

Leden van de inheemse elite aan boord van een stoomschip in Europa – 1910 (KITLV).

naar het continent van de Verlichting, naar het onderwijs en de 'moderne' beschaving van de westerse wereld. Daarbij komt dat zij tijdens de reis kennis van de kolonisatoren kunnen vergaren, die via 'subtle processes of cultural osmosis' wordt overgedragen.[132] Het schip is voor sommige Indiërs een varende leerschool, waar ze bovendien een goede beheersing van het Engels opdoen.

Echter, voor de meeste 'gewone' Indiërs is het Suezkanaal simpelweg de 'gateway' naar de metropool Londen en daarmee naar een nieuwe wereld. Zij zijn zich ervan bewust dat er voor hen een nieuw leven begint. Ze komen in een andere wereld terecht, waardoor ze een meer kosmopolitische identiteit ontwikkelen.[133]

Dergelijke door inheemsen geschreven teksten ontbreken in de Nederlandstalige literatuur, omdat de voertaal in de kolonie niet de moedertaal van de kolonisator was, maar het Maleis. De inheemse elite, die toch ook aan boord van de mailboten meevoer, wordt in de Nederlandse verhalen over de overtocht niet eenmaal genoemd.[134] Ook in de hiernavolgende hoofdstukken ontbreken representaties van vooraanstaande inheemsen, die wel degelijk aan boord van de schepen meevoeren.[135] Deze afwezigheid van de inheemse elite in de fictie over de reis tussen Nederland en Indië is een gevolg van het volstrekt witte perspectief vanwaaruit de verhalen verteld worden. De inheemse elite wordt niet beschreven en daardoor gemarginaliseerd.

3 Het passagiersschip (1895-1925)

1. Inleiding

Een mailboot is 'een microscopisch nietig eilandje in den grooten oceaan', zo staat er in *Een Indisch binnenhuisje* van Henri van Wermeskerken uit 1924 te lezen.[1] Vanaf 1895 was er op dat 'eilandje' ten opzichte van de reizen tussen Nederland en Indië uit het laatste kwart van de negentiende eeuw wel het nodige veranderd. Aan het begin van de twintigste eeuw was er namelijk sprake van een modernisering van de kolonie, die het leven aan boord en in Indië ingrijpend wijzigde. Deze modernisering hield niet slechts een vooruitgang in technologisch opzicht in, maar ook twee tendensen die de maatschappelijke verhoudingen in de kolonie veranderden: europeanisering of verwestersing, en emancipatie. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke invloed deze tendensen hadden op de representatie en constructie van de koloniale identiteit in fictie over de overtocht tussen Nederland en Indië uit de periode 1895-1925.

Onder de schrijvers van de verhalen uit het corpus bevindt zich met Marcellus Emants een grote naam uit de Nederlandse literatuur. Zijn novelle *Op zee* bevat autobiografische elementen – zo reisde Emants ooit zelf per schip naar Zuidoost Azië – maar geldt niet als een van zijn belangrijkste werken.[2] Ook Carry van Bruggen is een bekende literator. Haar korte verhaal 'Uitersten' behoort tot het corpus van geanalyseerde teksten. Henri Borel geniet eveneens bekendheid in de Nederlandse letterkunde, al is dat vooral vanwege zijn vriendschappen met Louis Couperus en Frederik van Eeden en niet zozeer vanwege het fictionele werk dat hij schreef. In dit hoofdstuk zijn M.Th.H. Perelaer en Thérèse Hoven 'oude bekenden': ze waren al met werken in de vorige hoofdstukken vertegenwoordigd. Verder bevat ook het corpus uit dit hoofdstuk obscure teksten die geschreven zijn door auteurs die nog slechts in kringen van Indische letterkundigen enige naam en faam genieten, en soms zelfs dat niet eens. De structuur van het hoofdstuk en die van de paragrafen is dezelfde als die van de vorige hoofdstukken.

2 Historisch kader

Terug naar de twee tendensen die na 1895 het leven in de kolonie veranderden. De europeanisering van Indië was in 1869 met de opening van het Suezkanaal al begonnen, maar kwam zo'n drie decennia later in een stroomversnelling.[3] De invloed van Europa op de gang van zaken in Indië nam enorm toe. Het leven in de kolonie veranderde rond de eeuwwisseling als gevolg hiervan ingrijpend.[4] In de laatste helft van de negentiende eeuw ontstonden er in Europa

Kaarten op de Indische Oceaan – 1906 (KITLV).

emancipatiebewegingen. In Nederland kregen deze aanvankelijk vooral gestalte in de verzuiling, die in de tweede helft van de negentiende eeuw op gang kwam. Deze verzuiling kan opgevat worden als het nastreven van emancipatie van verschillende bevolkingsgroepen die in het liberaal-hervormde Nederland waren achtergesteld, zoals arbeiders, katholieken en gereformeerden. Rond 1900 ontstonden er in het Westen groeperingen die de maatschappelijke gelijkschakeling van vrouwen nastreefden.[5] Ook deze emancipatiegolf liet de kolonie niet onberoerd.

Deze twee tendensen kwamen samen in de ethische politiek. Met de introductie van de ethische politiek aan het begin van de twintigste eeuw maakte de Nederlandse regering namelijk een voorzichtig begin met de emancipatie van de inheemsen in Indië.[6] In de troonrede van 1901 sprak koningin Wilhelmina van een 'zedelijke roeping' die Nederland had ten opzichte van de kolonie.[7] Nederland had als 'voogd' van Indië de plicht het lot van de inheemse bevolking in de kolonie op economisch, onderwijskundig, bestuurlijk en staatkundig gebied te verbeteren, een missie die volgens sommigen al door Multatuli was verwoord in *Max Havelaar* (1860) of zelfs nog eerder.[8] Na de koloniale veroveringscampagnes volgde de ethische beschavingsmissie. Het koloniale rijk moest naar 'moderne' Europese normen en waarden heringericht worden, desnoods met dwang. De ethische politiek werd ingezet als een beschavingsoffensief.

Daarmee zette de Nederlandse regering officieel een ander beleid in ten aanzien van Indië. De Nederlanders en de inheemsen zouden in de toekomst met elkaar samenwerken in plaats van dat de Europeanen de inheemsen uitbuitten. Het beleid was 'gericht op het onder reëel gezag brengen van de gehele Indonesische archipel èn op de ontwikkeling van land en volk in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model.'[9] In het koloniale discours van de eerste decennia van de twintigste eeuw werd de inheemse cultuur in enige mate geïdealiseerd. De inheemse samenleving vormde een paradijselijke wereld waarin de inheemsen in harmonie met elkaar en met de natuur leefden.[10] In die zin zou deze als voorbeeld kunnen dienen voor het doorgeëvolueerde, materialistische en onnatuurlijke Westen. 'Oosterse' traditionele staatkundige instellingen, die stonden voor de 'oosterse ziel', moesten worden gehandhaafd, terwijl het koloniale bestuur de 'westerse geest' vertegenwoordigde waarvan de aanwezigheid noodzakelijk was om de inheemse bevolking op te voeden.[11]

Het 'opheffen' naar een hoger beschavingspeil van de inheemsen stond hoog op het programma en moest verlopen via de uitbreiding van onderwijs (vooral voor de inheemse elite), gezondheidszorg, landbouwvoorlichting en infrastructuur. De ethische politiek was een soort ontwikkelingshulp die het welzijn en de welvaart van de inheemsen zou moeten verbeteren.

Het idee was dat de inheemsen zich zouden 'associëren' met Nederland. Onderwijs aan de inheemse elite was in eerste instantie daartoe het geëigende middel, al was er ook sprake van de oprichting van desascholen. Studenten uit de toplaag van de inheemse bevolking reisden naar Nederland om daar aan universiteiten te studeren.[12] De 'westerse wijsheid' moest gepaard worden aan de 'oosterse ervaring', zodat de inheemse bevolking rijp gemaakt zou worden om met behoud van eigen cultuur samen te leven met de koloniale overheerser. Mede als gevolg van het westerse onderwijs ontstonden er inheemse organisaties, zoals Boedi Oetomo en Sarekat Islam. De meeste daarvan kregen al snel een nationalistisch karakter.[13]

Au fond maakte de beschavingsmissie echter niet alleen duidelijk dat de machtsverhoudingen tussen de Europeanen en de inheemsen daarmee asymmetrischer werden, maar ook dat Europeanen superieur werden geacht en de inheemsen inferieur.[14] De Europese koloniale elite baseerde de legitimiteit van de koloniale aanwezigheid in Indië onveranderlijk op de superioriteit van de westerse beschaving. Het was dan ook zaak meer Europese invloeden in de koloniale westerse elite te laten gelden en 'oosterse' invloeden te weren. Daardoor werden de scheidslijnen tussen Oost en West scherper getrokken, ook op raciaal gebied. Mede daardoor gold het concubinaat met een inheemse vrouw vanaf 1900 meer en meer als een verderfelijk instituut.[15]

De ethische ideologie had ook grote gevolgen voor de positie van de Indo-Europeanen in de kolonie. Indo-Europeanen vormden de zichtbare resultaten van 'ongewenste' vermenging van 'rassen'.[16] In het vernieuwde koloniale

discours was er voor hen geen plaats meer. Ze vormen een levende herinnering aan het oude koloniale bestaan, waarvan in ideologisch opzicht afscheid was genomen. Door de ethische politiek raakten Indo-Europeanen tussen wal en schip, aangezien deze politiek vooral op het verheffen van inheemsen was gericht en niet op het verbeteren van de positie van Indo-Europeanen. De 'indianisatie', waardoor inheemse mensen toegang kregen tot maatschappelijke posities die tot dan toe vaak door minder gegoede Indo-Europeanen werden bekleed, ging ten koste van de status van de laatsten. Sommige Indo-Europeanen, zoals de activist, journalist en achterneef van Multatuli, E.F.E. Douwes Dekker (1879-1950), gingen politieke allianties met inheemsen aan. De meeste Indo-Europeanen probeerden juist aansluiting te vinden bij de Europese leefwereld in de kolonie.[17] In 1919 ontstond een belangenorganisatie voor Indo-Europeanen: het Indo-Europees Verbond (IEV).

De komst van meer Europese vrouwen was in sociaal en cultureel opzicht van groot belang voor de europeanisering van Indië. De vrouwen die voor een bestaan in de kolonie kozen, namen hun Europese denkbeelden en levensstijl mee, waardoor de westerse beschaving in Indië een nieuwe stimulans kreeg en de Europese koloniale toplaag verder verburgerlijkte.[18] Het aantal Europese vrouwen dat naar Indië trok, groeide.[19] Hun percentage steeg binnen de groter wordende instroom van Europeanen veel sterker dan dat van mannen. In absolute aantallen waren er rond 1900 ongeveer vijftig procent minder Europese vrouwen in Indië dan Europese mannen.[20]

Europese vrouwen die naar Indië migreerden, hoefden zich vanaf 1895 ook minder aan te passen aan het leven in de kolonie dan in de negentiende eeuw het geval was. De toenemende modernisering van de kolonie maakte het voor de westerse elite mogelijk in Indië een leven te leiden dat in vele opzichten voor Europees kon doorgaan. De toepassing van nieuwe technologieën zorgde ervoor dat de ijskast, de grammofoon en de auto hun intrede deden in Indië. De oude Indische woningen maakten plaats voor modernere huizen die werden gekenmerkt door een westerse, koloniale bouwstijl. De kolonie moest zo Europees mogelijk worden. Oude koloniale gebruiken werden ingewisseld voor moderner geachte Europese varianten. Zo werd de rijsttafel steeds verder verdrongen door de Europese keuken en wisselden vrouwen de Indische *sarong* en *kabaja* in voor modieuze Europese jurken. Het leven van de Europeanen in de kolonie werd steeds westerser.

De voorzieningen en de infrastructuur in de kolonie verbeterden. Er werden bruggen gebouwd, wegen aangelegd en de KPM onderhield goede verbindingen tussen de eilanden van de archipel en het bestuurscentrum op Java.[21] Ook de tropengeneeskunde en de land- en mijnbouwtechnologie ondergingen een grote ontwikkeling, wat in de jaren twintig leidde tot een toestroom naar de kolonie van hogeropgeleiden en academici.[22] In Indië kwam het hoger onderwijs maar langzaam op gang.[23] De in 1920 opgerichte Technische Hogeschool van Bandoeng leverde tot 1940 202 afgestudeerden af, van wie 58 inheemsen. Een

van de afgestudeerden werd later de eerste president van Indonesië: Sukarno.

Aan het begin van de twintigste eeuw was het Nederlandse gezag in het grootste deel van Indië gevestigd. Na het leger volgden de bestuursambtenaren, die de weg vrijmaakten voor particulieren en zakenlieden.[24] Ook de vraag naar westerse werknemers vanuit het Indische bedrijfsleven nam in deze periode toe. In het eerste decennium van de twintigste eeuw werden Europese werknemers in de kolonie vooral gerekruteerd uit kringen van Europese veteranen die al in de kolonie waren. Daarna steeg de toestroom van westerse werknemers die uit Europa naar Indië migreerden, snel.[25] Vanaf 1905 ontstond er een stormachtige economische expansie in de kolonie, onder meer door het exporteren van rubber (uit Deli) en olie, die Nederlands-Indië een plaats op de wereldmarkt bezorgde.[26] De westerlingen trokken in groten getale naar de buitengewesten. Met name op Sumatra was door de winning van grondstoffen als rubber, tin en olie veel geld voor Europeanen te verdienen.[27] Voorlopers van multinationals zoals Shell en Unilever vestigden zich in Indië.

Dit alles leidde tot een groter passagiersaanbod voor de rederijen, die zich specifiek op het vervoer van passagiers gingen richten. Niet langer werden mensen verscheept op zeilschepen of op veredelde vrachtschepen die ook passagiersaccommodatie hadden. De schepen werden zodanig gemoderniseerd dat zij passagiers op comfortabele wijze konden transporteren. Het passagiersschip deed zijn intrede. In navolging van buitenlandse maatschappijen gingen de Stoomvaart Maatschappij Nederland en de Rotterdamse Lloyd eveneens over tot het bouwen van mailboten die specifiek voor het verschepen van passagiers bedoeld waren.[28] De nieuwgebouwde schepen boden meer comfort en voeren sneller. Zo had elke klasse een eigen rooksalon, kwam er een aparte damessalon en een ruimer promenadedek voor de tweede klasse. Er kwamen schepen in de vaart met privébadkamers voor de duurdere hutten. In 1905 trokken de samenwerkende Nederlandse maatschappijen de kunstenaar C.A. Lion Cachet (1864-1945) en de architect W. Kromhout (1864-1940) aan om de scheepsinterieuren te verfraaien. Voor een snellere en stabielere vaart werd het machinevermogen opgevoerd en werden de schepen met dubbele schroeven uitgerust. De schepen hadden ook een vrieskamer aan boord, zodat voortaan geen levend vee als proviand meer meegenomen hoefde te worden.

In 1911 konden de grootste mailboten meer dan 200 passagiers vervoeren.[29] In de roman *De passagiers van 'De Rembrandt'* (1919) geeft een zeeofficier zijn aanstaande verloofde een rondleiding op het gelijknamige schip, dat werkelijk heeft bestaan. Wie een goed beeld van een mailboot uit die tijd wil hebben, moet die achttien bladzijden lezen waarin die rondleiding beschreven wordt. Hier wordt volstaan met de melding dat het dubbelschroefschip in de roman 270 passagiers kon vervoeren, terwijl er 130 bemanningsleden meevoeren. Er waren eerste- en tweede- en derdeklasverblijven aan boord en het promenadedek was in twee klassen verdeeld. Het schip kende elektrische verlichting en de wandversieringen waren uitgevoerd door Nederlandse schilders.

De inrichting van het schip was voornamelijk Hollands. 's Morgens konden de passagiers het ruim in om spullen uit hun kisten en koffers te halen. Er was een kapper aan boord en zelfs een donkere kamer voor (amateur)fotografen.[30]

Ondanks de Nederlandse neutraliteit had de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) grote gevolgen, ook voor de band met de kolonie. De oorlog leidde tot een belemmering voor de reguliere passagiersvaart op Indië. De vele mijnen in de Europese zeeën en de onbeperkte duikbotenoorlog die door de Duitsers in 1917 werd afgekondigd, dwongen de rederijen alternatieve routes te kiezen. Alle schepen voeren langs Noorwegen, daarna zetten sommige schepen koers naar Kaap de Goede Hoop, terwijl andere een tocht door het Panamakanaal verkozen. Het passagiersaanbod voor een overtocht steeg enorm, doordat er nog maar zelden een mailboot uitvoer en sommige passagiersschepen door de oorlogvoerende partijen geconfisqueerd of tot zinken gebracht werden. Door een gebrek aan materialen werd de bouw van schepen die op stapel stonden, ernstig vertraagd. Halverwege de oorlog werd de verbinding tussen kolonie en 'moederland' zelfs voor een tijd onderbroken.[31]

In twee van de onderzochte romans wordt weerspiegeld hoe groot de gevolgen van het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914 voor de mailvaart waren. In *De passagiers van 'De Rembrandt'* verblijven de Indische verlofgangers bij gebrek aan vervoer terug naar de kolonie noodgedwongen vijf jaar lang in Nederland. De reizigers uit *De verliefde passagier* (1920) reizen na de Eerste Wereldoorlog met de Atlantische oceaanlijner *Noordam* naar Nederland. Dat enorme passagiersschip voer gewoonlijk tussen Nederland en de Verenigde Staten, maar is nu door de regering op de Indiëvaart ingezet omdat er na de oorlog grote hoeveelheden passagiers tussen Indië en Nederland vervoerd moesten worden. In beide romans is de geallieerde militaire aanwezigheid tijdens de reis te land en ter zee zichtbaar. In gebiedsdelen die onder geallieerde controle staan, mogen de passagiers vrijwel nergens aan wal. De Engelse en Franse douane zijn ook strenger dan voorheen.

De Eerste Wereldoorlog had bovendien een negatief effect op het prestige van de Europese kolonisatoren.[32] De grote Europese landen vochten op de slagvelden op een barbaarse wijze hun geschillen uit. Dat gebeurde onder de ogen van gekoloniseerden, van wie sommigen door de koloniale machthebbers naar het front werden gestuurd. Nederland bleef neutraal en nam niet deel aan de gevechten, maar evengoed deed ook in Indië de Eerste Wereldoorlog afbreuk aan het beeld van een superieure westerse beschaving. Op Java publiceerden inheemse nationalistische kranten en tijdschriften naar aanleiding van de oorlog in Europa artikelen waarin de retorische vraag werd gesteld of deze oorlog in Europa soms een manifestatie was van de veelgeprezen christelijke beschaving. In deze stukken werd de conclusie getrokken dat het Westen daarmee elk recht had verloren om moslims en gekoloniseerden als inferieur te behandelen. Ook de Europeanen waren zich ervan bewust dat de oorlog het prestige van het Westen had geschaad. Tot een opstand van de inheemsen kwam het

Passagiers van *ss Weimar* in Port Said en een inheems meisje - 1909 (particuliere collectie).

echter niet, onder meer doordat inheemse leiders van organisaties zoals Boedi Oetomo zich achter het Nederlandse koloniale bestuur schaarden.[33]

Na de beëindiging van de Eerste Wereldoorlog was de passagiersdruk voor de Nederlandse mailboten zo groot dat veel mensen lang moesten wachten en daarom soms voor vervoer met een buitenlandse maatschappij kozen. Zelfs vrachtschepen die van een passagiersaccommodatie waren voorzien, waren steeds volgeboekt.[34] De schepen die in die tijd ondanks alles toch werden afgebouwd, konden tussen de driehonderd en vierhonderd passagiers vervoeren. De *Jan Pieterszoon Coen* had een bemanning van 216 man en bood plaats aan 419 passagiers, verdeeld over een eerste, tweede en derde klasse.[35] De mailboten gingen aan het einde van deze periode steeds meer op drijvende paleizen lijken; het waren hotels op zee.

Tot 1913 waren twee van de drie passagiers die naar Indië gingen, nieuwkomers, na de Eerste Wereldoorlog was ongeveer één op de drie passagiers een baar. Een oorzaak daarvan was dat de verlofregelingen voor ambtenaren

waren versoepeld. In plaats van eens in de vijftien jaar in de negentiende eeuw en eens in de tien jaar rond de eeuwwisseling, mochten ambtenaren vanaf 1918 één keer in de zes jaar met verlof naar Europa. De overtocht werd betaald door het gouvernement of de werkgever. Met verlof gaan werd als belangrijk gezien: niet alleen gold een verlof in Nederland als statussymbool, het was tegelijkertijd een bevestiging dat de verlofganger in de koloniale samenleving tot de Europeanen behoorde. Wie er recht op had, ging, zelfs als hij nauwelijks iemand in Europa kende.[36] Vanaf 1919 werd er voor verlofgangers een speciaal tijdschrift opgericht dat *De Indische Verlofganger* heette.[37] Overigens maakten slechts weinig toeristen de reis van Nederland naar Indië gemaakt. In het Nederlandse koloniale tijdperk bleef het toerisme beperkt.[38] Al met al reisden tussen 1895 en 1925 bijna twee keer zoveel Europeanen tussen 'moederland' en kolonie als in de periode 1870-1895.[39]

3 Corpus

Van de tien fictionele bronnen uit de periode 1895-1925 gaan drie romans en een kort verhaal geheel over de reis per mailboot. In de andere boeken speelt de reis een belangrijke rol. Opgemerkt dient te worden dat koloniale soldaten tussen 1896 en 1909 – in dat laatste jaar is de Nederlandse pacificatie van Indië voltooid – nog wel met de passagiersschepen meevaren, maar niet langer als personages in de primaire bronnen voorkomen. Na de beëindiging van de koloniale oorlogen in de buitengewesten liep het aantal troepen dat naar Indië werd gezonden, drastisch terug.[40] Bovendien reisden officieren per derde klasse en gewone soldaten per vierde.[41] Ze kwamen dus niet of nauwelijks meer in contact met passagiers uit de eerste of tweede klasse.[42]

Waar het aantal mannelijke auteurs het aantal vrouwelijke in het eerste hoofdstuk ver overtrof (zes mannen en drie vrouwen), was er in het tweede hoofdstuk al sprake van een min of meer gelijke verhouding (vijf mannen en vier vrouwen). In dit hoofdstuk zijn vier fictionele bronnen geschreven door mannen en zes door vrouwen. Bovendien wordt er in slechts drie van de onderzochte teksten exclusief vanuit een man gefocaliseerd. De groei van het aantal vrouwen dat naar de kolonie trok, is een van de oorzaken van de toename van vrouwelijke auteurs en daarmee van het vrouwelijke perspectief in de onderzochte fictie.

Marie Ovink-Soer (1860-1937) was een aanhangster van de ideeën van de ethische richting. Zo is zij de geschiedenis ingegaan als lerares van Kartini (1879-1904), een Javaanse aristocrate en een belangrijk voorvechtster van de rechten van de vrouw.[43] De geboortedag van Kartini, 21 april, werd in 1964 door president Sukarno uitgeroepen tot Indonesische nationale feestdag. Ovink-Soer is ook bekend vanwege haar jeugdboeken over de 'Canneheuveltjes'. *In het Zonneland* uit 1898 is een van haar Indische romans voor volwas-

senen. Hierin komt een reis van Nederland naar Indië voor. Het verhaal gaat over Nita Wendeler. Haar ouders zijn gestorven. Om de opvoeding van haar broertje Wim te bekostigen, gaat zij naar Indië om daar tegen betaling voor haar zieke tante te zorgen. Haar tante overlijdt echter al na enkele maanden. Nita wordt vervolgens kinderjuffrouw bij de Indo-Europese familie Wieler, die zij op de 'heenreis' aan boord van de *Prinses Marie* heeft leren kennen.

M.Th.H. Perelaer (1831-1901) was ook in de vorige hoofdstukken met een paar romans vertegenwoordigd. *Een wedstrijd op den oceaan* uit 1899 is de laatste roman die hij heeft geschreven. In het boek wordt op zee een *tjerita*, een competitie verhalen vertellen, gehouden. Jeanne, de dochter van de oud-resident, de rijke *sinjo* Grondvlak en zijn Europese vrouw zijn prominent aanwezig in de roman. De auctoriale verteller verhaalt in het boek gedetailleerd over de reis naar Europa, in die zin dat er veel plaatsnamen, coördinaten en lokale bijzonderheden in het boek worden genoemd. Hij merkt op dat deze geschiedenis zich precies zo heeft voltrokken als hij die heeft beschreven.

Op zee uit 1899 van Marcellus Emants (1848-1923) gaat over de reis van de schrijver en intellectueel Karel Satis naar Indië. Eigenlijk is hij de eerste toerist die opduikt in de verhalen. Satis is een rijke weduwnaar die uit Europa is gevlucht, voor zijn medemens en voor zichzelf. Hij maakt de zeereis om tot bezinning te komen. Op Ceylon wil hij daartoe ook het boeddhisme onderzoeken. Aan boord wordt hij verliefd op Anna, die met haar vader naar Indië reist. De liefde lijkt wederzijds te zijn. Satis droomt over een heerlijk leven in Indië met Anna, maar aan het einde van het boek wordt gesuggereerd dat de relatie gedoemd is te mislukken.

Vrouw is een roman uit 1900 van Elisabeth Overduyn-Heyligers (1868-1944). Zij schreef dit boek onder het pseudoniem Mâs Rânoe.[44] Overduyn-Heyligers leefde in Batavia, maar verder is er weinig over haar bekend.[45] In *Vrouw* wordt een reis van Nederland naar Indië beschreven. Felie van Raden is de hoofdpersoon van de roman. Zij is een beeldschone vrouw, die met haar echtgenoot, kapitein Frits van Raden, naar Indië vaart. Kapitein Van Raden toont zich aan boord een bezitterige man, die desondanks weinig om zijn vrouw geeft en nog minder om decorum. Vaak veegt hij zijn vrouw of zijn bedienden luidkeels de mantel uit. De Van Radens hebben een ongelukkig huwelijk. Aan boord raakt Felie stilletjes verliefd op Thunen, een administrateur. De liefde is wederzijds. In Indië zal Thunen uiteindelijk in een duel door Frits van Raden worden gedood. Aan het einde van de roman pleegt Felie zelfmoord.

De sinoloog Henri Borel (1869-1933) werkte gedurende drie perioden als tolk en ambtenaar voor Chinese zaken in Indië.[46] Hij publiceerde de roman *Levens-Honger* in 1902. In het voorwoord benadrukt de verteller dat het hier gaat om een studie naar het leven van de Indische verlofganger. Alex Duclou is zestien jaar controleur in Indië geweest als hij op doktersadvies naar Europa wordt gestuurd om te herstellen van malaria. Ooit kwam hij als onervaren ambtenaar met ethische idealen in opstand tegen misstanden in de kolonie.

Dat kwam hem op een overplaatsing naar een buitenpost te staan. Daaruit trok Duclou lering en dus voegde hij zich naar de koloniale mores. Dat deed hij zelfs zo grondig dat hij daardoor ernstig verindischt raakte. Doodziek reist Duclou met de *Salak* naar Holland. Tijdens de eerste week op de mailboot is Duclou nog zo ziek dat de scheepsdokter denkt dat hij Marseille niet zal halen. De zeelucht, die voor malaria een probaat geneesmiddel schijnt te zijn, zorgt voor een langzaam herstel. Duclou heeft weer eetlust en krijgt een vage rode kleur op zijn wangen. Hij ziet er tegenop om weer naar Europa te gaan, omdat hij van het Europese leven en de Europese cultuur vervreemd is. In Nederland zal dat eens temeer blijken. Aan het einde van de roman pleegt hij om die reden namelijk zelfmoord.

Carry van Bruggen (het pseudoniem van Carolina Lea de Haan, 1881-1932) woonde tussen 1904 en 1907 in Indië. 'Uitersten' uit 1909 is een kort verhaal van haar hand over een reis van Europa naar Azië. De hoofdpersoon van 'Uitersten' is Blanche, een jonge Française die met haar ouders naar Singapore reist. Aan boord wordt zij verliefd op een Chinese student. Zijn 'oosterse' schoonheid en ondoorgrondelijkheid trekken haar aan. Met hem beleeft Blanche een romance, die uitmondt in een nachtelijke zoenpartij op het bovenste promenadedek. Hierna zien ze elkaar nooit meer.

Thérèse Hoven (1860-1941) publiceerde in 1919 *De passagiers van 'De Rembrandt'*. Aan het begin van de roman reizen de personages van Indië naar Europa. De meeste opvarenden van *De Rembrandt* gaan aan het eind van het boek weer terug naar Indië. *De passagiers van 'De Rembrandt'* begint met brieven die de personages naar hun familie en bekenden in Nederland sturen. Vervolgens vertrekken de personages per mailboot naar Genua. Als zij in Europa zijn, breekt de Eerste Wereldoorlog uit. Hun verlof in Nederland, dat gewoonlijk slechts enkele maanden duurt, wordt door de oorlog noodgedwongen opgerekt tot vijf jaar, omdat er niet of nauwelijks mailboten naar Indië gaan. In Nederland weten de meeste passagiers niet goed te aarden; daarvoor zijn zij te Indisch geworden.[47] Het verlengde verblijf wordt voor hen een bittere teleurstelling, ook al omdat er door de oorlog aan van alles gebrek is. Aan het eind van de roman varen veel van de personages in maart 1919 gedesillusioneerd met de *Coen* terug naar Indië.[48]

Louis Carbin (1883-1945) was een marineofficier.[49] In zijn roman *De verliefde passagier* uit 1920 reist de oud-makelaar Jan van Berkel van Soerabaja naar Nederland. Van Berkel schrijft reisbrieven voor het Indische weekblad *De Taak*. Hij vaart met de *Noordam*, een Atlantische *ocean liner,* die vlak na de Eerste Wereldoorlog wordt ingezet om passagiers tussen het 'moederland' en de kolonie te vervoeren. Hij verwacht een saaie reis, dus 'ontstaat' er een romance met een zestienjarig meisje dat Betty heet. Het is onduidelijk of de romance zich in het hoofd van Van Berkel afspeelt of dat deze ook echt plaatsvindt. Het boek eindigt met een dagboekfragment. Het is geschreven in 1920 door Constance van den Berg, de vrouw die schuilgaat achter Betty. Zij zegt

Aankomst van *ss Rembrandt* op Sabang – 1906 (Tropenmuseum).

zich niet in Van Berkels beschrijvingen te herkennen.

Tine Bonnema (1880-1952) groeide op in een christelijk milieu. In 1911 vestigde zij zich met haar man in Indië.[50] Negen jaar later publiceerde zij haar roman *Over de grenzen*. Het voorwoord van de roman betreft een duidelijke boodschap: de auteur wil christelijke jonge mensen die naar Indië willen gaan (en hun ouders) waarschuwen voor gevaren die hun in de kolonie te wachten staan. In de roman is Lien Ronda een onderwijzeres in Nederland van wie de verloving verbroken is. Op een dag krijgt ze een brief van haar vriendin Annie, die haar vraagt om samen te solliciteren in Indië. Dit plan opent voor Lien een nieuw perspectief. Zij maakt de overtocht in de tweede klasse. Aan boord ontmoet zij de jurist Wim Vredenburg, die op verlof is geweest in Nederland. Lien en Wim raken verliefd. Helaas is Wim in Indië van zijn geloof gevallen. Bovendien heeft hij bij een njai een kind verwekt. Als hij dit aan Lien vertelt, komen de huwelijksplannen op de helling te staan. Uiteindelijk zullen Wim en Lien in Indië trouwen als Wim weer christen is geworden. Pas later weet Lien zijn dochter als voorkind te accepteren.

Henri van Wermeskerken (1882-1937) was een journalist en schrijver, die ook in Indië heeft gewerkt.[51] In zijn roman *Een Indisch binnenhuisje* uit 1924 trouwt de negenentwintigjarige advocaat Bob van der Hooght Verschuur, die een baan in de kolonie aangenomen heeft, op de valreep met zijn achternichtje, de blonde Wil Zuiderwier. Zij maken de zeereis naar Indië met de *Vondel*. Bob en Wil zijn ontroerd als zij de laatste punt van Europa zien. Het jonge echtpaar

probeert stilletjes een eigen leven te leiden aan boord, maar dat lukt slechts matig doordat oudgasten zich steeds aan hen opdringen. Bob en Wil trekken zich steeds meer terug, weg van de andere passagiers. Onvoorbereid komt het echtpaar in Indië aan. Als baren hebben zij het de eerste tijd moeilijk in Indië en ook daarna blijven zij te Europees om er te kunnen aarden. Zes jaar later heeft Bob carrière gemaakt als advocaat. Het gezin is inmiddels uitgebreid met een zoon en een dochter. Wil kampt al langere tijd met haar gezondheid, een gevolg van haar verblijf in de tropen. De arts acht het onmogelijk voor haar om naar Nederland te reizen, maar zij wil Indië ontvluchten. De familie besluit terug naar Europa te gaan. Aan boord wordt Wil nog zieker. Als het schip Europa nadert, wil zij aan dek gebracht worden om het continent te zien, waarnaar ze tijdens haar gehele verblijf in Indië zo heeft verlangd.

4 Analyse van de werken

4.1 Een schip tussen Oost en West: Europa als ideaal

Volgens Stoler vond er rond de eeuwwisseling een 'fatsoenering van het imperiale rijk' plaats door middel van een sterkere oriëntatie op Europese normen en waarden. De koloniale moraal werd opnieuw gedefinieerd. Stoler geeft aan dat deze mentaliteitsverandering een scherpe breuk met het verleden betekende. De negentiende-eeuwse koloniale zeden en gewoonten werden vanaf dat moment beschouwd als ouderwets, corrumperend en ongezond.[52] Het is de vraag hoe deze verandering in mentaliteit is terug te zien in de romans uit dit hoofdstuk. Wat opvalt, is dat in de onderzochte verhalen uit de periode 1895-1925 vaker dan in de vorige hoofdstukken het geval was, aandacht wordt besteed aan ervaringen van passagiers met de 'terugreis'. Dit zou die europeanisering, die toegenomen mentale gerichtheid op het Westen, kunnen reflecteren.

Baren en oudgasten: 'moderne' en ouderwetse Europeanen

In de geanalyseerde verhalen is de mentaliteitsverandering die Stoler beschrijft, zonder meer waarneembaar. De Europese passagiersgemeenschap die de reis tussen Nederland en Indië maakt, kan aan de hand daarvan worden verdeeld in twee soorten Europese personages. Het belangrijkste onderscheid is het verschil in opvatting over het kolonialisme.

De eerste groep betreft de geacculturereerde Europeanen. Deze westerlingen zijn vrijwel altijd Indischgasten. Ze zijn steeds in enigerlei mate geacculturereerd, in die zin dat zij moreel, mentaal en in levensstijl beïnvloed zijn door het Oosten. Nooit wordt vermeld dat deze personages een gedegen Europese opleiding hebben genoten. In de ogen van hun opponenten uit de andere groep zijn zij ouderwets en weinig ontwikkeld, en hangen ze negentiende-

eeuwse denkbeelden over het kolonialisme aan. Zij worden gerepresenteerd als Europeanen van de oude koloniale stempel.

De tweede groep bestaat uit Europeanen die modernere, meer ethische ideeën koesteren over het kolonialisme. Het betreft hier vooral baren die westers geschoold en hoogopgeleid zijn, of vrouwen die de Europese standaard hooghouden en om die reden zo gewenst zijn in de kolonie. Deze modernere Europeanen wijzen acculturatie af en willen aan boord (en later in de kolonie) zo Europees mogelijk blijven. De 'moderne' koloniale westerlingen zijn bang dat 'oosterse' invloeden hun Europese beschavingspeil corrumperen, iets wat de ouderwetse kolonialen volgens hen duidelijk merkbaar is overkomen.

Tijdens de reis worden deze twee groepen met elkaar geconfronteerd. Belangrijk daarbij is dat in de verhalen waarin deze aanvaringen plaatsvinden, er gefocaliseerd wordt vanuit de modernere Europeanen. Hieronder zal blijken dat de verschillen tussen hen scherp worden aangezet. In tegenstelling tot de kolonialen van de oude stempel, voor wie een Indisch leven ook in mentaal opzicht een ideaal vormt, blijven de 'moderne' Europeanen juist gericht op Europa, zoals te zien is in *De verliefde passagier* en *Een Indisch binnenhuisje*. In de vorige twee hoofdstukken was het voor baren noodzakelijk zich aan te passen aan de koloniale normen en waarden om te kunnen slagen in Indië. De reis van Europa naar Azië betekende voor hen behalve een fysieke ook een mentale transitie. Zij dienden hun westerse normen en waarden in te ruilen voor meer koloniale uitgangspunten. In de periode 1895-1925 verandert dit, zo blijkt uit de geanalyseerde werken. Het is dan voor nieuwkomers juist zaak zo Europees mogelijk te blijven, en aanpassing van gedrag aan koloniale gewoonten en toestanden af te wijzen.

Het verschil tussen kolonialen van de oude stempel en modernere westerlingen komt onder andere tot uiting in kleding en eten. In romans zoals *Een wedstrijd op den oceaan*, *Vrouw* en *De passagiers van 'De Rembrandt'* wordt door de Europeanen die een verleden in de kolonie hebben, het eten van een typisch Indische maaltijd als de rijsttafel hooglijk gewaardeerd. Ook het dragen van Indische kleding als *sarong* en *kabaja* stellen deze Indischgasten bijzonder op prijs. Het Suezkanaal vormt in dat opzicht, zoals we hebben gezien, een waterscheiding. Volgens de etiquette mag Indische kleding pas ten zuiden van Port Said gedragen worden. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in *Vrouw*. In deze roman is Lien de St. Remy een corpulente, Indo-Europese kolonelsweduwe. Ze draagt standaard *sarong* en *kabaja*. Op reis naar Indië zou ze het liefste vanaf het vertrek ook zo gekleed gaan, maar ze beseft, volgens de auctoriale verteller terecht, dat dit voor de anderen choquerend zou zijn. De Europese mores staan dit in het gebied boven het Suezkanaal niet toe. Haar probleem is dat de baboe haar enige Parijse jurk heeft verprutst. Bij gebrek aan andere kleren blijft Lien de St. Remy tot in de Rode Zee in haar hut. Ze wacht met naar buiten komen tot haar baboe een andere vrouw in *sarong* en *kabaja* heeft gezien. Lien de St. Remy viert dit met champagne.[53]

In latere romans zoals *De verliefde passagier* hebben westerlingen er juist geen enkele moeite mee hun tropenpak te verruilen voor Europese kledij. Zo ervaart Van Berkel, die van zichzelf vindt dat hij in de kolonie Europees is gebleven, het in deze roman als prettig om zijn *jas toetoep*, een hooggesloten tropenjas, na Suez niet langer te hoeven dragen. In de vroege ochtend wandelt hij na het ontbijt over het promenadedek. 'De ongekende zaligheid dan ook dit weer te kunnen doen in een Europeesch pakje, jas en vest en boordje met zorgvuldig zelfgestrikte das, en de pantalon in scherpen vouwen, de stevige roodbruine schoenen, niet meer van doek door "djongos" gewit!'[54]

De verschillen tussen het oude en het nieuwe koloniale denken leveren spanningen tussen de groeperingen op. Wil verwoordt dit in *Een Indisch binnenhuisje* treffend. Volgens haar beschouwen oudgasten baren als minderjarige kinderen die de eerste pasjes in het koloniale leven nog moeten worden bijgebracht. Zij brengt haar negatieve ervaringen met oudgasten tijdens de scheepsreis en de eerste dagen in Indië samenvattend onder woorden: 'Materieel is de oudgast gastvrij, geestelijk niet. [...]. Als *totok* mag je je niet veroorloven hem belachelijk te vinden, als oudgast heeft hij het recht dit jou wel te doen.'[55] Daarbij dient opgemerkt te worden dat ook deze modernere Europeanen naar Indië gaan om geld te verdienen.

In *Een Indisch binnenhuisje* doet zich de hang naar Europa en het afwijzen van aanpassing aan oude koloniale waarden, normen en gebruiken overigens het sterkst voor. In de roman tonen Wil en Bob zich zeer gehecht aan het Westen. Aan boord moet Wil huilen als zij aan boord bij Messina het laatste puntje van Europa ziet. Zij laat zien dat Europeanen die naar Indië gaan, het vaak alleen al met de gedachte Europa voorlopig niet terug te zien moeilijk hebben. Vanaf het sloependek staren Wil en Bob het oude continent weemoedig na:

> Achter ons zonk Europa weg... Als een hooge rots lag daar de Etna nog tusschen ons en de zon, die het water reeds raakte. Weer lachte de zee, maar nu weemoedig in avondstemming. Wij ondergingen de emoties welke allen ondergaan, die zich voor langen tijd uit een dierbaar geworden land verwijderen, die een leven afbreken, waarin ze tot nu toe gelukkig waren... met de onbestemdheid van een nieuw leven voor zich, in een land dat hun vreemd is. Het doorbeeft je als de klank van een weemoedssnaar in je ziel, scheiden van een land en niet te weten of je het ooit zult weerzien. [...] Toen we weer opzagen was de horizont zee... een gouden lijn van gloed onder weemoedig Europeeschen herfsthemel... Naar het Oosten was de zee heel donkere nacht.[56]

De 'donkere nacht' staat symbool voor de angst voor een onzekere toekomst in de kolonie. Het afscheid van Europa luidt voor hen een ander leven in een andere wereld in. Wil en Bob gedragen zich aan boord en in de kolonie zo Europees mogelijk. Zij proberen 'oosterse' invloeden zoveel mogelijk te weren en te negeren. Na zes jaar tropen voelen zij zich fysiek en mentaal uitgehold, en repatrieert het gezin. Aan boord blijkt dat Wil niet de enige Europeaan is die te lijden heeft gehad in de kolonie: 'Iedere boot uit Indië voert zieken terug,

die slachtoffer werden van de Tropen, die moedig uittrokken als pioniers en vol zelfvertrouwen door het klimaat waren neergekwakt en nu in Europa den tropischen greep trachten te ontkomen.'[57]

Veelbetekenend is ook dat alleen al het vertrek uit Port Saïd – de Poort naar het Oosten is op de 'terugreis' ook die naar het Westen – een heilzame werking heeft op alle Europeanen aan boord. Het lijkt alsof een nieuw elan zich van álle passagiers meester maakt als hun schip, de *Coen*, de Middellandse Zee instoomt. De zieken staan op uit hun stoelen alsof het Noorden hen plotseling heeft genezen. Zij schudden de Indische indolentie van zich af en beginnen mee te doen aan spelletjes. De kinderen dartelen jolig over de dekken en zelfs het water golft vrolijker in de ogen van de passagiers. Het lijkt of de wind de passagiers jeugd en kracht brengt: 'O, het heerlijk wonder van het Noorden'.[58]

Het doorvaren van het Suezkanaal brengt Van Berkel in *De verliefde passagier* tot een vergelijkbare verzuchting. Van Berkel is een passagier die het in Indië moeilijk heeft gehad met het behouden van zijn westerse normen. Hij is blij dat het schip de Middellandse Zee invaart en dat hij daarmee het Oosten achter zich kan laten. Opgelucht tekent hij op: 'Voor het laatst heb ik daar te Port-Saïd den vreemden Oosterling gezien in zijn kleurige lange gewaden, met zijn geld-grissige lange vingers en zijn geldgretigen blik, zooals ik hem leerde kennen in zijn bedrijf in de benedenstad van Soerabaia.'[59] Van Berkel verbindt hier het Oosten met materialisme. Zelf is hij echter ook naar de kolonie gegaan om financieel onafhankelijk te worden. Hij geeft in de roman hoog op van het rationalistische 'westerse' denken, waaraan het volgens hem tijdens de Eerste Wereldoorlog overigens nogal ontbroken heeft. Hij is verheugd weer naar Europa te gaan: 'Het Licht moge dan uit het Oosten komen, het is toch beter op deze aardbol westwaarts te bewegen.' Zijn geestelijke gezondheid heeft onder zijn Indisch verblijf volgens hem behoorlijk geleden. Van Berkel beschouwt zijn vertrek uit Indië als een 'regeneratie'.[60] Hij heeft het gevoel dat hij innerlijk is afgegleden:

> Na zeven jaren ballingschap in het heete land, waar we niet thuis behooren, naar Holland! En voorgoed! [...] Toch zal ik niet op Indië gaan schelden zooals Bas Veth dat deed, al was het alleen maar omdat ik dit niet zoo onbedaarlijk geestig zou kunnen doen. Hiervoor is trouwens nog mijn geest te moe, heeft mijn geest te lang onder den druk gelegen van klimatologische toestanden in de Westerschtropische maatschappij.[61]

In *De passagiers van 'De Rembrandt'* reizen Indischgasten 'terug' naar Europa. Zij zijn in de tropen moreel en fysiek achteruitgegaan. Dat wijten de oudere Indischgasten aan het tropische klimaat. Deze verklaring wordt door de auctoriale verteller licht spottend in twijfel getrokken:

> Over 't algemeen zijn de uitreizen prettiger en vroolijker dan de thuisreizen. Het afmattend tropenklimaat en het daardoor verminderd weerstandsvermogen hebben een verslappenden invloed op karakter, levensopvatting en humeur. De

Verklede kinderen aan boord van *ss Rembrandt* – 1923 (KITLV).

> meeste Indischgasten brommen of doen er 't zwijgen aan toe en de ouderen, die een jarenlang verblijf onder 't brandende Indische zonnetje achter zich hebben, wijten hun lichamelijke, zedelijke, en zelfs geldelijke, ***débacle*** aan 't klimaat. Alsof Europa dommen – slim, onwetenden – knap, zwakken – sterk zou hebben gemaakt.[62]

De kolonialen van de oude stempel hebben het in de geanalyseerde romans moeilijk als ze naar Europa reizen. Ze verlangden in de kolonie naar de materiële luxe van Europa, maar beseffen dat ze, eenmaal in Europa, weer zullen verlangen naar het tropenleven. *De passagiers van 'De Rembrandt'* laat dit zien: de Indischgasten 'verlangen naar Holland om de materiëele genietingen, welke zij in Indië gemist hebben, evenals ze, na een korter of langer verblijf in 't moederland, het gemis zullen voelen van 't geen de kolonie voor heeft: een vrijer leven, volop vruchten, een sterk gekruide rijsttafel, twee keer per dag baden.'[63]

Volgens de gezaghebbende resident Van der Voorst uit *De passagiers van 'De Rembrandt'* is er veel teleurstellends in 'die geldaanbiddende passantenmaatschappij', die de koloniale elite in Indië vormt.[64] Hij geeft echter ook aan dat hij een hekel heeft aan het hypocriete gescheld van oudgasten op Indië. Mensen die in Nederland zijn gebleven, hebben het volgens hem heel wat minder. Van der Voorsts aanklacht is er in feite een tegen de parvenu. Hij ergert zich aan de pretenties van veel Indischgasten. De meeste oudgasten hebben het

goed, juist dankzij hun verblijf in de kolonie. Volgens hem verlaat niemand uit weelde Europa om in Indië een bestaan op te bouwen:

> Verreweg de meesten vormden 't plan om naar den Oost te gaan omdat thuis de boterham kaal gesmeerd was en ze hoopten er in Indië vleesch op te krijgen. En nu dat ze 't vleesch... en de rest, jaren lang volop hebben genoten met nog een aardigen duit toe voor den ouden dag, schelden ze op de kolonie en tuigen ze er alles af. 'Was dan thuis gebleven, beste vriend,' zeg ik altijd, als er een 't tegen mij heeft. 'Dan zat je op een bovenhuisje in de koude aardappelbuurt, wat!'[65]

Bosma schrijft in zijn studie *Indiëgangers* dat Indischgasten in Nederland vaak werden gezien als oppervlakkige, cultuurarme, materialistische lieden, die in beslag genomen werden door uiterlijk vertoon en leden onder het feit dat men in het 'moederland' geen begrip had voor hun (vroegere) belangrijkheid. Zij zagen zichzelf als wereldburgers en vonden de Nederlanders maar provincialen.[66] Uit de verhalen, zoals *Levens-honger*, *De passagiers van 'De Rembrandt'* en *Een Indisch binnenhuisje* blijkt dat zij in Indië beter op hun plek zijn dan in het Westen, waar ze zich niet aan de Europese levensstijl kunnen aanpassen. De oudgasten worden in veel romans gezien als verindischte, conservatieve Europeanen.

Deze kolonialen van de oude stempel uiten in de geanalyseerde romans geregeld kritiek op de nieuwe denkbeelden over het kolonialisme en dan in het bijzonder op de ethische politiek. De modernisering van Indië heeft volgens de oudgasten voor Europeanen in de kolonie meer comfort gebracht, maar sociaal gezien geen verbetering opgeleverd, zo zegt een personage in *De passagiers van 'De Rembrandt'*: 'De maatschappelijke verhoudingen zijn er in de laatste paar jaar door de ethische richting, welke sommige bestuurders op gaan, niet beter op geworden.'[67] Door de Deliaan Piet Verheyst wordt er later in de roman nogmaals geschamperd op de ethische politiek. De auctoriale verteller van de roman weerspreekt deze kritiek niet. Ook in *Levens-honger* en in *Een Indisch binnenhuisje* komt kritiek van 'ouderwetse' kolonialen op de ethische politiek voor. De intentie van de regering om de gekoloniseerden te verheffen naar een hoger niveau, valt niet in goede aarde bij de Indischgasten. Zij tonen zich daarmee in de geanalyseerde verhalen vertegenwoordigers van een conservatief kolonialisme dat volgens de nieuwe koloniale ideologie eerder in de negentiende eeuw thuishoort dan in de twintigste eeuw.

In de romans uit deze periode doet zich dus een verschuiving voor in de koloniale ideologie waarbij de 'pure', 'onbesmette' Europese beschaving geldt als na te streven norm. Westerse personages die zich aanpassen aan de koloniale omstandigheden, worden als negatief gerepresenteerd. Het wordt juist als positief gezien als witte personages dit niet doen en tegen de klippen op Europees blijven.

Daarover worden in sommige verhalen de nodige opmerkingen gemaakt. In *De verliefde passagier* en in *Een Indisch binnenhuisje* komen uitspraken voor

waaruit opgemaakt kan worden dat Europeanen niet thuishoren in Indië. In beide romans worden deze woorden nagenoeg letterlijk zo gebruikt.[68] Ook in het vervolg van dit hoofdstuk komen (eveneens uit andere verhalen) citaten voor die een soortgelijke strekking hebben. Dit lijkt wellicht te duiden op twijfel aan het kolonialisme of zelfs op antikolonialisme, maar het is aannemelijker dat deze uitspraken voortkomen uit de Europese angst voor 'degeneratie' – later meer over deze *white degeneration* – die vanaf de eeuwwisseling het koloniale denken ging beheersen. In die zin kunnen deze uitspraken juist als zeer 'koloniaal' gezien worden. Immers, wanneer Europeanen niet opgewassen blijken te zijn tegen 'oosterse' invloeden en ten onder gaan in de tropen, dan zou dat het verlies van witte superioriteit betekenen, waardoor de legitimatie van de koloniale overheersing ondergraven wordt. Zo bezien schuilt achter de angst van de Europeanen om te 'degenereren' in de tropen de dreiging van het verlies van de kolonie. De slogan *Indië verloren, rampspoed geboren* zoals de titel van een brochure uit 1914 luidde, zou daarmee waarheid kunnen worden.[69] De sterkere gerichtheid op Europa van de westerse koloniale bovenlaag, het gescheiden houden van de leefwerelden van kolonisatoren en gekoloniseerden, en het afwijzen van acculturatie als voorbeeld van *bad practice* – zie de paragraaf over 'Europees blijven versus verindischen' – zijn dan middelen waarmee het kolonialisme juist in stand gehouden kan worden.

De gevoelens over Indië van de personages die zeggen dat westerlingen niet in de tropen thuishoren, zijn dan ook steeds ambivalent. Zo zegt Bob bij het vertrek van het gezin uit Indië in *Een Indisch binnenhuisje*:

> Ik bleef staren naar het land, dat ik een deel mijner beste jaren en krachten gegeven had... dat ik vaak gehaat had en dat mij nog meer lief geworden was... liever, dan ik eigenlijk zelf wel had gemeend... Het land dat ons geluk had gegeven... en dat ons niet van zich heen had willen laten gaan, maar dat wij nu toch ontvluchtten... omdat het moest, en omdat in ons Noorderlingen een eeuwige stem naar het moederland roept...[70]

In feite is de tegenstelling tussen ouderwetse en modernere Europeanen er ook een tussen 'blijvers', Europeanen die te lang in de kolonie verkeren en daardoor onder invloed van het Oosten acculturen, en 'trekkers', westerlingen die Europees blijven doordat zij na enige tijd de kolonie verlaten. De verhalen uit deze periode zijn op te vatten als pleidooien voor zo'n tijdig vertrek.

4.2 Stand en status: uitvergrote verschillen

Als de maatschappij verandert, veranderen ook de criteria aan de hand waarvan de constructie van de koloniale identiteit tot stand komt. De standenmaatschappij was in de tweede helft van de negentiende eeuw in Nederland overgegaan in een maatschappij die gekenmerkt werd door verzuiling. De maatschappij was een samenleving van burgers geworden, waarin de rol van

Europeanen aan boord van een schip tussen Indië en Nederland – 1912 (KITLV).

de adel vrijwel was uitgespeeld.[71] Dat is ook te zien in de geanalyseerde werken. De adel komt in de onderzochte fictie van dit hoofdstuk niet meer voor. Ook koloniale soldaten worden niet langer in de verhalen beschreven. Aan boord van de mailboten bevinden zich enkel nog burgers, althans in de onderzochte teksten. Uit de fictie van de periode 1895-1925 komt een beeld naar voren van een koloniale maatschappij die voornamelijk berust op een middenklasse van burgers. De hoogste plaatsen in de koloniale samenleving worden ingenomen door Europese hoogwaardigheidsbeklеders en andere hoogopgeleiden.

Nieuw in de verhalen is dat de reizigers passage kunnen nemen in de eerste, tweede, derde of zelfs vierde klasse. Het was vooral een kwestie van geld of een passagier de overtocht maakte in de eerste of tweede klasse en niet per se van maatschappelijke status die gerelateerd was aan beschaving en opleiding. Een goed historisch voorbeeld hiervan vormt de reis per tweede klasse die Louis Couperus en zijn vrouw in 1899 naar Indië maakten. Zijn familie vond dat niet 'comme il faut', aangezien de families Couperus en Baud een hoge maatschappelijke status hadden en leden daarvan aan hun stand verplicht waren om in de eerste klasse te reizen. Louis Couperus en Elisabeth Baud trokken zich daar echter niets van aan, want het echtpaar had onvoldoende middelen voor de duurdere eerste klasse. Reizen per tweede klasse was goedkoper en zo primitief als in de derde klas was het nu ook weer niet.[72] In de roman *Over de grenzen* doet zich iets vergelijkbaars voor. Wim Vredenburg is meester in de rechten en toch reist deze academicus in de tweede klasse naar de kolonie. Hij is namelijk

op eigen kosten in drie maanden tijd naar Nederland en weer teruggereisd, omdat hij zijn zieke moeder nog eens wilde zien voordat zij zou sterven, en niet wilde wachten tot zijn verloftijd.

Een beschrijving van een reis in de derde of vierde klasse komt in geen enkele roman voor. Een verklaring daarvoor is dat tot ver in de twintigste eeuw schrijvers van fictie over het algemeen uit de maatschappelijke bovenlaag afkomstig waren.[73]

Nieuw in de romans is ook de beschrijving van de tafelschikking als middel om binnen de passagiersgemeenschap een maatschappelijk rangorde weer te geven. Voorafgaand aan de reis maakten de scheepvaartmaatschappijen per klasse een tafelschikking die een maatschappelijke hiërarchie op basis van beroep, welstand en anciënniteit weergaf. De belangrijkste passagiers schuiven voor de maaltijden aan bij de kapitein van het schip. Aan de tweede tafel is de eerste stuurman te vinden met zijn maatschappelijke equivalenten uit de burgermaatschappij en zo gaat dat verder door.

Uit de verhalen blijkt dat deze tafelschikking weer een belangrijke aanzet geeft tot de vorming van coterieën, de groepjes die tijdens de eerste dagen aan boord worden gevormd. Ook in deze periode verbinden passagiers met een gelijke sociale status zich met elkaar. Stand zoekt stand en soort zoekt soort, zo blijkt uit de geanalyseerde romans. Dat valt goed te zien in de roman *Vrouw*. Daarin hoopt de controleursvrouw Kitty Maidman dat haar man in Indië spoedig controleur eerste klas zal worden. Aan boord is de kapiteinsvrouw Felie van Raden volgens haar de enige met wie ze op gelijke voet kan omgaan, omdat hun echtgenoten een vergelijkbare maatschappelijke status hebben. Daarom zoeken de Maidmans de Van Radens op. De ambtenaar ter beschikking Van Roijen, de luitenant Van Wensen en de administrateur Thunen zijn jeugdige mannen die aan het begin van hun carrière staan. Zij vormen een andere coterie. De onderwijzer Zeidel en zijn vrouw hebben zich op hun beurt met een zendelingenfamilie verbonden.

Met de vorming van coterieën hebben de passagiers het aan boord bijzonder druk, zo blijkt uit de geanalyseerde verhalen. Net als in het vorige hoofdstuk bleek, is het belangrijk kennis te maken met interessante partijen en relaties met ze aan te knopen – of dat nu op zakelijk of op amoureus gebied is. Op een mailboot leggen de passagiers gemakkelijk contacten, omdat zij gedurende vier weken in elkaars gezelschap verkeren en elkaar hard nodig hebben om de verveling tijdens de zeereis te verdrijven. Aan boord aangeknoopte relaties kunnen ook voordelig zijn voor iemands maatschappelijke positie – in de kolonie en in het 'moederland'. Uiteindelijk kunnen deze op zee opgedane contacten zelfs leiden tot positieverbetering en een hogere maatschappelijke status. Dat is op alle niveaus het geval. Zo houdt de ongeschoolde Nita Wendeler uit *In het Zonneland* uiteindelijk een baan over aan haar goede omgang met kinderen aan boord. Zij is hierdoor deel gaan uitmaken van de coterie van de bemiddelde Indo-Europese familie Wieler, waarvan de vader administrateur van een

suikerfabriek is. Daarvan heeft Nita later in Indië voordeel. Als Nita's zieke tante na enkele maanden overlijdt, vraagt de familie Wieler haar kinderjuffrouw te worden.

De harde scheidslijnen van de standenmaatschappij, die altijd al de verschillen in de samenleving reguleerden, zien we in de fictie uit 1895-1925 scherper aangezet. Sigmund Freud spreekt in dit kader van het *Narzissmus der kleinen Differenzen*.[74] In *Der Mann Moses und die monotheistische Religion* uit 1939 wijst Freud erop dat groepen die op elkaar lijken vaak kleine verschillen aanscherpen om zo hun eigen identiteit te benadrukken. Hoe geringer de verschillen zijn, des te groter de angst om de eigen identiteit te verliezen. De gehechtheid aan de eigen cultuur geeft een groep gestalte door de kleine cultuurverschillen met een andere sterkgelijkende groep breder uit te meten dan de meer fundamentele cultuurverschillen met andere groepen.[75]

Op de reizen tussen Nederland en Indië zijn de passagiers voortdurend bezig met het bepalen van hun eigen maatschappelijke status en die van de anderen. In de *Verliefde passagiers* verzucht de eerste officier van de *Noordam*: 'Ik hoop van z'n leven niet meer Indische passagiers aan boord te krijgen met hun gerang en gestand en aanverwante dikdoenerijen.'[76] De oceaanlijner is na de Eerste Wereldoorlog tijdelijk ingezet om passagiers tussen Nederland en Indië te vervoeren, en de eerste officier is uitsluitend gewend aan passagiers die tussen Europa en de VS reizen. Op die reizen vindt het uitvergroten van de kleine verschillen tussen passagiers kennelijk niet plaats. Dit zou volgens de eerste officier uniek zijn voor passagiers uit Indië en kenmerkend zijn voor de koloniale samenleving in Indië. Dit beeld wordt bevestigd door Bosma in *Indiëgangers*: het scherpe rangenonderscheid tussen ambtenaren werd slechts overtroffen door dat tussen personen die in het koloniale bedrijfsleven werkzaam waren, de zogenaamde particulieren.[77]

Ook in deze periode zijn er in enkele romans reizigers aanwezig die zich willen onttrekken aan het passagierscollectief. In de representatie van dergelijke passagiers die aan boord voor een isolement kiezen, is evenwel een ontwikkeling in waardering te zien. Zo wordt in *Op zee* uit 1899 het reizen in afzondering van de passagiersgemeenschap, net als in de vorige hoofdstukken, nog als negatief neergezet. In dit boek is Karel Satis impulsief uit Europa gevlucht voor zijn medemens en zichzelf. De sensatie te kunnen ontsnappen aan alles wat hem in de samenleving stoort, duurt niet lang. Als Satis de behoefte voelt toch aansluiting te zoeken bij medeopvarenden, blijkt dat een lastige kwestie te zijn. Alex Duclou overkomt in *Levens-honger* uit 1902 op de reis van Indië naar Europa iets soortgelijks. Wie er eenmaal niet bij hoort, wordt voor de rest van de reis genegeerd door het passagierscollectief. Dat blijkt uit de verhalen in dit hoofdstuk en de vorige hoofdstukken één van de ijzeren wetten aan boord van een mailschip te zijn, die alle Europeanen treft die niet deel willen uitmaken van het passagierscollectief.

Achter dit gedrag van het passagierscollectief gaat een koloniale ideologie

Op het dek van *ss Johan de Witt* (particuliere collectie).

schuil: Europeanen hebben elkaar nodig in de tropen. De koloniale elite is ten opzichte van de miljoenen gekoloniseerden erg klein.[78] In Indië zijn westerlingen op elkaar aangewezen om de Europese standaard hoog en 'van vreemde smetten vrij' te houden. Dat het collectief aan boord centraal staat, is dus niet zonder reden: in het koloniale discours moet de Europese elite één front vormen om te kunnen overleven. Baren moeten die les aan boord al leren. Als zij zich afzonderen, lopen zij bovendien gevaar zich los te zingen van hun Europese achtergrond met als risico dat zij verindischen of mislukken in het land van bestemming. Europeanen zijn van elkaar afhankelijk in de tropen, zoals ook al uit de verhalen in de vorige hoofdstukken bleek. De woorden van een personage uit *De passagiers van 'De Rembrandt'* over Balikpapan gaan in feite voor de hele kolonie op: 'Indië is zoo verbazend groot en, in deze kleine kolonie van een honderd vijftig Europeanen, was men vanzelf op elkander aangewezen.'[79]

Na de Eerste Wereldoorlog verandert dit gedrag, doordat het schip het toneel gaat vormen van de richtingenstrijd binnen de Europese gemeenschap aan boord tussen kolonialen van de oude stempel en Europeanen die meer op het Westen gericht zijn.[80] Zo wordt in *Een Indisch binnenhuisje* het zelfverkozen isolement tijdens de 'heenreis' van twee Europeanen als positief gezien. Wil en Bob willen zo Europees mogelijk blijven en sluiten de 'oosterse' invloeden van kolonialen van de oude stempel buiten door contact met hen te vermijden. Waar eerder de voorwaarde om te slagen in Indië aanpassing aan koloniale mores was, domineert vanaf 1900 een wereldbeeld waarin Europese normen

en waarden de standaard vormen. De roman kan in zijn geheel opgevat worden als een pleidooi voor het leven naar Europese maatstaven in Indië zodat de kolonie op westerse wijze naar een hoger beschavingspeil wordt gebracht.

Burgers: positieve representaties

Uit de geanalyseerde fictie valt op te maken dat ook in deze periode de sociale status van een personage vooral samenhangt met de mate waarin de verhaalfiguur voldoet aan de eisen van het Europese beschavingspeil. Wel is een verschil ten opzichte van de fictie in de vorige hoofdstukken te constateren. Als gevolg van de europeanisering van de kolonie worden nog slechts personages positief gerepresenteerd die een westerse afkomst, achtergrond en opleiding hebben. Anders dan in de verhalen uit de vorige hoofdstukken zijn er niet langer positieve representaties te vinden van Indo-Europeanen die door opvoeding en educatie in Europa het westerse beschavingspeil hebben bereikt. Verderop in dit hoofdstuk volgt in de paragraaf over de representatie van Indo-Europeanen meer daarover.

Zoals hierboven al is aangegeven, zijn beschaafde personages niet uitsluitend in de eerste klasse scheepshutten te vinden. Ook in de tweede klasse bevinden zich vooral personages die over de gewenste Europese mentaliteit beschikken en deze tijdens de reis weten te behouden. Voorbeelden daarvan zijn Lien en Annie in *Over de grenzen*. Zij blijven keurig (christelijk) gedrag vertonen en laten zich aan boord niet verleiden af te dwalen van Europese normen en waarden. Het ruwe gedrag van oudgasten aan boord keuren zij nadrukkelijk af en de auctoriale verteller doet dat met hen.[81]

De verschillen tussen positieve en negatieve representaties van Europeanen zijn niet alleen voor een belangrijk deel terug te voeren op een al dan niet Europese afkomst, maar ook op het wel of niet hebben genoten van scholing en vorming in Europa. Na 1895 stond in het koloniale discours buiten kijf dat het krijgen van een westerse opvoeding en opleiding in Europa onontbeerlijk was voor de witte bovenlaag in de kolonie. Stoler geeft aan dat het vanaf die tijd een algemeen aanvaard idee was dat Europese kinderen die in de kolonie woonden en daar meestal aan de zorgen van baboes werden toevertrouwd, na hun zesde jaar naar Europa moesten worden gebracht. Na die leeftijd zou het contact met de 'oosterse' cultuur leiden tot vroegrijpheid en andere ongewenste effecten.[82] Wie geen opleiding in Europa had gehad, stootte volgens Bosma bovendien later in zijn koloniale loopbaan tegen een glazen plafond. Overigens stuurden vooral nieuwkomers in Indië later hun kinderen terug naar Nederland om daar onderwijs te krijgen. Zij deden dit zelfs vier keer zo vaak als ouders die in Indië geboren waren. Zo'n opvoeding in Europa was bovendien een statussymbool en een bevestiging van dat zij als Europeanen wilden worden gezien.[83]

Uit de onderzochte verhalen blijkt inderdaad dat op de reis tussen Nederland en Indië niet zozeer de verschillen in rijkdom, afkomst en leeftijd de sociale status van een lid van de passagiersgemeenschap bepalen, als wel het al

dan niet hebben genoten van een goede opvoeding en opleiding in Europa. Om als Europeaan als beschaafd te worden aangemerkt en dus als vertegenwoordiger van de ideale koloniale identiteit, zijn in deze periode scholing en vorming in Europa een absolute vereiste. Waar in de verhalen voor 1895 ook nog via een westerse opleiding in de kolonie een beschaving verworven kon worden die toegang tot de koloniale bovenlaag gaf, lijkt dit in de romans na 1895 exclusief voor een opvoeding en educatie in Europa te gelden. Zo is in *Een wedstrijd op den oceaan* de creoolse Jeanne weliswaar blij dat zij in Indië is geboren en niet voor een opvoeding naar Nederland is gestuurd, maar beseft ze tegelijkertijd dat ze daardoor niet goed in Europese kringen past.[84]

In de romans over de reis van Indië naar Nederland komen daarom geregeld kinderen voor die naar Europa gebracht worden. Zo reizen er in *De passagiers van 'De Rembrandt'* ouders naar Europa met hun kinderen die enkele jaren in Nederland zullen blijven om daar een goede opvoeding en opleiding te krijgen. In het Oosten zijn deze niet te vinden, zelfs niet in Japan zo blijkt uit *Op zee*.[85] In de kolonie opgegroeide kinderen worden in de verhalen door volwassen passagiers vaak als lastig ervaren. Soms blijkt een tocht naar Europa niet op tijd te komen om een kind te behoeden voor de ongewenste invloed van het Oosten. Zo gaat Betty uit *De verliefde passagier* pas op zestienjarige leeftijd onder begeleiding van een oude tante voor haar opvoeding en educatie op weg naar een Hollandse kostschool. Betty woonde op een suikerland. Zij is nooit naar school geweest, maar heeft les gehad van een Engelse gouvernante. Voor Betty is het echter al te laat: in Indië is ze vroegrijp geraakt. Volgens de personale verteller heeft ze een volwassen ziel in een jong lichaam.[86] Vroegrijp betekent in het contemporaine koloniale discours vaak ook vroegrot.[87] Naar de heersende koloniale ideologie had zij eerder naar Europa gemoeten, zoals Blanche uit 'Uitersten', die op haar vijfde de tropen heeft verlaten om in Frankrijk een Europese opvoeding te krijgen in een kloosterschool. Nu ze zeventien is, keert ze met haar ouders terug. Weer anderen gaan hun kinderen in Nederland opzoeken, omdat zij hun kroost zo erg missen.

De opvoeding van Europese kinderen blijkt in de verhalen een internationaal probleem.[88] Zo spreken in *Op zee* twee Duitsers met elkaar over deze kwestie. Een van hen klaagt erover dat hij zijn kinderen naar Europa moest zenden, omdat hij hun in Japan geen opvoeding naar zijn zin kon geven. Kinderen vormen voor de koloniale elite vaak een probleem. Voor een echte Europese opvoeding moeten ze naar het 'moederland'.[89] Die scheiding valt sommige ouders zeer zwaar, zo blijkt uit *De passagiers van 'De Rembrandt'*: 'De een neemt vervroegd verlof omdat ze thuis troost noodig hebben, de ander omdat de ouders naar de kinderen verlangen, of de kinderen naar de ouders. [...] En dat is het treurige, het onoverkomelijke van het koloniseeren!'[90]

Burgers: negatieve representaties

Een gebrek aan beschaving uit zich in de geanalyseerde fictie vrijwel steeds in verlies van decorum. De als onbeschaafd aangemerkte personages laten zich in het openbaar geregeld gaan. Dit heeft steeds statusvermindering tot gevolg. Dat is niet nieuw ten opzichte van de vorige hoofdstukken.

Er wordt in de geanalyseerde fictie uit deze periode wel een nieuw soort onbeschaafde personages opgevoerd: de Delianen. Deze parvenu's gaan in de onderzochte werken steevast door voor ongeciviliseerd. In Deli (Sumatra) waren met het planten van tabak en rubber grote successen behaald. Lange tijd ontbrak er in de regio een geregeld bestuur en maakten de ruwe Europese pioniers van de plantages er de dienst uit, wat leidde tot het ontstaan van onverkwikkelijke toestanden. Deli werd daardoor ook wel gezien als het Wilde Westen van het Oosten. Delianen stonden over het algemeen erg ongunstig bekend: ze zouden geen enkel besef van fatsoen hebben en er maar wat op los leven.[91] Een kanttekening daarbij is dat de situatie aan de Sumatraanse oostkust atypisch voor Indië was: Deli was, zoals gezegd, lange tijd een pioniersmaatschappij.[92] In Deli bestond er tot 1919 een trouwverbod voor assistenten op de particuliere ondernemingen, waardoor mannelijke Europeanen veelal een njai namen. Op de mailboot zetten de Delianen hun weinig beschaafde leven voort. De andere passagiers kijken meestal op hen neer.[93]

Toch zijn er ook Delianen die op de reis naar Europa een verandering ten goede lijken door te maken. Dat is te zien aan de Deliaan Piet Verheyst in de roman *De passagiers van 'De Rembrandt'*. Verheyst was ooit in Europa het zwarte schaap van zijn familie. Hij ging achttien jaar geleden als gesjeesd student naar Indië en bracht het tot administrateur van een grote tabaksonderneming. Door zijn salaris, zijn tantièmes en zijn aandelen in verschillende cultures heeft hij een enorm inkomen. In Deli heeft de parvenu Verheyst zich schandelijk gedragen door zich te verliezen in drank en vrouwen. Van zijn afscheidsfuif herinnert hij zich heel weinig. Verheyst weet aan boord zijn in Deli besmeurde blazoen op te poetsen. Zijn mede-Delianen Soeters en Polenaar snijden aan boord over hun intieme avonturen op, maar Verheyst weet zijn gedrag binnen de grenzen van het betamelijke te houden. Zelfs in zijn flirts met de Indo-Europese Poppie weet hij zich te gedragen. Hij zoekt op de *Rembrandt* contact met de resident Van der Voorst, omdat het later van belang kan zijn invloedrijke relaties te hebben. Zijn naam zal door deze connectie meer glans krijgen.

Verheysts missie heeft succes: aan het einde van de reis wordt hij door zijn medepassagiers hooglijk gewaardeerd. Hij is door zijn attente gedrag en bonhomie zeer geliefd geworden bij zijn medeopvarenden, die hij allen uitnodigt om kerst op zijn nog te verwerven landgoed te komen vieren. Toch blijft Verheyst in wezen een personage dat naar Europese maatstaven eerder een koloniale *bon vivant* is, dan een werkelijk beschaafde figuur. Zelfs al heeft Verheyst zich op de reis aangepast, evengoed is hij te verindischt om voor een 'echte' Europeaan door te kunnen gaan. Hij verkiest de Indo-Europese vrouw

Europeanen aan boord van een stoomschip richting Europa. Rechts het bord 'Grenslijn 2e klasse' – 1923 (KITLV).

Poppie als echtgenote boven een Europese vrouw, omdat hij bij haar tenminste zijn verindischte zelf kan zijn.[94]

In de tweede klasse zijn meer westerlingen met een lager beschavingspeil te vinden dan in de eerste klasse. In *Over de grenzen* zijn er bijvoorbeeld enkele grofbesnaarde en onmatige types, die Lien en Annie, die in die klasse reizen, lastig vallen. Helaas biedt het schip geen gelegenheid deze onbeschaafde lieden te ontlopen. De leden van het clubje lawaaierige en ruwe mannen maken geregeld schampere opmerkingen over de christelijke achtergrond van beide vriendinnen, die gewend zijn voor het eten te bidden. Lien en Annie blijven kalm en beleefd onder het pestgedrag. Op een middag verschijnt de aanvoerder van het clubje dronken aan de lunch. De vriendinnen zijn aan tafel de beoogde mikpunten van zijn dronkenmansgedrag. De overige passagiers spreken er schande van. Nadat Wim Vredenburg de hofmeester heeft aangesproken op het gedrag van het groepje, worden de dames niet verder lastiggevallen.[95]

4.3 Gender: de invloed van Europese vrouwen

Zoals in de vorige hoofdstukken te lezen was, kende het negentiende-eeuwse Indië een koloniale elite die voornamelijk uit witte mannen bestond.[96] De immigratie van Europese vrouwen was in de negentiende eeuw van een bescheiden omvang.[97] In de periode 1895-1925 groeide het aantal Europese vrouwen dat naar Indië trok.[98] Stoler geeft aan dat de komst van grote aantallen Europese vrouwen naar de kolonie samenviel met de verburgerlijking van de koloniale gemeenschap. Westerse vrouwen werden in het koloniale discours van deze periode gezien als brengsters en hoedsters van de westerse beschaving. Zij belichaamden de herinrichting van het koloniale rijk naar westerse maatstaven, aldus Stoler.[99] De geanalyseerde verhalen uit de periode 1895-1925 sluiten aan bij dit beeld. De invloed die het toenemende aantal Europese vrouwen had in de kolonie, is er goed in terug te zien.

In romans als *De passagiers van 'De Rembrandt'* en *Een Indisch binnenhuisje* voelen sommige vrouwen die hun bestaan in Europa voor een leven in Indië hebben verruild, zich niet thuis in het Oosten. In de laatste roman is Wil steeds westers gebleven. Zij heeft daardoor fysiek en geestelijk onder het verblijf in de tropen geleden. Ziek als zij is, is het Wil die de repatriëring van het gezin doorzet. Zelfs als de dokter vreest voor haar leven en het voor haar onmogelijk acht om naar Europa te reizen, blijft Wil erop aandringen Indië te verlaten. Van uitstel wil ze niet weten. Ze vindt dat het gezin Indië moet ontvluchten, omdat zij zeker weet dat zij anders in de kolonie sterven zal en 'in Europa *genezen kan*…'[100] De laatste woorden zijn in de roman cursief weergeven, zodat ze nadruk krijgen.

In de romans proberen veel uit Europa afkomstige vrouwen de Europese beschavingsstandaard hoog te houden. Zij zorgen ervoor dat hun mannen aan boord en in de kolonie zich Europees gedragen en hebben zo op hen een herijkend effect. Zo realiseert in *Over de grenzen* de verindischte Wim zich in zijn gesprekken aan boord met de door-en-door Europese Lien pas dat hij in de kolonie verindischt is geraakt. In hem dringt daardoor het besef door dat het niet binnen de 'moderne' Europese denkbeelden over het leven in de kolonie past dat hij bij een njai een dochter heeft verwekt.[101]

Niet alle oudgasten laten zich door Europese vrouwen herbeschaven. Zoals gezegd, trouwt in *De passagiers van 'De Rembrandt'* de Deliaan Verheyst, die aan boord op zoek was naar een Europese vrouw, uiteindelijk met de Indo-Europese Poppie, omdat hij dan zijn verindischte zelf kan blijven. Andere Indischgasten trouwen een Europese vrouw, maar trekken zich vervolgens niet veel aan van hun Europese mores. In dezelfde roman is dat goed te zien aan het personage Herman Koelders, die na zijn huwelijk met de Nederlandse Marianne zijn oude koloniale gewoonten weer oppakt (later daarover meer). Maar zelfs als zo'n verindischte man de beschavende Europese denkbeelden van zijn Europese vrouw niet weet te waarderen, dan nog is zij voor hem van

groot belang, zo blijkt uit zijn woorden: 'ik waardeer het toch een wel ingericht *home* met een beschaafde vrouw aan 't hoofd te hebben. Als je je vrienden eens wilt ontvangen, is dat wel een voordeel en een geregeld huishouden geeft een man een zeker *prestige*.'[102] Net als in de vorige periode geldt voor deze koloniale van de oude stempel een Europese vrouw als een statussymbool. Dat zijn Nederlandse vrouw uiteindelijk voor zichzelf kiest en haar man verlaat, is een voorbeeld van de toegenomen emancipatie van de vrouw, zoals in de volgende paragrafen zal worden besproken.

Samenleving en gezin: vrouwenemancipatie en vooruitzichten in Indië

De fictie uit 1895-1925 is iets minder androcentrisch van karakter dan die uit de vorige periode. Zo zijn de vrouwelijke personages in de geanalyseerde verhalen geëmancipeerder dan de vrouwen die in de vorige hoofdstukken gerepresenteerd werden, al blijft de Europese man in het openbaar en op maatschappelijk terrein dominant.

Een goed voorbeeld van de toenemende zelfstandigheid van vrouwen is te zien in *In het Zonneland* uit 1898. In deze roman komt het vrouwelijke hoofdpersonage namelijk zelfbewust voor zichzelf op. Nita mag dan beminnelijk en zachtaardig zijn, zij kiest binnen de grenzen die de omstandigheden en de maatschappij bieden, zelf haar levenspad. Als Nita na het overlijden van haar ouders naar Indië gaat om tegen betaling voor haar zieke tante te zorgen, besluit ze om in zichzelf te investeren en een studie te gaan volgen om in Indië als gouvernante te kunnen werken. Het behalen van een diploma is belangrijk voor haar, omdat ze dan in gouvernementsdienst kan treden en beter voor zichzelf en haar broertje kan zorgen. Uiteindelijk trouwt ook Nita in Indië, maar het is een belangrijk gegeven in de roman dat zij daar niet op uit is. Zelfstandigheid is het doel van haar keuze om naar Indië te gaan en niet het sluiten van een huwelijk.

Ook *Over de grenzen* uit 1920 laat een dergelijk beeld zien. De roman begint in Nederland als de verloving van Lien Ronda is verbroken. Vervolgens wijst zij twee andere huwelijkskandidaten af omdat ze niets in hen ziet. Lien besluit in de kolonie haar geluk te gaan beproeven als onderwijzeres. Er is geen dwingende noodzaak voor Lien om uit Nederland te vertrekken; ze kiest er *zelf* voor om het avontuur als leerkracht in Indië aan te gaan. Belangrijk is dat ook zij niet naar de kolonie gaat om een man te vinden. Lien Ronda laat zich kennen als een geëmancipeerde vrouw, die zelfstandig keuzes maakt en haar mening vrijelijk ventileert over zaken die haar niet aanstaan. Ook in *De passagiers van 'De Rembrandt'* bepalen vrouwelijke personages in de onderzochte fictie meer hun eigen toekomst dan in de verhalen voor 1895 het geval was.

In de moderner wordende kolonie wacht Europese vrouwen echter nog steeds een eentonig leven, zo blijkt uit sommige verhalen. Indië wordt daarin uitgebeeld als een land waarin 'moderne' witte vrouwen vaak niet kunnen aarden, omdat er volgens hun maatstaven weinig voor hen te doen is. Vrouwelijke

Europeanen aan boord van *ss Ophir* – 1911 (KITLV).

personages pasten zich in de vorige hoofdstukken aan de koloniale mores aan en vonden hun levensdoel in het bestieren van het huishouden en in het moederschap. De 'moderne' Europese vrouwen vinden in de kolonie echter minder afleiding of vervulling van hun bestaan. Zeker als zij geen kinderen hebben, blijkt er naast het bestieren van de huishouding voor deze vrouwen zeer weinig te doen in Indië.[103] Net als in Europa kunnen getrouwde vrouwen in de kolonie niet werken; zover gaat de emancipatie nog niet. In Europa is er echter meer afleiding voor geëmancipeerde vrouwen. In Indië is er op sociaal en cultureel gebied nog weinig voor hen te beleven.

Het leven dat een Europese vrouw in de kolonie te wachten staat, is niet bepaald iets om naar uit te zien, zo blijkt uit de boeken. In *Een Indisch binnenhuisje* voorspelt een oude Indischgast op de reis naar Indië aan Wil het bestaan in de kolonie dat voor haar in het verschiet ligt. In Indië heeft een dag voor mannen tenminste nog de afleiding van het werk. Vrouwen brengen er echter hun tijd door in grote verveling, waarbij de belangrijkste bezigheid bestaat uit het wegjagen van mieren en muggen uit het huis of het kijken naar de hagedissen, die overal langs de wanden lopen.[104] De modernisering van het leven in Indië biedt ook geen uitkomst op dat gebied, zo blijkt uit de romans. Deze heeft volgens de oudgasten voor de Europeanen in de kolonie weliswaar iets meer comfort gebracht in de kolonie, maar daar is het bij gebleven, zo blijkt uit *De*

passagiers van 'De Rembrandt': 'Het klimaat, dat alles beïnvloedt, is hetzelfde gebleven en mist zijn verslappende uitwerking niet'.[105]

Het huwelijk: zelfbewuste vrouwen

Zoals eerder vermeld werden ook dochters van Indischgasten vaak naar Europa gebracht om daar een opleiding en opvoeding te krijgen. Er gold echter vaak nog een ander, impliciet doel: een huwelijk sluiten met een Europeaan. Mocht zich in Europa geen geschikte huwelijkspartner hebben aangediend, dan probeerden ouders hun dochters op de reis van Europa naar Indië aan een man te koppelen. De huwbare meisjes leken daarin nauwelijks een eigen wil te hebben. Ten opzichte van de vorige periode valt er echter ook op relationeel gebied een emancipatoir tintje te bespeuren. In *Een wedstrijd op den oceaan* is het belangrijkste vrouwelijke personage de dochter van een oud-resident. De creoolse Jeanne (die in de roman geen achternaam krijgt) stelt zich zeer zelfbewust en zelfverzekerd op. Zij gaat niet per se naar Europa om aan de man te raken, maar stippelt haar eigen levenspad uit. Dat ze aan boord verliefd wordt en een huwelijkspartner vindt, wordt gerepresenteerd als een keuze van een vrouw die zelf haar lot in handen genomen heeft.

Waar dat in de vorige periode nog wel het geval was, lijkt het huwelijk – zelfs in een christelijke roman als *Over de grenzen* – niet langer het belangrijkste toekomstperspectief of het hoogste ideaal voor de vrouw te vormen. Sterker nog, voor het eerst zijn er in de geanalyseerde fictie ook voorbeelden te vinden van witte vrouwen die na een mislukt huwelijk hun mannen verlaten en terugkeren naar Europa. In de vorige hoofdstukken was er geregeld sprake van getrouwde vrouwen die gevangen zaten in een ongelukkig of mislukt huwelijk. In deze periode zijn er vrouwelijke personages in de geanalyseerde fictie te vinden die ervoor kiezen zich daaruit te bevrijden door hun man te verlaten. Ook dat is een uiting van emancipatie.

De huwelijksband geldt dus niet meer altijd voor altijd. Als een huwelijk in een van de romans mislukt, bijvoorbeeld omdat een echtgenoot er een lossere Indische huwelijksmoraal op nahoudt en ontrouw is, dan neemt het vrouwelijke personage de moeilijke beslissing terug te gaan naar Nederland. Zo is Marianne Koelders in *De passagiers van 'De Rembrandt'* kort na de eerste kennismaking met de op verlof zijnde Herman getrouwd, omdat zij was bang om over te schieten. Eenmaal terug in de kolonie blijkt de verindischte Herman op elk gebied zijn eigen gang te gaan, precies zoals hij het vóór zijn huwelijk had gedaan. Zijn avonden besteedt hij in de sociëteit 'of ergens anders'. Naar zijn mening moeten Europeanen in Indië 'luchtig' leven en geldt dat vrijheid blijheid is. Hij begrijpt dan ook niet waarom zijn vrouw naar Holland terug wil. Zij zijn dan wel geen 'tortelduifjes' en hij is geen 'huismus', maar alles gaat volgens Herman toch best. De Europees gebleven Marianne schrijft in een brief aan haar vriendin dat zo'n nuchtere 'Indische' – lees 'koloniale'– opvatting in de kolonie vrij algemeen is, maar dat zij die afschuwelijk vindt. Zij realiseert

zich dat haar huwelijk een vergissing is geweest. Inmiddels is zij ook verliefd geworden op een andere man. Marianne beseft dat ze niet kan instaan voor wat er gebeurt als ze in Indië blijft. Gedesillusioneerd vertrekt ze in haar eentje naar Nederland met de *Rembrandt*.[106]

In *De passagiers van 'De Rembrandt'* is er nog een ander voorbeeld van een vrouwelijk personage dat op liefdesgebied haar eigen lot in handen neemt. In de roman neemt de Indo-Europese Poppie, die eigenlijk Caroline heet, het initiatief om de (al eerder besproken) rijke Deliplanter Verheyst aan zich te binden. Poppie is de hele reis poeslief tegen de 21 jaar oudere tabakker geweest. Zij heeft daar goed over nagedacht: 'Zij zou ook wel op zoo'n mooi buiten willen wonen – en 't zoo senang (lekker) hebben. Dat is toch maar alles. En meneer Verheyst kon der wel door, hetgeen van haar standpunt, als bewoonster van een theeland op Java, een heele concessie is tegenover een Deli-planter.'[107]

Evengoed is aan dit voorbeeld te zien dat het mailschip nog steeds als huwelijksboot fungeert. Ook in vrijwel alle romans uit de periode 1890-1925 staat de huwelijksfuik aan boord open en zwemt menige passagier daar met liefde in. Een belangrijk verschil met de verhalen uit de vorige hoofdstukken is dat het aangaan van een huwelijk vaker een bewuste en zelfstandige keuze is van vrouwelijke personages. In deze gevallen zijn vrouwen niet langer afgebeeld als de te kiezen, ondergeschikte partij. Er is ook niet langer sprake van dat vrouwelijke personages door hun ouders aan een geschikte partij worden gekoppeld. Vrouwen hebben steeds meer een eigen wil en kunnen meer invloed uitoefenen op hun eigen leven dan in de verhalen uit de vorige hoofdstukken.

Zoutwaterliefde: 'oosterse' lusten en westerse restricties

Net als in de vorige periode slaat in de verhalen uit 1895-1925 de zoutwaterliefde tijdens de reis soms toe. Zo worden in *Vrouw* de getrouwde Felie van Raden en de administrateur Thunen aan boord op elkaar verliefd. Tussen Felie en Thunen hangt er meteen al een sterk erotisch geladen, broeierige sfeer. De passagiers komen na het doorvaren van het Suezkanaal niet alleen in letterlijke maar ook in figuurlijke zin in 'oosterse' sferen. Op liefdesgebied gelden andere, als Indisch geldende regels. Zo vertelt de Indo-Europese Lien de St. Remy in *Vrouw* dat zij het in Indië niet zo nauw nam met de huwelijkstrouw. Zij is de mening toegedaan dat je in de liefde in Indië en dus ook aan boord altijd een oogje dicht moet knijpen.[108] Eerder werd al geschetst hoe Herman Koelders uit *De passagiers van 'De Rembrandt'* ook deze 'Indische' mores op liefdesgebied was toegedaan.

Soms raakt een verliefdheid ook aan een ander taboe dan (de gedachte aan) overspel en is er sprake van een te groot leeftijdsverschil in de (zoutwater)liefde. Zo is de dertigjarige Van Berkel uit *De verliefde passagier* aan boord verkikkerd geraakt op de zestienjarige Betty, die in de tropen vroegrijp is geworden. Overigens geeft zij er blijk van 'moderne' ideeën over het huwelijk te hebben: ze wil niet trouwen omdat ze geen 'gebruiksartikel' of 'slavin' wil worden. Ze gaat

naar Nederland om te studeren. Door de meeste passagiers wordt Van Berkel scheef aangekeken vanwege zijn geflirt met Betty.[109]

In de verhalen wordt de vrijere omgang met erotiek en seks als onbeschaafd en als 'oosters' gerepresenteerd. De 'echte' Europeanen blijven in de verhalen op een andere, als beschaafder geldende manier met erotiek omgaan. Dat leidt soms zelfs tot het ontstaan van een vorm van overgevoeligheid. Van de zendeling Lammers wordt in *Vrouw* gezegd dat hem per abuis een andere vrouw was toegezonden dan hij bedoeld had. Mevrouw Lammers is een vrouw 'wier zedigheidsgevoel bij sommige bijvoeglijke naamwoorden werd gekwetst, en bij wie een woord als "bloot vermoeden" het bloed naar de wangen deed stijgen, terwijl men met een verhaal van "naakte rotsen" haar ijlings het vertrek kon doen verlaten.'[110] De Indo-Europeaan Maidman beweert dat huwelijken zoals die van de Lammersen niet de slechtste zijn, maar hij is intussen blij dat een dergelijke vergissing hem niet is overkomen. Kitty Maidman en haar echtgenoot zijn pasgetrouwd en nogal '*gemus*' (dol) op elkaar.

In de fictie over de reis tussen 1895 en 1925 verandert de representatie van handschoentjes enigszins. In *Een Indisch binnenhuisje* lijken de handschoentjes op de gouvernantes uit de vorige hoofdstukken, die in deze periode overigens nauwelijks nog als personage voorkomen. De handschoentjes die naar de kolonie varen, worden door sommige mannelijke passagiers gezien als jonge vrouwen die door hun naïviteit gemakkelijk te verleiden zijn tot erotische avontuurtjes. In de roman komt een mager oud heertje op Wil toegestapt als zij even alleen aan dek is. Hij vraagt aan haar of zij soms een handschoentje is. Wil antwoordt hem getrouwd te zijn.

> 'Dat zijn handschoentjes altijd,' grijnsde hij 'maar omdat u steeds zoo innig met elkaar bent, dachten we dat u een handschoentje was, en uw man u in Indië wachtte. [...] Het is heusch zoo gek niet wat ik zeg,... u zult nog wel gekkere dingen in Indië zien en hooren... Hebt u bijvoorbeeld dat jonge vrouwtje gezien, dat naast den eersten officier aan tafel zit? Ook een handschoentje dat...'[111]

Impliciet vertolkt de oudgast daarmee de mening dat handschoentjes tijdens de zeereis eenvoudig te verleiden zijn. Niets nieuws dus. Beledigd probeert Wil de man het zwijgen op te leggen door te zeggen dat het haar niet interesseert wat anderen doen. Zij is namelijk Europees beschaafd.

Erotiek en reputatie: het mannenmonopolie doorbroken

Nieuw is dat sommige vrouwelijke personages zich in de verhalen minder druk lijken te maken om hun reputatie. Dat wijst erop dat de emancipatie van de vrouw zich ook uitstrekt naar het terrein van de erotiek. Het initiatief voor het beleven van een erotisch avontuurtje wordt in sommige romans uit deze periode gerepresenteerd als niet langer uitsluitend voorbehouden aan mannen. In *De passagiers van 'De Rembrandt'* is een verpleegster aan boord openlijk uit op een *one night stand*. Zij heeft haar oog laten vallen op de zeeofficier

Gerard Brouwer. Zodra zij hem heeft weten af te zonderen, suggereert de verpleegster in te zijn voor een vrijpartij. De zeeofficier wil daarvan niets weten en wijst haar af. Als reden daarvoor wordt gegeven dat hij verliefd is op een andere passagiere. De reactie van de verpleegster toont haar gebrek aan beschaving:

> En 't pleegzustertje is woedend en uit eenige invectieven, niet bepaald complimenteus voor haar onwilligen cavalier, maar evenmin getuigende van een goede opvoeding of een liefderijk gemoed. [...] 'Hè, wat een mispunt! Zoo'n ongelikte beer! Ik had juist zoo'n dollen zin in een beetje pret. 't Is een miserabele reis. Hè, toen wij uitgingen, die Deli-planter! Ik wou, dat ik er weer zoo een ontmoette.'[112]

Het is belangrijk te constateren dat het initiatief in dit geval bij het vrouwelijke personage ligt en niet bij het mannelijke, zoals voorheen steeds het geval was. Dat het gedrag van de verpleegster in de roman doorgaat voor onbeschaafd, blijkt onder meer uit het uiten van scheldwoorden en het terugverlangen naar de ongetwijfeld losbandige tijd met een Deli-planter.

Dit doet echter niets af aan het emancipatoire karakter van het feit dat een vrouwelijk personage zelf op zoek gaat naar erotisch divertissement. In *De passagiers van 'De Rembrandt'* komt nog een personage voor dat zich aan boord ten opzichte van mannelijke passagiers bijzonder aanhalig gedraagt. Bertha Manders is een notoire flirt over wie veel praatjes aan boord de ronde doen. Haar man Henk heeft haar in Europa leren kennen, is daar met haar getrouwd en heeft in Indië zijn huwelijk zien mislukken. Henk is op haar uiterlijk afgegaan en heeft te laat ingezien dat Bertha een modepop was en gek op mannelijke aandacht: 'Je weet hoe 't gegaan is, hoe 't ons, Indischgasten, gewoonlijk gaat; in Indië lijd je een sleurleven en, als je met verlof in Europa bent, herleef je en ben je vaak door 't dolle heen.'[113] De grillige Bertha kon niet wennen in Indië en heeft haar man in problemen gebracht met de autoriteiten. Ook aan boord trekt de 'banale coquette' zich weinig aan van wat de andere passagiers van haar flirterige gedrag vinden.[114]

Uit de vorige twee hoofdstukken bleek dat de reputatie van een vrouw op een zeereis onherstelbare schade kon oplopen. Ondanks de voortgeschreden emancipatie blijft ook in deze periode voor sommige vrouwen het oplopen van reputatieschade een probleem. Deze vrouwelijke personages zijn wellicht iets minder geëmancipeerd en trekken zich in de verhalen nog wel degelijk iets aan van wat hun omgeving van hen vindt. In *Vrouw* heeft Felie van Raden de sympathie van de passagiers verloren, nadat Kitty Maidman hen op de hoogte heeft gesteld van een ontmoeting van de getrouwde Felie met haar amant Thunen. Wat er tussen hen is voorgevallen, stelt niet veel voor – wat smachtende blikken, gevolgd door een kus op Felies hand – maar de scheepsroddel staat niet stil. Aan boord waren Felie en Thunen al langere tijd het gesprek van de dag, maar de handkus is de druppel die de emmer doet overlopen. 'Als een loopend vuurtje was het nieuws van mond tot mond gegaan en algemeen werd er beraadslaagd, welke gedragslijn te volgen bij het afscheidnemen.'[115] Sommigen

weigeren Felie de hand te schudden. Felie en Thunen worden aan boord door vrijwel iedereen als outcast beschouwd.[116] Ook in *Een wedstrijd op den oceaan* gaan veel verhalen over de verwoestende werking van hartstocht en overspel. Hierin laat zich een patroon zien dat in de voorgaande hoofdstukken ook aanwezig was.

4.4 Etniciteit: de beschavingsmissie

Met de ethische politiek ontstond dus rond de eeuwwisseling een 'nieuwe' koloniale ideologie waarin anders tegen etniciteit aangekeken werd dan in de negentiende eeuw het geval was. De verschuivingen in het koloniale denken aan het begin van de twintigste eeuw waren geënt op het versterken en benadrukken van etnische verschillen tussen kolonisator en gekoloniseerde. In de negentiende eeuw was een lichte vorm van acculturatie algemeen en werd dit als een voorwaarde gezien om te kunnen slagen in de kolonie. In de twintigste eeuw werd acculturatie een taboe. In de koloniale praktijk van alle dag bleken de superieur geachte westerse cultuur en beschaving echter kwetsbaar. Sommige Europeanen maakten een ontwikkeling door die niet strookte met wat de vernieuwde koloniale ideologie voorstond. Ze ondergingen in de kolonie tropische invloeden, namen 'inheemse' gewoonten en gebruiken over, en pasten zich zo aan de 'oosterse' wereld aan.

Volgens de nieuwe ethische koloniale ideeën was dit een groot kwaad. 'Oosterse' invloeden leidden, zo was de gedachte, tot de degeneratie van westerlingen, zowel naar 'ras' als in morele zin. Stoler en Kemperink geven aan dat deze ideeën onderbouwd werden door wetenschappelijke inzichten uit die tijd. Het 'inferieure' Oosten dreigde voortdurend het 'superieure' Westen te corrumperen en aan te tasten. Daardoor was rond de eeuwwisseling de angst voor fysieke, morele en culturele degeneratie van Europeanen in de tropen als gevolg van acculturatie bijzonder groot geworden. Zoals eerder vermeld werd in de koloniale ideologieën van die tijd een strikte rassenscheiding gezien als de beste oplossing voor dit koloniale probleem.[117] In het historische kader van dit hoofdstuk werd deze kwestie al aangestipt. In deze paragrafen wordt gekeken naar hoe deze verschuivingen in de koloniale ideologie in de verhalen uit deze periode worden gerepresenteerd en welke invloed ze hebben op de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit.

Europees blijven versus verindischen: de angst voor degeneratie

De postkoloniale theorievorming over het taboe op *going native* kwam al eerder aan de orde. Patrick Brantlinger wijdt in *Taming Cannibals* (2011), een studie over Britse racistische en imperialistische ideologieën, een hoofdstuk aan dit onderwerp. Hij laat zien dat het thema al sinds 1600 een rol speelt in het koloniale discours. Volgens Brantlinger is er zo'n grote variëteit aan typen van *going native* dat het lastig is een taxonomische indeling ervan te maken. Hij komt tot

Op het Engelse schip *ss Victoria* in de Indische Oceaan – 1896 (particuliere collectie).

de conclusie dat in de Victoriaanse literatuur Europeanen die verindischen, terugglijden in de afgrond waaruit de mensheid juist zou moeten opklimmen op de weg naar licht en perfectie.[118] Stoler schrijft dat er rond de eeuwwisseling een omslag in het koloniale denken plaatsvond, waarin dit verindischen een zwaar taboe werd. De aanpassing aan taal, kleding- en eetgewoonten in de kolonie die vroeger werd gezien als een gezond teken van acculturatie, gold vanaf die tijd als een bron van besmetting en verlies van witte identiteit.[119]

Boehmer geeft op haar beurt aan dat in de Engelse koloniale literatuur rond de eeuwwisseling een omslag is te zien: 'The white degenerate began to replace the intrepid adventurers of a more self-assured era.'[120] De angst voor degeneratie van witte mensen door een overmaat aan contact met inheemse volken werd een belangrijk thema in de werken van auteurs als R.L Stevenson, Rudyard Kipling en Joseph Conrad. Er ontstond door deze angst voor *white degeneration* zelfs een geheel nieuw genre in het Engelse taalgebied: *imperial gothic*. De koloniale verhoudingen worden in de Engelse koloniale literatuur volgens Boehmer gerepresenteerd als een fragiel evenwicht, dat niet veel nodig heeft om verbroken te worden, waarna het met de koloniale overheersing gedaan zal zijn.

Volgens Boehmer is aan representaties van *going native* en *indigenization* in koloniale fictie te zien dat aan de beschavingsmissie westerse hypocrisie ten grondslag ligt. Zij schrijft dat de ideale koloniale identiteit van Europeanen een ideale koloniale identiteit van inheemsen nodig heeft om zich tegen af te zetten. Op het harde onderscheid tussen de beide groepen berust de legitimatie van het kolonialisme. Op het moment dat de kloof tussen kolonisatoren en gekoloniseerden te klein dreigt te worden – bijvoorbeeld doordat Europeanen verindischen – moet deze via binaire opposities meteen weer worden vergroot door het Oosten als wezenlijk anders voor te stellen.[121]

De Nederlandse literatuur kent geen *colonial gothic*. Het thema van de *white degenerate* is echter wel te vinden in Nederlandse fictie, in de vorm van verindischte Europese personages. Het onderscheid tussen de twee verschillende soorten Europese personages dat eerder in dit hoofdstuk werd geconstateerd, hangt samen met het verindischen van Europeanen versus het europeaniseringsoffensief dat in de vernieuwde koloniale ideologie wordt ingezet om deze ongewenste vorm van beïnvloeding tegen te gaan. Er zijn twee soorten verindischte personages, die worden afgezet tegen de westers blijvende, modernere Europeanen.

Allereerst zijn er, zoals we gezien hebben, de kolonialen van de oude stempel. Deze oudgasten hebben 'oosterse' gewoonten, gedrag en waarden overgenomen. Deze zijn onderdeel geworden van hun identiteit en zij voelen zich daar prima bij. Zo zijn de meeste passagiers van de *Rembrandt* uit de gelijknamige roman als verindischt aan te merken. Aan boord en in Europa blijven zij zich Indisch voelen en gedragen. Het enige probleem dat zij ervaren, is dat zij zich op het noordelijk halfrond niet senang voelen. In Europa zijn zij niet

in hun element en blijken zij zich niet meer goed te kunnen aanpassen aan de westerse levensstijl. Piet Verheyst, de Deli-planter die op Sumatra een wild leven heeft geleid, heeft er bijvoorbeeld aan boord van de *Rembrandt* alles aan gedaan om zich weer zo Europees mogelijk te gedragen, maar hij kan zijn verindischte identiteit niet achter zich laten. In Nederland komt hij tot de conclusie dat hij beter met een Indo-Europese kan trouwen omdat deze tenminste zijn Indische gewoontes begrijpt.[122]

De tweede soort verindischte personages zijn 'moderne' Europeanen, die ondanks een goede Europese opleiding en opvoeding onvoldoende weerstand hebben kunnen bieden aan de invloeden van het Oosten. Zij vormen het 'bewijs' dat in de tropen degeneratie voor Europeanen een levensgroot gevaar vormt. Het sterkste voorbeeld van zo'n personage is Alex Duclou in *Levenshonger*. Vol ethische idealen trok deze Nederlander ooit als bestuursambtenaar naar Indië. In de kolonie voltrok het proces van morele degeneratie zich echter al spoedig aan hem. Zijn omgeving laat hem geen andere keuze dan zijn hoogstaande Europese principes te laten varen en zich aan te passen aan de koloniale mores en gebruiken van het Oosten:

> Langzamerhand begon hij te verindischen, zonder het te bemerken. Hij begon het land te krijgen aan europeesche kleeding, en voelde zich alleen maar lekker in slaapbroek en kabaai, op bloote voeten. Door Sima, zijn njaï, raakte hij verzot op inlandsche kostjes en lekkernijen, en 's ochtends bij zijn ontbijt at hij met de vingers roedjak uit een steenen kommetje. 's Avonds speelde hij zelfs al inlandsche kaartspelletjes met een paar sinjo's, zuigende aan een strootje. Zooals dat geleidelijk, onbewust gaat in Indië, stootje voor stootje, beetje voor beetje, zonk hij dieper en dieper weg in de verindisching, als een, die langzaam wordt opgezogen door drijfzand.[123]

Duclou is in de kolonie zo verindischt dat sommige mensen niet kunnen geloven dat hij een *totok* is en houden Duclou voor een *sinjo* (Indo-Europeaan). Dat komt ook door Duclous 'langzame, lustelooze manieren van den indischman, en de lijzerige manier van spreken.'[124]

> In de tropische, afmattende hitte, onder de drukkende zorgen van den dienst, in de inlandsche omgeving van zijn njaï, altijd levende in afgelegen posten, diep in 't binnenland van Borneo, was geleidelijk de noodlottige transformatie in hem gebeurd, die de volbloed europeaan tot een halven inlander maakt. Zijn europeesche ideeën, zijn europeesche neigingen en verlangens waren diep, achter in zijn binnenste weggezonken, en lagen als onder nevelen, luidloos en onbewegelijk.[125]

Uit de bovenstaande twee citaten blijkt dat Duclou in de kolonie met een njai heeft samengeleefd, iets wat in de na 1895 vernieuwde koloniale ideologie scherp wordt afgekeurd. Net als Delabar uit het eerste hoofdstuk wordt Duclou ziek en stuurt een arts hem tegen zijn zin naar Europa voor zijn genezing. Op de zeereis naar Marseille krijgt Duclou even de hoop dat hij zijn verindischte identiteit van zich af kan schudden en weer voor een Europeaan kan doorgaan. Dat is een belangrijk verschil met de representaties van verindischte

mensen in de vorige hoofdstukken, die niet van hun verindischte identiteit af wilden, maar deze juist koesterden. Tegen iedereen aan boord spreekt Duclou zijn blijdschap uit over het feit dat hij nu weer 'in de beschaving terugkwam.'[126] Duclou laat de *spada* (bediende) een fles champagne halen om te toosten op hun gelukkige thuiskomst in de beschaving. Uiteindelijk zal Duclou het in Europa niet redden. Hij is te zeer verindischt om nog in de Nederlandse maatschappij te passen en pleegt zelfmoord na een mislukte liefdesrelatie, die hij zag als laatste redmiddel om zijn verindischte identiteit af te schudden en weer westers te worden. Het proces van verindischen is echter onomkeerbaar gebleken. Duclous geschiedenis laat zien hoezeer verindischen een taboe vormt voor de 'moderne' Europeanen in de kolonie.

Het verhaal van Wil en Bob in *Een Indisch binnenhuisje* geeft eveneens het koloniale ideologische spanningsveld weer tussen europeanisering en verindischen, tussen 'moderne' Europeanen en die van de oude stempel. Europa vertegenwoordigt voor hen het licht en de beschaving. Het Oosten is voor hen duister en dreigend.[127] In de roman wordt de gerichtheid van Europeanen op het Westen en hun angst voor het Oosten gethematiseerd. Dat komt verder nog aan de orde in het gesprek dat Wil aan boord heeft met de oude Indischgast. Dit magere 'oude heertje, met een glazen oog' vindt Indië een mooi land, 'maar niet voor ons westerlingen.' In moreel en cultureel opzicht is er niet te ontkomen aan de zo gevreesde degeneratie: 'Je abrutisseert er in materialisme, verdort er in zonneschroei en cynisme. Ik heb er de liefste vrouwtjes tot gele citroentjes zien verschrompelen, of ook wel… ondergaan.'[128] Indië is volgens de 'geteekende' een corrupt land. In Holland zouden de westerlingen beter af zijn, in het Oosten horen ze niet thuis. 'Indië is geen land voor ons', zo besluit de onheilsprofeet zijn betoog.[129] Ook de uitspraken van deze oudgast zijn te zien in het licht van de angst voor degeneratie, zoals hierboven is betoogd.

In de roman komen westerse uitgangspunten in het Oosten voortdurend onder druk te staan. Dat gebeurt al tijdens de reis. Wil en Bob tonen zich op dat gebied in de roman standvastig, op het schip en ook in Indië, en zetten zich nadrukkelijk af tegen Indischgasten: 'In een soort van protegeerend medelijden vindt iedere oudgast je eenigermate belachelijk, en laat je dit merken. Terwijl hij niet merkt, dat je juist hem in zijn verindisching even belachelijk vindt.'[130] Aan het begin van de roman was het echtpaar nog vol goede hoop dat zij Europees zouden kunnen blijven in de kolonie:

> Zoo maakten we plannen… En we wisten niet dat de werkelijkheid zoo heel anders zou zijn, dat de tropische zon haar schroeiende stempel zetten zou op ons binnenhuisje, en op vele onzer jonge idealen, en dat we niet zouden ontkomen aan de verindisching van alles, wat we ons nu Europeesch droomden.[131]

Na een verblijf van zes jaar zijn Bob en Wil blij dat ze Indië kunnen verlaten. Als ze met hun kinderen op de mailboot naar Europa zitten, zegt Wil dat ze nu gelukkig is:

> Zoo gelukkig, dat we nu weg zijn... uit het land, waar we niet thuishooren, waar we trachtten ons thuis te voelen en dit ook wel gemeend hebben, maar waar we toch eeuwig vreemden blijven. Het land dat ons Noorderlingen toch altijd als vijand beschouwt, als indringers. Het haat ons en ik heb het gehaat, de laatste maanden, als ik zoo neerlag, hulpeloos... Maar nu het mij heeft laten heengaan, nu heb ik het toch ook weer lief... Als ik nu sterven moest... dan zal het niet daar zijn.[132]

Uit veel romans uit deze periode blijkt hoe moeilijk het voor 'moderne' Europeanen is om in de kolonie Europees te blijven en niet te verindischen. In *De verliefde passagier* heeft de dertiger Van Berkel in zeven Indische jaren financiële onafhankelijkheid verworven. Op weg naar Europa bedenkt hij dat zijn geestelijke gezondheid behoorlijk onder zijn Indische verblijf heeft geleden: "Er is een gevoel van innerlijke degeneratie in mij, maar den Goeden Goden lof, ook de intuïtie van een aanstaande herrijzenis. Toch zal ik bij mijn vertrek van hier niet verbitterd afgeven op Indië of mijn handelsleven, maar wel zeggen: 'Eindelijk verlost.'"[133]

Primitieve, 'oosterse' eigenschappen

In de vorige hoofdstukken bleek uit de analyse van de representaties dat – vanuit westers perspectief – als 'oosters' geacht gedrag gedomineerd wordt door het driftleven. Verindischte Europeanen hebben meer Indische gewoontes, normen en waarden overgenomen en zijn vaak te herkennen aan het hebben van minder remmingen dan de westers gebleven Europeanen. Als 'oosterse' eigenschappen worden, zoals vaker vermeld, zinnelijkheid en sensualiteit, jaloezie, *tinka's*, preoccupatie met eten en gebrekkige kennis van het Nederlands beschouwd.

Personages met *tinka's* komen in de geanalyseerde teksten uit 1895-1925 niet meer voor; de andere 'oosterse' eigenschappen wel. Deze worden onder invloed van de europeanisering zelfs scherper aangezet. In de vorige hoofdstukken kon een personage door middel van een Europese opvoeding en opleiding nog gezien worden als volwaardig Europees. Dat is nu niet meer het geval. De bedoelde verindischte Europeanen, die in Indië geboren zijn uit twee witte ouders, – in die tijd gold daarvoor de term 'creolen' – zijn daarvoor te zeer aangeraakt door het Oosten.

Jeanne uit *Een wedstrijd op den oceaan* is zo'n creoolse. Jeanne heeft te veel over de toestand van vrouwen in Europa vernomen om niet te beseffen dat zij beter op haar plaats is in Indië. Zij geeft aan later naar Indië terug te willen keren. Als Europese geboren en opgevoed in de kolonie, zal zij in de Oost een betere toekomst hebben dan in Nederland. Zij doet weliswaar volgens de andere passagiers – die overigens allemaal Indischgasten zijn – niet onder voor een Europese, maar weet dat haar plaats in Indië is en dat zij in Europa niet zal kunnen aarden.

Ook Felie van Raden in *Vrouw* is een witte Europese vrouw die in Indië

Indo-Europese vrouwen aan boord van schip in Nederlands-Indië in Europese kleding en in *sarong* en *kabaja* – 1910 (KITLV).

is geboren. Op Kitty Maidman, 'een volbloed Europeesche vrouw', maakt zij een 'minder gunstigen indruk'. Als Kitty tijdens hun eerste gesprek aan Felie vraagt of ze soms voor het eerst naar Indië reist, antwoordt Felie dat dit haar vijfde reis is en dat zij in Indië is geboren. Kitty's ogen lichten op als zij dit hoort en ze reageert: 'Een creoolsche dus?'[134] Kennelijk vindt Kitty, die zelf getrouwd is met een Indo-Europeaan, in de creoolse achtergrond van Felie een verklaring voor de minder gunstige indruk die zij op haar maakt. Hier wordt gesuggereerd dat iemand die in Indië is geboren, anders is dan iemand die in Europa ter aarde is gekomen. Door 'echte' Europeanen wordt een creool als minder gezien. Postkoloniale analyses van literatuur geven aan dat wat anders is, vrijwel altijd als inferieur aangemerkt wordt.[135] Later ziet Kitty Maidman zich toch 'genoodzaakt' om het gezelschap van Felie van Raden op te zoeken, omdat hun echtgenoten een overeenkomstige maatschappelijke status hebben.[136]

Dat Felie anders is dan een Europese die in Europa is geboren, blijkt ook uit opmerkingen van de Indo-Europese mevrouw De St. Remy. Deze donkergetinte Indo-Europese beschouwt de creoolse Felie als een Indische, als iemand die net als zijzelf gedeeltelijk in het Oosten is geworteld. Als mevrouw De St. Remy door haar lorgnet waarmee zij Felie onbeschaamd bekijkt, de gratie ziet

– 'alleen aan Indische eigen'[137] – waarmee de kapiteinsvrouw haar *sarong* en *kabaja* draagt, merkt ze op dat Felie beslist een creoolse moet zijn. Later in de roman wordt ook nog Felies zinnelijkheid verbonden met haar afkomst.

Indo-Europeanen: tussen wal en schip

David Livingstone tekende ooit de volgende uitspraak over mensen met een gemengde afkomst op uit de mond van een Portugees: 'God made white men, and God made black men, but the devil made half-castes.' Volgens de Schotse ontdekkingsreiziger was deze uitspraak 'appropriate, if not true'.[138] In het nieuwe koloniale paradigma dat na 1895 in politieke zin vaste vorm begon aan te nemen, geldt het bestaan van Indo-Europeanen inderdaad als een probleem. Stoler schrijft dat de nieuwe koloniale beleid een strikte scheiding van de rassen vereiste. 'Rasvermenging' zou leiden tot degeneratie en wordt daarom in het koloniale discours in deze tijd als negatief aangemerkt.[139] In de vernieuwde koloniale ideologie gold dat bij 'rasvermenging' door een fatale combinatie van 'westerse' en 'oosterse' genen juist de slechte eigenschappen van beide rassen zouden worden doorgegeven.[140] Pamela Pattynama schrijft dat koloniale romans aan een wit publiek duidelijk moesten maken dat 'rasmenging' onwenselijk was. In de contemporaine koloniale ideologie was het witte gezin de hoeksteen van de 'moderne koloniale staat'.[141]

Waar verindischte Europeanen in het door de ethische politiek verschoven koloniale discours een probleem vormden vanwege hun door 'oosterse' invloeden bepaalde gedrag, waren Indo-Europeanen volgens het ethische koloniale denken dus niet alleen via de cultuur door het Oosten beïnvloed, maar ook vanuit hun genen. Zij waren dus de vleesgeworden representanten van de ongewenste vermenging van het Westen met het Oosten.

Zulke verschuivingen in het westerse denken over 'ras' en 'rasvermenging' zien we ook terug in de geanalyseerde fictie. Indo-Europeanen worden in de verhalen over de reis per mailboot uit deze periode anders gerepresenteerd dan in de vorige hoofdstukken. Er is in de onderzochte boeken geen enkele lichtgetinte Indo-Europeaan meer te vinden die door middel van een Europese opvoeding en opleiding kan aanhaken bij het Europese beschavingspeil. Het Aziatische lijkt in alle Indo-Europese personages te overheersen. Nog steeds koesteren in de romans veel Indo-Europeanen een wit ideaal en proberen ze zo Europees mogelijk te zijn, maar er is geen enkel personage dat succesvol weet te integreren in de witte koloniale bovenlaag.

Sommige Indo-Europeanen proberen toegang te krijgen tot de westerse koloniale elite door te trouwen met een 'volbloed' Europese vrouw. In *Vrouw* is de Indo-Europese controleur Maidman getrouwd met een witte vrouw. Inzake dat huwelijk is er in het boek een opvallende algemene uitspraak te vinden:

> Zooals de uitersten elkander steeds zoeken, en de meeste Indo's er een eer in stellen, een volbloed Europeesche vrouw de hunne te noemen, zoo had ook Maidman in Kitty de verpersoonlijking van zijn hoogste ideaal meenen te vinden.[142]

In dit citaat wordt gesuggereerd dat de meeste mannelijke Indo-Europeanen een volbloed Europese vrouw willen hebben om zich zo in maatschappelijk opzicht 'omhoog' te trouwen, een verschijnsel dat in de theorie 'hypergamie' wordt genoemd. Met een volbloed Europese echtgenote aan zijn zijde wilde een Indo laten zien dat hij doorgedrongen was tot in de hogere lagen van de koloniale orde. In het koloniale discours uit de periode 1895-1925 wordt dat gezien als sociale degradatie van de witte vrouw.[143]

Dat beeld wordt bevestigd in *Een wedstrijd op den oceaan*. In deze roman komt een rijke Indo-Europese man voor, die de achternaam Grondvlak draagt. In de tekst wordt hij vanwege zijn gemengde afkomst vaak '*sienjo*' genoemd. De parvenu Grondvlak is geregeld het voorwerp van spot. Hij wordt neergezet als een karikatuur. Zo heeft hij een paardengebit en draagt hij op opzichtige wijze een enorme diamant en een Italiaanse kroonorde op zijn das. Hij is getrouwd met een volbloed Europese die in Indië is geboren en daar is opgevoed. In de roman wordt gesuggereerd dat zij in etnische zin 'omlaag' is getrouwd. Bovendien heeft zij zich op het gebied van normen en waarden sterk aangepast aan haar *laki* (man). Zij heeft een sterke voorkeur voor het dragen van opzichtige edelstenen en juwelen. De knappe, witte vrouw wordt tot haar grote genoegen '*njonja intan*' ('mevrouw diamant') genoemd. Grondvlak wordt in de roman voorgesteld als een *would be* Europeaan, die door de mand valt door een gebrek aan beschaving. Hij is iemand van gemengde afkomst die een Europeaan wil zijn, maar dit niet kán zijn omdat hij uit een donkere houtsoort is gesneden. Hij wordt als niet beschaafd afgeschilderd en komt hooguit tot een slechte imitatie van een Europeaan. Sommige zaken zoals beschaving zijn nu eenmaal niet te koop, zo lijkt de auctoriale verteller te suggereren.[144]

In de representatie van Indo-Europese vrouwen valt een soortgelijk patroon te ontdekken. Ook zij willen zich in de onderzochte verhalen graag zo Europees mogelijk voordoen, maar blijken vervolgens toch niet te kunnen aanhaken bij de Europese elite. Om dat te onderstrepen belanden Indo-Europeanen in de verhalen steeds in situaties waarin ze zich belachelijk maken. Zo wordt Poppie in *De passagiers van 'De Rembrandt'* opgevoerd als een typische, wat onwetende Indo-Europese. Zij is 'een aardig nonnaatje van een jaar of twintig', dat met haar ouders voor het eerst naar Holland reist. [145] Het is haar hartenwens om de Koningin en het Prinsesje te ontmoeten, en ook om aardbeien met room te eten. Haar naïviteit blijkt ook uit een uitspraak die ze over Parijs doet, in het kromme Nederlands dat in die tijd voor Indo-Europeanen typerend geacht werd: 'ik weet niet precies hoe je spelt, ze hebben mij gezegd, ik moet naar Parijs in de *Moulin*... en dan wat je op je gezicht doet, niet *bedak*, maar *rouge*...'[146] Een van de Delianen onderdrukt zijn lachen en zegt haar dat deze uitspanning geen geschikte plaats is voor meisjes zoals Poppie, zonder er overigens bij te zeggen dat de Moulin Rouge een nachtclub is, waarin aan mannen erotisch vertier wordt aangeboden.

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, duidt het gebruik van *bedak*

(blanketsel) door Indo-Europese vrouwen erop dat deze vrouwen zo 'blank' mogelijk willen ogen. Een aan boord verteld verhaal uit *De passagiers van 'De Rembrandt'* spreekt wat dat betreft boekdelen:

> Zoo was er jaren lang sprake van een coquette Resident's vrouw, die geregeld naar Parijs ging om haar gezicht te laten emailleeren, sommigen beweerden zelfs haar hals ook. Op de heenreis, als haar teint erg aan 't tanen was, verscheen ze weinig aan dek en dan nog onder een stevige laag ***bedak***, maar als ze weer naar Indië terugkeerde, opgemaakt en verjongd, was zij de ziel van 't gezelschap en trotseerde zij moedig de felste zonnestralen en 't helderste licht.
> De oud-Indischgasten kenden dit verhaal en zooveel andere, waaronder vrij gepeperde, maar voor de ***tottoks*** uit Holland en de baren uit Indië waren ze nieuw. En menige dame, wier teint erg gehavend was door de tropische zon, had er wel een lief ding voor gegeven om het adres van den kunstenaar-émailleur in Parijs te weten, ten einde zich aan zijn subtiele zorgen toe te vertrouwen.[147]

Steeds weer wordt in de verhalen benadrukt dat Indo-Europese vrouwen meer op inheemse dan op Europese vrouwen lijken. Zo wordt de Indo-Europese Lien de St. Remy in *Vrouw* naar innerlijk en uiterlijk als typisch 'oosters' gerepresenteerd. Thuis draagt ze standaard *sarong* en *kabaja*. Aan boord zou ze het liefst ook zo gekleed gaan, maar ze beseft, volgens de auctoriale verteller terecht, dat dit voor de anderen shocking zou zijn. Haar gelaat, dat ook bij haar om witter te lijken met een dikke laag *bedak* is bedekt, verraadt volgens de auctoriale verteller een verwantschap met de Javanen die sterker is dan die met Europeanen. Lien de St. Remy is dan ook erg donker: ze heeft kleine vlezige voeten die net zo bruin zijn als die van haar baboe Sinem.[148]

De Indo-Europese vrouwen worden in geen enkel verhaal uit deze periode positief gerepresenteerd. Ze vertonen vrijwel allemaal, net als in de vorige hoofdstukken, zogenaamde primitieve 'oosterse' eigenschappen als jaloezie, nukkig gedrag, een obsessie met eten en een taalgebruik waarbij het Nederlands gelardeerd wordt met Maleise woorden en klanken. Opvallend genoeg wordt de zo typerend geachte sensualiteit van Indo-Europese vrouwen in de geanalyseerde verhalen nauwelijks gethematiseerd, terwijl hun uiterlijk in teksten uit eerdere hoofdstukken juist als zeer opwindend gold voor mannelijke personages. Dit zou als een mogelijke indicatie gezien kunnen worden van het taboe op 'rasvermenging' dat vanaf de eeuwwisseling in het koloniale discours ging gelden.

Inheemsen: voorzichtige vermenselijking

In de onderzochte fictie komen vaker inheemse personages – altijd bedienden of ondergeschikten – voor dan in de vorige hoofdstukken het geval was. Ook de aard van de representaties van inheemsen verandert in de loop van de hoofdstukken. In hoofdstuk 1 werden inheemsen voornamelijk gerepresenteerd als 'dierlijke', 'kinderlijke' mensen. In hoofdstuk 2 werden inheemsen meer gezien als mensen, zij het als mensen van een lagere soort. Ook waren er in de

Een Indo-Europese familie aan boord van een schip bij het vertrek uit Indië – 1913 (KITLV).

verhalen minder vergelijkingen met dieren te vinden. In de verhalen uit 1895-1925 wordt deze lijn doorgetrokken, zoals hierna zal blijken.

Vergelijkingen met dieren komen in de verhalen uit 1895-1925 nog steeds voor, maar krijgen een andere functie. Zij zeggen namelijk in deze periode meer over degenen die ze maken, dan over degenen die het onderwerp ervan zijn. Het zijn steeds kolonialen van de oude stempel, verindischte Europeanen of Indo-Europeanen, die dit soort analogieën te berde brengen als het over inheemsen gaat. Daarmee onderstrepen deze, over het algemeen negatief gerepresenteerde, (Indo-)Europeanen hun eigen achterhaalde gedachtegoed. De auctoriale vertellers laten blijken dat deze houding ten opzichte van inheemsen onrechtvaardig is. Deze ouderwetse kolonialen zijn klaarblijkelijk niet in staat om de inheemsen op een 'moderne' manier te behandelen, ze voelen de tijdgeest niet aan, gedragen zich nog precies zoals de geacculturereerde personages in de voorgaande hoofdstukken en zijn aldus voorbeelden van Europeanen wier opvattingen in het veranderde koloniale discours afgewezen worden.

Een goed voorbeeld daarvan is de Indo-Europese Lien de St. Remy in *Vrouw*. Zij heeft een haat-liefdeverhouding met haar 'lijfmeid' Sinem, die ze met strakke hand regeert en met wie ze tegelijkertijd toch zeer vertrouwelijk omgaat. Zij heeft haar tot haar '*anak mas*' ('gouden kind' of 'aangenomen kind') gemaakt.[149]

Sinem mag slechts bij hoge uitzondering van mevrouw De St. Remy's zijde wijken. Sinem heeft haar njonja's Parijse jurk verknoeid en is tijdens de reis verliefd geworden op Saramin, de kajuitsjongen. Beide zaken zijn vormen van door mevrouw De St. Remy afgekeurd gedrag en voor haar redenen om Sinem met een slof te slaan.

> Toch was mevrouw de St. Remy een door en door goede vrouw, die, waar haar strenge hand zoo zwaar kon tuchtigen, ook mild was in 't beloonen, en zoo deze wijze van doen in Europa verwondering, zoo niet afkeer kon verwekken, in Indië was men er aan gewoon. 's Lands wijs 's lands eer![150]

De auctoriale verteller voegt er nog aan toe dat 'een dergelijk spruitje, onder de palmen opgeschoten, en van God weet welke ouders, [en dat] heel wat slagen en knepen heeft moeten doorstaan om er een bruikbaar mens van te maken', zonder de minste gewetenswroeging haar superieuren verlaat in ruil voor een twijfelachtige toekomst met een aanbidder.[151] Volgens de verteller had mevrouw De St. Remy als 'Indische' dit kunnen en zelfs moeten verwachten.

Uit het boek wordt duidelijk dat met de bovenstaande passage niet zozeer de spot wordt gedreven met Sinem als wel met de wijze waarop haar Indo-Europese bazin met haar denkt om te kunnen gaan. Als het schip in de haven van Batavia ligt afgemeerd, blijkt Sinem inderdaad gevlucht te zijn. De reacties hierop van Lien de St. Remy en haar broer Bolk, die haar in de haven opwacht, laten hun tweeslachtige houding ten opzichte van de inheemsen zien. Lien en haar broer vergelijken de inheemsen namelijk nog steeds met dieren. Lien vermoedt dat Sinem hem gesmeerd is met Sarimin, die haar gelijmd zou hebben met zijn *kalong*-oren (vleermuisoren). Bolk verbaast zich erover dat zijn zus weer 'zo'n monster' in dienst heeft genomen. Deze opmerking is op zijn minst vreemd, aangezien hij zelf met een voormalige inheemse baboe van zijn zus is getrouwd en ervoor gezorgd heeft dat zijn Retjik sindsdien voortdurend in verwachting is. Als Lien in het Maleis aan Mariam vraagt of zij Sinem heeft gezien, antwoordt de zeebaboe van de Van Radens met het volgens de verteller traditionele '*korang priksa*' ('niet onderzocht'). Spottend geeft Mariam aan dat Sinem misschien is weggelopen, waarop mevrouw De St. Remy te kennen geeft dat zij Mariam graag een paar slagen in het gezicht zou willen toedienen. Haar broer Bolk zegt dat ze blij moet zijn dat die 'marmot' weg is en dat ze in het hotel wel een ander factotum voor zijn zus zullen laten zoeken.[152]

Vertegenwoordigers uit de gelederen van de 'moderne' Europeanen behandelen hun inheemse ondergeschikten veel humaner. In de roman *Een Indisch binnenhuisje* maken de hoofdpersonages een ontwikkeling door in hun omgang met inheemsen. Als op de 'heenreis' een hutjongen voor Wil en Bob een kopje thee brengt, neemt Wil meteen de gelegenheid waar om voor het eerst Maleis te spreken. Zij zegt tegen de hutbediende met een wat dwaas accent: 'Trimakassi banjak, Ali' ('erg bedankt, Ali'). Bob vraagt haar hoe zij weet dat de hutjongen Ali heet. Wil toont zich in haar reactie een echte baar, die alle

inheemsen over één kam scheert. De auctoriale verteller keurt dit af door met een cursivering Wils uitspraak van ironisch commentaar te voorzien:

> 'Dat wéét ik niet, maar hij is bruin, en dan noem ik hem Ali.' Ofschoon hij Oessin heette, heeft zij hem verder altijd Ali genoemd en de oude getrouwe, die al twintig jaar op Indische booten voer... *had meer nieuwelingen gekend*.[153]

Wil ziet Oessin niet als individueel persoon. Ze geeft aan geen onderscheid te maken tussen hem en andere inheemsen, en stereotypeert de hutbediende. Uit in de roman cursief gedrukte woorden, wordt duidelijk dat de bediende dit wel van baren gewend is. Het echtpaar maakt echter een ontwikkeling door in zijn denken en houding ten opzichte van inheemsen. In het verloop van het verhaal gaan Wil en Bob de inheemsen als mensen zien. Als het gezin na zes jaar naar Nederland vertrekt, is het afscheid nemen van hun bedienden emotioneel. Bob heeft hun zelfs een voor een lang de hand gedrukt, hoewel hij weet dat zoiets voor een Europeaan niet betamelijk is. Ook de bedienden zijn zeer aangedaan. De wasbaboe en de *djait* (naaister) staan luid te snikken. De kinderbaboe die meegaat naar Nederland, is de enige die kalm blijft. Ze voelt geen opwinding bij de gedachte dat zij voor het eerst in haar leven naar Nederland reist en haar echtgenoot en geboortegrond daarvoor moet achterlaten. De gedachte dat zij bij de kinderen blijft, schijnt alles te vergoeden. In de roman wordt aangegeven dat haar plaats is bij die twee blonde kinderen van het Noorden. Aan boord volgt de baboe de kinderen als een trouwe waakster.[154] Het vanuit westers perspectief gerepresenteerde gedrag en gevoelsleven van deze inheemse vrouw onderstrepen de geïdealiseerde positie die haar in het koloniale discours wordt toegewezen: die van trouwe ondergeschikte. De gebeurtenissen in *Een Indisch binnenhuisje* zijn een voorbeeld van hoe er langzaam in de koloniale literatuur iets verandert, namelijk dat er meer aandacht wordt besteed aan inheemsen.

Dat is ook te zien in *Vrouw*. In deze roman wordt er voor het eerst in het totale corpus over de overtocht ook vanuit een inheems personage gefocaliseerd. Een gevolg daarvan is dat de inheemsen meer als mens worden gezien. Uiteraard blijven zij in het koloniale discours wel de ondergeschikten. Wat hierbij ook nieuw is, is dat het groeiende zelfbewustzijn van de vrouw, dat eerder in de paragraaf over gender werd besproken, zich niet beperkt tot Europese dames.

In *Vrouw* treedt Mariam, de zeebaboe van de Van Radens, in het verhaal op enkele pagina's nadrukkelijk op de voorgrond. Mariam was in Indië ooit de njai van Van Raden, met wie zij een kind heeft. Voor zijn vertrek naar Nederland had hij een huis voor haar gekocht. Dat heeft zij echter weer verkocht om haar 'toewan', haar grote liefde, achterna te reizen naar Nederland. Bij een *doekoen* (inheemse medicijnman) heeft zij een *djimat* (amulet) en andere middelen voor de toepassing van *goena-goena* (zwarte magie) aangeschaft om haar toewan terug te winnen. Zij gebruikt *bedak* om haar gelaat er voor Van Raden zo 'engels' – lees 'aantrekkelijk' – mogelijk uit te laten zien.[155] Mariam is als baboe met een familie naar Europa gekomen. Zij heeft tevergeefs naar Van Raden gezocht, tot

zij door diezelfde familie aan de Van Radens werd overgedaan. De kapitein vertelt niet aan zijn vrouw dat Mariam zijn njai is geweest. Mariam reist als zeebaboe van de kleine Otto weer met de Van Radens terug naar Indië. Van Raden behandelt haar bepaald niet vriendelijk, maar geeft later aan dat Mariam als baboe goud waard is, omdat zij volgens hem al het feilen van zijn vrouw opvangt. Hij praat over haar als over 'dat zwartje'. Uiteindelijk wordt Mariams zelfbewustzijn door de auctoriale verteller uitgelegd als egoïsme. Zij heeft immers zelfs haar kinderen in de steek gelaten om Van Raden voor zich terug te winnen. Zij wordt verbeeld als een gevaarlijke vrouw die gestuurd wordt door haar driftleven en eigenbelang. Mariam wordt in die zin afgeschilderd als een bedreiging voor het witte gezin, omdat zij een voorbeeld is van een inheemse die te dichtbij de Europeanen komt. Dat kan als een ongewenste consequentie van de 'vermenselijking' van inheemsen gezien worden.

Uit de bovenstaande analyses blijkt dat inheemsen in de ogen van 'moderne' Europeanen of van de auctoriale vertellers die in hun romans ethische standpunten onderschrijven, absoluut nog niet gelijkwaardig zijn aan Europeanen. Gekoloniseerden verdienen een meer humane behandeling, als maar niet uit het oog verloren wordt dat zij inheemsen blijven en niet gelijkwaardig aan Europeanen kunnen worden. Er mag beslist geen integratie plaatsvinden. Inheemsen moeten zich gedragen volgens hun eigen adat en naar de ongeschreven richtlijnen van het koloniale discours. Daartoe wordt steeds benadrukt – onder meer door het innerlijk van een inheems personage te verbeelden – dat Europeanen en inheemsen in andere werelden leven. Als deze werelden elkaar dreigen te naderen, dan moet volgens de 'moderne' koloniale ideologieën de kloof tussen de beide groepen met behulp van binaire opposities meteen weer worden gedicht, zo valt er uit *Een Indisch binnenhuisje* en *Vrouw* op te maken.

Opvallend is verder dat de inheemse elite in de onderzochte romans niet voorkomt. Leden daarvan moesten volgens de ethische idealen een westerse scholing krijgen. In diverse boeken wordt echter door oudgasten wel geschamperd op dit ethische ideaal. De auctoriale vertellers laten dan meestal merken dat deze Indischgasten conservatieve, 'ouderwetse' standpunten vertegenwoordigen, die niet passen binnen de naar westerse normen en waarden te hervormen koloniale maatschappij.

In alle verhalen over de overtocht is overigens een oriëntalistische of koloniale blik op andere etniciteiten te vinden. Waar de passagiers ook komen, steeds kijken zij gedurende de reis op een dergelijke manier naar vertegenwoordigers van andere etniciteiten. Dat blijkt ook tijdens het aandoen van de aanlegplaatsen. Als Karel Satis uit *Op zee* in Colombo aankomt, ziet hij in de verte de huizen van Colombo en vreemdsoortige huifkarren met ossen ervoor, bestuurd door halfnaakte bruine gestalten. Al spoedig zijn er handelaars op het dek van het schip te vinden. Deze 'bruine kooplui' worden vervolgens geafficheerd als 'vreemde kerels'.[156] Vertegenwoordigers van andere etniciteiten worden in de

Een zeebaboe met een baby (particuliere collectie).

geanalyseerde verhalen meestal in stereotypen beschreven. Ze worden standaard als anders en daarmee vaak klakkeloos als inferieur gerepresenteerd.

Als een vertegenwoordiger van een andere etniciteit dan de Europese wordt geschetst als personage van vlees en bloed, dan blijft deze nog steeds voldoen aan het oriëntalistische stereotype van de 'Ander'. Dat is bijvoorbeeld te zien aan de wijze waarop een aantrekkelijke Chinese jongeman in het korte verhaal 'Uitersten' wordt uitgebeeld. Deze Chinese jongeling intrigeert iedereen aan boord zéér, maar bovenal de dames. De student van Oud-Chinese adel is een bijzonder mooie jongen. Hij wordt in het verhaal zelfs 'slank als 'n Europeaan, z'n gezicht mat-blank en rose-blozend' genoemd. Dat maakt hem wat toegankelijker, maar de jonge Française Blanche houdt toch voor ogen dat hij een 'ander' is. Ondanks dat ze verliefd op hem is, wil ze zijn naam niet weten en is toch een beetje bang voor hem, 'omdat hij toch 'n Chinees was, uit dat verre mystieke land afkomstig, omdat hij trouwen zou met zoo'n stil en onwezenlijk poppemeisje, omdat hij, in China, een haarstaart zou dragen en mandarijnenkleeren'. Door de combinatie van zijn 'Europese' eigenschappen en zijn 'oosterse' adellijke afkomst die in het verhaal gerelateerd wordt aan mystiek, mysterie en gevaar, is de Chinese student onweerstaanbaar aantrekkelijk voor de Europese vrouwen aan boord. In het korte verhaal ontstaat er een relatie tussen Blanche en de al even jeugdige Chinees. Zo'n voorbeeld van een verliefdheid tussen een gekleurde man en een witte vrouw, die de kleurgrenzen overschrijdt, komt in de verhalen slechts zelden voor. Als een matroos op het

Colombo door Willy Sluiter (Uit: *Per Stoomvaart-Mij Nederland naar Java*).

promenadedek het zoenende paar ziet, wordt er gesuggereerd dat de Chinese jongeman en Blanche weten dat ze een taboe hebben overtreden door de *colour line* te overschrijden. Meteen komt er een einde aan de korte relatie.[157] De titel van het verhaal luidt dan ook niet voor niets 'Uitersten'. De Chinese jongeman kan gezien worden als een vertegenwoordiger van het Oosten en de Europese Blanche van het Westen. De verteller lijkt de lezer duidelijk te willen maken dat deze werelden ver uit elkaar liggen en onverenigbaar zijn.

De representatie van de inheemsen aan boord van een mailboot is er – geheel in lijn met de nieuwe koloniale ideologieën na 1895 – in de onderzochte verhalen op gericht de sociale en raciale scheidslijnen in de koloniale samenleving scherper te trekken. De verschillen tussen Europeanen en Aziaten zijn onoverbrugbaar groot. Tegelijkertijd worden de inheemsen in de fictie uit deze periode niet langer als dieren of kinderen beschouwd, maar als een menselijke soort van ondergeschikten.

5 Conclusie

Na 1895 gaan twee tendensen het koloniale beleid beheersen: europeanisering en emancipatie. Daardoor vindt er een verschuiving in het koloniale discours plaats. De kolonie is niet meer de oude kolonie, maar is na 1895 in elk opzicht veel westerser geworden. 'East is East, and West is West, and never the twain

shall meet', de beroemde versregel van Rudyard Kipling, is niet alleen een beschrijving van de koloniale werkelijkheid, maar ook een programma voor een ideale koloniale identiteit, waarin de beide werelden strikt gescheiden moeten blijven.[158] De na 1895 veranderde koloniale ideologieën zijn terug te zien in de koloniale verhoudingen in de *contact zone* in de verhalen over de overtocht in deze periode. De ideale koloniale identiteit van Europeanen en van inheemsen ondergaat een transformatie.

Ten eerste worden in deze periode de grenzen tussen Oost en West veel scherper getrokken. Het Suezkanaal vormt in de verhalen uit de periode 1895-1925 niet langer een zone waarin baren hun gedrag moeten aanpassen aan een verblijf in de kolonie door te leren accepteren dat er in Indië andere mores gelden. Sterker nog, zij wijzen deze Indische gewoonten categorisch af. De overgang van West naar Oost houdt voor baren niet langer het ondergaan van initiatieriten in, maar een moeizaam afscheid van het Westen. Voor hen is het binnenvaren van het schip in het Suezkanaal een afscheid van Europa, het continent waarnaar zij steeds blijven terugverlangen. Op de 'terugreis' markeren de eerste zeemijlen die het schip op de Middellandse Zee vaart, voor deze 'moderne' westerlingen de zo gewenste terugkeer naar het Europa van de superieure beschaving.

De europeanisering van de kolonie wordt onder meer op deze manier in de verhalen over de overtocht weerspiegeld. Er is sprake van een tegenstelling tussen de kolonialen van de oude stempel, van wie de koloniale identiteit sterk door het Oosten beïnvloed is, en modernere hoogopgeleide Europeanen, die hun westerse normen en waarden willen behouden in Indië. Deze westerlingen willen de kolonie europeaniseren en naar ethische inzichten hervormen. De nieuwkomers hebben nog steeds een koloniale identiteit, maar die is veranderd door nieuwe Europese inzichten. Ze willen zich niet aanpassen aan de andere, in hun ogen ouderwets denkende kolonialen, die geacculturereerd zijn en zich afzetten tegen de ethische politiek.

Ten tweede speelt in de toenemende europeanisering van de kolonie de komst van meer witte vrouwen uit Europa een belangrijke rol, onder wie veel handschoentjes. De witte vrouwen die uit Europa naar de kolonie vertrekken, vertegenwoordigen in de onderzochte fictie bij uitstek de westerse beschaving. Op het gebied van gender komen de twee belangrijke, in het koloniale discours nieuwe, tendensen – europeanisering en emancipatie – samen. De vrouwelijke personages zijn namelijk geëmancipeerder dan in de verhalen uit de vorige perioden. Op het gebied van werk en liefde tonen zij zich zelfstandiger en nemen zij zelf beslissingen over hun bestaan. Gouvernantes komen in de verhalen nauwelijks meer voor, aangezien een Europese opvoeding en opleiding vanaf 1895 exclusief in Europa genoten diende te worden.

Ten derde is er als uitvloeisel van de europeanisering in de geanalyseerde teksten een offensief bespeurbaar tegen het verindischen van Europeanen. In het vorige hoofdstuk over de reis per stoomschip door het Suezkanaal viel op

dat er nauwelijks sprake was van verindischte personages. Het leek wel of deze in het eerste hoofdstuk allemaal met het zeilschip rond Kaap de Goede Hoop hadden gereisd. In de periode 1895-1925 zijn er juist veel verindischte personages te vinden, die negatief worden gerepresenteerd, omdat in de vernieuwde koloniale ideologie overeenkomstig de ethische politiek juist een scherpe scheiding tussen Oost en West wordt gepropageerd. Verindischte Europeanen vormen in de ogen van de modernere, veel meer op het Westen gerichte Europeanen het levende bewijs dat het tropische (leef)klimaat westerlingen zowel op fysiek, mentaal als zedelijk gebied fnuikt. Zij worden in de kolonie als in moreel opzicht gedegenereerd beschouwd, doordat zij 'westerse' normen en waarden hebben ingeruild voor 'oosterse' zeden en gebruiken. Dat wordt in de onderzochte fictie uit 1895-1925 als een serieuze bedreiging van het Europese beschavingsideaal gerepresenteerd.

Er is in de romans steeds weer de angst voor morele en culturele degeneratie als gevolg van acculturatie te bespeuren. Waar in de voorgaande hoofdstukken een lichte mate van aanpassen een voorwaarde vormde voor een geslaagd verblijf in de kolonie, rust hierop in de geanalyseerde fictie van deze periode, vanwege de nagestreefde europeanisering van Indië, een taboe. De afstand tussen de Europese en de inheemse sferen moet zo groot mogelijk gemaakt worden en van harde grenzen voorzien. Europeanen moeten ervoor waken aangetast te worden door de 'oosterse' wereld en zo zuiver mogelijk Europees blijven. Er rust een stilzwijgend maar hard verbod op acculturatie. Uit de verhalen blijkt immers dat het verindischen van Europeanen als een groot probleem gezien wordt. Elke vorm van *going native* wordt nadrukkelijk afgewezen.

In de eerdere hoofdstukken werd verindischen gezien als het zich compleet afwenden van de Europese koloniale maatschappij en opgaan in de 'oosterse' samenleving. In dit hoofdstuk wordt elke vorm van acculturatie gezien als een vorm van verindischen. In de *contact zone* van het Suezschip vinden deze verindischte Europeanen hoogopgeleide 'moderne' Europeanen tegenover zich, die europeanisering van de kolonie nastreven en 'oosterse' invloeden willen buitensluiten. Zij worden positief gerepresenteerd en hebben in de verhalen het gelijk aan hun kant. Verindischte Europeanen worden, zoals gezegd, voorgesteld als een ongewenste tussenlaag van gedegenereerde witte mensen, die moet verdwijnen omdat deze niet langer past in het na 1895 vernieuwde koloniale discours. In het concept van verindischen is na 1895 dus een belangrijke verschuiving te bemerken in representatie van verindischte Europeanen in de verhalen over de overtocht, die past in het beeld dat Boehmer, Brantlinger en D'haen van de Engelstalige literatuur over *white degenerates* schetsen.

Het vierde verschil betreft de representatie van Indo-Europeanen in de romans en korte verhalen. De weerslag van de vernieuwde koloniale ideologieën is ook daarin terug te vinden. Personages van gemengde afkomst worden voornamelijk negatief gerepresenteerd. De determinanten voor het verindischen van Europeanen gelden over het algemeen ook voor Indo-Europeanen. Indo's

zijn in tegenstelling tot verindischte *totoks* genetisch 'belast'. Waar in de verhalen uit de vorige hoofdstukken het uiterlijk van Indo-Europese vrouwen als aantrekkelijk werd uitgebeeld, blijven dergelijke representaties in de geanalyseerde teksten van dit hoofdstuk nagenoeg achterwege. In die afwezigheid zou zich de angst voor degeneratie kunnen manifesteren. In de onderzochte verhalen worden Indo-Europeanen vaak wat belachelijk gemaakt. Door ze op zo'n manier te portretteren proberen de auctoriale vertellers het bestaan van de Indo-Europeanen te marginaliseren.

Theo D'haen heeft opgemerkt dat de meest verwerpelijke figuren in veel negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse koloniale literatuur vaak niet de 'zuivere inboorlingen' waren, maar de halfbloeden, als het zichtbare resultaat van 'backsliding'.[159] De verhalen over de overtocht brengen hierin voor de Nederlandse literatuur een nuance aan. Tot 1895 kunnen lichtgetinte Indo-Europeanen namelijk nog aansluiting vinden bij de koloniale toplaag als zij een goede Europese opvoeding en opleiding genoten hebben. Na 1895 is deze optie er niet meer. Europese kringen blijven dan voor Indo-Europeanen gesloten. Zij kunnen niet langer succesvol in kringen van de koloniale elite integreren. Er worden in de verhalen geen lichtgetinte Indo-Europeanen opgevoerd die door middel van een Europese opvoeding en opleiding het beschavingsniveau van westerlingen kunnen bereiken. In de verhalen worden nog slechts 'donkere', 'Aziatische' Indo-Europeanen uitgebeeld. Hun gedeeltelijk 'oosterse' afkomst zorgt er steeds voor dat ze de vergelijking met Nederlanders niet kunnen doorstaan. Ze worden vaak, kenmerkend voor het koloniale discours, als inferieur gerepresenteerd ten opzichte van witte mensen.

In de postkoloniale theorievorming is er gedebatteerd over de vraag of er sprake was van een *shade bar* of een *colour line*.[160] In het koloniale discours dat in de verhalen verscholen ligt, blijkt dat geen dilemma te zijn, maar een kwestie van chronologie. De analyse van de verhalen wijst uit dat na 1895 de *shade bar,* op grond van de vernieuwde koloniale ideologieën over het gescheiden houden van het Oosten en het Westen, wordt ingeruild voor een *colour line*. Met andere woorden: de *shade bar* is een fenomeen dat bestaat tot 1895 en dat daarna wordt vervangen door een harde *colour line*. In het koloniale discours van die tijd is er in de ideale koloniale identiteit geen ruimte meer voor tussenlagen die bestaan uit verindischte Europeanen en Indo-Europeanen. Overigens gold die *colour line* in de Britse imperialistische of koloniale situatie al vanaf 1820. Het bestaan van *Eurasians* vormde vanaf die tijd een probleem in het Britse koloniale discours.[161] Daarom komt deze ontwikkeling in de representatie van Euraziaten niet voor in Boehmers *Colonial and Postcolonial Literature*: dit standaardwerk gaat vooral over de tijd daarna. De veranderende representatie van Indo-Europeanen in Nederlandse verhalen over de zeereis tussen Europa en Azië vormt daarmee een aanvulling op de postkoloniale theorievorming.

Ten vijfde blijkt uit de geanalyseerde verhalen dat er tot op zekere hoogte ook sprake is van emancipatie van inheemsen. Inheemse vrouwen treden in

Een Indo-Europees echtpaar aan boord van *ss Vondel* in de Indische Oceaan – 1925 (KITLV).

de fictie uit 1895-1925 meer op de voorgrond dan in de voorgaande hoofdstukken het geval was. Daarin wordt het ethische ideaal weerspiegeld. In de fictie uit deze periode worden de inheemsen steeds vaker als volledig mens gezien, waar zij in de voorgaande hoofdstukken dierlijke eigenschappen kregen toebedeeld. Als zij nu vergeleken worden met dieren, is dat juist om te onderstrepen dat degene die deze vergelijking maakt, een achterhaalde koloniale mentaliteit bezit. Zo'n kwalificatie zegt dus iets over de representeerder en niet over de inheemsen zelf.

In lijn daarmee wordt er in een roman uit deze periode voor het eerst vanuit een inheemse vrouw gefocaliseerd. Dat is ook op te vatten als een teken dat de emancipatie begint door te dringen tot in inheemse kringen. Tegelijkertijd vormt deze emancipatie van de inheemsen een gevaar, omdat de gekoloniseerden te dicht bij de Europeanen dreigen te komen. Inheemsen moeten op afstand worden gehouden en worden opgevoed binnen de grenzen van hun eigen cultuur en leefwereld. Integratie is en blijft even onwenselijk als onmogelijk. De representatie van de inheemsen aan boord is erop gericht de sociale en raciale grenzen in de koloniale samenleving scherper te kunnen trekken.

De band tussen Europese kolonisatoren en inheemse bedienden wordt in de periode 1895-1925 vaak als hecht voorgesteld. Tegelijkertijd wordt in deze periode de afstand tussen Europeanen en inheemsen in de *contact zone* als groter dan voorheen gerepresenteerd. Het instellen van een *colour line* maakt duidelijk dat de machtsverhoudingen volstrekt asymmetrisch van aard zijn. Door de ethische politiek worden verschillen tussen kolonisatoren en gekoloniseerden gepolariseerd, ook al zijn de uitgangspunten nog zo nobel. De ideale koloniale identiteit van inheemsen verandert daardoor, maar in het koloniale discours van die tijd zijn zij nog sterker dan voorheen de ondergeschikte gekoloniseerden die leiding en ontwikkeling behoeven door westerlingen.

4 Varende zeepaleizen (1925-1940)

1 Inleiding

De jaren twintig en dertig worden gezien als de hoogtijdagen van de passagiersvaart op Indië.[1] Het clichématige beeld van de overtocht tussen 1925 en 1940 is dat de passagiers in een sfeer van glamour en luxe op grote comfortabele oceaanstomers vrij ontspannen in een tijdsbestek van iets minder dan vier weken van Nederland naar Indië voeren. Uit de geanalyseerde verhalen blijkt dat in deze periode de overtocht met een mailboot inderdaad veel weg heeft van reis met een luxe cruiseschip. De reizigers worden aan boord namelijk behoorlijk in de watten gelegd.

Erg ontspannen is de reis volgens de verhalen echter beslist niet. Melis Stoke, een pseudoniem van Herman Salomonson (1892-1942) begint zijn roman *Zoutwaterliefde* uit 1929 met de opmerking dat de mailboten, die de vijf oceanen elke dag bevaren, zich nog het best laten vergelijken met arken die zijn volgepakt met een heterogene passagiersgemeenschap, waardoor aan boord 'voortdurend het gevaar dreigt van noodzakelijke botsingen en niet-noodzakelijke vereenigingen.' Verderop valt te lezen dat de eenheid van tijd, plaats en ruimte op een mailboot even onnatuurlijk is als die in een klassiek drama. Dat is een terugkerende voorstelling van zaken in de romans. In de verhalen knettert het aan boord van de spanningen tussen de opvarenden. In *Zoutwaterliefde* wordt gerept van een 'massa-neurose die een lange zeereis, en in het algemeen een langdurig isolement van de natuurlijke bronnen van ons leven, wekt'.[2]

Volgens *Tropische zoutwaterliefde* (1932) van Henri van Wermeskerken is het probleem dat je als Europese passagier van een mailboot in een soort van Palace Hotel verkeert, 'waarin je verplicht bent eenige weken of een maand lang met allerlei menschen samen te wonen, vanwaar je meestal geen ander uitzicht hebt dan op de zee, en [waar je] veilig opgesloten bent binnen hekken, die men in scheepstermen de railing noemt.' Je bent in een omgeving van overdaad en overvloed gedurende enkele weken 'intiem samengepakt met een massa lieden, die je in het gewone leven ongemerkt voorbij zouden gaan, en slechts de aankomst aan het doel verlost je van hen.'[3] In deze roman geeft de

auctoriale verteller aan dat de overtocht in de voorbije decennia van karakter is veranderd.[4] Hij schrijft dat er eens een tijd was waarin men aan nerveuze mensen voorschreef een zeereis te maken: 'Maar dat was waarschijnlijk toen er nog zeilschepen voeren en men zich slechts met ènkele menschen daarop zat te vervelen. Thans is een mailschip met tweehonderd menschen van allerlei slag, meer een inrichting om krankzinnigen te fokken, dan zenuwzwakken te genezen.'[5]

Herman Salomonson en Henri van Wermeskerken waren bekende schrijvers in het interbellum. Daarna zijn zij enigszins in de vergetelheid geraakt. Pas met de oplevende belangstelling voor de Indische letterkunde ontstond er ook weer aandacht voor hun werk.[6] Onder de auteurs van de boeken in het geanalyseerde corpus bevindt zich met Eddy du Perron ook een grote naam in de Nederlandse letterkunde. Andere auteurs, zoals Annie Salomons en Madelon Székely-Lulofs, zijn eveneens bekend bij een groter publiek.[7] Van de overige schrijvers van de teksten die behoren tot het corpus, worden de boeken vooral gelezen omdat zij voor de Indische letterkunde van waarde zijn. Enkele auteurs zijn zelfs in die kringen obscuur. Ook voor de geanalyseerde fictie in dit hoofdstuk geldt dat er nauwelijks secundaire literatuur over is geschreven die de reis per mailboot in deze teksten behandelt.

In de fictie van het vorige hoofdstuk was het gevolg van de europeanisering en modernisering van de kolonie op de representatie en constructie van de koloniale identiteit duidelijk te zien. Deze verwestersing en technologische vooruitgang bereikten in de periode 1925-1940 een hoogtepunt, in die zin dat ze op een nog grotere schaal plaatsvonden en zich uitbreidden over de gehele kolonie. Tegelijkertijd veranderde de koloniale politieke koers van richting en nam het Indonesische nationalisme een vlucht. De overtocht veranderde in de laatste vijftien jaren voor de Tweede Wereldoorlog van karakter, net als de samenleving in Indië. Het onderwerp van onderzoek in dit hoofdstuk is de invloed van deze veranderingen op de representatie en constructie van de koloniale identiteit in de fictionele verhalen over de reis die passagiers met de moderne motorschepen van 1925 tot 1940 tussen Nederland en Indië maakten.

2 Historisch kader

In de jaren twintig maakte de progressieve 'ethische richting' in de koloniale politiek plaats voor een conservatiever koloniaal beleid.[8] Dat was onder meer een reactie op het opkomende Indonesische nationalisme. Rond 1925 bleek dat de ethische politiek voor de westerlingen een onbedoeld en ongewenst effect had gehad, namelijk dat het nationalisme van westers geschoolde Indonesiërs erdoor was gestimuleerd.[9] De Indonesische nationalistische beweging was in het begin vooral op islamitische leest geschoeid.[10] In de jaren twintig en dertig nam het belang toe van Indonesische nationalistische organisaties die

Het laden en lossen van bagage van *ms Baloeran* in Marseille – 1935 (Nationaal Archief).

zich door het communisme lieten inspireren. De Indonesische nationalisten organiseerden zich, eisten politieke invloed en radicaliseerden in toenemende mate.[11]

De verschillende sociale lagen – westerlingen, Indo-Europeanen en inheemsen – verenigden zich daarop in facties, die vooral voor hun eigen belangen opkwamen en scherp stelling namen tegen de andere.[12] Polarisatie was het gevolg. De meeste partijen troffen elkaar in de Volksraad, die in 1918 werd opgericht. Het was de bedoeling dat hierin de geledingen van de koloniale samenleving vertegenwoordigd zouden zijn. In de praktijk was dit echter niet steeds het geval, aangezien sommige inheemse groeperingen niet in deze raad gerepresenteerd waren of wilden zijn. De Volksraad had slechts adviesrecht, een reden voor sommige Indonesische nationalisten om deze te mijden. De roep om 'ontvoogding' en meer zelfbestuur – Indië voor Indië – klonk in de Volksraad in de loop van de tijd steeds harder.[13]

De Indonesiërs die buiten de Volksraad bleven, zochten de confrontatie met het koloniale bestuur, dat daarop reageerde met repressieve maatregelen. In 1925 werd duidelijk dat Indonesische communisten een opstand beraamden. Deze werd door het KNIL de kop ingedrukt. Voor vele nationalisten volgde verbanning van Java als represaillemaatregel. Sommigen belandden in interneringskampen op zogenaamde buitenposten als Boven-Digoel. Een nieuwe generatie nationalistische leiders trad daarna meer op de voorgrond. Sukarno, Hatta en Sjahrir waren hiervan de belangrijkste leiders. Het uitgangspunt van

hun politiek was dat zij trouw waren aan het vaderland Indonesia, één natie wensten te vormen en als taal het Bahasa Indonesia gebruikten.[14] In 1927 was Sukarno een van de oprichters van de Partai Nasional Indonesia (PNI).

Als opvolger van A.C.D. de Graeff (1872-1957), de laatste gouverneur-generaal die als ethisch gold, kreeg de conservatieve B.C. de Jonge (1875-1958) in 1931 die functie toegewezen.[15] Hij huldigde het standpunt dat de Nederlanders Indië driehonderd jaar hadden geregeerd en dat daar op zijn minst nog driehonderd jaren bij moesten komen voordat er sprake kon zijn van onafhankelijkheid.[16] De Jonge liet de nationalistische leiders Sukarno – die al eerder gevangen had gezeten –, Hatta en Sjahrir interneren na de 'nationalistische muiterij' op het pantserschip *De Zeven Provinciën* in februari 1933. Daarmee was onder De Jonge de progressieve ethische politiek tot een einde gekomen.[17] De meeste westerlingen in Indië waren zeer tevreden over de door hem ingezette conservatieve politieke koers.[18] Ook in Nederland wonnen conservatievere gedachten over de kolonie terrein. In 1925 kreeg de universiteit van Utrecht een leerstoel Indologie. Geldschieters uit Indië die een meer behoudende tegenhangster van de universitaire opleiding in Leiden wilden, namen een groot deel van de financiering voor hun rekening.

Door deze ontwikkelingen nam in de jaren twintig en dertig de segregatie op basis van etniciteit in de koloniale samenleving eerder toe dan af.[19] Het nog immer stijgende aantal Europese vrouwen dat naar de kolonie kwam, leidde tot een nog intensievere verwestersing van Indië. Voortschrijdende technologische ontwikkelingen zoals de komst van de radio, verkleinden de afstand tussen Nederland en Indië in gevoelsmatig opzicht. Ook de luchtvaart maakte in deze periode grote ontwikkelingen door. Van 1 oktober tot en met 24 november 1924 vond de eerste vlucht van Amsterdam naar Batavia plaats. Het aantal passagiers dat tot aan de Tweede Wereldoorlog de overtocht per vliegtuig maakte, bleef echter beperkt. Niet alleen was de passagierscapaciteit beperkt, maar het maken van de vliegreis tussen Nederland en Indië was ook kostbaar.[20] In beide landen zorgde de opkomst van de auto voor snelheid en comfort bij het zich verplaatsen. Tropische ziekten konden beter bestreden worden. Voor Europeanen maakte dat het leefklimaat in de kolonie gunstiger. In de grote steden op Java ontstonden Europese woonwijken, waarin de koloniale elite tamelijk afgezonderd leefde van de inheemse bevolking.[21]

Volgens koloniale beleidsbepalers had Indië in de periode 1925-1940 steeds meer Europeanen nodig. Niet alleen het ambtelijke bestuursapparaat, maar ook de geïnternationaliseerde Indische economie vroeg daarom. De uitvoering van de ethische politiek en de expansie van het bedrijfsleven hadden vanaf 1900 de kolonie opengelegd voor de markteconomie.[22] Er trokken veel hooggeschoolden en academici naar de kolonie.[23] Daarbij liepen de economische vooruitzichten voor de geschoolde middenklassen in Nederland vanaf de jaren twintig terug, terwijl in diezelfde tijd de olie- en de rubberproductie in de buitengewesten van Indië ongekende mogelijkheden boden.

Op een periode van hoogconjunctuur in de kolonie volgde echter een reeks van wereldwijde economische crises aan het einde van de jaren twintig en begin jaren dertig. Er was zelfs sprake van werkloosheid onder Europeanen in Indië.[24] De koloniale politiek kwam door de crises meer in het teken van het herstel van de economie te staan en daarmee van geld verdienen.[25] De economische depressies hadden ook gevolgen voor het aantal passagiers dat per mailboot tussen Nederland en Indië reisde. Dat daalde na 1930 gedurende een aantal jaren. Toen de markt in 1934 weer aantrok, steeg het aantal passagiers ook weer. Het jaar 1939 vormde een ongekend hoogtepunt: in dat jaar maakten 26.300 reizigers de overtocht. In totaal werden er in de periode 1925-1940 ongeveer 170.000 passagiers vervoerd; ruim 25% meer dan in de periode 1896-1924.[26] Aan het einde van de jaren dertig waren er jaarlijks bijna veertigduizend Nederlanders onderweg tussen Nederland en Indië.[27] In 1920 woonden er nog zo'n 170.000 Europeanen in Nederlands-Indië; in 1942 waren dat er ongeveer driehonderdduizend.[28] Ook het toerisme groeide, al bleef de schaal ervan beperkt. In 1936 kwamen er twaalfduizend toeristen naar Indië, een aantal dat tot 1940 nog met enkele duizenden toenam.[29]

De periode tussen 1925 en 1940 was de tijd van verdere modernisering en schaalvergroting. De meeste Europeanen reisden in de periode van 1925 tot en met 1940 per passagierschip tussen Nederland en Indië. De technologische vernieuwingen brachten steeds meer positieve veranderingen voor de passagiersvaart. De mailboten werden nog groter en konden daardoor nog meer passagiers vervoeren. In 1926 vertrok het eerste Nederlandse motorschip, de *Indrapoera*, voor zijn maidentrip. Dit schip kon meer dan driehonderd passagiers verschepen. Doordat de motorinstallatie minder ruimte innam dan turbines en ketels, waren de machinekamers van motorschepen kleiner dan die van stoomschepen. Hierdoor kon de passagiersaccommodatie ruimer van opzet zijn. De *Marnix van Sint Aldegonde* kon in 1930 336 passagiers eerste klasse vervoeren en 281 tweede klasse. De derde en vierde klasse boden plaats aan nog eens 124 reizigers.[30]

Technologische vernieuwingen maakten van de overtocht een luxere reis.[31] Aan boord van de *Marnix* bevonden zich een hospitaal, een zwembad, een dames- en herenkapsalon, een bar, een rooksalon, een aparte muzieksalon die ook als recreatiezaal diende, en een aparte kinderzaal.[32] Sommige schepen hadden zelfs bioscopen aan boord.[33] Interieurbouwers als C.A. Lion Cachet voorzagen de schepen van een inrichting in de stijl van de Amsterdamse school.[34] Het was de tijd van de 'drijvende hotels'.[35]

In 1926 en 1927 maakten de Hollandse scheepsmaatschappijen de overtocht voor hun passagiers nog comfortabeler door de introductie van de boottrein, die op vaste tijden tussen Nederland en Genua of Marseille reed. Dankzij deze spoorverbinding konden de reizigers later uit Holland vertrekken of eerder de mailboot verlaten om met de trein naar het Noorden te reizen. Bovendien hoefden de reizigers niet langer de onaangename doortocht door de Golf

Europeanen gaan aan boord van een mailboot voor de reis naar Nederland (KITLV).

Uitzwaaiers op de kade van Tandjong Priok (KITLV).

van Biskaje, waar het vaak kon spoken, te doorstaan. Maar het belangrijkste was dat het reizen met de boottrein de passagiers tijd bespaarde. Over het traject Amsterdam-Genua of Rotterdam-Marseille deed het schip een week, maar de trein legde deze afstand in één dag af. De reis duurde in die tijd gemiddeld 26 dagen.[36] Vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd het traject Genua-Batavia zelfs in 16 dagen afgelegd.[37]

Tussen 1925 en 1940 maakten steeds meer passagiers de overtocht. De stroom van westerlingen die naar de kolonie trokken, zou pas stoppen aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Vanwege het oorlogsgevaar moesten de mailboten hun koers verleggen. De aloude route rondom Kaap de Goede Hoop werd in ere hersteld. In 1940 raakte Nederland door de Duitse inval betrokken bij de Tweede Wereldoorlog. Verkeer tussen Nederland en Indië was hierdoor zo goed als onmogelijk. Vijf jaar later waren de verhoudingen tussen 'moederland' en kolonie drastisch gewijzigd. Begin augustus 1945 wierpen de Amerikanen atoombommen op Hiroshima en Nagasaki. Op 15 augustus 1945

capituleerde het Japanse leger. Twee dagen later riepen Sukarno en Hatta de Indonesische onafhankelijkheid uit. Deze verklaring werd gevolgd door de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, die tot 1949 zou duren. Deze gebeurtenissen drukten een ander stempel op de passagiersvaart tussen Nederland en Indië van na de Tweede Wereldoorlog. De reis verschilde na 1945 daardoor wezenlijk van de overtocht van vóór 1940.

3 Corpus

In deze periode zijn er tien romans en drie korte verhalen aangetroffen, die over de overtocht gaan. Opvallend genoeg is er in deze periode vooral fictie over de reis van Nederland naar Indië geschreven: maar liefst elf teksten gaan over de 'heenreis'. Een verklaring hiervoor zou de toegenomen publieke belangstelling vanuit Nederland voor de nieuwe, luxueuzere manier van reizen kunnen zijn. Romans als *Zoutwaterliefde* en *Tropische zoutwaterliefde* konden op een zekere populariteit rekenen.[38] Vanuit de leunstoel kon een lezende *armchair traveller* meemaken hoe enerverend het was om in een comfortabele omgeving naar een exotisch land te reizen.

'Handschoentje' is een kort verhaal dat komt uit *Het oorlogskind en andere schetsen* (1925) van de Schiedamse romanschrijver, dichter en historicus Daan van der Zee (1880-1969). Van der Zee was van 1920 tot 1928 secretaris van de gemeente Batavia.[39] Het verhaal gaat uiteraard over een reis van Nederland naar Indië en toont in al zijn beknoptheid het lot van het handschoentje Lize. Zij vertrekt met de *Sindoro* vanaf de Lloydkade in Rotterdam naar Indië. Aan boord wordt zij versierd door de ervaren Indiëganger Ben van Doorne. Ze leven op de mailboot openlijk als man en vrouw. Vlak voor het bereiken van de Emmahaven in Padang dumpt Ben het handschoentje. In Batavia staat Lizes man Henk haar op te wachten.

Tropengloed uit 1927 is een roman van Mr. Willem Coops (1871-1945). Dat Coops onder andere advocaat en procureur bij de raad van Justitie te Makassar was, is in het boek terug te zien.[40] De roman vertelt namelijk het verhaal van een Nederlandse jurist, Willem van der Meer, die in Makassar zijn fortuin maakt en aldaar een gelukkige tijd heeft met een Japanse njai, Oei Kie Mi San. Zij vertrekt naar Singapore wanneer Van der Meer zich verlooft met een Nederlandse onderwijzeres. Deze verloving loopt echter op niets uit. Op Java trouwt Van der Meer later met de Europese Dora Durieu, met wie hij naar Europa vertrekt. In Singapore gaat het echtpaar op zoek naar Oei Kie Mi San, maar ze vinden haar niet. Met een Franse mailboot reist het stel door naar Europa.

Annie Salomons (1885-1980) was een Nederlandse schrijfster, dichteres en vertaalster, die drie jaar in Medan heeft gewoond.[41] In haar verhalenbundel *Ballingen*, die in 1927 verscheen, staat het korte verhaal 'Aan de poort van het Oosten', waarvan de titel naar Port Said verwijst. Een naamloos handschoentje

Zonnebaden aan dek op *ms Baloeran* – 1935 (Nationaal Archief).

speelt in het verhaal over de 'heenreis' de hoofdrol. In Port Said komt zij voor het eerst in aanraking met de 'oosterse' wereld. Zij schrikt hier erg van. Een zakenman – een ervaren Indiëganger – beschermt het handschoentje tegen al te opdringerige mannen en meer nog tegen de voor haar beangstigende invloeden van het Oosten.

Herman Salomonson (1892-1942) reisde in zijn leven drie keer per mailboot van Nederland naar Indië en weer terug.[42] De humoristische roman *Zoutwaterliefde* (1929), die hij schreef onder het pseudoniem Melis Stoke, draait om de problemen en liefdesaffaires waarmee de passagiers en het scheepspersoneel tijdens een reis naar Indië te maken krijgen. De onderlinge verhoudingen tussen de opvarenden vormen het uitgangspunt van *Zoutwaterliefde*. De roman maakt gebruik van een verspringend perspectief: in elk hoofdstuk is een ander personage aan het woord. Zo geven veel personages – onder wie een verarmde Zweedse baron en een inheemse hutbediende – hun visie op elkaar en op de gebeurtenissen aan boord. In een drietal hoofdstukken is een auctoriale verteller aan het woord. Met *Patria* uit 1931 schreef Melis Stoke nog een vervolg op *Zoutwaterliefde*. In die roman maakt een aantal passagiers uit *Zoutwaterliefde* de 'terugreis' naar Europa om daar een veelbewogen verlof te beleven.[43]

Van P(epi) Burgersdijk-Kolkmeijer is geen geboorte- of sterfjaar bekend. Wat we van haar weten, is dat zij zich in 1921 in Bandoeng verloofde, in 1922 in Singapore trouwde, in de jaren twintig met haar man in Batavia leefde en later weer van hem scheidde.[44] In 1931 publiceerde zij *Kentering*, een roman waarin de ingenieur Dolf Leshof en zijn vrouw Meta een jong pasgetrouwd paar vormen, dat vol idealen voor het eerst naar Indië trekt. Op de mailboot sluit Meta vriendschap met Netty, een al even idealistisch meisje dat op weg is naar haar Indo-Europese man die op een theeonderneming in de Preanger werkt. Beide huwelijken lijden in Indië al spoedig schipbreuk. Aan het einde van de roman vertrekt Meta alleen naar Holland, waar zij de rust en kracht wil terugkrijgen om haar echtverbintenis nieuw leven in te kunnen blazen.

F.I. van Steenen was het pseudoniem van dr. J.C. Soewarno-van der Kaaden (1892-1965). Ze was arts en getrouwd met de Javaanse oogheelkundige Mas Gond Soewarno. Het echtpaar leefde in de jaren twintig in Soerabaja.[45] F.I. van Steenens 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"' is een kort verhaal dat in 1931 in *Elsevier* werd opgenomen. Dit gaat over een reis van Indië naar Nederland. Bijna alle ingrediënten van de 'thuisreis' zitten erin verwerkt. Dr. Albert Leonhard Smit is blij dat hij uit Indië vertrekt. In de kolonie heeft hij er alles aan gedaan om zo Europees mogelijk te blijven. Zijn vrouw adoreert hem. Eva van Schaick, een vrouw van een collega, reist met haar zoontje aan boord van hetzelfde schip naar Europa. In Indië vond Albert zijn collega Van Schaick, die in de kolonie is achtergebleven, niet van zijn niveau. Daarom mijdt hij aanvankelijk ook Eva, maar als zij elkaar beter leren kennen, raken de twee verliefd. Ze willen met elkaar verder. In Europa blijkt echter dat er van de op zee voorgenomen scheidingen geen sprake kan zijn. De maatschappij met al haar wetten en bezwaren staat zoiets in de weg. Hun relatie is voorbij.

Henri van Wermeskerken (1882-1937) kwam in het vorige hoofdstuk ook al met een titel voor. Zijn *Tropische zoutwaterliefde* (1932) speelt zich af op de *Salak*, die met tweehonderd passagiers naar Indië vaart. Het belangrijkste thema van deze humoristische roman is de in de titel verwoorde zoutwaterliefde. In het verhaal draait het vooral om verliefdheden en persoonsverwisselingen op het sloependek. De verwikkelingen rondom scheepsofficier en vrouwenversierder Kruythof en een mysterieus handschoentje geven het verhaal het karakter van een slapstick. Aan boord is ook nog de 32-jarige Indo-Europese Agnes Hofland. Zij is twee keer getrouwd geweest en probeert aan boord echtgenoot nummer drie aan de haak te slaan.

De eerste 71 bladzijden van *De andere wereld* (1934) van Madelon Székely-Lulofs (1899-1958) hebben betrekking op Pieter Pots eerste reis naar Indië als passagier in de tweede klasse van een Duitse mailboot.[46] Pieter Pot is afkomstig uit een arm milieu. De roodharige eenzaat gaat naar Deli om daar veel geld te verdienen en dan als een echte meneer naar Holland terug te keren. Aan boord deelt hij vanaf Genua een hut met de oudgast Arie van der Steeg. Deze geeft hem onderricht in hoe Europeanen in Deli leven en maakt hem meteen

ook duidelijk dat Pieter altijd een buitenstaander zal blijven. Verderop in de roman maakt Pieter na twaalf jaar Indië op een veel luxere mailboot de reis naar Nederland. In Europa kan hij echter niet meer aarden. Door de economische crisis verliest hij bovendien veel geld. Met een Duitse mailboot vaart hij van Hamburg naar zijn njai en kind in Indië terug, om daar na korte tijd te sterven.

Over M. van der Hilst (1888-1940) is niet veel bekend. Hij schreef een aantal Indische misdaadromans en publiceerde in 1934 *De bezoldiging der zonde*.[47] In deze roman staat de reis naar Indië centraal, maar komt ook een 'thuisreis' voor. In het verhaal gaat Frans Mehrens naar Indië. Hij heeft een aanstelling als boekhouder op een cultuuronderneming. Het plan is dat Marie, zijn verloofde, een jaar later ook naar Indië komt, als Frans tenminste promotie heeft kunnen maken. Frans is christelijk en wil zich ook in Indië aansluiten bij een kerkgemeenschap. Aan boord van de *Tambora* ontmoet hij Myra Fletch, een vrouw die naar Java reist om te trouwen met een jeugdvriend. Myra probeert Frans te verleiden, maar deze houdt vast aan de principes van zijn geloof. In Indië blijkt Nederland echter ook in geestelijk opzicht ver weg en dooft Frans' vroomheid uit. Hij verbreekt zijn verloving met Marie om met de Indo-Europese Louise te trouwen. Zij sterft in het kraambed na de bevalling van hun zoon. Samen met hem reist Frans met de *Prinses Juliana* terug naar Nederland. Na tien jaar is hij weer terug in zijn geboorteland, waar hij naast zijn zieke ex-verloofde ook de inmiddels bekeerde Myra Fletcher opzoekt. Frans vindt er bovendien zijn geloof terug.

Fenna de Meyier (1874-1943) was een in Indië geboren onderwijzeres en vertaalster.[48] Haar 'Jonge Vrouwtjes naar Indië' heeft als ondertitel 'Een gesprek aan boord'. In dit korte verhaal uit *De Indische Gids* van 1938 reist Hermine naar Java om daar met haar aanstaande in het huwelijk te treden. Deze zal van Pasoeroean naar Batavia vliegen om haar op te halen. Hermine raakt op het schip in gesprek met mevrouw Slot, die veertig jaar daarvoor is uitgekomen als handschoentje. De oudere vrouw vertelt dat Indië moderner is geworden in de afgelopen vier decennia, maar dat sommige zaken nog niet zijn veranderd. Zo is het nog steeds het beste om kinderen voor hun opvoeding naar Europa te sturen.

Van Jac. Roelofs zijn geboorte- en sterfjaar niet bekend. Roelofs schreef aanvankelijk vooral kinderboeken. In de Tweede Wereldoorlog publiceerde hij in de Nederlandse en Duitse pers, waarin hij gold als scheepvaartspecialist.[49] Roelofs *Blinde klippen* (1941) begint als het passagiersschip *Breewold* tegen een storm opbokst in de Golf van Biskaje.[50] De hoofdpersoon Helga Meijnders vaart met het schip naar Indië, waar zij zal trouwen met Ruud Roorda. Ruud heeft zij tijdens zijn verlof in Holland leren kennen. Hij had getrouwd naar Indië terug willen gaan, maar volgens de wens van Helga's vader heeft zij eerst nog twee jaar de koloniale huishoudschool bezocht. Op de mailboot komt Helga steeds meer onder de invloed van de charmante Hoekberger, die samen met zijn vrouw reist en op eerdere reizen al meer veroveringen heeft gemaakt. Helga raakt op hem verliefd. Aan het einde van de reis wacht op Helga op de kade van

Europeanen aan de borrel op de Indische Oceaan – 1930 (KITLV).

Tandjong Priok haar verloofde Ruud, die zeer naar haar komst heeft uitgezien. Helga zegt hem dat de zeereis haar ouder heeft gemaakt en haar tot het inzicht heeft gebracht dat de verloving een vergissing is geweest.

Scheepsjournaal van Arthur Ducroo (1943) van E. du Perron (1899-1940) is een gefictionaliseerd verslag van de reis die Du Perron met zijn vrouw en zoontje in 1936 naar Indië maakte. Volgens zijn biograaf Kees Snoek is het boek heet van de naald geschreven. Het boek was in 1940 al gedrukt, maar verscheen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog met een vertraging van drie jaar.[51] In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* reizen de Ducroos met hun zoontje Alain en de zeebaboe Rasidi op een Deense mailboot naar Indië. Arthur Ducroo wilde weg uit Europa omdat dit continent naar zijn zin te zeer gepolitiseerd raakte en omdat hij walgt van het fascisme. Ducroo ziet zichzelf als 'antifacistisch intellectueel'.[52] In vijftien jaar is hij niet meer in zijn geboorteland Indië geweest. Aan boord merkt hij al dat er in de kolonie behoorlijk wat veranderd is en dat ook hij niet meer dezelfde is. Hij wordt geconfronteerd met de kleinburgerlijke domheid van zijn medepassagiers. Volgens Ducroo is het juist deze domheid die het fascisme de mogelijkheid biedt om wortel te schieten. Aan het einde van het boek brengt dit Ducroo tot het volgende besluit:

> ik heb de overtuiging dat ik tussen de zeewinden dag aan dag een geur van laagheid heb ingeademd waaraan mijn reukorgaan zich niet heeft gewend. Afgescheiden hiervan heeft dit dagboek misschien nog een andere betekenis: de lezer van later kan er misschien iets in vinden tot juister begrip van hoe men onder 'geciviliseerde Europeanen' reisde anno 1936.[53]

4 Analyse van de werken

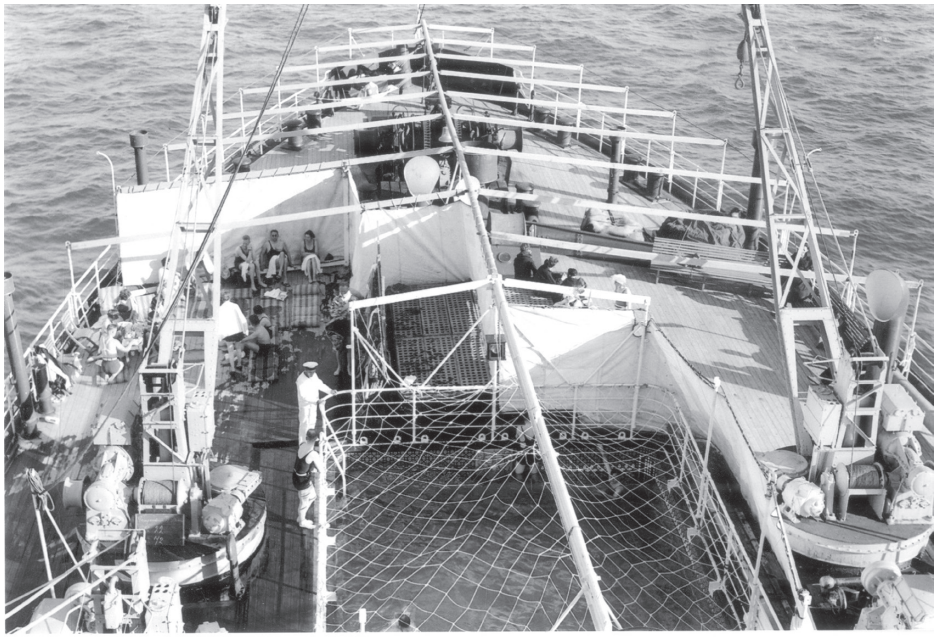
4.1 Een schip tussen Europa en het Europese Oosten

Tot 1895 was er steeds in de geanalyseerde verhalen over de overtocht sprake van een transformatie van identiteit, omdat reizigers zich moesten instellen op een leven in de kolonie of juist op een terugkeer naar het Europa dat zij vele jaren daarvoor hadden verlaten. Daarna streefden 'moderne' Europeanen juist een westers leven in de kolonie na. Aan boord kwamen zij in botsing met Europeanen die 'oosterse' gewoonten hadden overgenomen. De laatsten leken echter een achterhoedegevecht te leveren. De verwestersing van de kolonie bleek een ontwikkeling die niet te stoppen was. Rond 1925 was het moderniseringsproces van Indië voor een belangrijk deel voltooid. De vraag is hier welke gevolgen dat had voor de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit van westerlingen in de geanalyseerde werken over de zeereis.

Bosma schrijft in zijn studie *Indiëgangers* dat tussen 1920 en 1940 het gemiddelde aantal reizen per persoon verdubbelde. De drempel om vanuit Nederland een baan in Indië te aanvaarden werd steeds lager. Slechts een op de drie passagiers was een baar. De andere passagiers waren al eerder in Indië geweest of waren er zelfs geboren. Hele Europese gezinnen reisden heen en weer. Voor Europeanen werd het steeds gemakkelijker om de overtocht te maken.[54] Edward P. de Groot geeft in *Varen op de Oost* aan dat er in de onderzochte periode op de passagiersschepen het nodige veranderde. Waar in de jaren twintig snelheid en efficiëntie het belangrijkste waren, kwam in de jaren dertig het comfort van de passagiers op de eerste plaats.[55] Ook het leven in Indië was veranderd. De kolonie was in de woorden van de historicus Wim van den Doel 'Europa in de tropen' geworden.[56]

Dat alles is goed te zien in de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940. De verhalen laten zien dat in deze periode een hoogtepunt wordt bereikt op het gebied van de modernisering en verwestersing, die in de vorige periode waren ingezet. In *Patria* wordt een mailboot als vanouds 'een schip tusschen twee werelden' genoemd.[57] Deze werelden zijn echter voor Europeanen in de loop van de tijd door de modernisering en europeanisering van de kolonie steeds meer op elkaar gaan lijken. Een passagier kan vanuit Nederland in westerse sferen een reis maken naar de kolonie, waar hij vervolgens een Europees leven kan leiden. Een personage verwoordt dit in de roman *Zoutwaterliefde* als volgt:

> Wij Hollanders [...] stappen toch eigenlijk van Holland naar Indië over. Het is geen reis. Zoo'n mailboot is een stukje Holland. Elk van ons vindt daarginds zijn taal en zijn kennissen, zijn Hollandsche telefoonboek en zijn Hollandsche belastingbiljetten en Verkade's Deventerkoek... Alles onder de palmen... maar toch Holland. De driekleur aan een bamboe-mast. De heele reis is zee en lucht en lucht en zee met nu en dan even een haastig uitstapje in een haven die er uit ziet

Het zwembad op *ms Baloeran* – 1935 (Nationaal Archief).

> als een permanente tentoonstelling... We varen de halve wereld rond om daarginds weer Holland te vinden...[58]

Tegelijkertijd geeft een ander personage in dezelfde roman aan dat Indië al bij de kade van Genua begint, namelijk zodra het schip van wal is gestoken.[59] De fysieke scheiding van Europa blijft in de verhalen voor veel westerlingen moeilijk. Het vertrek met de boot maakt sommige passagiers meteen al weemoedig. De reizigers en hun afduwers gooien serpentines naar elkaar als het schip de kade verlaat. De papierslierten breken bij het vertrek, net als de banden van de passagiers met de wereld die zij verlaten.[60] In *Zoutwaterliefde* ruimen een paar matrozen aan dek de overblijfselen op van het afscheid: papier van cadeaus en bloemen, een gebroken glas, een plas bier en snippers van verscheurde enveloppen. Ze schuiven en dweilen alles overboord, schikken de stoelen, zetten de bloemstukken op een rij en wissen daarmee de sporen weg van de verwarrende emoties van het afscheid.[61]

Een personage uit de roman *Zoutwaterliefde*, een Zweedse baron die aan lager wal is geraakt, laat zien dat het leven voor de Nederlanders op de schepen inderdaad westerser en Europeser is geworden. Aan boord bootsen de Nederlanders volgens hem de normen en gebruiken van de westerse maatschappij zo goed mogelijk na. Dat de Nederlanders in de tropen leven, maakt voor hen kennelijk niet veel uit. Zij hebben in de kolonie een soort Holland in de tropen gevestigd en passen zich niet aan het Oosten aan. Volgens de baron zijn de Nederlanders ongevoelig voor de magische sfeer van het Oosten. Het zou hem

niets verbazen als zij onder de palmbomen – net als in Nederland – klompen dragen.[62]

De passagiers ervaren de afstand tussen Nederland en Indië als steeds kleiner blijkens de literatuur uit de periode 1925-1940. Dat kan onder meer komen door de toegenomen snelheid waarmee de schepen varen. Deze zijn met moderne, betrouwbare en krachtiger machines uitgerust. Ook op andere terreinen is het transport verbeterd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de roman *Patria,* waarin achterblijvers de passagiers met luxe auto's wegbrengen naar Tandjong Priok en vliegtuigen van het leger en de marine in formatie een saluut komen brengen aan de met het schip uit de kolonie vertrekkende functionarissen.

Baren en ervaren Indiëgangers: westerlingen in westerse sferen

In de voorgaande hoofdstukken waren de verschillen tussen baren en oudgasten steeds groot. In de fictie uit de periode 1925-1940 is dat veel minder het geval. Deze verhalen benadrukken vooral de onderlinge gelijkenis van de Europese passagiers. De personages uit de romans en korte verhalen van deze periode zijn vrijwel allemaal Europeanen die zich aan boord zo westers mogelijk proberen te gedragen. Eigenlijk zijn er niet veel echte oudgasten meer. In de vorige perioden waren deze Indischgasten door hun jaren in Indië veranderd en in zekere mate geacculturéerd. Zulke personages komen nauwelijks meer voor. De term 'oudgasten' wordt in de verhalen nog wel gebruikt voor Europeanen die in Indië hebben gewoond. Het gaat dan vaak om Europeanen die ook in de kolonie in een westerse wereld geleefd hebben, en niet meer om personages die 'aangeraakt' zijn door Indië. Deze personages zijn niet meer oudgasten in de betekenis die daaraan eerder werd gegeven, maar eerder ervaren Indiëgangers.

Uit de verhalen komen deze ervaren Indiëgangers als niet minder westers, maar hooguit als wat zelfverzekerder naar voren dan de baren. Uit ervaring weten zij namelijk hoe ze moeten omgaan met het inheemse scheepspersoneel. Dolf Leshof, een baar, ervaart dat in de roman *Kentering*. De Javanen reageren prompt op de korte bevelen van de Europeanen met tropenervaring. Leshof vraagt zich af hoe deze tropengangers dit voor elkaar krijgen: 'Waarin lag toch het geheim van hun evenwichtige rust? Was het Indië, dat aan zijn werkers die domineerende kracht gaf in ruil voor hun energie; was 't het grootere land, de ruimere uitzichten, de nabijheid der geweldige, indrukwekkende natuur?'[63]

Voor de baren is de overgang van Europa naar Azië nog steeds groot. Een oorzaak daarvan is onder meer dat zij een andere status krijgen als zij zich eenmaal op een mailboot bevinden. Aan boord zorgen hun witte huidskleur en afkomst ervoor dat zij ineens Europeanen in een koloniale samenleving zijn geworden en als zodanig de hoogste status genieten. Zo genieten de meeste nieuwkomers aan boord van een weelde en luxe waaraan zij tijdens hun bestaan in Europa niet gewend waren. Zo kijkt de schlemielige Pieter Pot als

Een winkelstraat in Port Said (KITLV).

jongen uit een eenvoudig Nederlands milieu zijn ogen uit aan boord van de Duitse mailboot waarmee de *singkeh* (het Deliaanse woord voor nieuwkomer) als passagier in de tweede klasse (!) naar Indië vaart. Het eten is in zijn optiek copieus. Maar het meest bijzonder vindt hij dat hij gebruik kan maken van een bad dat voor hem is klaargemaakt. In patria nam hij nooit een bad. Hij heeft badkuipen tot dan toe slechts in etalages van luxe winkels zien staan.[64]

In Port Said – volgens *Blinde klippen* een stad 'in een woestijn gebouwd, levende van den dunnen waterdraad, die Europa en Azië verbindt'[65] – blijft de eerste kennismaking met het Oosten voor de baren overweldigend. Pieter Pot voelt zich in Port Said 'duizelig en schichtig van al de exotische vreemdheid, die aan hem voorbij ging als een al te drukke droom van felle kleuren, schreeuwende stemmen, rare menschen en talen.'[66] Het handschoentje uit 'Aan de poort van het Oosten', dat zo had uitgekeken naar haar eerste 'oosterse' stad, krijgt een cultuurshock. Het beeld dat bij haar van Port Said en zijn inwoners ontstaat, is beslist ongunstig. Ze vindt de stad – en daarmee het Oosten – in meerdere opzichten vies, namelijk onhygiënisch en bovendien op bevrediging van lusten en driften gericht. Port Said is ten opzichte van de verhalen uit de voorgaande hoofdstukken nog verder verworden tot een verloederde, zelfs perverse stad.

Het Suezkanaal vormt ook in deze periode een mentale waterscheiding tussen Oost en West. In *Zoutwaterliefde* vaart de *Tromp* 's nachts door het Suezkanaal. Voor op het schip is een groot zoeklicht geplaatst. De passagiers zien slechts paaltjes en stenen glooiingen: de beschoeiing van het kanaal. Toch denken ze dat, alhoewel het Suezkanaal op het Noordzeekanaal of op de

Passagiers gaan weer aan boord van *ms Dempo* in Colombo – 1939 (KITLV).

Rotterdamse Waterweg lijkt, in het duister om hen heen de geheimen van een andere wereld schuilen.[67] Die andere wereld wordt aan boord zoveel mogelijk buitengesloten. Nog veel meer dan voor 1925 het geval was, leven de passagiers op de schepen in westerse sferen.

Dat blijkt ook uit de kledij van de Europeanen. Waar in voorgaande perioden het doorvaren van het Suezkanaal voor Europese vrouwen die al in Indië hadden gewoond, een signaal was zich in *sarong* en *kabaja* te kunnen hullen, daar dragen deze nu modieuze westerse zomerjurkjes. In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* vindt Arthur Ducroo het plezierig voor het eerst weer tropenkleren aan te trekken als het schip de Europese wateren heeft verlaten, maar hij ergert zich aan volwassen mannen die, eenmaal op de Rode Zee, hun lange broeken verwisselen voor shorts. Hij vindt hen 'belachelijke oude jongens', die niet weten hoe het in de tropen hoort.[68] Ook in hun kleding hebben de opvarenden zich namelijk aan een bepaalde etiquette te houden.

Het uitserveren van de rijsttafel ten teken van het binnenvaren van de tropen was in de voorgaande hoofdstukken kenmerkend voor de overgang van West naar Oost. In de verhalen uit 1925-1940 is dat niet terug te vinden. In

Indië is de situatie op dat gebied eveneens veranderd, zo geeft Mevrouw Slot in 'Jonge vrouwtjes naar Indië' aan: 'Ik hoor dat de Indische rijsttafel zeldzaam wordt, evenals de sarong en kabaja en 't ouderwetsche Indische huis met de marmeren galerijen. Of dat een voordeel is, weet ik niet!'[69]

Na het doorvaren van Suezkanaal is de blik van de personages meer op Indië gericht. Dan blijkt dat het leven in de tropen voor Europeanen toch enige aanpassing vergt. In een *Tropische zoutwaterliefde* heet het dat de ervaren Indiëgangers 'zich weer Indisch in[stelden] met veel middagslaapjes, knorrig opstaan, minder eten, meer drinken.'[70] In *Zoutwaterliefde* verkleden de mensen zich na het doorvaren van het Suezkanaal niet langer voor ze aan tafel gaan. De hitte in de Rode Zee en de Indische Oceaan is daarvoor te intens: 'Ze komen met hun gewone pakjes aan het diner en vereenigen aldus een schijn van piëteit met de heerlijkheid van het wegzinken in het mollige Indische laisseraller.'[71]

Niet alleen de temperatuur, maar ook de koloniale verhoudingen vergen een aanpassing in houding en gedrag van de Europese passagiers. In de aanlegplaats Colombo op Ceylon maken veel passagiers gebruik van een riksja (een licht tweewielig karretje dat meestal door één man wordt getrokken), een motief dat geregeld terugkeert en dat de koloniale verhoudingen tussen Europeanen en Aziaten goed weergeeft. In *Tropengloed* staat te lezen dat Aziaten zelf ook best weten dat ze een andere aanpak nodig hebben dan Europeanen. Dat blijkt namelijk als het echtpaar Van der Meer in Singapore met tegenzin plaatsneemt in een riksja, die voortgetrokken wordt door een reusachtige Chinees die hun een rietje in handen heeft gegeven om zichzelf als een menselijk lastdier aan te sporen hard te blijven voortlopen, 'alleen zal een Hollander er niet gemakkelijk toe komen het rietje te gebruiken, dat de arme duivel zelf den passagier in handen heeft gegeven!'[72]

Anderen hebben er minder moeite mee dat 'een menselijk lastdier' hun voertuig voorttrekt.[73] In *Tropische zoutwaterliefde* nemen de meeste nieuwkomers in Colombo een riksja. Dat is niet alleen iets toeristisch, maar ook een soort les in koloniale raciale hiërarchie. De baren hebben in de riksja namelijk 'hun superioriteit van Europeesch ras te meer gevoeld nu een bruine rug van een koelie voor hen heen en weer wiebelde, en bronzen stoffige beenen zich spanden als die van een paard in Europa.'[74] Zo kunnen zij wennen aan de verhoudingen in de tropen: oosterlingen zijn er om de westerlingen te dienen. Ervaren Indiëgangers kennen dit gevoel al en geven de voorkeur aan een taxi. In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* nemen ook de Ducroos – Arhur is in Indië geboren en getogen, maar Jane is een baar – een riksja, maar als progressieve Europeanen houden ze een vervelend gevoel over aan het zich laten trekken door 'een menselijk lastdier'. De riksja-Chinezen verstaan volgens Ducroo niet wat hun klanten tegen ze zeggen; ze 'knikken met lepe oogjes en knorren beamend met monden vol tanden, daarna gaan zij kordaat de richting uit die hun toevallig invalt.'[75] In Singapore wordt het echtpaar Ducroo op straat overrompeld door

Per riksja door Singapore door Willy Sluiter – 1923 (Uit: *Per Stoomvaart-Mij Nederland naar Java*).

lovende en biedende Chinese riksjarijders. Jane Ducroo verzucht dat de Chinezen gelijk hebben 'dat ze ons Europeanen willen bedotten, maar het is toch onmogelijk sympathie te hebben voor mensen die op niets anders uit zijn!'[76]

Ook reizigers die de overtocht in omgekeerde richting maken, moeten weer even wennen aan de Europese manieren en verhoudingen. In *Patria* houden de reizigers die vanuit de kolonie naar Europa varen, aan het begin van de reis nog even vast aan hun Indische gewoonten:

> Indische menschen zijn vroeg wakker, en de reis verkeerde nog in het prille stadium waarin men de gewoonten van jaren volgt. Vele passagiers dronken dus, in luchtige morgenkleeding, koffie, uitgestrekt in lange stoelen: een wonderlijk beeld, van vele intieme voorgalerijen, thans vereenigd op eenzelfde schip: een goedaardige étalage van tropisch gezinsleven. Nog was men ver van de anderhalf- en dubbelsteensmuren, de gesloten deuren en dubbele vensters der Europeesche samenleving.[77]

Enkele dagen later laten de passagiers hun tropengewoonten achter zich.

Als in *Tropengloed* het schip van de Van der Meers de vlakbij het Suezkanaal gelegen Bittermeren nadert, beseffen de passagiers dat zij de tropische oorden verlaten en dat zij weldra in het Westen zullen zijn. Een lichte, moeilijk te definiëren emotie, een tinteling van vreugde, doortrilt de opvarenden: 'het is het Westen dat nadert, het Westen waar men weer anders denkt, anders leeft, anders voelt, waar men thuis is, door aanleg en herinnering!' De Van der Meers zijn blij met het vooruitzicht straks de oude grond van Europa weer te kunnen

Een Europese vrouw leest ***De Oceaanpost*** aan dek van *ms Baloeran* – 1935 (Nationaal Archief).

betreden. Wanneer het schip *Océanien* langs het standbeeld van Ferdinand de Lesseps het smalle Suezkanaal uit en de Middellandse Zee op vaart, luidt de slotsom: 'Westersch zijn zij gebleven, al bracht het Oosten ook nóg zooveel goeds.'[78]

Hoe westers de passagiers in de tropen dan ook mogen zijn gebleven, hun tijd aan de andere kant van de evenaar heeft hen toch voor een periode verwijderd van hun familie, vrienden en kennissen in Nederland. Moderne communicatiemiddelen zoals telegraaf, telefoon en radio hebben dat niet kunnen verhinderen. In *Patria* geeft de verteller aan dat de Europese kust vol gevaren is voor mensen die langere tijd in de tropen hebben verbleven. *Patria* wordt gepresenteerd als het verhaal van 'Indische menschen, die terugkeeren naar het lieve Vaderland'. Hun geschiedenis 'is die van de schepen, die, vol goede verwachting, en blij getuigd, van verre en gevaarlijke tochten de veilige haven zoeken…' De herinneringen aan het lang geleden verlaten 'moederland' zijn in de loop der jaren gekleurd, de nare ervaringen zijn uit het geheugen weggepoetst. Met het naderen van de kust van Europa worden die ervaringen echter opnieuw manifest. De reizigers beseffen dat de wereld niet heeft stilgestaan, en zijn bang dat deze erg veranderd is: 'niet slechts vervormd naar de wijzigingen van een vorderende cultuur, maar ook angst inboezemend door de wijziging die men gevoelt in eigen sfeer te hebben ondergaan.'[79]

> Hoe zou het huis zijn waarin men wonen zou…? En zou nu inderdaad de werkkring bestaan, waarin men de verdere krachtige jaren nuttig zou kunnen

> aanwenden...? En dan materieele overwegingen: tot wat zou het pensioen reiken, en op welke wijze zou het zijn aan te vullen, tot het verkrijgen van meer genoegen, meer belooning, meer genot...?[80]

Sommige passagiers stellen – net als in het vorige hoofdstuk – Europa boven alles en geven er de voorkeur aan om naar dat continent terug te keren. In 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"' hunkert dr. Albert Leonhard Smit al zes jaar naar Europa. Al die tijd heeft hij gewalgd van de koloniale maatschappij. Hij baalt ervan dat zijn ogen niettemin vochtig worden bij het afscheid van Indië. Hij is blij dat hij naar Europa terugkeert: 'het oude land, bron van wetenschap en kunst en van dat nerveuze, onafgebroken-doorjagende leven, dat zijn veelzijdige natuur in de tropen zoozeer ontbeerd heeft.'[81] Indië mag dan wel gemoderniseerd en verwesterd zijn, het is toch niet het échte Europa. Als de *Christiaan Huygens* de Europese wateren binnenvaart, merkt hij op dat er een frisse wind om het schip waait: 'Een bepaalde geur is er hier in, geur van lente en herfst, van jaargetijden, Europa.' Hij wordt erdoor ontroerd.

Dezelfde tekst laat zien hoe vlak voor aankomst in de eerste aanlegplaats in Europa de passagiersgemeenschap uiteenspat. De opvarenden staan in de rij om hun Europese kleren uit het bagageruim te halen. Er ontstaat een run op het kantoor van de administrateur om reisroutes te bespreken. Veel passagiers brengen een bezoek aan de marconist om familieleden te telegraferen. 'Men hoort reeds niet meer bijeen, men is reeds met aparte belangen bezig.'[82] De meeste reizigers nemen in Genua of Marseille de trein naar Nederland.

De aankomst in Europa wordt in *Patria* niet beschreven, maar het verlof wel. Daaruit blijkt dat hun tropentijd de passagiers enigszins van de Europese samenleving heeft vervreemd. Van belang is op te merken dat in de verhalen de oorzaak hiervan niet langer toegeschreven wordt aan het verindischen van Europeanen. Zo staat er in *Patria* te lezen dat de passagiers bij het vertrek uit Indië genieten van 'de blijde verlossing uit het warme, altijd groene land' en dat zij genieten van het vooruitzicht straks weer in Europa te zijn. Als het schip de tropische wateren verlaat, daalt er bij de passagiers echter 'een onbestemde, nerveuze vrees voor de allernaaste toekomst' in:[83]

> Op de koelere winden komt een boodschap over van een wereld waar ze zoo lang, jarenlang naar hebben gesmacht, die zich zij verbeeld hebben naar de lijnen eener, door die jaren schooner gekleurde herinnering... Maar, tegenover de naderende realiteit begint de vrees te ontwaken dat het beeld, bij verificatie, geheel anders zal zijn, niet slechts vervormd naar de wijzigingen van een vorderende cultuur, maar ook angst inboezemend door de wijziging die men gevoelt in eigen sfeer te hebben ondergaan...[84]

Alhoewel het leven in de kolonie veel Europeser is geworden en de communicatiemiddelen een beter contact met Nederland verzorgen, zijn de meeste westerlingen gedurende hun verblijf in Indië toch vervreemd van Europa. Ze hebben in een andere, tropische omgeving geleefd en gewerkt, in een koloniale maatschappij die anders is dan de Nederlandse. In beide werelddelen is het

leven bovendien doorgegaan. Zowel de Indischgasten als hun familie en kennissen die in Nederland zijn gebleven, hebben ontwikkelingen doorgemaakt. Er is veel veranderd sinds zij uit Europa vertrokken. Uiteindelijk zal in de romans menig mannelijke Indischgast zijn dagen doelloos en gefrustreerd in de Haagse sociëteit 'De Witte' slijten en komen veel vrouwelijke personages hun huis niet meer uit.

4.2 Stand en status: elite versus middenklasse

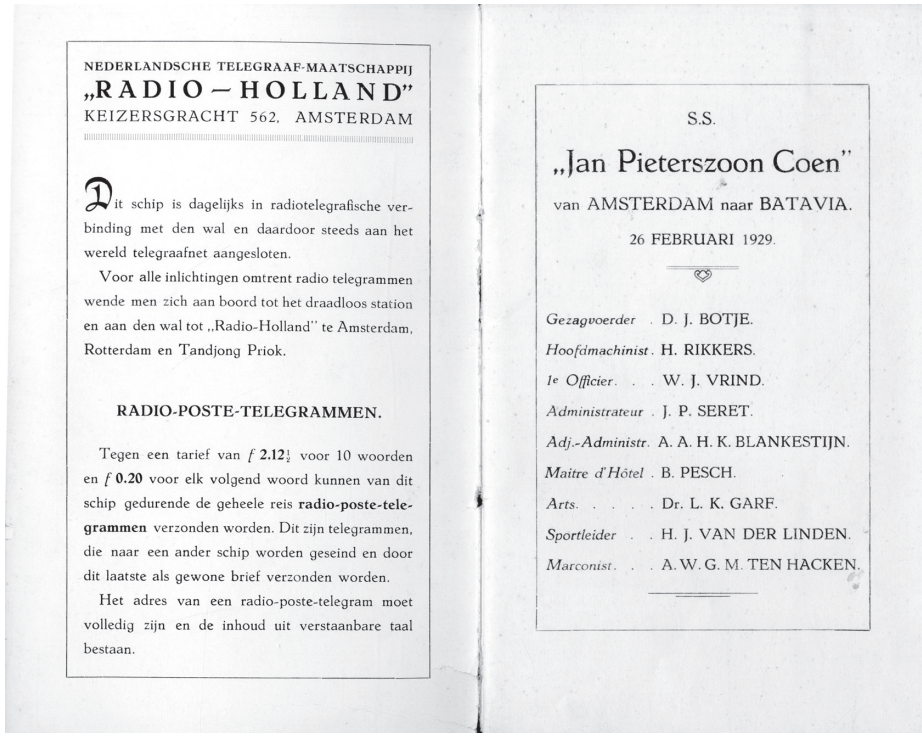
De Europeanen die in deze periode naar de kolonie trokken om er te werken en te leven, waren uit bredere sociale lagen afkomstig dan voorheen. Volgens Bosma werd de emigratie van mensen uit de lagere sociale klassen overigens afgeremd, omdat de autoriteiten bevreesd waren dat deze mensen afbreuk zouden doen aan het Europese koloniale prestige.[85] De literatuur over de overtocht weerspiegelt deze toenemende maatschappelijke diversiteit. De mailboten vervoerden meer Europese passagiers dan ooit, die ook nog eens afkomstig waren uit de verschillende maatschappelijke klassen. Deze grotere maatschappelijke diversiteit is nieuw ten opzichte van de vorige perioden. De veranderingen die deze ontwikkelingen in de Europese koloniale kringen teweegbrengen en de invloed die deze hebben op de toekenning van maatschappelijke status op de mailboten, komen in deze paragraaf aan de orde.

In *Zoutwaterliefde* schetst de scheepsdokter Alexander Petit – een personage met autoriteit in de roman – een mailboot als een opeenhoping van

> overvoede, geconstipeerde, heterogene elementen in een te nauwe ruimte; een miniatuur-maatschappijtje van gedesoeuvreerde en daardoor baldadige leden, met 24 uren per etmaal voor het uitleven van hun instincten en voor botsingen tusschen individueel gevarieerde uitingen van die instincten… alles in een alnaarmate de reis vordert en de hitte toeneemt verslappend keurslijf van conventie en goeden smaak.[86]

De grotere heterogeniteit van de passagiersgemeenschap zorgt ook voor een andere sociale dynamiek binnen de samenleving aan boord. In dezelfde roman geeft een passagier dan ook aan dat iemand zijn plaats in de maatschappij nergens zo sterk gewaar wordt als aan boord van een mailboot.[87]

Tijdens de zeereis is iemands sociale status van belang, zo bleek uit de voorgaande hoofdstukken. Hierin zagen we ook dat opvarenden tijdens de zeereis belangrijke contacten kunnen opdoen die hun in Indië voordeel kunnen brengen. Nieuw in verband hiermee is dat in drie romans het belang van het vooraf doornemen van de passagierslijst is weergegeven.[88] Zo'n passagierslijst biedt een reiziger immers belangrijke informatie over zijn medepassagiers. Al voor de reis kan hij zo inschatten met welke soort medereizigers hij te maken zal krijgen en kan hij bedenken met wie hij tijdens de zeereis in contact wil treden. In *De andere wereld* bekijkt de oudgast Arie van der Steeg de passagierslijst als hij opstapt in Genua. Het gezelschap is volgens hem niet veel soeps: veel

NEDERLANDSCHE TELEGRAAF-MAATSCHAPPIJ
„RADIO – HOLLAND"
KEIZERSGRACHT 562, AMSTERDAM

Dit schip is dagelijks in radiotelegrafische verbinding met den wal en daardoor steeds aan het wereld telegraafnet aangesloten.

Voor alle inlichtingen omtrent radio telegrammen wende men zich aan boord tot het draadloos station en aan den wal tot „Radio-Holland" te Amsterdam, Rotterdam en Tandjong Priok.

RADIO-POSTE-TELEGRAMMEN.

Tegen een tarief van *f* **2.12½** voor 10 woorden en *f* **0.20** voor elk volgend woord kunnen van dit schip gedurende de geheele reis **radio-poste-telegrammen** verzonden worden. Dit zijn telegrammen, die naar een ander schip worden geseind en door dit laatste als gewone brief verzonden worden.

Het adres van een radio-poste-telegram moet volledig zijn en de inhoud uit verstaanbare taal bestaan.

S.S.

„Jan Pieterszoon Coen"

van AMSTERDAM naar BATAVIA.

26 FEBRUARI 1929.

Gezagvoerder	D. J. BOTJE.
Hoofdmachinist	H. RIKKERS.
1e Officier	W. J. VRIND.
Administrateur	J. P. SERET.
Adj.-Administr.	A. A. H. K. BLANKESTIJN.
Maitre d'Hôtel	B. PESCH.
Arts	Dr. L. K. GARF.
Sportleider	H. J. VAN DER LINDEN.
Marconist	A. W. G. M. TEN HACKEN.

De passagierslijst van *ss Jan Pieterszoon Coen* van 26 februari 1929 (particuliere collectie).

buitenlanders en verpauperde adel, en families met lastige kinderen. Hij denkt dat hij zijn smoking wel in de kast kan laten hangen.[89]

Eten was aan boord een sociale aangelegenheid.[90] Dat blijkt ook uit de verhalen uit de periode 1925-1940. Het personage Henri van Wel zegt daarover in *Zoutwaterliefde*:

> Op dit schip bijvoorbeeld waren er welgeteld honderdnegenenzeventig, ongerekend de passagiers tweede, derde en vierde klasse en de bemanning, en daarvan waren er minstens vijf op wier drie-maal-daagsche culinaire medeplichtigheid en nadere kennismaking ik door het lot en den hofmeester was aangewezen.[91]

Net als in het vorige hoofdstuk is aan boord de sociale status van de passagiers weergegeven in de door de scheepsmaatschappij vooraf gearrangeerde tafelschikking. Deze weerspiegelt de plaats van de opvarenden binnen de maatschappelijke hiërarchie. Volgens het personage Laura Dickhof in *Zoutwaterliefde* zijn de passagiers door de scheepvaartmaatschappij 'geclasseerd en geétiquetteerd' en zien ze dit terug in de tafelschikking. Ook ervaringsdeskundige Henri van Wel zegt dat de koloniale maatschappij terug te zien is in de indeling van de tafels: 'De maritieme, militaire en civiele maatschappij van Indië wordt in miniatuur gereconstrueerd in de bezetting van de eetzaal.' De eerste

Diner aan boord van *ms Christiaan Huygens* – 1925 (KITLV).

bel voor de lunch roept volgens de cynische gentleman Van Wel 'de medewerkers aan de tragi-comedie, welke een gezamenlijke isolatie van een paar honderd heterogene elementen op een mailboot onverbiddelijk meesleept, voor het eerst te zamen.'[92] Van Wel bekleedt geen maritieme, militaire of civiele functie van belang. Hij heeft dan ook geen hoge verwachtingen van het gezelschap dat hij zal aantreffen aan zijn tafel:

> Ik wist dat mijn naaste toekomst mij aanwees op de kameraadschap van vijf, zes onafhankelijken of sociaal-onnoembaren, wellicht een ontwortelden vreemdeling, of de mannelijke of vrouwelijke helft van een tijdelijk uiteengerukt gezin... kortom op de groep van tijdelijk of permanent ontredderden die te veel cocktails drinken vóór en te veel cognac na tafel, en die niet meer dan losse schakels zijn naast de naar onverbiddelijke wetten en regelen geklonken keten der maatschappelijke structuur.[93]

Passagiers hebben er veel voor over om aan een 'hoge' of 'goede' tafel te zitten. In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* laat een Joodse juwelier zich de discriminatie van een oude planter welgevallen, als hij maar met hem aan dezelfde tafel mag blijven eten. De maatschappelijke waardering weegt, volgens Ducroo, voor de Joodse juwelier kennelijk zwaarder dan het antisemitisme van enkele medepassagiers. Volgens Ducroo betekent zijn maatschappelijke status

dan ook alles voor deze gefrustreerde 'kleinburger'.[94] Nieuw is dat tijdens de reis een passagier soms zozeer in aanzien kan stijgen dat deze een plaats krijgt aan een hogere tafel. Dat is bijvoorbeeld het geval in 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"'. Dr. Albert Leonhard Smit is in dat verhaal zo onder de indruk van het intellectuele niveau van de samen met haar kind reizende medepassagiere Eva van Schaick, dat hij regelt dat zij voor de rest van de reis aan de hogere tafel met maatschappelijk aanzienlijken kan plaatsnemen. Eva is verheugd om aan te mogen schuiven. Ze telt nu mee.[95] Maar het omgekeerde gebeurt ook. In *Zoutwaterliefde* overtreden de ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur (BB'er) Beentjes, het schoolhoofd Meeuwisse en baron de Maltz de fatsoensnormen. De tafelschikking wordt gewijzigd en de overige passagiers draaien hun gedurende de rest van de reis de rug toe.

Net als in het vorige hoofdstuk het geval was, vormen zich in de eerste dagen aan boord de coterieën.[96] Aan de kringen waarin een passagier verkeert, is zijn sociale status af te lezen. Binnen de coterie doet men vriendelijk tegen elkaar, offreert men elkaar koffie en borrels. Het is dus nuttig en aangenaam om zo snel mogelijk tot een kring te gaan behoren, want deze garanderen een aangename tijdsverpozing gedurende de reis en kunnen, zoals gezegd, waardevolle contacten opleveren.

Op Engelse mailboten kwam het niet voor, maar op Nederlandse passagiersschepen was het zich voorstellen een vaste gewoonte. Dat gebeurde met een formule in de trant van 'mag ik mij even voorstellen'.[97] In de romans uit deze periode zijn beschrijvingen van dergelijke eerste kennismakingen en van het belang van contacten terug te vinden. In *Blinde klippen* staat bijvoorbeeld daarover het volgende: 'Want een kennismaking aan boord, hoe kort ook, is dikwijls duurzaam en wordt meermalen na het uiteengaan bij het debarkement, nog jaren schriftelijk voortgezet.'[98]

De BB'er Beentjes in *Zoutwaterliefde* geeft aan dat de eerste ontmoetingen aan boord zeer nuttig kunnen zijn.[99] Met enige vertedering denkt hij terug aan zijn eerste reis naar Indië. Hij begreep er toen nog niet veel van en heeft op die reis maar weinig weten te profiteren van de voordelen van de relaties die men op een zeereis kan aanknopen met hoge ambtenaren, aanstaande chefs en leiders van handelshuizen. Vele jaren later weet Beentjes dat daartoe mogelijkheden voor mensen zoals hij ontstaan, wanneer het schip los is van Europa. 'Dan krijgen menschen zooals ik hun kans.' Zorgvuldig manoeuvrerend om toch maar vooral niemand voor het hoofd te stoten, probeert Beentjes contacten te leggen met zijn medereizigers. Hij heeft zijn smoking al klaargelegd om straks zijn rol in dit tijdelijke maatschappijtje zo goed mogelijk te spelen – vast van plan zijn voordeel ermee te doen.[100] Ook vrouwen doen mee aan dit sociale spel. In *Tropische zoutwaterliefde* is de man van mevrouw Van Oven vicepresident van de Raad van Indië. Sommige vrouwen zoeken haar gezelschap in de hoop dat hun man via dit contact promotie kan maken.[101]

ss Coblenz in de haven van Belawan Deli – 1926 (KITLV).

Aan lager wal geraakte adel

In tegenstelling tot wat in het vorige hoofdstuk het geval was, komt de adel in de periode 1925-1940 weer in de verhalen voor. De adellijke lieden die we te zien krijgen, zijn na de Eerste Wereldoorlog aan lager wal geraakt en hebben als oplossing voor dit probleem voor een carrière in de kolonie gekozen. De adel die naar de kolonie verhuist, doet dat niet uit vrije wil. Haar oude glorie is vergaan en ze is sterk verpauperd, zo blijkt uit meerdere romans. In *De andere wereld* bevinden zich op de *Coblenz* berooide Duitse edellieden, die in de kolonie moeten gaan werken. Zo keert Baron von Mühlock terug van verlof. Deze baron is getrouwd met een inheemse. Veel lager kan een edelman in het koloniale discours niet zinken. Baron von Mühlock ziet dat baron en baronesse Von Auhburg Werenstein zich aan boord apart houden van de andere passagiers. De baron is mager en bleek. De baronesse ziet er slecht uit. Ze heeft kringen rond haar ogen en oogt moe en triest. Ze draagt haar goudblonde haar in een vlecht om haar hoofd. Dat kapsel en haar onmodieuze kleren maken haar ouderwets, maar nog wel gedistingeerd. Het doet Von Mühlock bijna pijn naar deze vrouw te kijken en te weten dat haar bestemming het als onbeschaafd te boek staande Deli is.[102] Hier zijn leden van de maatschappelijke groepering die ooit als ultieme vertegenwoordiger van de beschaving gold, uit armoede en nood op weg naar het onbeschaafdste gedeelte van de kolonie. De adel vertegenwoordigt in deze periode een vorm van beschaving die heeft afgedaan in deze tijden van modernisering.

De Zweedse Baron de Maltz uit *Zoutwaterliefde* is een ander voorbeeld van in Europa aan lager wal geraakte adel. Hij is door vrienden in Caïro met enige

ms Christiaan Huygens in Indië – 1930 (KITLV).

honderden Hollandse guldens en een paar introductiebrieven op de *Tromp* gezet om een nieuw begin te maken in de kolonie. Hij is door hen geloosd, omdat hij in Egypte zowel letterlijk als figuurlijk al zijn krediet heeft verspeeld. De Maltz is een romanticus pur sang en een levensgenieter, die op de mailboot voor het eerst van zijn leven in contact komt met Hollanders en hun leefstijl. Als hij bij zijn ontbijt naar zijn gewoonte bier bestelt, brengt hij daardoor ontsteltenis teweeg, ook onder de Aziatische bedienden. Volgen de baron hebben de inheemsen zich 'blijkbaar zoo volkomen aangepast aan de strikt uniforme zeden hunner meesters, dat iedere afwijking daarvan voor hen het gewicht krijgt van een schending van eeuwenoude gebruiken.'[103]

De baron wordt aan boord van de *Tromp* een gevierd figuur. Hij weet het zelfs tot beschermheer van het aan boord georganiseerde kinderfeest te brengen. Een verliefdheid en een flirt, vele potjes poker en een enorme drankschuld later zit De Maltz diep in de put. De laatste kans die hij nog had, een nieuw leven beginnen in Indië, is aan boord al op een mislukking uitgedraaid. Platzak als hij is, dreigt hij in Indië als ongewenste vreemdeling voor rekening van het Nederlandsch-Indische gouvernement of van de Zweedse consul per vierde klasse te worden teruggezonden naar Europa. Hij verkeert in de greep van

de angst voor wat hem te wachten staat en pleegt uiteindelijk zelfmoord. Hij krijgt een begrafenis op zee. Zijn hut wordt verzegeld. De maatschappelijke teloorgang van de adel wordt met deze voorbeelden in de romans op schrijnende wijze geschetst.

Intellectuele elite

Ook in deze periode worden de passagiers die de westerse beschaving in woord én daad uitdragen, als positief gerepresenteerd. Beschaving hangt nog steeds zeer sterk samen met een gedegen westerse opvoeding in Europa. Zo blijft Ducroos zoon Guy in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* vanwege zijn opvoeding in België achter op een kostschool in Henegouwen. Status wordt nog sterker dan in de vorige periode verbonden met intelligentie en/of een academische opleiding. Deze kwaliteiten vertegenwoordigen de hoogste vorm van Europese beschaving.

Tijdens het interbellum kwamen er in Frankrijk, Duitsland en Engeland groepen van intellectuelen – meestal van linkse politieke signatuur – die op maatschappelijk gebied hun invloed lieten gelden en ook internationaal actief waren. Intellectuelen namen in het interbellum steeds vaker de status aan van maatschappelijke elite.[104] Eddy du Perron en Menno ter Braak waren daarvan de beroemdste Nederlandse exponenten. Zij hadden een belangrijke stem in het maatschappelijke debat.

In de fictie uit de vorige periode kwamen al incidenteel een intellectueel (Karel Satis in *Op zee*) en een academicus (Bob van der Hooght Verschuur in *Een Indisch binnenhuisje*) voor. In de periode 1925-1940 verschijnt er met personages als Ducroo, Van der Meer uit *Tropengloed*, ingenieur Leshof uit *Kentering*, het Tweede Kamerlid Hodiger uit *Patria* en dr. Leonhard Smit uit 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"' een nieuwe groep vertegenwoordigers van de westerse beschaving aan het koloniale firmament. Na de adel en de modernere 'ethische' Europeanen, die dikwijls al hoogopgeleid waren, uit de vorige hoofdstukken, zijn in deze periode de intellectuelen de hoeders van het westerse cultuurgoed. Deze intellectuelen zijn vaak tevens academici.

In de verhalen over de overtocht zijn deze mensen bij uitstek degenen die het Westen vertegenwoordigen. In het vorige hoofdstuk gold advocaat Bob van der Hooght Verschuur uit *Een Indisch binnenhuisje* (1924) als zo'n personage. Hun denkbeelden zijn sterk gericht op die van andere intellectuelen in Europa. In 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"' treedt de academicus dr. Leonhard Smit op. Hij heeft zich in Indië verre gehouden van 'colonial people' en is vastbesloten dat hier aan boord te blijven doen. Met 'colonial people' doelt hij niet op eventuele verindischte landgenoten, maar op de witte 'bourgeoisie' in de kolonie. Het schip waarop hij zich bevindt, is voor hem 'dit koloniale eiland'. Leonhard Smit vindt zichzelf een 'grote-stads Europeaan', die zich in de kolonie niet heeft willen inlaten met wat hij doorsneemensen vindt. Hij heeft daar in een grote stad gewerkt, 'maar zijn hoog intellect en zijn gevoelige

artisticiteit vonden te weinig begaafden om zich aan te meten.' Zoveel mogelijk heeft hij zich dan ook apart gehouden, 'zich niet geëncanailleerd met doorsneemenschen, immer getracht zijn standpunt van groote-stadsEuropeeër zuiver te bewaren.'[105] Zijn onwil om zich aan te passen aan koloniale omstandigheden is onderwerp van spot van de auctoriale verteller; een verblijf in de tropen vereist immers wel enige flexibiliteit en begrip voor de situatie in Indië, die toch echt anders is dan die in Europa. Tegelijkertijd spreekt ook uit dit verhaal grote waardering voor de academicus als vaandeldrager van de westerse beschaving.

Tussen deze intellectuelen en de overige Europeanen aan boord gaapt een kloof. De intellectuele elite heeft een afkeer om zich af te geven – in *Kentering* wordt door ingenieur Dolf Leshof zelfs in dit verband het woord 'encanailleren' gebruikt – met Europeanen die niet hoogopgeleid en ontwikkeld zijn. Deze gedragen zich in hun ogen kleinburgerlijk. Dolf Leshof heeft een duidelijk oordeel over zijn medepassagiers: 'Hij was er na die korte kennismaking zeker van, dat dit geen geboren aristocraten, zelfs niet eens menschen van groote beschaving waren. Hij had zich al voorgenomen met Meta eens te praten over de wenschelijkheid van een verderen omgang.'[106]

Aan boord kunnen de intellectuele elite en de minder ontwikkelde Europeanen elkaar niet ontlopen. Uit Du Perrons *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* blijkt welke impact de botsingen met de burgerlijke lieden op de intellectueel hebben. In het boek is de kloof tussen de intellectueel en de burgerman, onoverbrugbaar. De Ducroos lijden tijdens de reis in toenemende mate onder de koloniale mentaliteit aan boord. Zij voelen zich gedwongen zich te 'compromitteren met lieden die hun niet aanstaan'.[107] Ducroo noemt hen 'barbaren' of 'kleinburgers'.[108] Ducroo is een intellectueel en, zoals hij aan het eind van het boek zelf verwoordt, een naïeve intellectueel. Tijdens zijn reis naar Indië keert hij zich tegen de kleinburgerlijke domheid van zijn medepassagiers, maar hij bezit er nauwelijks verweer tegen. Naarmate het verhaal vordert, wordt Ducroo steeds (over)gevoeliger voor hen. Zijn afkeer van zijn reisgenoten wordt steeds groter. Hij is er zich bewust van dat ze hem ook wel niet zo erg zullen mogen.[109] In zijn laatste, concluderende, aantekeningen trekt Ducroo ongemeen hard van leer. Hij noteert zijn voornemen:

> *In geen geval praten over ideeën die mij werkelijk aangaan met witte kaffers. Zij geven er toch niets om,* nooit, *zij begrijpen toch verkeerd,* altijd. *Alle platvoeten met hun opinie gelukkig laten: er is niets aan te doen, uit. Nooit voor hen schrijven, dat spreekt vanzelf. Maar ook het woord indachtig blijven dat bij het grote publiek smaad, succes, wat ook,* altijd *gegrond is op misverstand. Niet proberen te praten met geïdiotiseerden (ook sympathieke) voor wie praten een minderwaardige bezigheid is. Praten is een kunst, een communie, vergt evenzeer toehoorders als praters. Tegenover de zwijgers bestaat maar één middel: met nog meer minachting zwijgen over wat zij zouden kunnen zeggen. Praten als verkeersmiddel alleen; waarom niet? Maar dan* altijd *zo kort mogelijk. Zonder sfeer. Vooral niet de sfeer van de platvoeten slikken (als zij praten). Beleefdheid gebruiken als wapen.*[110]

Passagiers aan dek van *ms Baloeran*; het vrachtschip *ms Djambi* passeert – 1935 (Nationaal Archief).

De roddelcultuur aan boord van de schepen vormt voor de intellectuele elite een continue bron van ergernis. Roddelen – in het bijzonder over liefdesperikelen – is een belangrijke vorm van tijdverdrijf op een mailboot, zo blijkt uit vrijwel alle romans en korte verhalen. In *Tropische zoutwaterliefde* staat te lezen dat roddel aan boord van een schip onvermijdelijk is. 'Sluit eenige honderden mens uit alle streken van Nederland en Indië bij elkaar in een mailboot op, binnen veertien dagen weten ze alles van elkaar, en al wat vaag en gissing was, wordt volmaakte zekerheid.'[111] De intellectuelen kunnen echter niet op het niveau van de overige passagiers mee roddelen.

Graeme Turner, een deskundige op het gebied van *cultural studies*, typeert roddel als 'an important social process through which relationship, identity, and social and cultural norms are debated, evaluated, modified and shared.'[112] Het roddelen in de verhalen over de overtocht in de periode 1925-1940 benadrukt aan de ene kant de collectiviteit van de burgerlijke medepassagiers en versterkt aan de andere kant het gevoel van uitsluiting van – en door – de intellectuele passagiers. Zij voelen zich eenzaam aan boord door het ontbreken van geestverwanten. In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* beseft Ducroo dat het anders was geweest als zij aan boord 'een paar eigen vrienden hadden, met wie *wij* konden lachen en roddelen naar hartenlust.' Nu hebben de Ducroos het idee dat zij alleen staan.[113] De banaliteiten waarmee hun medepassagiers de tijd proberen te doden, storen hen enorm. In deze periode zijn de

vertegenwoordigers van de ideale westerse beschaving sterk in de minderheid, waar er in de vorige perioden tussen beide groeperingen steeds sprake was van een zeker evenwicht in aantallen.

Burgerlijke kolonialen

Nadat na 1895 een verschuiving had plaatsgevonden in het koloniale discours waarbij het kolonialisme uit puur geldelijk gewin werd afgekeurd en vervangen door een beschavingsmissie, is het ongegeneerd geld verdienen weer centraal komen te staan in het hernieuwde conservatieve koloniale denken vanaf 1925. Een belangrijke katalysator daarvoor was volgens Bosma de wereldwijde economische crisis aan het einde van de jaren twintig en het begin van de jaren dertig.[114]

De meeste Europeanen aan boord vormen in hun denken, ontwikkeling en gedrag een scherp contrast met de intellectuele elite. Bij hen speelt intellectuele vorming of hoogstaande beschaving eigenlijk geen rol. In hun bestaan als burger bieden bezit en vermogen de zo gewenste status. Rijkdom is in de verhalen van deze periode een nog belangrijkere factor in het maatschappelijk verkeer aan boord dan in de vorige hoofdstukken. Het kamerlid Hodiger zegt na een werkbezoek aan de kolonie op de *Patria* dat het hem is opgevallen dat men in de kringen der koloniale samenleving met grote openhartigheid elkaars en eigen inkomen besprak en vergeleek, 'en ook dat men dezen maatstaf aanlegde voor de sociale onderscheidingen.'[115]

Dat principe is aan boord terug te zien in de indeling in klassen. In tegenstelling tot het vorige hoofdstuk is er nu in veel teksten sprake van een scherpere scheiding tussen de passagiers uit de eerste klasse en die uit de tweede klasse. Welstand bepaalt in welke klasse een passagier de overtocht maakt. In de eerste klasse bevinden zich in de verhalen lieden die veelal redelijk in de slappe was zitten en vaak belangrijke maatschappelijke posities innemen. Dit alles verschaft ze een 'air'. Zij kijken neer op minder gegoeden, die genoegen moeten nemen met een passage in een lagere klasse. De passagiers uit de tweede klasse zouden volgens hen van een lager allooi zijn.

De eerste klasse kent in dat opzicht een intern probleem. Sommige passagiers zijn namelijk in deze klasse geplaatst omdat zij in dienst van het gouvernement zijn, maar horen qua rijkdom niet in de eerste klasse thuis. De BB'er Beentjes in *Zoutwaterliefde* is daar een voorbeeld van. Hij geeft zelf al aan dat hij niet helemaal thuishoort in die omgeving en dat in Indië dikwijls wordt gezegd dat er minder gouvernementspassagiers in de eerste klasse moeten reizen, omdat ze daardoor in een omgeving komen die 'hoger' is dan het milieu waaraan ze gewend zijn. Volgens Beentjes is dat een harde waarheid, die je pas ten volle kunt beseffen 'wanneer je er van overtuigd bent tot die categorie te behooren, zooals ik.' Ook het schoolhoofd Meeuwisse bevindt zich in zo'n positie. De rijke passagiers vinden 'dat iedereen maar eerste klas reisde op gouvernementskosten.'[116]

Ook andere passagiers voelen zich in de eerste klasse minder goed thuis. Hermine uit 'Jonge vrouwtjes naar Indië' reist bijvoorbeeld eerste klasse, omdat haar vader daarop heeft gestaan. Zij beschrijft de gemeenschap aan boord als 'een drijvende collectie van de meest uiteenloopende menschen.' Het luxeleven van de eerste klasse met de overdadige maaltijden, de weelderige inrichting van salons, eetzalen, bars en andere zitgelegenheden, 'die voor 't grootste deel door officieele of deftigdoende personen werden ingenomen, dat alles maakte haar wel eens benauwd, omdat zij er zich dubbel eenzaam voelde.'[117] Zelf krijgt Hermine aan boord de indruk dat zij best tweede of derde klasse had kunnen reizen omdat het er daar vaak eenvoudiger en vrolijker aan toegaat. In de tweede klasse bevinden zich inderdaad veelal werklieden – soms met enig geld – die minder krampachtig, gecompliceerd en zelfingenomen zijn dan de reizigers in de eerste klasse. Passagiers uit de lagere klassen beleven daardoor meer lol aan hun reis, zo blijkt ook uit *De bezoldiging der zonde*:

> Zooals steeds, was de stemming in de tweede klasse gemoedelijker dan in de eerste. De eerste klasse-passagiers... dat waren de hoogere regeeringsambtenaren, de bankdirecteuren, de chefs van groote handelshuizen. De jonge ambtenaren van justitie of van het binnenlandsch bestuur en de pas-benoemde officieren van het koloniale leger, die krachtens opleiding of stand de eer genoten in de eerste klasse te reizen, wierpen wel eens verlangende blikken naar de tweede klasse, als het daar onder de jongelui vroolijk toeging. Maar ze zouden alleen gelegenheid hebben, ongedwongen met 'de tweede' om te gaan, als het traditioneele scheepsfeest plaats vond, dat het 'klasse-verschil' ophief.[118]

Vermenging van de passagiers uit de verschillenden klassen tijdens dit soort gezamenlijke feesten levert altijd botsingen op tussen opgeprikte passagiers uit de eerste klasse en luidruchtige lieden uit de tweede klasse. Hierin weerspiegelt zich behalve een maatschappelijk onderscheid dat vooral gebaseerd is op welstand, ook een mentaliteitsverschil.

De maritiem historicus Edward P. de Groot schrijft dat de tweede klasse de 'gezellige' klasse was. De passagiers hadden er minder ruimte, maar de service, het eten en de hutten waren nagenoeg hetzelfde als in de eerste klasse. Slechts de aankleding van de lounges, de luxe eerste klasse eetzaal en het aparte promenadedek waren luxer in de eerste klasse. Hier verschenen de heren slechts in smoking of rok aan tafel. Ze lieten zich voorstaan op hun status en gedroegen zich als de heersers van een ver exotisch land. In de tweede klasse waren conventies minder belangrijk.[119] In de geanalyseerde verhalen wordt dat beeld bevestigd. Het onderscheid in klasse aan boord vertegenwoordigt een verschil in status dat voornamelijk op geld is gebaseerd en niet op beschaving of educatie. De scheepsdokter Alexander Petit uit *Zoutwaterliefde* is een beschaafd mens, een gentleman. Hij acht vrijwel alle overige opvarenden uit de eerste klasse onbeschaafde lieden, die hem het leven aan boord tot een hel maken.[120]

4.3 Gender: westerse vrouwen en ontremde Europeanen

In de periode 1925-1940 trokken er meer Europeanen dan ooit heen en weer tussen Nederland en Indië, onder wie een nog immer toenemend aantal westerse vrouwen. Volgens Bosma laten de migratiecijfers uit deze periode een sterk toenemende groei zien van het aantal vrouwen dat naar Indië trok. In 1931 emigreerden er zelfs meer vrouwen (4786) dan mannen (4649). Dat was overigens het enige jaar waarin dat gebeurde.[121] Zoals we al zagen, was een belangrijke oorzaak voor deze toename volgens Stoler het feit dat de kolonie steeds meer volgens westerse maatstaven werd 'gefatsoeneerd'. Zo had in de nieuwe koloniale orde het concubinaat afgedaan, omdat dit symbool stond voor de oude koloniale, dubbele moraal. Europese mannen wilden westerse vrouwen uit het 'moederland', die volgens Stoler werden gezien als dragers van de opnieuw gedefinieerde, verburgerlijkte, koloniale mores.[122]

De verhalen over de overtocht in de periode 1925-1940 tonen de groei van het aantal naar de kolonie migrerende westerse vrouwen. Ook de toenemende modernisering en de voortschrijdende emancipatie veranderden het nodige aan het koloniale bestaan van vrouwen, zo blijkt uit de geanalyseerde romans en korte verhalen. Deze ontwikkelingen staan in de volgende paragraaf centraal.

Samenleving en gezin: moderniteit en emancipatie

In de koloniale maatschappij spelen emancipatie en modernisering een nog grotere rol dan in de periode 1895-1925. In de vorige hoofdstukken bleek dat vrouwen in de kolonie slechts een baan als gouvernante of onderwijzeres konden vinden. De emancipatie heeft er volgens de verhalen uit 1925-1940 niet toe geleid dat Europese vrouwen in de kolonie in veel andere functies kunnen werken.[123] Vrouwen die zelfstandig carrière maken in de tropen of in Europa, bijvoorbeeld als actrice, komen in de romans en korte verhalen slechts zeer sporadisch voor. In de koloniale samenleving blijft de vrouw ook in deze periode in maatschappelijk opzicht achtergesteld bij de man. De rol van de vrouw in de kolonie is in de geanalyseerde fictie nog steeds vooral die van echtgenote en moeder.[124] Vrouwen zijn aan boord wel veel vrijer in het maken van hun eigen keuzes geworden. In de woorden van een ervaren Indiëganger in *Tropische zoutwaterliefde* werd in de negentiende eeuw 'de vrouw op haar twintigste opgepast [...] door haar moeder en daarna door haar man.... Nu is ze anders en even vrij als de man'.[125] Dat laatste is wat al te sterk uitgedrukt, aangezien vrouwen in die tijd niet even 'vrij' waren als mannen, maar het geeft wel aan dat vrouwen ook in de kolonie over een grotere mate van vrijheid konden beschikken dan voorheen het geval was.

De modernisering speelde een belangrijke rol bij de herinrichting van de kolonie naar westers model. Volgens Stoler kregen Europese vrouwen steeds meer behoefte aan voorzieningen zoals in Europa aanwezig waren.[126] Over de invloed die de modernisering heeft op het leven van vrouwen in de kolonie,

wordt aan boord verschillend geoordeeld. Sommige vrouwelijke oudgasten vinden dat de koloniale samenleving voor vrouwen in positieve zin is veranderd. Een oudgaste, die zeventien jaar in Indië heeft gewoond, geeft in *Kentering* aan dat Indië erg op Holland is gaan lijken. In de grote steden is het eigenlijk net hetzelfde: een beetje warmer, een beetje zorgelozer; maar ook heviger en drukker, want het leven gaat in Indië wel tweemaal zo snel als in Holland. Dat is nieuw, want uit de vorige hoofdstukken bleek dat het leven van vrouwen dodelijk saai was en daardoor traag verliep. Volgens de oudgaste is Indië echter in deze tijd een heerlijk land voor jongelui en mensen in de kracht van hun leven:

> 'Het heeft maar één bezwaar en dat is, dat het je niet meer loslaat... Je bent Holland ontwend – ontgroeid, zou ik haast zeggen; en je wilt toch ook niet in de Oost blijven. Zoo blijf je hinken op twee gedachten: ben je in Holland, dan verlang je terug naar de Indische zon, het breedere leven; en in Indië hunker je weer naar het oude vertrouwde moederland.'[127]

In 'Jonge vrouwtjes naar Indië' bevestigt een andere oudgaste dit beeld. Dankzij de modernisering en verwestersing is het volgens haar veel gemakkelijker voor vrouwen om te wennen aan het Indische leven: 'Veel eenzaamheid, veel opgeslotenheid is er opgeheven.' Door de modernisering is er veel veranderd: 'oud-Indische gewoontes zijn afgeschaft; de samenleving is Europeescher geworden – al moet ik erkennen, dat in die oude Hollandsch-Indische maatschappij veel gezelligheid, saamhoorigheid en hulpvaardigheid ons leven veraangenaamde.' Het wegsturen van de kinderen naar Europa voor hun opvoeding is een belangrijk pijnpunt gebleven volgens de oudgaste, 'want Indië deugt niet voor kinderen boven de tien jaar.' Een ander probleem blijft volgens haar de warmte, 'het zenuwsloopend klimaat waarvoor wij Europeanen niet geboren zijn.'[128]

De moderne middelen hebben de afstand tussen kolonie en 'moederland' verkleind. De luchtpost is een zegen voor gescheiden families. 'En al die vlugge middelen van verkeer; de telegrafie zonder draad, de radio – het telefoneeren mogelijk gemaakt tusschen Holland en Indië, zoodat de dierbare stemmen gehoord worden van menschen die door oceanen van elkaar zijn gescheiden.'[129]

Ook het aanschaffen van een auto kan een oplossing bieden tegen de eenzaamheid van vrouwen in de kolonie. In Indië beschikken sommige families over een luxe wagen, waardoor een Europese vrouw niet meer aan huis gekluisterd is. Als overste Leopold Prester in *Zoutwaterliefde* aan zijn vrouw voorstelt in Indië een auto aan te schaffen, reageert zijn Sophie daarom meteen enthousiast. Zij kan dan het voor vrouwen eentonige koloniale leven – volgens overste Prester is er op bals na in Indië niet veel te beleven voor vrouwen – doorbreken met het maken van visites per auto. Zelfs jonge mensen houden er in Indië een auto op na: 'Hoevele vrouwen gaan er in Indië niet van tijd tot tijd naar berghotels, en wanneer wij dan toch een auto zouden hebben, zou ik

best op reis of uit logeeren kunnen gaan.'[130] Overste Prester ziet echter meteen van het idee af als hij bedenkt dat *zijn* auto in de praktijk van *haar* zal blijken te zijn.

In *Zoutwaterliefde*, *Patria* en *Tropische zoutwaterliefde* weerspreken personages juist dat het leven in Indië voor de vrouw prettiger is geworden. Opvallend is hoe Laura Dickhof in *Zoutwaterliefde* opziet tegen de eentonigheid van een bestaan als vrouw in de tropen: 'Als ik [...] bedenk wat mij nu wacht: een hotel, en een huis en niets te doen... en warmte... warmte... warmte, dan zou ik wel kunnen schreeuwen van de narigheid.'[131] Mevrouw Eerlen geeft in *Blinde klippen* eenzelfde ongezouten mening over haar bestaan in Indië:

> 'Ik beleef zoo weinig. Ik moet reizen voor m'n gezondheid. Indië vind ik vréeselijk. M'n man is nóoit thuis. Nóoit. Soms zie ik hem in máanden niet, wanneer hij op dienstreis is. Het is vréeselijk als vrouw alléen te zijn in Indië. Je hebt een gevóel, of die inlanders altijd op den loer liggen en om je heen sluipen. Ik ken dames, wier man óok altijd van huis is en die, alléen, heelemáal niet bang zijn. Maar ik zou in Indië áltijd mijn man om me heen moeten hebben. Maar dat gaat nu eenmaal niet.'[132]

Uit de verhalen spreekt een verschil tussen de vrouwelijke oudgasten, die de oude situatie nog kenden, en de moderne, mondainere vrouwen, die weten dat hun in de kolonie een gebrek aan afleiding en afwisseling wacht. Voor deze vrouwen is het leven in de kolonie in vergelijking met een bestaan in Europa niet modern genoeg. Zij belichamen de *roaring twenties*, een periode van moderniteit in de twintigste eeuw waarin vrouwen zich grotere vrijheden verwierven. Waar vrouwelijke oudgasten blij zijn met de komst van moderne middelen die het tropenleven voor hen veraangenamen, kan het voor de mondaine types niet modern genoeg zijn. In vergelijking met hun vroegere bestaan in Europa is een leven in Indië voor hen saai en vol verveling. De eenzaamheid en het zinledige bestaan waarmee vrouwen aan boord en in de kolonie te maken krijgen, kunnen een verklaring bieden voor de vele slechte huwelijken die in de verhalen voorkomen.

In de literatuur gaat het vaker over slechte relaties dan over goede. Dat is zeer waarschijnlijk zo omdat over het eerste type meer te vertellen valt dan over het tweede. In verhalen over de overtocht uit deze periode komen echter wel erg veel slechte huwelijken voor. Zo staan in *Zoutwaterliefde* tijdens de zeereis alle echtverbintenissen op springen. De echtelieden zijn zonder uitzonderingen uit elkaar gegroeid, leven louter voor zichzelf en hebben hun wederhelft slechts nodig om aan het maatschappelijke verwachtingspatroon te voldoen. In *Kentering* is goed te zien hoe een leven in de tropen een huwelijk kan aantasten. In de roman vertrekt het jonge pasgetrouwde paar Dolf en Meta Elshof vol idealen naar Indië, waar Dolf een zelfstandige positie als ingenieur heeft gekregen. Op de mailboot sluit Meta vriendschap met Netty, net als zij een idealistisch ingestelde vrouw. Netty is op weg naar haar man, een Indo-Europeaan op een theeonderneming in de Preanger. Beide huwelijken lijden

Op het dek van *ms Baloeran* – 1935 (Nationaal Archief).

in Indië al gauw schipbreuk. De kordate Netty loopt weg bij haar echtgenoot, maar Meta draagt haar leed met lijdzaamheid. Dat laatste heeft als resultaat dat beide echtelieden weer proberen tot elkaar te komen. Meta moet daarvoor echter eerst de kracht terug zien te vinden die zij in de tropen verloren heeft. Ze reist alleen terug naar Nederland.

De mailboot als broeinest van driften

Ten opzichte van de voorgaande periode hebben de mailschepen in de periode 1925-1940 een opvallende transformatie ondergaan. Ze worden niet langer gerepresenteerd als huwelijksfuiken waarin toekomstige echtelieden elkaar tegemoet zwemmen, maar worden in deze periode als erotische broeinesten voorgesteld. Veel sterker dan in de voorgaande perioden het geval was, blijken de mailboten te fungeren als *love boats*. Niet voor niets dragen twee belangrijke romans uit deze periode het woord 'zoutwaterliefde' in de titel.

Ook in werkelijkheid ontstonden er veel zoutwaterliefdes aan boord. De maatschappijen waren er niet van gediend, maar stelden geen officiële regels op. Dat zou immers erkenning van het probleem betekenen. De gezagvoerders van de schepen werden wel geïnstrueerd streng tegen gevallen van zoutwaterliefde op te treden, maar zij lieten het vermanen van hun passagiers meestal over aan hun administrateurs. In sommige gevallen beleefden kapiteins, administrateurs en andere leden van het scheepspersoneel zelf ook een zeeromance.[133] Dat laatste is ook te zien in twee romans. In *Tropische*

zoutwaterliefde is de eerste officier er tijdens elke reis op uit om een zoutwaterliefde te beleven en in *Blinde klippen* probeert de eerste stuurman een vrouwelijke passagier te versieren.[134]

In de verhalen staat de zeereis in deze periode in het teken van *dolce far niente*. De scheepvaartmaatschappijen doen er alles aan om de passagiers op de luxe schepen een hedonistisch bestaan te laten leiden. Aan boord wordt veel gedronken.[135] Dat begint al vroeg op de dag. Rond het middaguur trakteert in *Blinde klippen* de ervaren Indiëganger Gorrink enkele medepassagiers op een drankje. *Wein, Weib und Gesang*, dat maakt het leven de moeite waard. Zo'n reis is prima te doen vindt Gorrink: 'Ach, niets doen, goed eten, op z'n tijd een borrel, wat wil je meer'.[136] In *Zoutwaterliefde* is Henri van Wel een sportieve man die elke ochtend het dek rondjogt. Voor het middaguur heeft hij echter minstens drie cocktails op.[137] Door andere personages wordt ook soms behoorlijk wat drank ingenomen.

Ook volgens planter Van Amstel, die in *Tropische zoutwaterliefde* terugkeert naar Indië, is het leven aan boord van een mailboot ideaal. Zo zegt hij tijdens het drinken van een borrel:

> 'Ik zeg maar eten, eten en nog eens eten aan boord, en nu en dan een goed reinigingsmiddel. Het beste leven dat je je kunt denken heb je aan boord.... 's Morgens opstaan.... kop thee, ontbijten, wandelen.... één uur.... lunchen, dan kletsen, dekwandelen, slapen, vier uur thee, kletsen, wandelen, kaarten, borrelen.... smoking, dineeren, kletsen, wandelen, kaarten.... Den heelen dag pappen en nathouden, eten en drinken en kletsen en lachen.... De overige wereld zoo ver van je weg, dat die niet bereikbaar is, niet voor je zaken en niet voor alle andere dingen....'[138]

Maar die andere dingen dienen zich na het passeren van het Suezkanaal al snel aan in de vorm van een opspelend driftleven, dat bij de passagiers onbeheersbare emoties oproept. De auctoriale verteller van *Tropische zoutwaterliefde* geeft aan voor het schip in zijn verhaal de naam van de Indische vuurspuwende berg de *Salak* te hebben gekozen, 'omdat een naar Indië varende boot gewoonlijk een vulkaan is van menschelijke hartstochten... Reden waarom de Rotterdamsche Lloyd, misschien in zachte ironie, altijd een deel van zijn booten naar Indische vulkanen heeft gedoopt.'[139] In dezelfde roman beschrijft de auctoriale verteller het fenomeen zoutwaterliefde in meer algemene zin:

> En we hebben nu eenmaal koloniën. Dus hebben we booten. Dus bestaan er altijd menschen die voor eenigen tijd achter de tralies van deze drijvende Palace-krankzinnigengestichten worden opgesloten en die dingen doen, welke ze onder normale omstandigheden niet zouden hebben gedaan. En die een normaal mensch ook zeker nooit zou doen. Onder anderen [sic] verliefd worden op de vrouw die niet zijn werkelijke teeltkeuze is.[140]

De tocht van Port Said naar Colombo geldt als het fatale traject van de zoutwaterliefde.[141] Op de 'heenreis' kunnen veel passagiers op de Indische Oceaan hun driftleven niet langer beteugelen. In *Zoutwaterliefde* bijvoorbeeld wordt

baron de Maltz min of meer met Laura Dickhof betrapt door meneer Dickhof, en tussen Van Wel en Nora Lutters bloeit een liefdesaffaire op. Anderen gaan vanwege een *perkara* (ruzie) om vrouwen met elkaar op de vuist. Baron de Maltz brengt zichzelf in zijn hut om het leven, omdat hij zijn kansen op een nieuw bestaan in de tropen tijdens de zeereis heeft verspeeld. Scheepsarts Alexander Petit vat de zaken samen:

> 'Kerel... kerel...' lachte hij, 'dat is me een toestand... zoo heb ik je nog nooit gezien. Daarvoor moet je een week lang niets anders dan lucht en water gezien hebben. Dat zijn nu die wonderlijke uitbarstingen van den Indischen Oceaan... De menschen verliezen hun remmen en botsen tegen elkander aan... Goeie help wat een reis. Een zelfmoord... een gevecht... en een overspannen vrouw. Ik kom zojuist van mevrouw Dickhof die volkomen apathisch op haar bed ligt en zich de hand laat vasthouden door dien houterigen man van haar... Het lijkt hier wel een zenuwinrichting.'[142]

Ook in *Tropische zoutwaterliefde* wordt aan het einde van de reis de balans opgemaakt. Er zijn onderweg scheidingen afgesproken, waarvan de betrokkenen soms intussen al weer spijt hebben. 'De "hij" die er doorzaak van was, bleek niet meer dezelfde als vóór Colombo. De "zij" evenmin. Het licht werd te hard en te schel en liet te veel zien. Drie handschoentjes zagen met angst het oogenblik tegemoet, dat zij te Sabang en Priok van wal moesten gaan...'[143]

Dat de zoutwaterliefde ook op de 'terugreis' slachtoffers maakt, blijkt uit 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"'. De zelfverklaarde 'über-Europeaan' dr. Albert Leonhard Smit en Eva van Schaick vallen aan boord voor elkaar. Albert, die met zijn vrouw reist, had Eva in Batavia niet zien staan. Op de reis raakt hij echter met haar in gesprek. Ze blijkt een intelligente vrouw te zijn. Eva reist met haar zoontje. Zij heeft in de tropen geleden onder haar bazige man, Gerard, en voelt zich bevrijd nu de afstand tussen haar en haar echtgenoot steeds groter wordt. Albert en Eva worden verliefd. In Port Said wisselen zij hun eerste kussen uit. Zij spreken af in Nederland met elkaar verder te gaan. Een ontmoeting in Amsterdam brengt bij beiden de realiteitszin weer terug. Van een relatie kan het niet komen. Steeds weer blijkt uit de geanalyseerde boeken dat een zoutwaterliefde aan vaste wal geen lang leven beschoren is.

In de romans breken de scheepsdoktoren zich het hoofd over de vraag hoe deze zoutwaterliefde ontstaat. Zij zoeken de oorzaken ervan in een combinatie van gedwongen samenzijn in afzondering, de werking van de zilte zeelucht en de ontwrichting door verveling, en door te veel en te goed eten aan boord. Nadat de passagiers wekenlang zeelucht hebben ingeademd en terwijl tegelijk de invloed van de tropen begint in te werken, zouden ze indolent raken. 'Die indolentie vervaagt gevoelens van eigenwaarde, van plicht en zelfs werklust, maakt lui en wekt zucht naar levensgenot.' De remmen van het bewustzijn verslappen en de reizigers drijven verder op hun instincten. Dit overspannen driftleven uit zich volgens de auctoriale verteller van *Tropische zoutwaterliefde* in knetterende spanningen en onlogische liefdes tussen de passagiers die pas aan land

weer afnemen en die achteraf menig passagier zich over zijn dwaze gedrag zal doen verbazen.[144]

Tijdens de reis raakt de werkelijkheid vertekend door een bedrieglijk perspectief, zo staat in *Tropische zoutwaterliefde* te lezen: 'Alle dingen worden altijd overdreven als je ze door het vergrootglas ziet van een Indische achtergalerij, koffieuurtje of een zeereis.'[145] In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* zijn vergelijkbare opmerkingen te vinden: 'De ellende van deze boot is die van een familiepension waarin iedereen te veel vrije tijd heeft. Op het dek lezen gaat niet meer zonder dat je wordt aangesproken, het gebeurt vroeger of later, maar altijd. Er moet gepraat worden, al is er niet één woord bij dat hout snijdt.'[146]

Maar er is ook een meer prozaïsche reden voor het vele geflirt aan boord. Volgens hofmeester Vink in *Tropische zoutwaterliefde* is een overtocht voor veel passagiers een uitgelezen kans om eens de bloemetjes buiten te zetten: 'een passagier zoekt een meisje in elke hoek van het schip. Als u naar buiten kijkt, dan kunt u de heeren al zien loopen zoeken'.[147] Anderen bekijken voordat de reis moet beginnen, de passagierslijst om te zien of er een kans is op een erotisch avontuurtje aan boord. Het beste terrein op het schip voor erotische escapades is het achterdek of sloependek. Als de duisternis is gevallen, is het daar bijna elke avond raak.[148] Opvallend genoeg lopen vrouwen in de verhalen nauwelijks nog reputatieschade op als gevolg van de erotische liaisons aan boord. Het lijkt erop dat de voortgeschreden emancipatie vrouwen ook op het gebied van de erotiek meer vrijheid gunt. In de voorgaande hoofdstukken stond een vrouw nog buiten de passagiersgemeenschap na een affaire. Dat is in deze periode niet langer het geval, al blijft het niet beteugelen van het driftleven een teken van een gebrek aan beschaving.

Daarnaast draagt een nieuwe muziekstijl die in deze periode opkomt, bij aan het losser raken van de zeden aan boord: 'De jazzmuziek verdooft. Of wekt primitieve gevoelens op. Men meent dat vrouwen er zijn om mee te dansen en mee te kussen, en dat er geen ander levensdoel bestaat, omdat men dit aan boord niet heeft.'[149] In deze citaten weerspiegelen zich ook de *roaring twenties*, die werden gekenmerkt door vernieuwing, moderniteit en een breuk met de traditie. Auto's, film en radio brachten deze moderniteit naar een groot deel van de bevolking. Jazz en dansen werden populair. Vrouwen begonnen te roken, alcohol te drinken en zich vrijer te voelen op het erotische vlak. Na de jaren twintig werden deze verworvenheden niet meer prijsgegeven.

Sommige vrouwen gaan in de verhalen echter over de grenzen heen van wat als betamelijk geacht wordt. Soms gedraagt een personage zich ronduit vulgair. Dat is bijvoorbeeld het geval in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo*. In deze novelle slaat een wat ouder vrouwelijk personage – zij wordt door de Ducroos 'de scheepshysterica' genoemd – tijdens een bezoek aan Port Soedan bij een kraampje eerst zichzelf en daarna een jonge Engelsman nogal *kinky* met een karwats op het achterwerk, waarbij zij hem toevoegt: 'Did you feel *that* one?'[150]

Welke mogelijke verklaringen zijn er voor het frequentere optreden in de

Reisgenoten en handschoentjes door J. Gabriëlse– 1931 (Uit: *Uit het schetsboek van Gabriëlse*).

verhalen van het fenomeen van de zoutwaterliefde in vergelijking met eerdere perioden? Een reden is wellicht dat dit motief zich goed leende voor kluchtige situaties in humoristische romans, zoals *Zoutwaterliefde* en *Tropische zoutwaterliefde*, terwijl het tegelijkertijd voor 'dramatische' situaties zorgde. Het is begrijpelijk dat de auteurs van deze boeken daarvoor kozen, want verder gebeurde er aan boord van de schepen doorgaans niet zo veel. De verhaalontwikkelingen zijn in de romans over de overtocht in de regel vrij beperkt.

Een andere verklaring bieden Paul Baker en Jo Stanley. Volgens hen heeft een passagiersschip in de moderne tijd een 'liminale' status. In hun studie *Hello Sailor!* laten ze zien dat zo'n schip een geïsoleerde wereld was waarin de opvarenden zich tijdelijk buiten de eigenlijke maatschappij bevonden, een overgangsruimte, waarin sociale en morele conventies tijdelijk minder sterk golden. 'A passenger ship was a place where people could learn about a hedonistic, less work-oriented, less conformist way of living, as the leisure industry developed at an unprecedented pace throughout the twentieth century.'[151]

Baker en Stanley zeggen dus dat mensen die in de maatschappij aan wal doorgaans een bescheiden positie innamen, zich aan boord vrijer voelden dan aan land, en op een schip gemakkelijker konden experimenteren met liefde en seks, ook al omdat zij voor de duur van de reis in een luxe en comfort leefden die zij niet gewend waren:

> It's an intermediate ritual phase where people entering an unfamiliar society learn new social rules and develop complex bonds with other initiates. During the voyage (which could be conceptualised as a process of initiation) people's anomalous social position is changed as they leave their old state. Wild behaviour could feel justified because it was only temporary. Normality would be restored when they returned to land – and that applied to casual workers as much as passengers.[152]

De overtocht per mailboot heeft in de verhalen inderdaad steeds meer weg van een vakantiereis met een cruiseschip. De minder ontwikkelde Europese passagiers gedragen zich tijdens de reis meer als losgeslagen toeristen dan als reizigers die emigreren naar een ander werelddeel.[153]

Het handschoentje als dramatisch personage

Stoler schrijft dat de samenhang tussen 'gerationaliseerd' bestuur, burgerlijk fatsoen en de behoedende bevoegdheid van Europese vrouwen om hun mannen te beschermen tegen inheemse invloeden het sterkst was in de periode tussen de twee wereldoorlogen, toen westerse wetenschappelijke en technologische vooruitgang discussies losmaakte en inheemse nationalistische en arbeidersbewegingen met kracht hun eisen stelden.[154] Stoler geeft aan dat het witte prestige bepaald werd door deze 'gerationaliseerde bedrijfsvoering', en door de morele respectabiliteit en het fysieke welzijn van de witte vertegenwoordigers, waarvoor de Europese vrouwen verantwoordelijk werden gesteld. Europese vrouwen golden in de kolonie als hoedsters van de westerse beschaving. Bij het morele herstel ('morele herbewapening') van de Europese gemeenschap en de herbevestiging van haar culturele identiteit werden vrouwen volgens Stoler belast met de bewaking van de nieuwe normen.[155]

In dat kader moet ook de toename in de onderzochte fictie van het aantal handschoentjes gezien worden. Europese mannen in Indië laten hen overkomen als hun bruiden. In elk verhaal uit 1925-1940 komen een of meerdere handschoentjes voor. 'Handschoentje' van Daan van der Zee en 'Aan de poort van het Oosten' van Annie Salomons zijn zelfs geheel aan handschoentjes gewijd. Een verklaring voor de toename van het aantal handschoentjes in de verhalen kan zijn dat er in werkelijkheid, zoals gezegd, meer vrouwen uitkwamen als handschoentje vanwege de toenemende vraag naar Europese vrouwen in Indië – het concubinaat had immers afgedaan. Zeker is dat auteurs in deze periode graag het handschoentje gebruikten als 'dramatisch type'.

De handschoentjes zijn in deze periode vaak jonge meisjes die de wereld nogal naïef en onbevangen tegemoet treden; met alle treurige gevolgen van dien. Bevreemding, teleurstelling en heimwee zijn emoties waarmee handschoentjes meer dan eens te maken krijgen. Handschoentjes moeten als gevolg van hun onschuld en lichtgelovigheid tijdens de zeereis nogal wat plagerijen en impertinenties ondergaan. Zij staan vrijwel onderaan in de hiërarchische groepsindeling van de passagiersgemeenschap, een samenleving die volgens

het handschoentje uit 'Aan de poort van het Oosten' overigens bestaat uit 'rijke, oppervlakkige en genotzuchtige menschen'.[156]

In de verhalen uit deze periode belanden handschoentjes vaker dan in het voorgaande hoofdstuk in de armen van op erotiek beluste mannen. Ze worden voorgesteld als een gemakkelijke prooi voor heren die op een vrijage uit zijn. Ze zijn jong en reizen alleen, waardoor zij volgens *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* aan boord de aandacht trekken van 'sex-starved men'[157] Een handschoentje biedt voor – ongetrouwde, maar soms ook voor getrouwde – mannen een uitgelezen kans op een erotisch avontuurtje waarmee de verveling op de overtocht verdreven kan worden. In *Tropische zoutwaterliefde* wordt een algemeen beeld van handschoentjes geschetst. Ze zijn er 'met trouwe en ontrouwe zielen'.[158] Op de *Salak* varen er handschoentjes mee

> die ontzaggelijk enthousiast waren, maar die al zooveel kennissen hadden gekregen aan boord dat ze voor Sabang toch wel met een ander zouden willen trouwen als.... die maar een positie had, welke gelijk was aan die van den man welke haar wachtte, en indien die ontbrak, zich alleen maar vast in het kussen oefenden.[159]

Er zijn volgens de auctoriale verteller ook andere handschoentjes, 'die van trouw een religie maakten en niemand aankeken of burgerlijk schuw bleven.'[160]

Sprekend is ook wat er gebeurt in het korte verhaal van Van der Zee dat de titel 'Handschoentje' draagt. Daarin is het twee jaar geleden dat Lize haar verloofde Henk vanaf de Lloydkade in Rotterdam heeft uitgezwaaid. Nu is ze met de handschoen getrouwd – haar broer Wim diende als vervangende bruidegom – en gaat ze Henk achterna. Al op de Middellandse Zee loopt Lize in de val van een zekere Ben, die op een avontuurtje uit is. Als hij haar heeft overgehaald om de nacht met hem in zijn hut door te brengen, oogst zij de minachting van andere passagiers, net als twee andere handschoentjes die voor de bijl zijn gegaan op het achterdek. In havensteden die ze onderweg aandoen, gaan Ben en Lize gezamenlijk uit, waarbij zij zich als man en vrouw gedragen. Lize wil scheiden van haar man Henk om met Ben mee te gaan, maar Ben weet dit tot zijn opluchting af te wenden. Hij spiegelt haar voor dat zijn onderneming op Sumatra ligt in een nog niet geciviliseerde streek, waar een witte vrouw niet naartoe mag worden gevoerd. Hij beëindigt de relatie. Zielsongelukkig reist Lize alleen door naar Batavia, waar haar wettige echtgenoot op haar wacht.

Maar het kan ook anders lopen. Een jonge suikerplanter spreekt in *Tropische zoutwaterliefde* met een handschoentje af dat ze in Sabang samen van boord zullen gaan:

> 'Wat kan het je schelen dat je man in Priok wacht, je hebt hem in vijf jaar niet gezien kindje, juist bij handschoentjes zijn de meeste teleurstellingen voorgekomen. En nu heb je mij lief, laten we niet antiek zijn, ons niet storen aan conventie, de jeugd heeft het recht te leven, en jeugd te zijn, wild, gedachteloos, impulsief. Waar is anders jeugd voor. Die is gauw voorbij.'[161]

Voor het eerst in de fictie over de overtocht lopen er door amourettes aan boord dus huwelijken op de klippen. Als in *Tropische zoutwaterliefde* de balans van de reis wordt opgemaakt, zijn er drie handschoentjes die aan boord een andere partner hebben gevonden. Bij de aankomst in Sabang ontstaat er een relletje als een jonge employé zijn vrouw van boord wil afhalen. Tot zijn verbazing treedt niet de vrouw op wie hij jaren heeft gewacht, hem tegemoet, maar een jongeman die hem van zijn vrouw weghoudt. De man krijgt zijn handschoentje niet te spreken en vertrekt laaiend van woede van boord. Zij vervolgt de reis met haar nieuwe liefdespartner.[162]

Wat ook opvalt, is dat de handschoentjes in de verhalen die in dit hoofdstuk worden besproken, nog nadrukkelijker worden voorgesteld als zuiver westers en onaangeraakt door het Oosten. Dat maakt hen kwetsbaar en puur tegelijk. Sommige passagiers trekken zich hun lot aan. In 'Aan de poort van het Oosten' werpt een ervaren Indiëganger zich op als beschermheer van een handschoentje. Hij maakt zich oprecht zorgen over haar:

> Nou, híj was blij, dat hij niet in de schoenen van dien meneer met de 'eigen auto' in Batavia stond! Je moest de verantwoordelijkheid maar aandurven! Zoo'n kind, zoo'n teer vogeltje zonder vleugels weg te halen uit het veilige nest.... Ja, 't klonk heel mooi: een Europeesch vrouwtje, dat den man op peil hield; dat zijn zorgen deelde en een goeie kameraad was; maar vraag niet wat zoo'n droomstertje de eerste jaren moest doormaken.... Als ze tenminste sterk genoeg was, en niet brak bij den eersten aanval.[163]

De zakenman is aanvankelijk slechts uit op haar aandacht, omdat hij een erotische aantrekkingskracht bij zichzelf voelt. Vervolgens brengt de naïeve puurheid van het handschoentje een mentale omslag in hem teweeg. Hij realiseert zich dat het handschoentje hem in feite een spiegel voorhoudt. Hij ziet het Oosten door haar ogen en beseft dat hij is afgedwaald van de westerse beschaving. Het uitdragen van de westerse beschaving is dan ook haar functie, zowel in het verhaal als in de koloniale samenleving. De kolonie heeft volgens de haar begeleidende zakenman Europese vrouwen nodig om de man 'op peil' te houden, dus niet te ver af te laten dwalen van de Europese zeden en gewoonten.

Dat het inderdaad zo werkt, blijkt uit het feit dat de zakenman, die tijdens zijn eerste verlofperiode als een volslagen materialist en epicurist naar Holland was teruggekeerd, met het handschoentje in Port Said naar de kerk gaat, terwijl hij dat lange tijd niet meer gedaan heeft. Het handschoentje, door hem neergezet als een 'teer vogeltje zonder vleugels', drukt hem eigenlijk met zijn neus op de feiten en brengt hem terug tot meer Europese ideeën: er is ook nog zoiets als een geestelijk leven.[164] Juist omdat ze nog onaangeraakt zijn door het degenererende Oosten, vertegenwoordigen handschoentjes in hun zuiverheid en onschuld een pure vorm van westerse beschaving.

De voortschrijdende emancipatie maakt echter ook dat vrouwen niet langer als handschoentjes uit hoeven te reizen. Een verandering ten opzichte van het

Prins Faroekstraat in Port Said – 1931 (KITLV).

vorige hoofdstuk is dat in de late jaren dertig vrouwen steeds vaker ongehuwd aan boord van een mailboot stappen om pas in Indië met hun verloofden te trouwen. Helga Meijnders gaat in *Blinde klippen* verloofd naar Indië, waar zij zal gaan trouwen met Ruud Roorda. In 'Jonge vrouwtjes naar Indië' uit 1938 reist Hermine, als passagiere in de eerste klasse, ongetrouwd naar de kolonie. Formeel gezien zijn Helga en Hermine geen handschoentjes, omdat zij verloofd zijn en nog niet getrouwd. Zij hebben echter een vergelijkbare status aan boord. Zo valt de alleenreizende Helga tijdens de zeereis ten prooi aan een ervaren Indiëganger, die op erotiek belust is.

4.4 Etniciteit: tussen Europeanen en Indonesiërs

Het personage Henri van Wel geeft in *Zoutwaterliefde* te kennen dat Nederlanders de halve wereld rondvaren 'om daarginds weer Holland te vinden.'[165] De verschillen tussen Europa en Indië zijn volgens de romans en korte verhalen voor de koloniale elite niet meer zo groot. De kolonie wordt in de fictie over de overtocht gerepresenteerd als modern en westers.

De levensstandaard was voor westerlingen in de kolonie in de periode 1925-1940 Europees. Tegelijkertijd werd daardoor de afstand tot de inheemsen groter dan ooit. In de koloniale politiek was het conservatieve denken dominant. Het Indonesische nationalisme werd onder leiding van westers geschoolde voormannen steeds radicaler. Hun eisen van politieke medezeggenschap en zelfbestuur klonken steeds nadrukkelijker. De vraag is wat deze

ontwikkelingen voor invloed hebben op de representatie van de diverse etniciteiten, op de verhoudingen tussen de diverse bevolkingsgroepen en op de constructie van de ideale koloniale identiteit.

Europeanen en de invloed van het Oosten

Wat opvalt, is dat er in de verhalen nauwelijks nog sprake is van het verindischen zoals dat in de andere perioden viel waar te nemen, namelijk het overnemen van 'oosterse' gewoonten door westerlingen. Slechts de oude planter uit *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* kan nog als verindischt gezien worden. De racistische oudgast is zeventig jaar en wordt nadrukkelijk gerepresenteerd als een negentiende-eeuws relict. Hij is iemand van een oudere, uitstervende generatie. In *Tropische zoutwaterliefde* komt verder nog een Europees meisje voor dat met een Chinees is getrouwd, die 'haar al verchineest had, zoodat zij in Holland reeds alle contact met Europeanen verloor.'[166] Soms duikt er in de verhalen een vrouwelijke oudgaste op die nog weet hoe het vroeger in de kolonie was en die de nieuwe ontwikkelingen met gemengde gevoelens beschouwt.

Geacculturee rde of verindischte personages zijn verder alleen nog aanwezig in de verhalen als het om Delianen gaat, zoals de oudgast Van der Steeg in *De andere wereld.* Van der Steeg heeft veel eigenschappen van een verindischte Europeaan zoals deze uit de romans van de vorige perioden naar voren kwam. Hij is een genotzieke Deliaan, die de wereld beschouwt als een jachtterrein voor erotische avontuurtjes. Ter hoogte van Aden geeft Van der Steeg aan de nieuwkomer Pieter Pot zelfs te kennen dat hij voortaan maar aan dek moet slapen.[167] Zo kan hij zelf de hut stiekem gebruiken voor zijn erotische avonturen. Baren zijn voor hem een minderwaardig soort mensen die nog een opvoeding behoeven aangaande het koloniale leven, en die moeten beseffen dat zij een lage status in de Deliaanse samenleving genieten. Deli is een achtergebleven gebied, waar nog de oude koloniale wetten van acculturatie gelden om te kunnen overleven. Uit studies blijkt dat in Deli het oude kolonialisme lange tijd op een geïntensiveerde wijze voortbestond. Verindischen was er nog steeds noodzakelijk om te overleven. Deli was in dat opzicht een achtergebleven gebied, waar de verwestering pas later zou doordringen. De situatie in Deli was daarom niet representatief voor die in de rest van Indië, zoals in het vorige hoofdstuk al is vermeld.[168]

Daarbij loopt het verhaal in *De andere wereld* van 1919 tot ongeveer 1931. De belangrijkste, uitgebreid beschreven, reis in het boek vindt plaats in 1919 en beschrijft in die zin een overtocht uit de vorige periode 1895-1925. Maar het boek is gepubliceerd in 1934. Het is dus aannemelijk dat het koloniale discours van beide perioden in de roman aanwezig is. Verder waren Delianen in de vorige periode relatieve nieuwkomers in de literatuur over de overtocht en daarmee *en vogue.* Maar in de andere verhalen uit de periode 1925-1940 spelen Delianen nauwelijks een rol. Het nieuwe was er kennelijk vanaf. Bovendien was de economische depressie die aan het eind van de jaren twintig opkwam,

eraan debet dat er minder Europeanen naar Deli trokken.[169] Slechts in 'Aan de poort van het Oosten' komt er nog een oude Deli-planter voor. Ook hij is een koloniaal van de oude stempel die weinig opheeft met nieuwkomers. Hij ergert zich eraan '[...] dat de jeugd van tegenwoordig meende, het in Indië tot iets te kunnen brengen, zonder, bij wijze van spreken, haar glacé handschoenen uit te trekken.'[170] Hij krijgt daarin bijval van een paar officiersvrouwen die ook al eerder in Indië zijn geweest.

Sommige ervaren Indiëgangers geven dan ook de voorkeur aan Indië boven Europa. In de kolonie kun je ook Europees leven, maar dan onder tropische omstandigheden. Volgens Hoekberger uit *Blinde klippen* haalt al dat Europese gedoe een mens maar uit zijn Indische rust. Hij en zijn vrouw zijn een maand in Europa geweest, maar zij konden het er niet uithouden.[171] In dezelfde roman bevestigen twee andere oude rotten, Gorrink en Daalmans, dat beeld. Ze kennen elkaar uit hun tijd in Balikpapan op Borneo, waar ze beiden goed geld in de olie-industrie hebben verdiend. Daalmans vond het in Nederland vreselijk:

> 'Hólland? Praat me niet van Holland. Als je ooit een uitgeknepen-citroenen-leven hebt meegemaakt, dan is het daar. [...] Man, Gorrink, als ik je nou vertel, dat ze daar nooit over iets anders praten dan over het wéer, het vée en het lánd. En fijn, man, fijn... daar heb je geen idee van. Wij spreken in Indië en vooral als je in de olie gezeten hebt, nog wel eens een hartig woordje. Dat weet jij ook wel. Moet je dáar om komen. Mán, ze gaan een eindje van je af zitten, of je de dúvel in eigen persoon bent.'[172]

Uit dit citaat blijkt dat ervaren Indiëgangers de lossere omgangsvormen en taal van de kolonie meer waarderen dan de 'fijne' mentaliteit van de Hollanders.

Al eerder is opgemerkt dat de binaire oppositie oudgasten versus baren niet langer van kracht is in de periode 1925-1940. Er zijn in de verhalen wel Europeanen die bekrompen koloniale denkbeelden koesteren, maar dat zijn dan steeds vertegenwoordigers van de Europese koloniale middenklasse. Hun denkbeelden contrasteren met de ideeën van de meer kosmopolitisch ingestelde intellectuelen aan boord. De tegenstelling die in de boeken naar voren komt, is – zoals al eerder gezegd – die tussen intellectuelen aan de ene kant en kleinburgerlijke mensen aan de andere kant. Koloniaal denken is in deze periode een uiting van kleinburgerlijkheid.

Het referentiekader van de intellectuelen blijft altijd Europees, ook na een verblijf in de kolonie. Voor hen kleuren Europese idealen steeds de koloniale werkelijkheid. Ook voor Ducroo in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* is dat het geval. Hij mag dan in de kolonie geboren en getogen zijn, en gevlucht voor de ongunstige politieke situatie in Europa, zijn denkbeelden – ook over koloniale zaken – zijn westers-humanistisch. Aan boord en in de kolonie hebben de intellectuelen moeite met de levenswijze en het gedrag van andere westerlingen. Sommigen van hen zijn dan ook juist blij als ze na een verblijf in de kolonie weer naar Europa kunnen gaan. Zij stellen, net als in het vorige hoofdstuk,

Europa boven alles en geven er de voorkeur aan om naar het westen terug te keren. Zo staat in *Tropengloed* te lezen dat het echtpaar Van der Meer blij is om naar Europa terug te keren:

> Al is het leven dat komen gaat ook moeilijker misschien, de strijd om het bestaan feller en verbitterder, toch voelen ze zich gelukkig. Westersch zijn zij gebleven, al bracht het Oosten ook nóg zooveel goeds.[173]

Het Oosten blijft in de verhalen een corrumperende invloed houden op het Westen. Een extreem voorbeeld daarvan is te vinden in 'Aan de poort van het Oosten'. In dat verhaal komen westerse vrouwen voor die zijn afgedaald tot het laagste niveau. In Port Said werken westerse vrouwen als prostituee in een Egyptisch bordeel. Het handschoentje en haar beschermheer komen hen tegen als ze in Port Said op weg zijn naar een kerk. De koets rijdt langs een bordeel waar een groezelige Egyptenaar de scepter zwaait over 'een schaar vrouwen in Europeesche kleedij, in witte babyjurken, met geblankette gezichten'.[174] Ze roepen hun iets achterna wat ze niet verstaan. Het jonge meisje vraagt zich wanhopig en hardop af of Christus voor deze afschuwelijke wereld geboren moest worden. De zakenman

> wist niet wat hij antwoorden moest; hij verbaasde zich over de natuurlijkheid waarmee ze haar geloof betrok in deze haar volkomen vreemde omgeving, en tegelijk was hij er zeker van, dat het Oosten haar nog te ver stond dan dat ze zooals hij een wilde, redelooze révolte zou voelen bij het zien van blanke vrouwen, die zóó zeer waren afgezakt, dat ze zich door een gekleurde lieten exploiteeren.[175]

Het koloniale discours schudt hier op zijn grondvesten. Het beeld van Europese vrouwen die zich extra 'blank' maken en tegelijk als prostituee werken voor een gekleurde souteneur, zet het witte zelfbeeld waarin Europeanen de apex van de beschaving vormen en kleurlingen inferieur aan hen zijn, op zijn kop. Wellicht zullen er niet veel witte vrouwen in het Oosten onder een gekleurde souteneur als dames van lichte zeden hebben gewerkt. Hoe dan ook is de passage op te vatten als een waarschuwing tegen de corrumperende invloed van het Oosten op de westerse mens.

Indo-Europeanen in de marge

Stoler schrijft dat rond de eeuwwisseling 'raciale vermenging' in het koloniale discours strijdig wordt met het ideaal van verwestersing. Seksueel verkeer tussen verschillende etniciteiten is dan ongewenst.[176] In deze periode klinkt – sterker dan ooit – een pleidooi voor een scheiding van rassen. De representatie van Indo-Europeanen in de geanalyseerde fictie uit de periode 1925-1940 laat het succes zien van de campagne die na 1895 tegen 'raciale vermenging' is ingezet. Niet alleen is in de verhalen de *shade bar* – zoals we al hebben gezien – vervangen door een *colour line*, maar er tekent zich nog een ander, uit de postkoloniale theorieën bekend fenomeen af ten aanzien van Indo-Europeanen: er

Handelaren aan boord van *ms Indrapoera* in de Rode Zee – 1929 (KITLV).

wordt nauwelijks nog over hen geschreven. Indo-Europeanen worden in de verhalen over de overtocht gemarginaliseerd of via patronen van *othering* als anders en daarmee als inferieur gerepresenteerd.

In de romans en korte verhalen uit de periode 1925-1940 zijn er substantieel minder Indo-Europeanen te vinden dan in de voorliggende perioden. Mannelijke Indo-Europese personages van enig belang komen niet langer in de verhalen voor. Hen treft hetzelfde lot als de inheemsen in de vorige hoofdtukken: slechts op de achtergrond zijn zij aanwezig. Als vrouwelijke Indo-Europese personages in de verhalen voorkomen, dan is dat slechts om te onderstrepen dat ze minderwaardige mensen zijn. Indo-Europeanen zijn in de teksten *halfcasts*, semi-beschaafde mensen, die weliswaar beschaafd ogen, maar zich steeds laten sturen door hun driftleven, waarin de zinnelijkheid domineert.

Waar de seksuele aantrekkelijkheid van Indo-Europese vrouwen in de verhalen uit de periode 1895-1925 niet meer beschreven werd, daar wordt deze vanaf 1925 voorgesteld als een gevaar voor witte mannen. Volgens Boudewijn functioneren vrouwelijke Indo-Europese personages als de antithese van de Hollandse vrouw, die in de Indische literatuur het westerse beschavingsideaal belichaamt. Indo-Europese vrouwen zien er mooi uit, maar hebben een gebrek aan innerlijke beschaving. Zij worden beschreven als oppervlakkige, zelfzuchtige en mondaine vrouwen, die slechts twee emoties kennen: hartstocht en haat. Deze eigenschappen worden steeds expliciet gerelateerd aan hun 'oosterse' inborst.[177]

In de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940 gelden Indo-Europese vrouwen als geboren verleidsters, die een gevaar vormen voor mannen uit de koloniale middenklasse. Zo is er in *Zoutwaterliefde* een erotisch vroegrijp Indo-Europees meisje aan boord, Truusje de Haan, de zeventienjarige dochter van een gouvernementsambtenaar. In het verhaal is zij een vreemd, wild, bruin kind met zwarte ogen, dat uitdagend, behaagziek en koket is. Ze maakt avances jegens oudere heren zoals de hoofdonderwijzer Meeuwisse en de overste Prester, van wie zij gunsten verwacht in ruil voor haar aandacht, die steeds een erotische ondertoon heeft.

Ook Agnes Hofland is in *Tropische zoutwaterliefde* op mannenjacht. Zij is een in Indië geboren Indo-Europese met blauwe ogen. In haar woedt 'het bloed van Java zoowel als het bloed van het Noorden.' Ze is twee keer getrouwd geweest en keert nu na de dood van haar tweede man terug om nog eens aan het graf van haar eerste man te kunnen staan. Tegelijkertijd probeert ze tijdens de reis een derde man aan de haak te slaan. Er wordt gefluisterd dat haar tweede man zelfmoord heeft gepleegd. Ze is door haar huwelijken vermogend geworden en is nog maar 32 jaar oud, dus ze heeft goede hoop dat dit haar zal lukken. Uiteindelijk strikt ze een tegenstribbelende oudgast in haar netten, maar andere opvarenden zijn het erover eens dat de man zijn ongeluk tegemoet gaat.[178]

Agnes is zich bewust van haar zinnelijke uitstraling. Ze weet dat haar verleidelijke teint in het avondlicht goed uitkomt. Ze lijkt dan veel jonger dan ze is. Ook haar figuur, dat rank is gebleven doordat ze nooit kinderen heeft gekregen, wekt die indruk. Daarbij weet ze zich bovendien goed te kleden. 'De oogen van mannen zochten haar altijd.' In de roman wordt echter steeds onderstreept dat Agnes geen goede partij is. Op haar 32ste heeft ze al twee mannen versleten. Ze wordt bovendien als meer 'oosters' dan westers gerepresenteerd. Zo kent ze alle schandaaltjes uit Indië, heeft deze in Den Haag nog eens opgefrist, en vertelt nu roddels aan boord die doorspekt zijn 'met haar rijke semi-oostersche fantasie'. Ze heeft ook een 'half Indonesische teint' en een 'semi-Indonesisch gezichtje'.[179] Het gebruik van de woorden 'half' en 'semi' is veelzeggend. Opvallend is in dat verband ook de term 'Indonesisch'. Door haar gemengde afkomst hoort Agnes Hofland nergens bij. Ze is niet westers en niet oosters, maar allebei half.

Het gebruik van verkleinwoorden is een bekende manier waarmee de 'Ander' gemarginaliseerd kan worden.[180] Dat gebeurt in de verhalen uit deze periode ook met Indo-Europese personages. In *Blinde klippen* spreekt de auctoriale verteller over de Indo-Europese vrouw van Daalmans als 'het kleine Indische vrouwtje' en als 'kindvrouwtje'. De diminutieven geven aan dat zo'n personage niet als een volwaardig iemand wordt gezien. Mevrouw Daalmans spreekt ook nog eens het voor Indo-Europeanen uit een lagere klasse zo typerend geachte gebroken Nederlands – iets dat steeds weer voorkomt in de geanalyseerde fictie – en heeft de zo 'kenmerkende' voorkeur voor eten: 'Wah, ik telór en bróod en pisang gegeten. Alléen, in salon.' Ze gedraagt zich in het boek

als een klein kind. Als haar echtgenoot aan haar vraagt of ze dan soms hier wil wonen, schrikt ze hevig en begint ze te huilen: 'Gerard née, mij niet plagen. Jij weten ik alleen maar Indië wil.'[181] In *De andere wereld* komt de kooplust van Indo-Europese vrouwen naar voren als een primitieve emotie. Zo 'kakelt' mevrouw Wagelmans: 'Bent u niet bij Simon Arzt geweest… ach jammerr ja, […] dáárr, ja… en strruisveeren ook, ja? Heeft u niet ghekocht voorr uw moederr, strruisveer? Ts, adoe, zoo jammerr, ja?'[182] Overigens was het warenhuis 'Simon Artz', dat zich vanaf 1869 in de Main Street van Port Said bevond, voor veel passagiers een vaste pleisterplaats.

In de roman *Tropengloed* komt de koloniale ideologie ten aanzien van Indo-Europeanen expliciet naar voren als geschreven wordt over de verschillen in de Nederlandse, Engelse, Franse en Duitse denkwijze ten aanzien van 'gemengde' relaties. De verschillen in opvattingen over het kolonialisme in deze roman sluiten aan bij wat Rosen Jacobson hierover opmerkt in *'The Eurasian Question'* over de Britse, Nederlandse en Franse koloniale ideologieën.[183] De betreffende passages in *Tropengloed* zijn op te vatten als een subtiel pleidooi tegen het 'vermengen' van rassen. De denkbeelden van de Engelsen over het kolonialisme oogsten in het boek bewondering. In het Engelse koloniale rijk heersen op raciaal gebied veel strengere mores dan in het Nederlandse.[184] De Engelsen eisen van hun koloniale personeel dat het Engels spreekt, en houden bovendien hardnekkig vast aan de Europese gewoonten uit hun vaderland:

> Ook het probleem der halfbloeds bestaat in Engelsch-Indië niet, althans men bespeurt er niets van; huwen met een inlandsche vrouw doet een Engelschman slechts bij zeer hooge uitzondering, ja sterker – de Engelsche getrouwde vrouw repatrieert tijdig naar good old England, indien het tijdstip der bevalling daar is. De kinderen mogen niet in de koloniën geboren worden![185]

In *Tropengloed* blijft de *Océanien* drie dagen in Bombay liggen. De Van der Meers maken gebruik van hun verblijf in Voor-Indië om de occulte priester Naradaningrat te bezoeken. Hij blijkt een eerbiedwaardig en wijs man te zijn. Ook hij spreekt zich uit voor rassenscheiding. 'Naradaningrat noch zijn zuster voelden veel voor pogingen om de beide rassen samen te smelten, ja blijkbaar vonden zij de Engelsche methode om de scheidslijn zoo scherp mogelijk getrokken te houden, begrijpelijker dan de Hollandsche.'[186]

In de roman worden ook de verschillen tussen de Europese naties in opvattingen over het kolonialisme besproken. 'De Franschen, indachtig aan hun leuze die de gelijkheid der volken proclameert, zijn gul in het verleenen van het burgerrecht aan andere rassen en over de gevolgen schijnen zij zich niet te beklagen te hebben.'[187] De Duitsers, op koloniaal gebied nieuwelingen, trekken zich bijzonder weinig aan van de lessen 'die Engelschen en Hollanders door jarenlange ervaring hebben geleerd en bemoeien zich allerminst met de mentaliteit der aan hun gezag onderworpen rassen; de geliefde militaire geest treedt bij hen duidelijk naar voren en in Kameroen en Duitsch Oost-Afrika

hebben zich herhaaldelijk allesbehalve verheffende tooneelen afgespeeld.'[188]

Volgens de roman kan in het algemeen gezegd worden dat de Hollanders de minst harde methode volgen, al was dat in het bloeitijdperk van de Oost-Indische Compagnie niet het geval; 'maar ethische overwegingen hebben zich ook pas eerst in de laatste honderd jaar doen gelden.' De Engelsen zijn volgens de roman hard, maar 'praktisch': onverbiddelijk houden zij vast aan de superioriteit van ras, huidskleur en taal. 'En hetgeen in het ontzaglijke Britsch-Indische Rijk is tot stand gebracht dwingt ontegenzeggelijk eerbied af.'[189] Niet eens zo heel erg impliciet steekt de auctoriale verteller daarmee de loftrompet over de wijze waarop de Engelsen hun koloniale systeem hebben ingericht. De 'puurheid' van ras maakt daarvan een wezenlijk onderdeel uit.

In 2003 schreef Said in zijn nieuwe voorwoord bij *Orientalism*: 'Every single empire in its official discourse has said that it is not like all the others, that its circumstances are special, that it has a mission to enlighten, civilize, bring order and democracy, and that it uses force only as a last resort.'[190] Elke koloniserende natie achtte zichzelf in positieve zin onderscheidend van andere koloniserende landen en maakte met andere woorden aanspraak op een unieke koloniale identiteit. In sommige van die verschillende opvattingen over kolonialisme gold 'rasvermenging' al langer als ongewenst. Zoals we al zagen, zette in het Nederlandse koloniale discours die trend in rond 1895, op de grens van de negentiende en de twintigste eeuw. Dertig jaar later is de afkeer van 'rasmenging' geïnstitutionaliseerd, zo blijkt uit de geanalyseerde verhalen over de reis tussen Nederland en Indië. In deze wijze van representeren valt te zien hoe de Indo-Europeanen werden weggeschreven. Hun bestaan werd gemarginaliseerd, omdat in het vigerende koloniale discours de rassen gescheiden moesten blijven.

In de koloniale werkelijkheid waren er natuurlijk behoorlijk wat Indo-Europeanen. Officiële statistieken zijn er niet, maar voor 1930 werd het aantal Indo-Europeanen in Indië geschat op 56% van de Europese bevolkingsgroep.[191] Ook aan boord zijn er meer Indo-Europeanen geweest dan de geanalyseerde verhalen weergeven. Volgens Bosma was in deze tijd waarin ook inheemsen onderwijs kregen, een verlof in Nederland meer nog dan een statussymbool een 'bewijs' dat zij tot de Europese gemeenschap behoorden.[192] Het is dus logisch dat in een tijd waarin de Indo-Europese bevolkingsgroep in maatschappelijk opzicht onder druk stond, degenen die in staat waren de reis naar Europa te maken, dit ook daadwerkelijk deden. Zo konden zij duidelijk maken dat zij zich Europeaan voelden en als zodanig erkend wilden worden. Hans Meijer geeft in *In Indië geworteld* (2004), een studie naar de geschiedenis van Indo-Europeanen in de twintigste eeuw, aan dat in deze periode veel Indo-Europeanen probeerden aansluiting te vinden bij de Europese bevolkingsgroep door bewust te verhollandsen en zich af te zetten tegen de inheemsen. Indo-Europeanen werden daartoe zo Nederlands mogelijk opgevoed. Velen van hen spraken het Nederlands accentloos en zonder fouten. Tijdens het verlof in

Nederland werden er vaak foto's van Indo-Europese families gemaakt waarop zij poseerden in Hollandse klederdracht. Ook dat kan gezien worden als een manier om de status van Europeaan te bevestigen.[193]

Tussen inheemsen en Indonesiërs

Waar de romans en korte verhalen enerzijds een afname van het aantal Indo-Europese personages laten zien, valt er anderzijds een toename van het aantal inheemse personages te constateren. In tegenstelling tot de voorgaande perioden verschijnen ze in alle teksten uit de periode 1925-1940 en zijn ze hier niet alleen vaker maar ook nadrukkelijker aanwezig. Tegen het einde van de onderzochte periode krijgen inheemse personages steeds meer een stem. In feite is er vanaf dat moment sprake van 'Indonesiërs', al worden ze in de geanalyseerde verhalen nog niet zo genoemd en valt het woord 'Indonesisch(e)' slechts in één roman.[194] In de literatuur over de overtocht uit de periode 1925-1940 valt deze ontwikkeling te zien, die hieronder in stappen zal worden geschetst.

De opleving van de oude koloniale mentaliteit

De koloniale verhoudingen veranderen niet wezenlijk: in alle romans en korte verhalen zijn de Europeanen de heersers en de inheemsen hun ondergeschikten. Als bedienden die geruisloos hun werk doen, en als baboes die voor de kinderen van de Europeanen alles over hebben, varen zij tijdens de overtocht met de witte mensen mee. Het zijn 'gedienstige handen'.[195] Inheemsen worden in de verhalen verbeeld als mensen, maar dan wel van een andere, lagere soort. Hun normen, waarden en gedrag zijn anders. In de fictie blijven ten aanzien daarvan de aloude clichés gelden.

Belangrijk is te beseffen dat in de teksten over de zeereis uit deze periode zich een conservatieve koloniale politiek aftekent, die de oude ethische idealen onschadelijk probeert te maken. De analyse van de boeken uit de vorige hoofdstukken liet zien dat deze conservatieve koloniale politiek het denken van veel Europeanen altijd al domineerde en is blijven domineren. Deze denkbeelden zijn nooit weggeweest; ze waren hooguit in de vorige periode wat minder in de mode. Ondervond de ethische politiek in de fictie uit het vorige hoofdstuk al stevige kritiek, in deze periode heeft deze voor de meeste Europeanen definitief afgedaan. Het conservatieve denken, dat in de negentiende eeuw zo dominant was, blijkt in de verhalen typerend voor Europeanen die afkomstig zijn uit de middenklasse. De behoudzuchtige wind van de conservatieve koloniale politiek waait in deze periode door vrijwel iedere roman en elk kort verhaal over de scheepsreis. In de meeste teksten over de overtocht wordt de ontwikkeling van de inheemse mens en daarmee de dreiging van een opkomend Indonesisch nationalisme ingekapseld met argumenten die ontleend lijken te zijn aan het koloniale discours van voor 1895.

Zo worden aan de inheemsen het recht en de mogelijkheid tot ontwikkeling niet ontzegd, maar aangezien inheemsen 'kinderlijk aangelegd' zouden

Twee kinderen en twee zeebaboes aan boord van *ss Indrapoera* onderweg naar Nederland – 1929 (KITLV).

zijn, dient de voortgang hiervan geleidelijk en in een bijzonder traag tempo te geschieden. De inheemse mens heeft als 'kind' de leiding nodig van de witte mens. Deze conservatieve koloniale visie komt in veel verhalen uit deze periode voor, maar het sterkst in *Kentering*. Een ervaren Indiëganger vertolkt deze in de roman als volgt:

> 'Alleen moet u niet vergeten, dat de eenvoudige Inlander – die waarmee wij het meeste te doen hebben – een mensch is van geringe ontwikkeling en beschaving. Hij is het beste te vergelijken met een kind; ja, bijna al z'n eigenaardigheden hebben in den grond iets kinderlijks. Hij is wreed... uit onwetendheid, net zooals een kind onbewust wreed is; hij mist de geestelijke rem op z'n denken en doen, die wij hebben in begrippen als opvoeding, fatsoen en traditie; hij heeft onvoldoende beheersching over zichzelf...'[196]

De inheemse mens zou volgens het boek langzaam reageren, omdat hij de dingen anders aanvoelt dan witte mensen. Een kleinigheid zou hem helemaal van de wijs brengen, terwijl grote zaken hem onberoerd laten. Europeanen moeten

daarom vooral een beetje tact tonen. De inheemse mens zou een ruim geweten hebben, waarbij een leugen hem niet bezwaart, maar het betrapt worden op een onwaarheid wel. In het betoog van de ervaren Indiëganger wordt ook de vergelijking van de inheemsen met dieren weer van stal gehaald: 'Maak hem daarom nooit te schande tegenover zijn rasgenooten: dat zet kwaad bloed en net als bij een dier broeit een ondervonden onrecht lang bij hem na.' Deze vergelijking met dieren grijpt terug op het koloniale discours tot 1895. Voor je het weet, maken inheemsen amok en mensenlevens tellen daar niet zo zwaar, volgens het personage in *Kentering*.[197]

In het vorige hoofdstuk was te lezen dat volgens de ideeën van de oude ethische politiek de inheemse cultuur gold als een beschaving waarin de gekoloniseerden in een paradijselijke situatie met elkaar leefden. De 'oosterse ziel' en spiritualiteit werden bewonderd. Na 1925 is dat anders. In *Kentering* verbaast een baar zich in de roman over het kennelijke gebrek aan innerlijk leven van de inheemse bedienden aan boord als zij luistert naar een gesprekje tussen twee in een hoekje gehurkte baboes die in zeurderige, langgerekte zinnen over hun meesters, geld of andere onbelangrijkheden aan het praten zijn. Het valt de Europese nieuwkomer op dat in de conversatie van de baboes geen woord valt van ontroering, van geestdrift over het weerzien van hun vaderland na misschien maandenlange afwezigheid. De baar concludeert generaliserend dat de inheemsen hun leed en heimwee voor vreemden verborgen houden en vraagt zich af of witte mensen eigenlijk wel hoogte kunnen krijgen van wat er in hun 'simpele harten' omgaat: 'Was dit nu een pose? een zedelijke grootheid? of alleen maar gebrek aan verbeeldingskracht, aan die subtiele, onbeschrijfelijke gevoelsmogelijkheid, die wij 'ziel' plegen te noemen?' Een ander personage verwoordt de conservatieve denkbeelden als volgt: 'De mysterieuze Oostersche ziel en zoo meer! Och, gelooft u daar toch niets van! 't Zijn menschen net zooals wij.'[198]

Dat laatste is maar zeer betrekkelijk. De gekoloniseerden gelden in de koloniale narratieven uit deze periode nog steeds nadrukkelijk als wezenlijk anders en minder dan Europeanen. De inheemse mens kan in de koloniale ideologie immers nooit gelijkwaardig zijn aan de witte mens. De conclusie moet volgens de conservatieve politieke denkbeelden over koloniale verhoudingen die spreken uit de verhalen uit de periode 1925-1940, luiden dat de ethische inzichten in de inheemse aard en cultuur voor een belangrijk deel berusten op misvattingen. In *Tropengloed* heten de Javanen 'een ras dat over het algemeen rustig wil leven, dat weinig behoeften kent en daaraan betrekkelijk gemakkelijk kan voldoen'. Daartoe zijn een bestuur door eigen regenten en een tactvol Nederlands ambtenarencorps nodig.[199] De inheemsen in versneld tempo ontwikkelen, zoals de ethici dat willen, is volgens de conservatieve kolonialen een slecht idee. Een gezaghebbend personage uit de roman verwoordt dit als volgt:

> 'Begrijp goed de mentaliteit van de bijna veertig millioen bewoners van Java, riep hij uit, en U zult zien dat ze voor verreweg het grootste gedeelte verlangen naar rustige overheersching. Geeft den menschen nieuwe en vooruitstrevende

> begrippen, hoe goed ook bedoeld, gelukkig zult U hen niet maken. De tijden zijn nog niet rijp en sociaal voelen doet de kinderlijk aangelegde Javaan nog niet. Naar mijn meening, zeide hij, zal het eenige resultaat zijn, dat U de menschen onrustig maakt en moeilijker te regeeren!'[200]

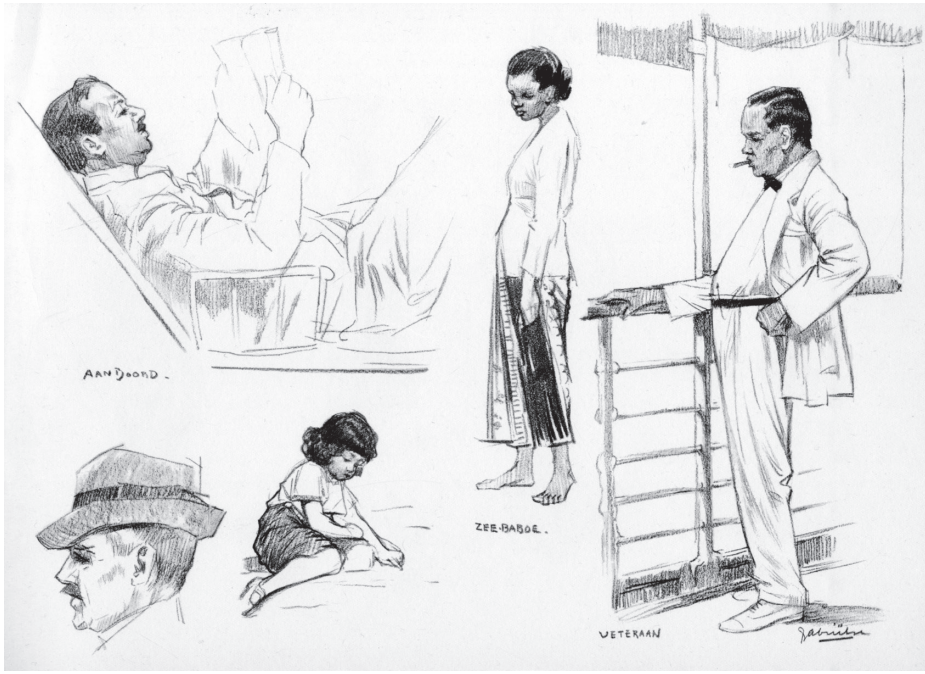
Mensen die Indië en zijn bewoners goed kennen en land en volk een goed hart toedragen, ergeren zich volgens de tekst dikwijls aan de zonderlinge manier waarop sommige 'heethoofden' geforceerd met deze ontwikkeling willen beginnen.[201] Dit proces heeft veel tijd nodig, misschien wel driehonderd jaar, zoals gouverneur-generaal B.C. de Jonge dacht. En met deze redeneertrant lijken de 'gevaren' van het ethische beleid dat in de vorige periode opgang deed, te zijn geneutraliseerd.

Dat de verschillen tussen witte mensen en inheemsen in de verhalen als onoverbrugbaar worden voorgesteld, blijkt bovendien duidelijk uit de representatie van enkele puissant rijke inheemsen in *Tropengloed*. Het is een van de weinige keren dat er personages in de teksten voorkomen die welgesteld én inheems zijn. Ook zij blijven het stereotiepe gedrag vertonen dat volgens koloniale ideeën bij hun etniciteit zou passen. Aan boord van het KPM-schip *Rumphius* komen op het traject Batavia-Singapore enkele zeer gefortuneerde inheemsen voor.[202] Ze willen zich Europees gedragen en op Europanen lijken, maar maken zich juist daardoor belachelijk. De kapitein van het schip geeft lachend aan dat men tijdens het diner vooral moet letten op twee met juwelen behangen inheemse passagiers. Een

> inlandsche, die zoo zwaar onder de bedak zit dat ze bijna op een Europeesche zou kunnen lijken, is een heusche barones. Zij is een gewoon dessameisje, jaren geleden door een schatrijke Hollander als kind geadopteerd, naar men zegt omdat hij zich wilde wreken op zijn familie, die hem slecht zou hebben behandeld. Nu is ze getrouwd met een Duitschen of Oostenrijkschen baron en gaat via Japan een reis om de wereld maken.[203]

Dat een inheemse door het gebruik van *bedak* probeert voor een witte vrouw door te gaan, is een voorbeeld van mimicry. Opmerkelijk aan dit citaat is dat een schatrijke Hollander zijn familie een hak heeft willen zetten door het adopteren van een dessameisje, een vrouw uit de onderklasse van de koloniale maatschappij. Hiermee wordt de minderwaardigheid van het dessameisje benadrukt: alleen met een als inferieur beschouwd adoptiefkind kon hij zijn familie een hak zetten.

Aan boord is er nog een sultan uit Noord-Sumatra, 'de meest aristocratische van allen en stellig een der rijkste vorsten van de Archipel'. 's Avonds blijkt dat ook de vrouw van een van de rijkste Chinezen van Indië aan boord van de *Rumphius* is.[204] Er vindt een stilzwijgende strijd plaats 'tussen de rijken van de al te overdadig gestrooide juweelen; de ijdele, pronkzuchtige vrouwen droegen parelsnoeren van ongekende zuiverheid en de inlandsche had in het gitzwarte haar zelfs een tiara gestoken van zóó verblindende pracht, dat zelfs om des Sultans strakken mond een glimlach van verbazing speelde.' De sultan verlaat

Aan boord, zeebaboe, veteraan door J. Gabriëlse – 1931 (Uit: *Uit het schetsboek van Gabriëlse*).

kort het gezelschap om zich te verkleden en komt dan terug met een tulband op zijn hoofd waarop een lichtgele diamant prijkt, die het kroonjuweel van zijn familie blijkt te zijn. Al het andere valt bij de pracht van deze diamant in het niet. Tot groot ongenoegen van de gefortuneerde inheemse vrouwen wint de sultan daarmee de praalwedstrijd. De Europeanen amuseren zich vervolgens kostelijk met de door onderdrukte jaloezie verbeten trekken van de rijke dames en lachen de pronkzuchtige inheemsen achter hun rug om uit. Uiteindelijk gaat het hier om een uiterlijk vertoon dat voortkomt uit een innerlijk waarin ijdelheid en jaloezie om de voorrang strijden. De inheemse miljonairs zijn dan wel rijk, maar ten diepste 'onbeschaafd' en weten naar Europese maatstaven gemeten niet goed met hun rijkdom om te gaan.[205] Inheemsen kunnen niet tippen aan Europeanen. Pogingen daartoe leiden hooguit tot pathetische gevallen van mimicry, zo leert dit voorval uit *Tropengloed*.

Een vervolg op het ethische denken

Uit drie boeken over de overtocht klinken ook andere geluiden ten opzichte van de inheemsen in de koloniale samenleving. In deze drie verhalen is er meer aandacht, begrip en empathie voor de inheemsen en is er sprake van een emancipatoire tendens die soms nog een stapje verder lijkt te gaan dan de progressieve wijze waarop gekoloniseerden in de ethische politiek uit de periode 1895-1925 werden benaderd. In deze verhalen worden inheemsen steeds meer

als volwaardige mensen gezien, die rechten hebben en een stem krijgen.

Allereerst is dat te zien in *Tropengloed,* in de wijze waarop er over een njai wordt gesproken en gedacht. In de roman wil de inmiddels met een Europese vrouw getrouwde advocaat Willem van der Meer zijn voormalige Japanse njai gaan zoeken, die naar Singapore is vertrokken. Alhoewel Japanse onderdanen in Indië in 1899 bij wet gelijkgesteld waren aan Europanen, is de status van Oei Kie Mi San in dit verhaal vergelijkbaar met die van een inheemse, omdat ze een njai is. Het is opvallend dat Van der Meer zijn voormalige njai in de loop van het verhaal is gaan waarderen als volwaardig mens en dat zijn vrouw hem in zijn zoektocht bovendien niet alleen steunt, maar zelfs aangeeft dat de Japanse met hen mee naar Europa kan gaan als ze haar kunnen vinden.[206] In het koloniale gedachtegoed uit het vorige hoofdstuk, waarin ethische ideeën de boventoon voerden, zou zoiets onmogelijk zijn geweest. De Europese en inheemse leefwerelden moesten daarin immers volledig gescheiden blijven. In *Tropengloed* geldt de njai Oei Kie Mi San voor Willem bij nader inzien als een volwaardig mens en niet als een wezen dat in een andere wereld thuishoort. Zijn echtgenote vindt dat ook. In welke hoedanigheid Oei Kie Mi San met het echtpaar naar Europa had kunnen reizen, wordt echter niet duidelijk in het verhaal.

Ten tweede is het opvallend dat er in de roman *Zoutwaterliefde* gedurende twee hoofdstukken wordt gefocaliseerd vanuit een inheems personeelslid. Omdat dit de enige keer is dat in de geanalyseerde verhalen een inheems personage zoveel ruimte en aandacht krijgt, wordt daarbij iets langer stilgestaan. De hoofdstukken waarin de Soendanese hutbediende Saimin zijn visie geeft op wat er zoal op de mailboot gebeurt, leveren een beeld op van de inheemse man dat in het licht van die tijd progressief te noemen valt. Het is bijzonder dat een inheemse man de focalisator is in een koloniale roman, waarbij een poging is gedaan de koloniale wereld vanuit de cultuur en denkwereld van de inheemse mens weer te geven. De lezer krijgt sympathie voor Saimin omdat hij meegenomen wordt in Saimins belevingswereld en hem van binnenuit leert kennen. Dit zorgt ervoor dat de lezer zich enigszins met dit inheemse personage gaat identificeren. Het is bijzonder dat een inheemse hutbediende een belangrijke stem in een roman krijgt, al wordt deze toegekend door een westerse auteur in een humoristisch boek, waarin alle lagen van de koloniale samenleving bespot worden. Er blijft hier dus wel sprake van een westers perspectief op inheemse ideeën.[207]

Dat een Soendanese man Europeanen een spiegel voorhoudt, is een vorm van kritiek die als een daad van emancipatie gezien kan worden. Saimin hekelt het gedrag van de Europeanen aan boord, die zich in zijn optiek nogal idioot gedragen. Deze kritiek op de Europeanen is vaak komisch bedoeld, maar tegelijkertijd haarscherp en raak, zo schemert in de roman door. Melis Stoke heeft zijn boodschap dan weliswaar vernist met een laagje humor, maar dit kan niet verhullen dat uit zijn boek blijkt dat de inheemse mens langzamerhand politiek bewust wordt. De inheemse personages transformeren zo in

Indonesiërs. Saimin kent bijvoorbeeld de naam van Semaoen (1899-1971), de voorzitter van de communistische PKI, al weet hij van Semaoen slechts dat zijn naam de Europeanen schrik aanjaagt. De politiek is volgens Saimin een middel om carrière te maken en het volk te ontdoen van zijn koloniale onderdrukker. Europeanen zijn volgens hem niet te vertrouwen. Saimin ziet zichzelf als een nationalistische spion, maar beschouwt de politiek voornamelijk als middel om te stijgen op de sociale ladder:

> Men kan ook een groot man zijn wanneer men niets bezit maar welbespraakt is. Dan krijgt men een hoog salaris. En dat is de politiek. Mijn volk maakt zich ook op tot de politiek, en langs die weg zal ik een groot man worden. Daarvoor moet mijn volk eerst leren dat hooge geboorte geen rechten geeft en dat bezit berust op diefstal. Ik zal ze dat alles leeren wanneer ik als hadji terug zal keeren en zeggen dat het de wil van Allah is dat we allen gelukkig zijn doordat geen langer werkt of zwaarder werk verricht dan de ander. Zoo wil het ook Lenin, maar dat is gevaarlijk om te zeggen, want men mag niet willen zooals Lenin maar wel als Allah. Bovendien is toean-Lenin een Europeaan, en de politie haat hem omdat hij heeft gemoord en gestolen. Maar toean-Allah is gevreesd en hij is een der onzen en bedriegt ons niet.[208]

In dit citaat is de Indonesische mengvorm van communisme en islam te vinden. De nationalist Saimin bekijkt de Europeanen met wantrouwen. Dat geldt zelfs voor de witte mensen die het klaarblijkelijk goed met de inheemsen voorhebben: de Europese communisten. Saimin luistert echter 'met aandacht naar hun woorden om die later te kunnen overbrengen aan mijn volk, dat verdient te heerschen over Javanen en Amboneezen, Atjehers en Balineezen.' De laatste opmerking laat zien dat de inheemsen zich steeds meer gaan keren tegen de Europese koloniale machthebbers en al vatten mensen als Saimin de manier waarop dit zal geschieden, hier en daar vanuit westers perspectief kennelijk nogal knullig op, het feit ligt er. Saimin beschouwt zijn tijd op een mailboot als een leerschool. Tijdens de reis heeft hij de gelegenheid om zijn vijanden te bespioneren. Zijn tactiek is te doen alsof hij niet verstaat wat Europeanen tegen elkaar zeggen.[209]

Dat Saimin soms zaken maar half veinst te begrijpen, wordt – hoe komisch soms bedoeld – ook verbeeld als een uiting van politiek bewustzijn. Door zijn werk aan boord van mailschepen heeft hij zich een goed beeld kunnen vormen van de Europeaan.

> Ik ken ze: hen die vloeken en razen, en hen die zachtmoedig zijn en ons daarmede bedriegen. Ik versta hun taal en ik weet hoe ze doen wanneer ze onder elkander zijn. Ook ken ik de middelen waarmee ze tot eer en voorspoed geraken. Maar ik ken ook hun zwakheden en ik weet dat ze slaven zijn van hun vrouwen en van hun zucht tot praten en handelen. Dat alles leert men op een schip.[210]

De inheemse bedienden zien alles aan boord en hebben in *Zoutwaterliefde* een wezenlijk andere visie op de gebeurtenissen op het schip dan de Europeanen.

Javaanse bediende op *ms Christiaan Huygens* – 1933 (Nationaal Archief).

Ze zijn vanwege hun positie vaak getuige van zaken die voor de meeste Europeanen verborgen blijven of moeten blijven.

Dat geeft een interessante omdraaiing te zien. In de ogen van het Indonesische personeel aan boord zijn de Europeanen juist onbeschaafd. De westerlingen staan voor de inheemsen garant voor onrust. In de liefde gedragen de witte mensen zich bijzonder merkwaardig; ze gokken en maken onderling vaak ruzie en bezorgen de Aziatische hutbedienden veel extra werk. Saimin verklaart veel van de merkwaardige gedragingen van de Europeanen uit het negeren van de *adat* (sociale leefregels, omgangsnormen en traditionele gebruiken) en uit het tarten of negeren van bovennatuurlijke krachten door de Europeanen. Het inheemse personeel aan boord is er getuige van dat veel Europeanen zich aan boord misdragen en een naarmate de reis vordert toenemend gebrek aan beschaving tonen. Ook Saimin komt tot die conclusie. Daarbij is het symbolisch dat juist deze Indonesische hutbediende aan het slot van de roman het laatste woord krijgt:

> Pas aan het eind van de reis [...] wanneer zij het schip verlaten zullen, met al hun bagage en koffers en kisten... dan zal dit schip plotseling hol en leeg zijn, want de onrust waarvan de wereld vervuld was, zwermt met de Westerlingen mee, waar ze gaan, gelijk een zwerm muskieten om de moeizaam door de modder der sawahs wadende karbouwen, prikkelend hun lichamen, verblindend hun oogen en boosaardig gonzend aan hun ooren... zonder ophouden, zonder rust... tot aan het eind der aardsche kwellingen en het begin van die der vertwijfeld zwervende geesten... Dat toean-Allah hen behoede.[211]

Ten derde neemt Arthur Ducroo als de protagonist in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* het op voor zijn mannelijke zeebaboe. Op het eerste gezicht lijkt dat een even ambivalente positie te zijn als die ten opzichte van Saimin in het vorige boek. Tenslotte blijft Rasidi een Javaanse bediende van witte 'werkgevers'. Ook bemerkt Ducroo dat door de verhalen van zijn zeebaboe Rasidi 'het eeuwige wantrouwen tussen Europeaan en Oosterling' in hem is gewekt.[212] Toch is er in deze novelle ook iets anders aan de hand. Ducroo breekt in zijn verhaal namelijk een lans voor een gelijkwaardige behandeling van de koloniale onderdanen.[213] In *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* gaat daartoe een zorgvuldig opgebouwd betoog schuil, waarin de protagonist blijk geeft van een progressieve ontwikkeling in zijn denken over de raciale verschillen en koloniale verhoudingen.

Aan het begin van de novelle vertelt Arthur het verhaal van zijn eerste aankomst in Marseille. Het maakte volgens hem indertijd op de meegekomen baboe een merkwaardige indruk dat zij door een witte man bediend werd, en het lukte Arthur zelf niet om 'garçon' te zeggen tegen de (witte) kelner. Maar Ducroo is in de loop der jaren van mening veranderd. De koloniale opvattingen over rassenverhoudingen uit de jaren dertig zijn volgens de Ducroos sterk achterhaald.

Een schrijnend voorbeeld van hoe deze raciale verhoudingen liggen, vormt een voorval met de mannelijke zeebaboe Rasidi op het KPM-schip, waarmee de familie van Singapore naar Batavia reist. In tegenstelling tot de situatie op de Deense mailboot blijkt het rassenonderscheid geïnstitutionaliseerd te zijn aan boord van de KPM-schepen. Rasidi, die tien jaar in Holland heeft gewoond, is op het Deense schip behandeld als een Europeaan. Hij sliep in een behoorlijke hut en heeft goed te eten gekregen. Op het Nederlandse schip wordt hij echter geacht aan dek te slapen en krijgt hij reglementair geen koffie of thee, niets dan water, rijst en een stukje vis. Als bed krijgt hij twee planken als stutten. Voor een matras had hij zelf maar moeten zorgen. De Ducroos zijn zeer verontwaardigd over de behandeling die Rasidi op het Nederlandse schip moet ondergaan. Zij vinden het verblijf aan boord een beproeving, omdat er een ouderwetse, hiërarchisch-koloniale sfeer heerst. Ducroo merkt hierover op: 'Ik heb zelden zo het gevoel gehad van samenhokken met pratende biggen.'[214]

In het verlengde daarvan spreken Ducroo en een Joodse juwelier over het Indonesische nationalisme, dat in het boek overigens nog 'inlands' nationalisme wordt genoemd.[215] De juwelier, die in de novelle als burgerlijk-koloniaal geldt, weet niet te antwoorden op Ducroos vraag wat hij denkt dat de nationalisten liever willen: democratie of hun vorsten terug. De 'kleinburgerlijke' man blijkt al die jaren in Indië niets opgestoken te hebben van wat er bij de inheemse medemens leeft. Ducroo en hij spreken over de behandeling die Rasidi aan boord moet ondergaan. De Joodse juwelier zegt

> dat ik [Ducroo] vijftien jaar ben weggeweest en zeker alles vergeten ben, want dat de inlander niets liever doet dan op de grond slapen; deze boy komt uit

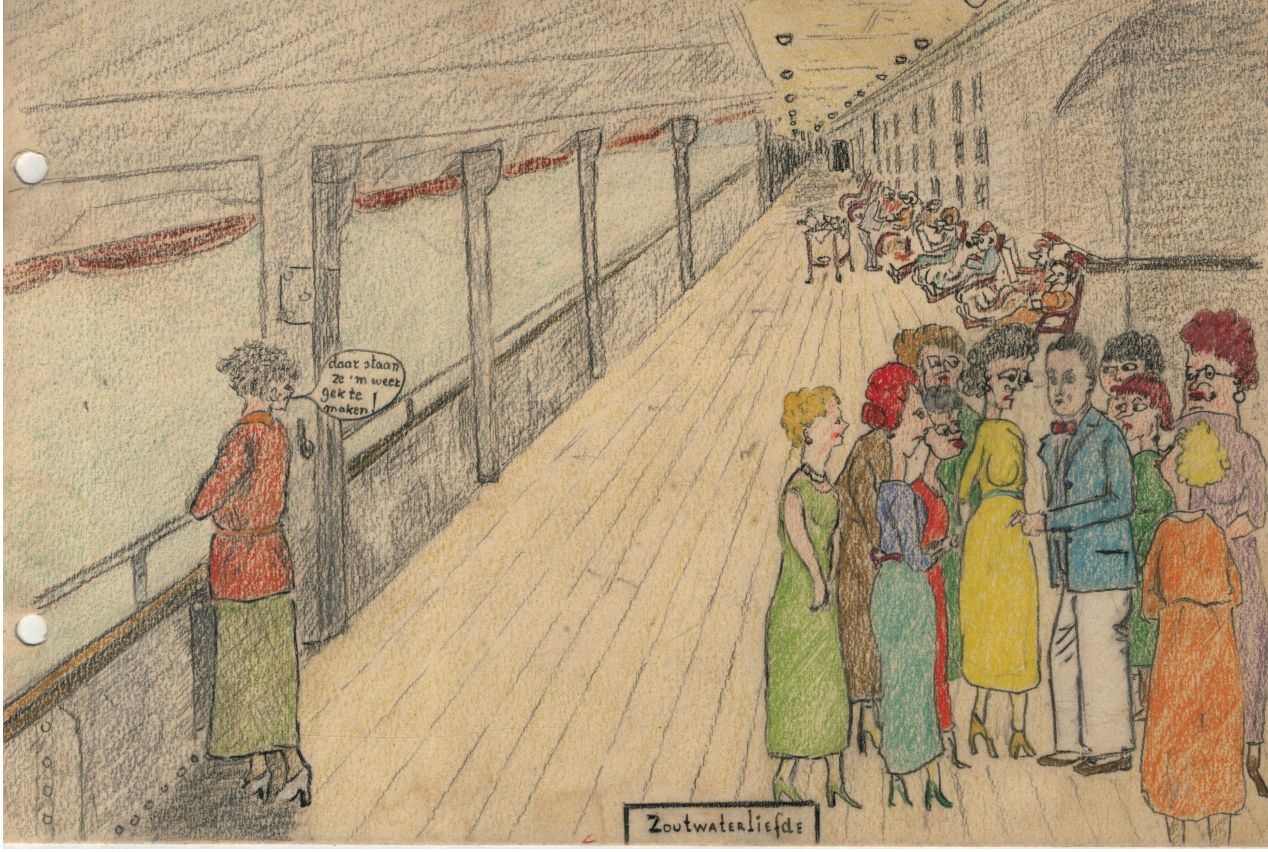
> Holland en is verwend. Ja, en hij zelf, heus, is pro-Javaan, niemand zo goed als hij voor de Javanen; hij is werkelijk niet als de oude planter, die anti-Jood is! Vroeger zou ik die planken waarschijnlijk ook niet zo erg gevonden hebben, enz. Ik antwoord dat dit alleen zou getuigen voor de ***besmetting*** door deze opvattingen, én dat ik mij nu, ***als Europeaan***, dan ervoor schaam.[216]

De juwelier debiteert vervolgens nog meer van dit soort volgens Ducroo bekrompen koloniale generaliserende 'wijsheden'. Zo zouden Javanen onbetrouwbaar, langzaam en onhygiënisch zijn. Arthur en Jane Ducroo walgen van de man en zijn conservatieve koloniale opvattingen. Een dag later tekent Arthur Ducroo de cynische gedachte op dat men altijd rekening moet houden met het analfabetisme van lieden die nooit van Multatuli gehoord hebben, maar zich Javanenkenners wanen en met de hand op het hart verzekeren dat de Javaan niets zo heerlijk vindt als op de blote grond slapen.[217]

Ook met de oude planter spreekt Ducroo over de politiek in Indië. De opvattingen van de oude planter doen Ducroo denken aan hoe zijn vader en diens vrienden jaren geleden schamperden over de ethische richting. De planter is verontwaardigd over het feit dat een gouverneur-generaal bij zijn afscheid publiekelijk de hand heeft geschud van zijn *djongos* (bediende).[218] Dat zijn ouderwetse gedachten volgens de Ducroos. Zij zijn het er principieel mee oneens dat inheemsen worden behandeld als minderen van de witte mensen, iets dat door anderen als vanzelfsprekend wordt ervaren. De Ducroos nemen het in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* op voor de inheemsen. Zij verdiepen zich in het Indonesische nationalisme en hebben er begrip voor. De novelle van E. du Perron is het boek van een dissident, waarin de intellectueel en de burgerman op ideologisch gebied lijnrecht tegenover elkaar staan. Ducroo probeert in discussies aan boord het raciale denken van Europeanen en het Indonesische nationalisme aan de orde te stellen, maar de intellectueel ontmoet bij de kleinburgerlijke medereizigers noch begrip voor, noch besef van de zich wijzigende koloniale verhoudingen.

De progressieve geluiden uit sommige verhalen van het corpus kunnen als een voortzetting van de oude ethische idealen gezien worden. In de visie die uit deze teksten spreekt, wordt namelijk een lans gebroken voor een gelijkwaardiger behandeling van de gekoloniseerden. In twee van die verhalen doet zich de uitzonderlijk situatie voor dat de ontwikkeling van inheemsen naar Indonesiërs zelfs op begrip en sympathie kan rekenen. Dat slechts twee van de dertien verhalen dit progressieve standpunt uitdragen, is een goede afspiegeling van de situatie aan boord, waar een minderheid van intellectuelen de voorhoede van een modern Europa vertegenwoordigt. Ook al gaat het hier slechts om twee teksten, zij geven wel degelijk een verandering weer in de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit van de gekoloniseerden. Daarin valt namelijk de ontwikkeling van inheemsen tot Indonesiërs te bespeuren.

Daarbij moeten echter wel een paar kanttekeningen worden geplaatst. Zowel Elleke Boehmer als Maaike Meijer hebben door middel van analyses van

Zoutwaterliefde getekend door H. Salomonson, in het blauw Herman en links zijn vrouw Annie ('daar staan ze hem weer gek te maken!') tijdens de overtocht (N. Fernhout-Salomonson).

koloniale fictie laten zien dat kritische teksten over het kolonialisme die geschreven zijn door Europeanen, ingebed blijven in een koloniaal discours. Deze teksten zijn in wezen nog beïnvloed door raciale ideologieën en bekritiseren wel de inrichting van het koloniale systeem, maar niet het bestaan ervan. Boehmer tekent daarbij aan dat het zelfs voor (voormalig) gekoloniseerden moeilijk was om zich aan de retoriek van koloniale ideologieën te onttrekken.[219] In de paar verhalen over de overtocht waarin te zien is dat de koloniale identiteit van inheemsen is veranderd, is dan ook geen pertinente afwijzing van het kolonialisme te zien, maar wel kritiek te bespeuren op de wijze waarop de inheemsen door de meerderheid van de Europeanen benaderd en behandeld worden. Hoe dan ook is er in de ogen van (gematigd-)progressieve westerlingen niet langer sprake meer van inheemsen, maar eerder van Indonesiërs.

In alle verhalen over de overtocht uit deze periode heerst de gedachte dat het einde van het kolonialisme beslist nog niet in zicht is. Zo valt in *Tropengloed* te lezen dat het niet onmogelijk is dat eens de tijd zal komen waarin de 'oosterse' volkeren aan de opperheerschappij van het witte ras een einde zullen maken, maar wat de belangrijke personages uit het boek 'hadden gezien, gaf hun geen aanleiding te vooronderstellen dat deze tijden reeds zeer nabij zouden zijn.'[220] Al wordt het tijdelijke karakter van de koloniale overheersing in sommige

verhalen over de overtocht niet betwijfeld, toch blijken er in de woorden van de socioloog en historicus J.A.A. van Doorn steeds 'tal van redenen te bestaan waarom beëindiging ervan vooralsnog onmogelijk of in ieder geval onverstandig is.'[221] De tijd zou echter anders leren. De Japanse inval in Indië in de nacht van 10 op 11 januari 1942 zou het einde inluiden van het Nederlandse koloniale bestuur in de Indonesische archipel.

5 Conclusie

In de literatuur over de overtocht uit de periode 1925-1940 zijn de onderlinge verhoudingen in de *contact zone* van het schip nog asymmetrischer dan tevoren. De verschillen in de representaties van de koloniale identiteit in deze periode ten opzichte van die in de vorige periode zijn groot.

Ten eerste blijkt uit de verhalen dat de scheiding tussen de 'oosterse' en de 'westerse' wereld nog verder is doorgevoerd. De Europese kolonie, waarin vrijwel alle geledingen van de Europese maatschappij zijn terug te vinden, krijgt door de schaalvergroting een nog sterkere Europese dynamiek. Het leven op de mailboten en in de kolonie is voor de Europeanen volstrekt westers gekleurd, zo laten de romans zien. De toepassing van nieuwe technologieën maakt het bestaan comfortabel en luxueus, en soms zelfs aangenamer dan dat in Nederland. In sommige van de onderzochte verhalen wordt het maken van de overtocht tussen Nederland en Indië zelfs enigszins gebagatelliseerd, aangezien westerlingen vanuit West-Europa in een westerse levenssfeer naar tropisch Nederland kunnen reizen.

Voor de representatie en de constructie van de koloniale identiteit heeft dat gevolgen: bijna alle Europeanen in de bekeken boeken willen aan boord en in de kolonie een zo westers mogelijk leven blijven leiden. Dat heeft tot gevolg dat de verschillen tussen de baren en de ervaren Indiëgangers kleiner zijn dan in de voorgaande perioden. Baren moeten in de kolonie wennen aan tropische temperaturen en koloniale verhoudingen, maar verder is hun bestaan aan boord en in Indië op Europese leest geschoeid. Niet langer zijn er in de verhalen halverwege de reis transitierituelen zichtbaar, zoals het dragen van *sarong* en *kabaja* en het uitserveren van de eerste rijsttafel in het Suezkanaal. Voor baren komt de confrontatie met de 'oosterse' wereld dan ook onveranderlijk als een schok: deze komt als uiterst vreemd en 'anders' op nieuwkomers over. De westerlingen staan ver van de 'oosterse' wereld af. Het eerste bezoek aan Port Said, het doorvaren van het Suezkanaal en het riksja-rijden in Colombo zijn in dat opzicht nog steeds een *rite de passage*.

Ten tweede verandert met de komst van in Nederland – vaak academisch – opgeleide intellectuelen de ideale koloniale identiteit van Europeanen. Het onderscheid tussen de vertegenwoordigers van de ideale koloniale identiteit en hen die daarvan afwijken, wordt in deze periode niet meer weerspiegeld in de

tegenstelling tussen oudgasten en baren, maar verschuift naar die tussen twee andere groepen Europeanen. De plaats van 'moderne' ethische denkers als voorhoede van de Europese beschaving wordt nu ingenomen door intellectuelen. Zij vormen geen homogene groep, aangezien zij idealistisch ingestelde individualisten zijn, die een Europees rationalisme of links humanisme aanhangen. Eigenlijk denken veel personages uit deze groep nog steeds in de lijn van de ethische politiek, die voor de overige Europeanen heeft afgedaan, zo blijkt in de literatuur uit deze periode. De andere groep Europeanen bestaat uit niet hoogopgeleide, minder ontwikkelde burgers.

De intellectuelen gelden in deze periode als de top van de westerse beschaving en worden vrij positief gerepresenteerd. In hun ogen bestaat de meerderheid van de westerlingen aan boord en in de kolonie uit (klein)burgerlijke lieden. Deze vertegenwoordigers van de sociale middenklassen hebben slechts op grond van hun etniciteit (enige) macht in het koloniale systeem. In de ogen van de intellectuelen beschikken zij niet over de intelligentie, beschaving of andere capaciteiten die hun leidinggevende status in de kolonie zouden kunnen rechtvaardigen. In de onderzochte teksten vormen deze niet hoogopgeleide, burgerlijke personages echter de overgrote meerderheid van de Europeanen. In hun belevingswereld is een hoge status sterk gekoppeld aan witte etniciteit en rijkdom. Opleiding doet er in hun ogen minder toe. Dit is op te vatten als een teken van de restauratie van het conservatieve koloniale denken.

Er ligt aan boord zoals gezegd een groot spanningsveld tussen de hoog opgeleiden enerzijds en de koloniale burgerij anderzijds. Deze burgers behoren niet tot de maatschappelijke elite, maar vormen aan boord en in de kolonie samen met de intellectuelen wel de Europese bovenlaag. Op de schepen verkeren zij noodgedwongen in elkaars nabijheid. In Europa zou de afstand tussen de intellectuelen en de vertegenwoordigers van de burgerlijke middenklasse groter zijn, maar aan boord kunnen ze niet aan elkaar ontsnappen. Dat geeft spanningen en ergernis. Het gedrag en de bekrompenheid van denken van de grotere groep minder ontwikkelde Europeanen hebben tot gevolg dat de intellectuelen zich gegeneerd en geërgerd voelen. Hun hoogstaande, 'ware' westerse beschaving dreigt te worden overspoeld door conservatieve, materialistische denkbeelden.

Daarbij komt dat deze burgerlijke kolonialen zich halverwege de reis ook nog anders gaan gedragen. Aan het begin van de tocht weten ze zich nog in te houden. Sommigen van hen denken zelfs dat het mogelijk is om via contacten aan boord een betere positie in de kolonie te verwerven. De passagierslijsten, de gearrangeerde tafelschikking, de eerste kennismakingen aan boord en de samenstelling van de coterieën bieden kansen daartoe, zo lijkt het. Maar na de passage door het Suezkanaal tonen veel passagiers hun ware, minder beschaafde aard. Een belangrijke oorzaak daarvan is gelegen in de comfortabele, luxe omstandigheden waarin de reis wordt gemaakt, waardoor veel aldus in de watten gelegde opvarenden zich onterecht belangrijk gaan voelen. Hierdoor

haalt de reis het slechtste in de personages naar boven. De dunne laag beschaving blijkt na Suez als sneeuw voor de zon te verdwijnen, als deze minder ontwikkelde Europeanen zich aan boord verliezen in gokken, drinken en erotische avontuurtjes. Dit laatste heeft te maken met de volgende twee verschillen ten opzichte van de representaties uit de vorige periode.

Ten derde hebben de schaalvergroting en de modernisering een nog grotere toestroom van Europese vrouwen naar Indië tot gevolg, die wordt weerspiegeld in de literatuur over de overtocht uit deze periode. Als gevolg van de europeanisering en het taboe op het concubinaat zijn Europese vrouwen in de kolonie erg gewild. De schepen vervoeren in deze periode dan ook meer alleenreizende Europese vrouwen naar Indië dan ooit, onder wie zich veel handschoentjes bevinden. In deze periode worden de handschoentjes door de schrijvers ontdekt als 'dramatisch type'. Zij vormen aan boord het doelwit van op erotiek beluste mannen. Aan de ene kant zijn zij door hun naïviteit geschikte kandidaten voor een avontuurtje, aan de andere kant vertegenwoordigen zij in hun puurheid ook de onaangetaste westerse beschaving. Uit de verhalen blijkt dat meer vrouwen geëmancipeerd zijn, ook in die zin dat zij op de schepen, vaker dan tevoren, uit zijn op een kortstondige verhouding. Het volgende verschil met de vorige periode hangt daar nauw mee samen.

Ten vierde zorgen de luxueuze en comfortabele omstandigheden aan boord ervoor dat het schip functioneert als een 'liminale' ruimte, waarin passagiers zich te buiten gaan aan drank, gokken en seks. In de ogen van de meer ontwikkelde Europeanen doen zij met dit onbeschaafde gedrag afbreuk aan het prestige van de Europeanen. Dat deze representanten van de burgerlijke middenklasse tijdens de zeereis in de watten worden gelegd, haalt het slechtste in hen naar boven. De remmen van het bewustzijn verslappen en de mensen overschrijden hun fatsoensgrenzen. Zo ontstaan er ruzies en liefdesavontuurtjes, die aan wal waarschijnlijk niet zouden hebben plaatsgevonden. Vele, al dan niet toekomstige, huwelijken lijden eronder. De schepen fungeren zodoende niet langer als huwelijksboten, maar als ruimte waarin op relationeel en erotisch gebied vrijere omgangsvormen gelden.

Ten vijfde zijn er in de fictie over de overtocht nauwelijks nog verindischte Europeanen te vinden. Slechts een enkele verindischte Europeaan duikt in de verhalen op als relict uit lang vervlogen tijden. Ook dat kan als een consequentie van de in deze periode verder doorgevoerde verwestersing worden gezien. Het offensief dat in de vorige periode tegen het verindischen van Europeanen is ingezet, lijkt op grond van de verhalen succesvol te zijn.

Ten zesde is de hoeveelheid representaties van Indo-Europeanen minimaal, en als ze er zijn, zijn ze zonder uitzondering negatief van aard. Indo-Europese mannelijke personages van belang zijn er in de boeken niet langer te vinden. Indo-Europese vrouwen komen nog wel sporadisch voor. Zij worden in de verhalen uitgebeeld als personages die zinnelijkheid uitstralen, als verleidsters die uit zijn op erotiek en het versieren van een witte man. Het trekken

van de *colour line* in de voorgaande periode heeft ertoe geleid dat in de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940 Indo-Europeanen nauwelijks nog worden vermeld. Zij worden genegeerd of weggeschreven als *halfcasts*. Uit de geanalyseerde werken blijkt dat hun aanwezigheid een groot probleem was in het koloniale discours. In een ideale koloniale wereld zouden er geen Indo-Europeanen moeten zijn. Dit is wellicht een van de redenen waarom hun bestaan in de verhalen wordt verzwegen of gemarginaliseerd.

Ten zevende blijkt uit sommige verhalen dat het Indonesische nationalisme in opkomst is. In veel romans zijn de vooruitstrevende ideeën van de ethische politiek onderwerp van discussie geworden. De ethische politiek krijgt de schuld van het ontstaan van de emancipatie van de gekoloniseerden. Over het algemeen vinden de burgerlijke kolonialen dit een verontrustende ontwikkeling. De meerderheid van de Europeanen blijkt daar in deze periode zo over te denken.

Door het volgen van westers onderwijs – mogelijk gemaakt door de ethische richting – dreigen de inheemsen op gelijke hoogte met de Europeanen te komen. Boehmer schrijft: 'Because the racial divide was so essential to sustaining notions of white superiority, even a slight modification of the rules of association – whether within the white community or in dealings with the local population – would threaten the structures which upheld the entire system.'[222] Dat is precies wat er na 1895 is gebeurd door het versterken van de beschavingsmissie van het kolonialisme. De ethische richting heeft ervoor gezorgd dat de inheemsen in ontwikkelingspeil naar de Europeanen toegroeien.

Door onder meer het volgen van westers onderwijs en het omarmen van Europese politieke uitgangspunten zijn de inheemsen de Europeanen dus genaderd. Daarom moet in de koloniale ideologie het onderscheid tussen Europeanen en inheemsen zo groot mogelijk gemaakt worden. Met conservatieve retoriek, die ontleend is aan opvattingen die tot 1895 over het kolonialisme gebruikelijk waren, proberen de vertegenwoordigers van de Europese middenklasse in de romans de segregatie in de kolonie te bevorderen en het Indonesische nationalisme te bagatelliseren, te negeren of aan banden te leggen. Deze conservatieve koloniale denkrichting werd in de vorige periode als ouderwets gezien, maar voert in deze periode dus weer de boventoon.

Niet in elk boek wordt negatief over het Indonesische nationalisme geoordeeld. In *Zoutwaterliefde* krijgt een Indonesische nationalist een stem, en al is dat in een humoristische roman van een westerse auteur, het blijft een kleine daad van emancipatie. *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* gaat daarin nog iets verder, aangezien de hoofdpersoon metterdaad begrip toont voor het Indonesische nationalisme. Daaruit blijkt dat de koloniale identiteit van de inheemsen is verschoven. Ze zijn Indonesiërs geworden, met eigen politieke idealen en een eigen stem. Deze stem van de Indonesiërs klinkt in de verhalen over de scheepsreis in de periode 1925-1940 zachtjes door in een paar boeken die geschreven zijn door Nederlandse auteurs. Dat is de enige manier waarop

het Indonesische nationalisme wordt gerepresenteerd in de verhalen over de overtocht.

Een belangrijke oorzaak daarvan is dat er, zoals eerder vermeld, niet of nauwelijks Indonesiërs zijn geweest die romans of verhalen hebben geschreven in de taal van de kolonisator.[223] In het Britse imperium was dat anders. Elleke Boehmer laat in het hoofdstuk 'Metropolitans and Mimics' uit *Colonial & Postcolonial Literature* zien dat in het Engelse taalgebied de kritiek op het koloniale systeem kwam van schrijvers die uit de groep van kolonisatoren kwamen, maar ook van auteurs die uit de geledingen van de gekoloniseerden afkomstig waren.[224] Sommige witte schrijvers constateerden wel het failliet van de westerse beschavingsmissie, maar bleven tegelijkertijd gevangen binnen het koloniale discours. Daaraan was kennelijk niet te ontsnappen.[225] Ook in de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940 is dat het geval. Soms bevat een verhaal kritiek ten aanzien van de positie van de gekoloniseerden binnen het koloniale systeem. In die boeken wordt ook het beschavingsniveau van de meeste Europeanen te laag bevonden. Het betreft hier echter voornamelijk kritiek op de verschijningsvorm en de inrichting van het kolonialisme en niet op het bestaan ervan als zodanig. De teksten over de reis tussen Nederland en Indië dragen het koloniale discours uit en bewerkstelligen, bevestigen en bestendigen daarmee in eerste instantie de koloniale orde.

Tot slot. Hierboven is vermeld dat een groot aantal Europeanen zich in de *contact zone* van het schip niet weet te gedragen. Dit gebeurt onder de ogen van de Indonesiërs, die juist aan eigenwaarde winnen, ook op politiek gebied. Daardoor begint er iets te broeien op de schepen. In het hoofdstuk 'Colonialist Concerns' uit *Colonial & Postcolonial Literature* geeft Boehmer aan hoe gezagsondermijnend het is als gekoloniseerden er getuige van zijn dat kolonisatoren zwakte tonen, onbeschaafd gedrag laten zien of elkaar afvallen.[226] De beschavingsclaim als legitieme basis van het Europese koloniale gezag wordt daarmee ondergraven.

Boehmer schrijft dat de identiteit van Europeanen de identiteit van inheemsen nodig heeft om zich in binaire opposities tegen af te zetten.[227] De analyse van de verhalen laat zien, hoe deze onderlinge verschillen steeds kleiner worden door een gebrek aan beschaving en ontwikkeling bij een grote groep Europeanen en een groeiend zelfbewustzijn bij de Indonesiërs. Hierdoor wordt de ideale koloniale identiteit van beide groepen onder druk gezet.

De koloniale orde is niet meer wat die was.

Nederland Royal Mail door Harry Rodmell 1930-1931 (Hull Maritime Museum).

Rotterdamsche Lloyd – 1883 (Maritiem Museum Rotterdam).

Rotterdamsche Lloyd – 1913 (Maritiem Museum Rotterdam).

Rotterdamsche Lloyd door Jos Rovers – 1924 (Maritiem Museum Rotterdam).

Rotterdam Lloyd door James Greig – 1934 (Maritiem Museum Rotterdam).

Aan boord door Jo Spier (particuliere collectie).

Algemene conclusie en discussie

De kolonie op drift

Volgens de postkoloniale theorieën zijn cultuur – waartoe uiteraard ook fictie behoort – en het imperialisme nauw met elkaar verbonden en hebben ze elkaar sterk beïnvloed. Zo geeft Edward Said aan dat uit de koloniale literatuur een vrijwel unanieme westerse visie op koloniale verhoudingen spreekt, die 'geconsolideerd' wordt door een hele reeks elkaar overlappende bevestigingen die in de literaire werken verscholen liggen. De koloniale literatuur vertoont door de tijd heen de cohesie van een onafgebroken onderneming, wat volgens Said zichtbaar gemaakt kan worden door meerdere fictionele werken te analyseren.[1]

In deze studie is daarom gekozen voor een groot corpus van fictionele teksten. Het bestaat uit 43 Nederlandstalige romans en verhalen over de overtocht tussen Nederland en Indië. Het doel van het onderzoek is deze fictie te analyseren en zodoende te achterhalen hoe in de romans en verhalen de representatie van de ideale koloniale identiteit eruitziet en hoe de constructie van de ideale koloniale identiteit tot stand komt. De teksten uit het corpus zijn tussen 1850 en 1940 geschreven en gaan geheel of gedeeltelijk over de zeereis tussen Nederland en Indië.

Het corpus is in vier hoofdstukken onderzocht op de invloed die geografische factoren, stand en status, en gender en etniciteit hebben op de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit. De afbakening van de hoofdstukken hangt samen met innovaties op het gebied van de scheepvaart en met politieke ontwikkelingen. In de verhalen is duidelijk te zien hoe in de periode van 1850 tot 1940 de ideale koloniale identiteit, die ligt ingebed in het koloniale discours, werd gerepresenteerd en geconstrueerd, hoe deze in de loop der tijd veranderde en welke problemen zich daarbij voordeden.

Uit de onderzochte werken blijkt dat de koloniale samenleving in het klein aanwezig is aan boord van de zeilschepen en mailboten. Het schip fungeert als een *contact zone*, waarin de diverse geledingen van de gestratificeerde en gesegregeerde koloniale maatschappij in een gedwongen samenzijn met elkaar verkeren binnen een afgemeten ruimte: 'the boundaries of the ship's island

world'.[2] De kolonie Indië was groot en uitgestrekt. Een schip is dat niet. Aan boord hebben de leden van de diverse groepen van de koloniale maatschappij nauwelijks de mogelijkheid elkaar te ontlopen. Onderlinge verschillen komen daardoor eerder naar boven. Ook hebben de reizigers tijdens de overtocht te kampen met sterk wisselende weersgesteldheden zoals storm en hitte. Door deze specifieke omstandigheden staat de gecomprimeerde versie van de koloniale maatschappij die zich aan boord bevindt, voortdurend onder druk.

De koloniale samenleving is op de schepen bovendien in transitie, waarbij de evenaar en het Suezkanaal een waterscheiding vormen tussen het Westen en het Oosten, tussen het Europese en het koloniale deel van de wereld. Tijdens de overtocht worden nieuwkomers door hun ontmoetingen met reeds ervaren reizigers en door de bezoeken aan de aanlegplaatsen geconfronteerd met en geïnitieerd in de 'andere' wereld. Uit de analyses van het corpus blijkt dat de koloniale identiteit voor een belangrijk deel tijdens de reis wordt gecreëerd.

De verhalen over de microkolonie aan boord van de schepen die de overtocht maken, geven een beeld van een kolonie die op drift is. Dat is in letterlijke zin het geval omdat er in de periode tussen 1850 en 1940 steeds meer mensen van het ene continent naar het andere reizen, met schepen die steeds beter, comfortabeler en luxer worden. De compacte versie van de koloniale samenleving raakt echter ook in een andere, meer overdrachtelijke zin op drift. De analyses van het corpus laten zien hoe in de loop der tijd de koloniale ideologie aan verandering onderhevig was.

Koloniale identiteit

De literatuur over de overtocht voldoet aan de kenmerken van koloniale literatuur zoals Said, Boehmer en anderen die beschrijven, namelijk dat deze altijd vanuit het gezichtspunt van de kolonisator is geschreven en de ideologie van de superioriteit van de Europese cultuur en daarmee de rechtvaardiging van het kolonialisme propageert.[3] In *De kolonie op drift* zijn alle geanalyseerde verhalen over de reis vanuit een westers perspectief geschreven. Zij dragen de denkbeelden van de koloniale machthebbers uit.

Uit de analyse van de verhalen blijkt dat de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit in de *contact zone* van de zeilschepen en mailboten grotendeels gebeurt volgens de representatieschema's die de hierboven vermelde postkoloniale wetenschappers beschrijven.[4] In de koloniale fictie is het belangrijk dat de Europeanen zich als superieure wezens gedragen, omdat vanuit deze uitnemendheid het kolonialisme moet worden gerechtvaardigd. Koloniale literatuur bevat daarom niet alleen representaties van de koloniale werkelijkheid, maar promoot tegelijkertijd de ideale koloniale identiteit.[5]

De verhalen over de zeereis bieden inderdaad een beschrijving van én een format voor het gewenste koloniale gedrag en de juiste koloniale houding en

mentaliteit. De ideale koloniale identiteit van de Europeaan wordt in deze fictie uitgebeeld en uitgevent. De contemporaine lezer in het 'moederland' of in de kolonie kon aldus zien wat de juiste koloniale instelling en opvattingen waren, onder meer aan de hand van voorbeelden van het ideale 'beschaafde' gedrag tegenover die van 'onbeschaafd' gedrag.[6]

Ontwikkelde Europeanen die zich aan boord humaan, verstandig en gedisciplineerd opstellen en bovendien aanpassingsvermogen tonen, vertegenwoordigen de 'ware beschaving' en symboliseren aldus de ideale kolonisator. Deze Europeanen zijn westers opgevoed en opgeleid, en nemen aan boord hun als hoogstaand beschouwde cultuur mee, die anderen tot voorbeeld moet strekken. Sommige Europeanen (tot wie ook de Indo-Europeanen behoren) veroorzaken echter moeilijkheden door gedrag dat als bekrompen, onontwikkeld en zelfzuchtig wordt verbeeld. Dit onbeschaafde gedrag, dat in strijd is met de ideale koloniale identiteit van de Europeanen, wordt in de verhalen sterk afgekeurd.

De ultieme 'Ander' is echter niet de minder geciviliseerde Europeaan, maar de inheemse mens. Door het gebruik van binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotyperingen wordt het verschil tussen kolonisator en gekoloniseerde zo groot mogelijk gemaakt, waarbij de westerlingen als superieur worden uitgebeeld en de 'oosterlingen' of inheemsen als inferieur. In de teksten wordt door de nadruk op de verschillen in cultuur een ongelijkheid in beschaving 'vastgesteld', die de koloniale overheersing zou legitimeren.

Helaas zijn er over de overtocht geen Nederlandstalige fictionele teksten te vinden die door inheemsen of Indonesiërs geschreven zijn. Hieruit had een zeer waardevolle tegenstem kunnen klinken. Boehmer heeft in *Indian Arrivals 1870-1915* laten zien hoe belangrijk deze teksten zijn voor de representatie van de (voormalige) gekoloniseerden en voor de wijze waarop deze zich tot de kolonisatoren verhouden.[7]

Ideologische verschuivingen

Het imperialisme en het kolonialisme vereisten het ontwikkelen van een doelmatige ideologie die vertaald werd naar militaire, economische en politieke strategieën.[8] Het koloniale discours was daardoor niet statisch, maar dynamisch. De verhalen laten weliswaar zien dat de superioriteit van de westerse beschaving onveranderd het ideologische uitgangspunt van het kolonialisme is en blijft, maar de denkbeelden over de invulling en uitvoering daarvan veranderen in de loop van de tijd. Deze periodieke verschuivingen in het koloniale discours worden goed zichtbaar in de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit van kolonisatoren en gekoloniseerden.

Uit de analyses van het corpus op de aspecten stand en status, gender en etniciteit blijkt dat de 'microcosmos of stratified colonial society' die zich aan boord van de schepen bevindt, in de loop van de negentig jaar verandert.[9] De

verschillen in de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit gedurende die negen decennia laten zien dat de kolonie op drift raakt. De katalysator in dat proces zijn de bewust doorgevoerde politieke veranderingen in de koloniale ideologie van rond de eeuwwisseling. Na 1895 wordt er minder nadruk gelegd op de kolonie als wingewest en wordt er door de ethische politiek meer werk gemaakt van de koloniale beschavingsmissie. Ook wordt de oriëntatie op Europa versterkt. Als onbedoeld en onvermoed gevolg van deze verschuivingen in het koloniale discours loopt het Europese prestige na 1925 zware averij op.

De analyses van de ideale koloniale identiteit van Europeanen laten zien dat tot 1895 een zekere mate van acculturatie vereist en gewenst is om te kunnen slagen in de kolonie. Na het passeren van de evenaar of het Suezkanaal vindt er een omslag plaats in het gedrag en de mentaliteit van de passagiers. Boven de equator en Port Said gelden Europees-continentale waarden, normen en zeden, eronder koloniale. Op de reis van Nederland naar Indië leven vanaf die grens de oudgasten aan de baren voor hoe deze zich moeten aanpassen aan een bestaan in de kolonie.

Veel westerse vrouwen zijn er in de negentiende eeuw nog niet in Indië. Mede daardoor leeft menige Europese man samen met een njai. Een westerse vrouw geldt in de kolonie als statussymbool. Omdat er in Europa een tekort is aan huwbare mannen en het huwelijk en het moederschap nog altijd als lotsbestemming van de vrouw worden gezien, zijn er steeds meer Europese vrouwen die graag naar de kolonie willen. Op de zeil- en stoomschepen treffen de trouwlustige Europese mannen en vrouwen elkaar. De *contact zone* van het schip blijkt een terrein te zijn dat bij uitstek geschikt is voor een succesvolle partnerjacht.

Na 1895 verandert, zoals gezegd, de ideale koloniale identiteit van Europeanen drastisch als gevolg van het ethische streven om de kolonie naar westerse maatstaven te herinrichten en herbeschaven. De 'oosterse' en de 'westerse' leefwerelden moeten dan strikt gescheiden worden en het Europese element in de koloniale samenleving moet naar een hoger peil gebracht worden. De verhalen weerspiegelen een zeer sterke oriëntatie op Europa. Acculturatie, waardoor 'Indische toestanden' zoals het concubinaat ontstonden, wordt streng afgewezen. Onderwijs en vorming zijn cruciaal in de veranderingen die na 1895 in de koloniale ideologie en in de koloniale werkelijkheid optreden.

De groeiende toestroom naar Indië van hoogopgeleide Europese mannen en van meer geëmancipeerde vrouwen die geboren en getogen zijn in het Westen, zorgt ervoor dat de westerse beschaving, en daarmee de ideale koloniale identiteit van Europeanen, gekoppeld raakt aan een Europese opleiding, opvoeding en ontwikkeling van een hoger niveau. De meeste oudgasten hebben deze niet genoten, zoals blijkt wanneer aan boord de sterk op Europa gerichte 'moderne' baren, die ethische idealen koesteren, geconfronteerd worden met deze kolonialen 'van de oude stempel'.

De komst van ontwikkelde en hoogopgeleide westerlingen naar de kolonie

zorgt zo voor een tweedeling in de Europese koloniale bovenlaag. De verhalen over de overtocht schetsen het ontstaan van een nieuw type Europese koloniale elite. Door het contrast met deze nieuwe kleine groep intellectuelen wordt het in retrospectief duidelijk dat de meeste Europeanen niet op basis van het uitdragen van de superieur geachte westerse beschaving als koloniale machthebbers golden en gelden, maar voornamelijk op grond van hun witte huidskleur. Door de koppeling met een westerse scholing, vorming en ontwikkeling van een hoger kaliber komt na 1895 de lat van de ideale koloniale identiteit van Europeanen voor het gros van de westerlingen te hoog te liggen.

Als na 1925 de toestroom van Europeanen uit de middenklasse nog steeds aanzwelt, ziet deze kleine intellectuele elite zich op de schepen geplaatst tegenover een meerderheid van westerlingen met weinig opleiding en ontwikkeling, die halverwege de zeereis ook nog eens hun remmingen overboord gooien. Veel Europese vrouwen tonen zich op dat gebied ook meer geëmancipeerd en doen met hun ontremde gedrag aan boord afbreuk aan precies datgene waarvoor hun komst naar de kolonie in de koloniale ideologie van die tijd zo belangrijk is, namelijk de morele 'herbewapening' van de Europese gemeenschap in Indië en de 'fatsoenering' van het koloniale rijk.[10] Door het ongeciviliseerde gedrag van deze grote groep westerlingen loopt het prestige van de Europeanen, dat in het koloniale discours als legitimatie dient voor de koloniale overheersing, ernstige schade op.

Tussen kolonisatoren en gekoloniseerden

Representaties in de koloniale literatuur van stand en status, gender en 'ras' kunnen volgens Said gekarakteriseerd worden als 'keeping the subordinate subordinate, the inferior inferior'.[11] Boudewijn geeft aan dat in de Indische literatuur het koloniale leven vaak een evolutionaire strijd vormt, waaruit de vertegenwoordigers van de Europese beschaving als winnaar te voorschijn moeten komen. De onderliggende partij wordt gevormd door mensen die van de Europese norm afwijken.[12] Die evolutionaire *struggle for existence* is ook in het corpus van *De kolonie op drift* terug te zien.

In het koloniale discours dat uit de geanalyseerde verhalen spreekt, vormen raciale ideologieën de voornaamste grondslag voor de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit. Op dit gebied van etniciteit doen zich eveneens de meeste spanningen voor tussen koloniale idealen en de koloniale werkelijkheid. De analyses van de verhoudingen in de *contact zone* van de schepen wijzen uit dat de hiërarchische indeling van het koloniale rijk op basis van raciale ideologieën en daarmee het imago van de westerse superioriteit steeds verder onder druk komen te staan.

Ook hier is het jaar 1895 een kantelpunt. Tot dat jaar schetsen de verhalen een beeld van de koloniale samenleving waarin een *shade bar* is te zien: de

bevolkingsgroepen vloeien geleidelijk in elkaar over. Elke Europeaan ondergaat in meerdere of mindere mate een noodzakelijk en onomkeerbaar proces van verindisching. Indo-Europeanen met een lichte huidskleur kunnen door middel van een westerse opleiding en opvoeding nog toetreden tot de Europese bovenlaag. Daaronder komen de Europeanen die doorgeslagen zijn in het proces van acculturatie, en donkere Indo-Europeanen zonder opleiding, die dicht bij de inheemsen staan. Zij worden als 'onbeschaafd' aangemerkt. De inheemsen worden in deze periode nog vaak gerepresenteerd als 'kinderlijke' wezens, van wie het gedrag vooral gestuurd wordt door 'dierlijke' driften. Bovendien worden zij gemarginaliseerd; ze komen in de verhalen nauwelijks voor of worden niet opgemerkt. In sommige verhalen over de stoomvaart door het Suezkanaal valt ten aanzien van de positie van Indo-Europeanen en inheemsen reeds een voorzichtige ethische teneur te bespeuren.

Na 1895 verandert de ideale koloniale identiteit drastisch als gevolg van de ingezette beschavingsmissie en de daarmee gepaard gaande verwestering en modernisering van de kolonie. De ideale koloniale identiteit van Europeanen is vanaf de periode 1895-1925 zo wit en westers mogelijk. Er worden uitsluitend nog 'moderne' Europeanen, hooggeschoolde aanhangers van de ethische politiek, positief gerepresenteerd. Oudgasten, die als verindischt worden gezien, en Indo-Europeanen worden negatief uitgebeeld, omdat zij beïnvloed zijn door het Oosten. Ook is er niet langer sprake van dat lichtgetinte Indo-Europeanen door middel van een westerse opleiding en opvoeding toegang krijgen tot de koloniale elite. De inheemsen worden evenwel steeds meer als mensen gezien, zij het van een eenvoudige, primitieve soort. In de verhalen zijn ze nu ook prominenter aanwezig.

In het koloniale discours na 1895 moeten echter tegelijkertijd de leefwerelden van de kolonisatoren en de gekoloniseerden zo veel mogelijk gescheiden blijven. De grote afstand tussen de westerse en de 'oosterse' beschaving dient immers als rechtvaardiging van de koloniale overheersing. De kringen van de witte koloniale Europese bovenlaag worden afgesloten voor mensen met een getinte of donkere huidskleur.

Koloniale kleurlijnen

In de verhalen over de overtocht is te zien dat na 1895 de hiërarchie in de koloniale samenleving vooral door raciale theorieën wordt bepaald. De oorzaak daarvan is de opkomst van het ethische denken. Daarin werd een harde scheiding tussen de 'oosterse' en de westerse leefwereld voorgestaan. De analyses van het corpus scheppen daarmee iets meer helderheid in het debat over de vraag of in het Nederlandse koloniale systeem sprake was van een *colour line* of van een *shade bar*.[13] De verhalen wijzen uit dat het hier om een kwestie van chronologie gaat.

Uiteraard moet er wat dit item betreft in de gaten gehouden worden dat er sprake was van een discrepantie tussen de koloniale werkelijkheid en het koloniale discours. Boudewijn maakt inzichtelijk dat er een verschil bestaat tussen enerzijds de koloniale werkelijkheid en anderzijds de perceptie daarvan, die gekleurd wordt door het contemporaine koloniale discours, de opvattingen, denkbeelden en beeldvorming ten aanzien van 'rasvermenging'.[14] Ook Bosma en Raben wijzen op het onderscheid tussen de koloniale werkelijkheid en 'koloniale retoriek'. In de koloniale praktijk van alledag speelden zaken als stand, status en gender een grotere rol dan in de koloniale ideologie werd voorgesteld, en was het onderscheid op grond van 'ras' iets minder rigide.[15]

Dat er discrepanties en spanningen bestonden tussen de koloniale realiteit en de koloniale ideologie, is vanzelfsprekend. Politieke idealen worden niet meteen en nooit voor honderd procent gerealiseerd. Het duurt even voordat ze effect sorteren, en de (koloniale) werkelijkheid is vaak weerbarstig. De verhalen over de overtocht laten zien dat de *shade bar* een concept is dat werkzaam is in het negentiende-eeuwse koloniale discours en dat de *colour line* geldt voor het koloniale discours van de twintigste eeuw.

Hans Meijer acht echter voor de koloniale samenleving het begrip *shade bar* beter op zijn plaats dan *colour line*. Volgens hem waren de op ras gebaseerde scheidslijnen in Indië niet scherp genoeg om te kunnen spreken van een harde kleurgrens. Hij wijst erop dat in 1925 nog een op de drie huwelijken gemengd was. In 1940 was dat het geval voor een op de vijf huwelijken.[16] Meijer laat daarmee – onbedoeld – juist zien hoe groot de kloof was tussen het dominante koloniale discours en de koloniale werkelijkheid. Dat gemengde huwelijken nog steeds gesloten werden, had waarschijnlijk een even prozaïsche als pragmatische oorzaak: ook al gingen er vanaf 1925 steeds meer Europese vrouwen naar Indië, gedurende de hele periode van het kolonialisme waren er meer Europese mannen dan Europese vrouwen in de kolonie.[17] Ook de 'overschietende' mannen zullen een huwelijkspartner gezocht hebben. Dat na 1925 het aantal gemengde huwelijken terugliep, is dus wel degelijk te verklaren vanuit de toegenomen verwestersing van de Europese bovenlaag en het taboe op 'rasvermenging' overeenkomstig de koloniale ideologie.

Overigens krijgt het probleem van 'rasvermenging' slechts weinig aandacht in postkoloniale theorieën over de Engelse koloniale literatuur uit de tweede helft van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Een verklaring daarvoor is te vinden bij Rosen Jacobson. Zij heeft in haar onderzoek aangetoond dat in Brits-Indië de europeanisering al in 1820 begon en dat vanaf dat jaar 'rasvermenging' in het Britse koloniale discours als een taboe gold. De *colour line* werd in het *British Empire* dus veel eerder getrokken dan in Nederlands-Indië.[18]

Angst voor degeneratie

Naast het ontstaan van een *colour line* doet zich na 1895 in het koloniale discours nog een ander, hiermee verweven fenomeen voor in het Nederlandse kolonialisme. De angst voor *white degeneration* sluipt dan in het koloniale denken. Deze vrees voor degeneratie van witte mensen en daarmee voor aantasting van de koloniale rangorde vindt zijn oorsprong in een veronderstelde 'rassenhiërarchie' die geïnspireerd is op het (sociaal-)darwinisme. Door de angst voor *backsliding* van witte mensen worden acculturatie en 'rasvermenging' afgewezen in het koloniale discours dat uit de verhalen na 1895 spreekt.

Soms zijn in de periode 1895-1925 de gerichtheid van Europese personages op het Westen en de afkeer van het Oosten zo sterk dat het erop lijkt dat er kritiek wordt gegeven op of zelfs getwijfeld wordt aan het kolonialisme. Uitspraken als 'wij horen daar niet thuis' kunnen aanvankelijk zo geïnterpreteerd worden. Het is echter veel aannemelijker dat hiermee uiting wordt gegeven aan de angst van Europeanen voor degeneratie. Degeneratie als gevolg van 'oosterse' invloeden zou immers uiteindelijk het verlies van de witte superioriteit en het einde van de legitimering van de koloniale overheersing betekenen, met als ultieme consequentie het verlies van de kolonie.

In de verhalen over de overtocht is vanaf 1895 inderdaad het succes van de promotiecampagne tegen *white degeneration* te zien: verindischte Europeanen en Indo-Europeanen worden in toenemende mate als ongewenste elementen in de koloniale samenleving aangemerkt. Na 1925 worden deze twee groepen gemarginaliseerd; ze worden nog slechts sporadisch gerepresenteerd, als residuen van een koloniaal verleden dat heeft afgedaan.

Er lijkt hier echter sprake te zijn van een pyrrusoverwinning. Uit de verhalen van de periode 1925-1940 kan worden opgemaakt dat niet degeneratie als gevolg van het contact met de 'oosterse' wereld het Europese prestige in zwaar weer brengt, maar juist het gescheiden houden van de leefwerelden van kolonisatoren en gekoloniseerden. De aanzwellende stroom van weinig ontwikkelde burgers uit de middenklasse die de meerderheid van de Europeanen vormen, leeft aan boord in een volstrekt westers milieu. Zij wanen zich onbespied in de liminale ruimte van het luxe passagiersschip en zijn vooral bezig met het uitleven van hun driften en lusten tijdens de overtocht, die steeds meer op een vakantiereis per cruiseschip lijkt. Door deze op de eigen groep gerichte mentaliteit heeft de meerderheid van de Europeanen geen oog voor de belangrijke verandering die in de koloniale identiteit van de inheemsen aan de gang is.

Van inheemsen naar Indonesiërs

Edward Said schrijft dat literatuurwetenschappers koloniale teksten *contrapuntal* en met kennis van zaken moeten lezen om zo datgene wat in die werken

'marginally presented or ideologically represented' is, bloot te leggen. Door middel van *contrapuntal reading* kan er volgens hem een stem worden gegeven aan de inheemsen, het inheemse nationalisme en het inheemse verzet tegen de koloniale overheersing, elementen die in de koloniale literatuur niet aan bod komen.[19] Waar het de representatie van inheemsen of Indonesiërs in de onderzochte verhalen betreft, is de denigrerende wijze waarop zij daarin uitgebeeld worden even veelzeggend als het feit dat zij daarin vaak slechts in de marge of zelfs helemaal *niet* uitgebeeld worden.

De inheemsen staan in de koloniale ideologie onderaan de machtspiramide. De ideale koloniale onderdaan is in het koloniale discours de 'primitieve', 'onbeschaafde', 'dichtbij de natuur staande' Aziaat, die zich in alles 'gedwee' laat leiden door zijn koloniale overheersers die zich representanten van een superieure beschaving achten. In de verhalen over de overtocht is de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit van de inheemsen afgestemd op deze ideologische weergave van de koloniale realiteit. Inheemsen spelen, zoals gezegd, in deze literatuur nauwelijks een rol, ze verschijnen soms op de achtergrond of worden helemaal weggelaten.[20]

De koloniale autoriteit van de Europeanen is, zoals vaak gezegd, echter gebaseerd op de veronderstelde verschillen in beschaving tussen westerlingen en inheemsen, wat paradoxaal genoeg juist de aanwezigheid van inheemsen impliceert, in de koloniale werkelijkheid en in de koloniale literatuur.[21] Zowel het marginaliseren van inheemsen als het uitbeelden van hen als primitief, dierlijk of kinderlijk maakt deel uit van een subtiel proces van zelfrepresentatie en *othering,* dat van essentieel belang is voor de constructie van de ideale koloniale identiteit van beide groepen.[22]

De representaties in de fictie over de overtocht zijn erop gericht de kloof tussen Europeanen en inheemsen als zo groot mogelijk weer te geven. Uit de analyses van de verhalen blijkt dat in het koloniale discours dat in deze boeken schuilgaat, daartoe een antagonistisch automatisme aanwezig is: hoe kleiner de verschillen tussen de bevolkingsgroepen zijn, of worden, des te groter worden deze voorgesteld. Het effect van dat mechanisme is niet alleen te zien in de verandering in de loop van de tijd in de representatie van verindischte Europeanen en Indo-Europeanen, maar ook in de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit van Europeanen en inheemsen. Elke verandering in de verhoudingen tussen de Europese kolonisatoren en de inheemse gekoloniseerden vormt immers een bedreiging voor het koloniale systeem.[23]

De werking van dat antagonistische automatisme is goed te zien wanneer sommige inheemsen zich als gevolg van de door de ethische richting ingezette beschavingsmissie – ook in dit proces spelen onderwijs en vorming een cruciale rol – gaan ontwikkelen tot Indonesiërs. Het onderscheid tussen kolonisatoren en gekoloniseerden dreigt daarmee kleiner te worden, waardoor de asymmetrie van de koloniale machtsverhoudingen wordt ondergraven. Sommige verhalen laten zien dat Europeanen deze nationalistische ontwikkeling

proberen te bagatelliseren, te negeren of af te remmen met behulp van binaire opposities, asymmetrische vergelijkingen en stereotypen uit de koloniale retoriek die tot 1895 in zwang was. Daarmee zetten zij zichzelf echter weg als ouderwetse kolonialen, die op hun beurt vanwege het uitdragen van deze als achterhaald gerepresenteerde koloniale ideologie veroordeeld worden door Europese passagiers met een academische opleiding of intellectuele ontwikkeling, die wel oog hebben voor de Indonesiërs aan boord. Deze intellectuelen voorkomen daarmee niet alleen dat de Indonesiërs gemarginaliseerd worden, maar erkennen impliciet ook dat de ideale koloniale identiteit van de gekoloniseerden veranderd is. De inheemsen zijn Indonesiërs geworden.

Uit de analyse van de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940 blijkt dat er ten aanzien van de kloof tussen koloniale ideologie en koloniale werkelijkheid nog een ontwikkeling valt te constateren. In eerdere perioden waren de meeste Europeanen zeer gericht op het behoud van Europees prestige en decorum. Uit de verhalen vanaf 1925 blijkt dat een meerderheid van minder ontwikkelde Europeanen zich aan boord – onder de ogen van het Indonesische personeel – gedraagt op een wijze die afbreuk doet aan het beeld van een superieure westerse beschaving.

Deze Indonesiërs nemen op de schepen bovendien niet slechts het onbeschaafde gedrag van deze Europeanen waar, maar ook de scherpe afkeuring hiervan door de minderheid van Europese intellectuelen, die als voorhoede van de westerse beschaving gelden. Boehmer geeft aan hoe fnuikend het is voor het Europese prestige als gekoloniseerden er getuige van zijn dat kolonisatoren zwakte tonen, onbeschaafd gedrag laten zien of elkaar afvallen, en juist dat gebeurt in de verhalen over de overtocht uit de periode 1925-1940.[24]

In enkele verhalen is te zien dat de Indonesiërs een kritische houding ten opzichte van het kolonialisme aannemen. De *contact zone* van het schip functioneert voor de Indonesische bedienden als een observatorium. De kennis die zij hier over de Europese kolonisatoren opdoen, is zeer bruikbaar in het kader van de groeiende nationalistische ambities. Het zelfbewustzijn van de Indonesiërs en het verzet tegen de koloniale overheersing krijgen daardoor een stimulans.

In sommige verhalen is enige kritiek te vinden op de behandeling van ondergeschikte Indonesiërs alsook op het onbeschaafde gedrag van Europeanen. Deze kritiek geldt echter slechts de uitvoering van het koloniale systeem en niet het wezen ervan. Alle onderzochte teksten over de overtocht dragen het dominante koloniale discours uit. Dit koloniale discours was zo sterk en dwingend dat geen enkele westerse schrijver zich daaraan kon onttrekken.[25] Zelfs schrijvers die zich ervan bewust waren in een koloniale samenleving vol onrecht te leven, zoals Du Perron, konden dat niet. Ook deze critici van het kolonialisme waren kinderen van hun tijd.[26]

Tot slot

Het onderzoeken van de verhalen over de zeereis tussen Nederland en Indië uit de periode van 1850 tot 1940 biedt aanvullingen, nuanceringen en soms bijstellingen van het beeld van het koloniale discours dat in Nederlandse en Engelse postkoloniale analyses van koloniale literatuur te vinden is. Uit de analyse van de representatie en constructie van de ideale koloniale identiteit in de fictie over de overtocht blijkt dat de scheefgroei tussen koloniale realiteit en koloniale ideologie in de loop der tijd toeneemt. Periodieke verschuivingen in het koloniale discours maken duidelijk dat het kolonialisme van tijd tot tijd een andere verpakking nodig heeft om houdbaar te blijven. Uit de verhalen blijkt echter dat juist door deze ideologische veranderingen inhoudelijke inconsequenties en conflicten in het koloniale systeem worden blootgelegd.

In de verhalen over de overtocht is goed te zien dat beschaving een kwestie is van perspectief en vergelijking. De procedés waarmee de verschillen in beschaving tussen kolonisatoren en gekoloniseerden worden uitgedrukt en waarmee de ideale koloniale identiteiten worden gerepresenteerd en geconstrueerd, blijken steeds minder te werken. De rechtvaardiging van de koloniale overheersing komt daardoor op de helling te staan. De claim dat de westerse, witte man over een superieure vorm van beschaving zou beschikken, blijkt naarmate de tijd verstrijkt in de verhalen steeds minder goed houdbaar.

Het oude imperialisme en kolonialisme bestaan in hun oorspronkelijke vorm niet meer. Toch blijft de studie ervan cruciaal. Deze biedt namelijk inzichten en verklaringen ten aanzien van het ontstaan en de werking van maatschappelijke mechanismen die voor een deel nog altijd de huidige werkelijkheid bepalen. Op een subtiele manier zorgen strategieën uit het koloniale discours nog steeds voor in- en uitsluiting van groepen in onze post-koloniale samenleving. Steeds zijn daarbij de principes en verworvenheden van de westerse beschaving of een verondersteld gebrek daaraan bij 'anderen' in het geding.[27] Ook in de post-koloniale maatschappij vormt de vermeende superioriteit van de westerse beschaving in sommige kringen nog steeds een belangrijke basis voor de representatie en constructie van identiteit. De wortels van deze *imperial durabilities* zijn te vinden in denkbeelden over imperialisme en kolonialisme uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.[28]

Said schrijft dat het juist daarom van belang is het verband tussen cultuur en imperialisme te onderzoeken. Zijn boodschap is duidelijk: 'Whether or not to look at the connections between cultural texts and imperialism is therefore to take a position *in fact taken* – either to study the connection in order to criticize it and think of alternatives for it, or not to study it in order to let it stand, unexamined and, presumably unchanged.'[29]

Uit het verleden zijn wel degelijk lessen te leren en zeker uit de koloniale literatuur. Deze houdt ons een spiegel voor. Zo laten de verhalen over de overtocht tussen Nederland en Indië zien dat het benadrukken van verschillen

– ook vanuit het op zich nobele motief om zo emancipatie van gemarginaliseerde groepen te bereiken – uiteindelijk slechts leidt tot het vergroten van de afstand tussen bevolkingsgroepen en daarmee tot verdere segregatie en polarisatie van de samenleving.

Summary

In *De kolonie op drift* [*The colony adrift*], fiction about the sea voyage between the Netherlands and the Dutch East Indies is analysed in order to discover how the novels and stories concerned represent the ideal colonial identity and how the construction of the ideal colonial identity is brought about. The corpus consists of 43 Dutch-language novels and stories written between 1850 and 1940 whose subject is wholly or in part that of the voyage.

Four chapters examine the corpus for the influence of geographical factors, class/status and gender and ethnicity on the representation and construction of the ideal colonial identity. The delineation of the chapters is linked up with maritime innovations and political developments. The narratives clearly show how the ideal colonial identity, which is embedded in the colonial discourse, was represented and constructed in the 1850-1940 period, how it changed in the course of time and what problems presented themselves.

Study of the works reveals that the sailing ships and mail boats harbour a miniature version of colonial society. The ship operates as a contact zone, where the various sections of stratified and segregated colonial society have been thrown together in a forced gathering within an enclosed space. The Dutch East Indies as a colony was a vast and sprawling area. A ship was not. Once on board, the members of the various groups in colonial society had very little chance of avoiding each other. Mutual differences would consequently surface the sooner. In addition, travellers had to contend with greatly varying weather conditions including storms and heat during the passage. Because of these specific circumstances, the compressed version of colonial society on board was constantly under pressure, as analysis bears out.

The on-board colonial society is, moreover, in transition, with the equator and the Suez Canal constituting a watershed between West and East, between the European and the colonial part of the world. During their voyage, newcomers are confronted with and initiated into the 'other' world through their encounters with experienced travellers and on their visits to the ports of call. Analysis of the corpus demonstrates that it is as early as during the voyage that the colonial identity is, by and large, created.

The narratives about the micro-colony on board the ships making the voyage

yield a picture of a colony that has come adrift. This is true in a literal sense given that more and more people travel from one continent to the other in the 1850-1940 period, on ships that become increasingly better, more comfortable and luxurious. However, the compact version of colonial society also comes adrift in another, more metaphorical sense. The corpus analyses show how over time the colonial ideology underwent considerable change.

The literature about the voyage has the defining characteristics of colonial literature as described by Edward Said, Elleke Boehmer and others, i.e. that it is ever written from the coloniser's point of view. Unfortunately, there are no Dutch-language fictional texts about the voyage written by Indonesians. In her *Indian Arrivals 1870-1915*, Boehmer has shown how important such texts are for the representation of the (formerly) colonised and the way in which they relate to the colonisers. All the voyage narratives analysed in *De kolonie op drift* are written from a Western perspective. They propagate the colonial rulers' notions that legitimise colonialism on the basis of their Western superiority over non-Western civilisations. Colonial literature thus does not only encompass representations of colonial reality; it also, simultaneously, propagates the ideal colonial identity.

Analysis of the narratives shows that the representation and construction of the ideal colonial identity in the contact zone of the sailing ships and mail boats largely comes about in accordance with the representation schemes as described by post-colonial scholars. Educated Europeans who conduct themselves humanely, wisely and with discipline on board and who, moreover, show adaptability represent 'true civilisation', thus symbolising the ideal coloniser. These Europeans have had a Western upbringing and education and set an example to the others. 'Uncivilised' behaviour on the part of Europeans (who also include the Indo-Europeans) who do not meet these standards (and show themselves to be narrow-minded, for instance, uneducated and selfish) is heavily frowned upon.

The ultimate 'Other' is not the less civilised European, however, but the native. By means of binary oppositions, asymmetrical comparisons and stereotyping the difference between coloniser and colonised is made to look as great as possible, with Westerners portrayed as superior and 'Easterners' or natives as inferior. As the texts emphasise cultural differences, an inequality in civilisation is 'found' that legitimises colonial domination.

The colonial discourse was dynamic rather than static. Corpus analysis of such aspects as class and status, gender and ethnicity demonstrates that the microcosmos of stratified colonial society on board the ships alters in the course of the ninety years' period. While the superiority of Western civilisation invariably remains the ideological base of colonialism, ideas about its interpretation and how to effect these change over time. What acts as the catalyst in this process are the expressly implemented political changes in colonial ideology

at the turn of the century. After 1895, a year that could be considered a tipping point, the focus on colonialism's civilising mission becomes ever stronger as a consequence of the Ethical Colonial Policy. The European element in colonial society is to be raised to a higher level, which also causes the 'Eastern' and 'Western' worlds to become much more strictly separated. Acculturation, which had given rise to such 'Indies practices' as concubinage, is strongly renounced from that moment onwards. Education and training are crucial elements in the changes following 1895.

The voyage narratives sketch the creation of a new type of European colonial elite. The contrast with this new group of intellectuals points up that most Europeans do not qualify as colonial rulers so much on the basis of their propagation of the allegedly superior Western civilisation as, mainly, on account of their white skin colour. An unintended and unexpected effect of these shifts in the colonial discourse is that European prestige is badly wrecked after 1925.

The increasing emphasis on the European orientation is accountable for the notable difference in the colonial society's hierarchy as determined by racial theories that the voyage narratives after 1895 portray. Up to 1895, the narratives represent a colonial society that has a shade bar: the population groups gradually blend into one another. After 1895 the ideal colonial identity is as white and Western as possible, in consequence of the civilising mission now deployed and the colony's concomitant Westernisation and modernisation. A colour line now replaces the shade bar in the colonial discourse. It is exclusively 'modern' Europeans, highly-educated advocates of the Ethical Policy, who receive positive representations. Old colonial hands, who are regarded as '*verindischt*' (acculturated Europeans), and Indo-Europeans are portrayed negatively due to their being influenced by the East. And it is no longer the case that light-coloured Indo-Europeans obtain access to the colonial elite on the basis of a Western-style education and upbringing. With these findings, the analyses of the corpus bring some more clarity to the debate on the question whether the Dutch colonial system had a colour line or a shade bar. The narratives show that this is a matter of chronology.

With the creation of a colour line, a fear of white degeneration creeps into colonial thinking. This fear of degeneration of whites and, concomitantly, of a tarnishing of the colonial hierarchy originates in a presumed 'racial hierarchy' based on (social) Darwinism. Out of a fear of white persons backsliding, acculturation and 'racial mixing' are emphatically renounced in the post-1875 colonial discourse. Europeans who had become '*verindischt*' and Indo-Europeans are increasingly regarded as undesirable elements in colonial society. After 1925 both groups are marginalised; it is only sporadically that they are represented, as the remains of a colonial past that has had its day.

Although there are no Dutch-language fictional texts about the voyage written by natives or Indonesians, a voice – albeit a modest one – can still be given

to the natives, to native nationalism and native resistance to colonial domination. The analyses show that natives are at the bottom of the pyramid of power within colonial ideology. In the colonial discourse, the ideal colonial subject is the 'primitive', 'uncivilised, 'close-to-nature' Asian who 'meekly' lets himself be led in everything by his colonial rulers who deem themselves the representatives of a superior civilisation.

Natives barely have a role to play in the voyage narratives: they occasionally appear in the background, or are left out altogether. Both the marginalisation of natives and their representation as primitive, animal-like or childlike is part of a subtle process of self-representation and othering, which is of the essence for the construction of the ideal colonial identity of both groups. The representations in the fiction about the sea passage aim to portray the gap between Europeans and natives as wide as possible. This is especially noticeable when some natives develop into Indonesians as a result of the civilising mission brought about by the ethical movement – and in this process, education and training play a crucial role as well.

The distinction between colonisers and colonised thus threatens to become blurred, thereby undermining the asymmetry of the colonial power relations. Some narratives show that Europeans try to trivialise, ignore or curb this nationalistic development using the colonial rhetoric that was in vogue before 1895. However, as they do so, they dismiss themselves as old-fashioned colonials, who in their turn are denounced by the new European elite, the Western passengers with an academic education or intellectual development, who do not dissociate themselves from the Indonesians on board. These intellectuals effectively not only prevent marginalisation of the Indonesians but they also implicitly recognise that the ideal colonial identity of the colonised has changed. The natives have become Indonesians. Moreover, these Indonesians not only observe the uncivilised behaviour of these Europeans on board the ships; they also notice the strong disapproval this meets with from the minority of European intellectuals, who are thought to constitute the vanguard of Western civilisation. It is detrimental to European prestige that the colonised are witness to the colonisers' show of weakness, uncivilised behaviour and disloyalty towards each other.

The ship's contact zone acts as an observatory for the Indonesian servants. The knowledge that they thus acquire about the European colonisers is most useful in terms of the growing nationalistic ambitions. It boosts the Indonesians' self-awareness and gives incentive to the resistance to colonial rule.

Study of the narratives about the sea voyage between the Netherlands and the East Indies from the 1850–1940 period yields additions, qualifications and, occasionally, adjustments to the image of the colonial discourse found in Dutch and English postcolonial analyses of colonial literature. Analysis of the representation and construction of the ideal colonial identity in the fiction

about the passage demonstrates that the colonial discourse undergoes periodic shifts. From time to time, colonialism requires new packaging in order not to pass its sell-by date.

The narratives about the passage beautifully illustrate that civilisation is a matter of perspective and comparison. Practices that serve to express differences in civilisation between colonisers and colonised and to represent and construct the ideal colonial identities prove to be increasingly less effective. And this, in turn, throws into question the justification of colonial rule. The claim that the Western, white man allegedly has a superior form of civilisation becomes, with the passage of time, less and less tenable in the narratives.

Noten

Noten bij de Inleiding

1 Een boot is een klein open vaartuig; een schip is een vaartuig van aanzienlijke afmetingen. Het gebruik van het woord 'mailboot' is naar de letter foutief. Het zou 'mailschip' moeten zijn. Het woord 'mailboot' (en 'mailboten') wordt echter algemeen gebruikt. Het woord is als lemma in woordenboeken opgenomen.
2 Van Wermeskerken 1932, pp. 47-48. Een handschoentje is een vrouw die op afstand is getrouwd. Tijdens de huwelijksvoltrekking bevond de vrouw zich dan in Europa, terwijl de man in de kolonie verbleef. Beiden hielden op symbolische wijze tijdens de trouwplechtigheid een handschoen vast.
3 Gerekend vanaf het moment dat Cornelis de Houtman in 1596 het eilandenrijk bereikte tot aan de capitulatie van Nederlands-Indië voor de Japanners in 1942.
4 *In en uit het paradijs getild* (1975) van A. Alberts verscheen eerder in als *Namen noemen* (1962).
5 'Moederland' is een term die koloniaal gekleurd is, een begrip dat de verhouding tussen Nederland en het toenmalige Nederlands-Indië framet vanuit een westers perspectief en een politieke lading heeft. Daarom wordt deze, in de onderzochte fictie veelvuldig gebruikte, term tussen enkele aanhalingstekens geplaatst. Dat geldt ook voor termen als 'heenreis' en 'terugreis'. Ook beladen woorden als 'oosters', 'beschaafd', 'onbeschaafd', 'primitief', 'dierlijk', 'kinderlijk' etc. in relatie tot etniciteit verwijzen naar het gebruik ervan in het contemporaine koloniale discours uit de periode 1850-1940 en vertegenwoordigen dus op geen enkele manier de mening van de auteur van *De kolonie op drift* in dezen.
6 Hierna wordt er vaak gesproken over 'Indische letterkunde' of 'Indische literatuur'. Daarmee wordt dan Indisch-Nederlandse letterkunde of literatuur bedoeld.
7 Nieuwenhuys 1998, p. 29.
8 Nieuwenhuys en Van den Berg in de inleiding bij 'Onder Zeil'. In: C. van Nievelt 1983, p. 11.
9 Kousbroek 1978, p. 16.
10 Dat resulteerde in een doctoraalscriptie over dit onderwerp. Van 't Veer 1993.
11 In *De kolonie op drift* wordt gesproken over 'inheems' en 'inheemsen'. Ik ben mij ervan bewust dat sommige mensen deze woorden koloniaal kunnen vinden. Een goed alternatief heb ik helaas niet gevonden. Ik verwijs voor het gebruik van het woord 'inheems(e)' naar de belangrijke brochure *Woorden doen ertoe*, waarin het woord 'inheems(e)' overigens veelvuldig wordt gebezigd. Zie p. 119 van Schoonderwoerd e.a. 2018. De benaming 'Indonesiërs' ontstond pas in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Vanaf dat moment wordt het ook in deze studie over 'Indonesiërs' gesproken. Het woord 'inlander' komt in *De kolonie op drift* slechts in citaten voor. Inzake de schrijfwijze van Maleise en Indonesische namen en woorden is in *De kolonie op drift* om anachronismen te voorkomen de vooroorlogse spelling aangehouden.
12 Vuyk 1941, p. 55.
13 In 2015 verscheen Elleke Boehmers *Indian Arrivals, 1870-1915*. Hierin wordt kort aangestipt dat aan boord 'a microcosmos of a stratified colonial society' te vinden is. Tot diezelfde conclusie was ik al in 1993 gekomen in mijn doctoraalscriptie, die het startpunt vormt van mijn onderzoek. Zie Boehmer 2015, pp. 49 en 57; Van 't Veer 1993 en 1996. Zie voor de performatieve werking van taal en literatuur Korsten 2009, pp. 34, 253, 269 en verder Hall 1996, pp. 2-5 en 13. Zie voor de constructie van de koloniale identiteit Boehmer 2015, pp. 5-7.
14 Zie Vignoles, Schwartz and Luyckx 2011, pp. 2-5.
15 Meijer 2005, p. 124.
16 Boehmer laat zien hoe dit voor de overtocht door het Suezkanaal opgaat. Zie Boehmer 2015, pp. 7, 32-72.
17 Paul Baker is professor of English Language aan de Lancaster University. Jos Stanley is maritiem historica. Samen publiceerden zij in 2003 *Hello Sailor! The hidden history of gay life at sea.*
18 Baker en Stanley 2015, pp. 39-40.

19 Nieuwenhuys 1967, pp. 19, 32-33 en 36-37. De aanhalingstekens zijn door mij geplaatst. In zijn werk plaatst Nieuwenhuys meestal geen aanhalingstekens om het begrip. Zie verder noot 104.
20 Nieuwenhuys 1967, pp. 41 en 57.
21 Boehmer 2015, pp. 49 en 52.
22 Van 't Veer 1996, pp. 112-147.
23 Zie ook Bamberg, De Fina and Schiffrin 2011 en Boehmer 2015, pp. 59-61.
24 Ik gebruik in *De kolonie op drift* 'wit' in plaats van 'blank' om aan te sluiten bij de recente discussie over de benamingen van huidskleur. Ook hierin wordt de brochure *Woorden doen ertoe* gevolgd. Zie pp. 100 en 147 van Schoonderwoerd e.a. 2018. Zie ook Wekker 2016.

Aangezien homoseksualiteit tot ver na de Tweede Wereldoorlog als taboe gold, is het onwaarschijnlijk dat in de *middlebrow*-literatuur die de romans over de overtocht vormen, representaties van homoseksualiteit voorkomen. Mocht dit zo zijn, dan zal daar bij gender aandacht aan worden besteed.
25 De postkoloniale theorieën zijn vooral ontwikkeld door Engelstalige literatuurwetenschappers, die daarbij voornamelijk de Britse literatuur op het oog hadden. In *De kolonie op drift* worden onder andere de methoden en technieken uit de postkoloniale theorieën gebruikt om verhelderende inzichten te krijgen in de werking van koloniale fictie over de reis tussen Nederland en Indië, dat wil zeggen over de representatie ervan en het mogelijke effect op de lezer. Met inachtneming van essentiële verschillen tussen de koloniale praktijken van Nederland en van Groot-Brittannië kunnen de inzichten uit de postkoloniale theorieën ook toegepast worden op de Nederlandse koloniale literatuur.
26 Zie voor kritiek op Said: Irwin 2007.
27 Holslag 2018, p. 456.
28 Mills 2011, pp. 1-25, 43-68.
29 Pratt 2008, pp. 7-8. Pratt gebruikt de term 'imperial encounters'.
30 Berry 1997, pp. 5-34.
31 D'haen 2001, pp. 233-234, Kemperink 2001, pp. 96-99 en Brantlinger 2019, pp. 65-85.
32 Boehmer 2005, pp. 35-42. Zie Kipling 1989, pp. 321-322 voor 'The White Man's Burden'.
33 Rosen Jacobson laat zien dat de beschavingsmissie in Brits-Indië, Nederlands-Indië en Indochina een andere ideologische invulling kreeg.
34 Stoler 2016, pp. 206-214. Het citaat staat op p. 206.
35 Goldberg 1993, p. 3. Overigens week het Franse kolonialisme daarin enigszins af. Zie Rosen Jacobson 2018, pp. 59-60.
36 Boehmer 2005, pp. 75-78.
37 Boehmer 2015, pp. 48-52 en Baker en Stanley 2015, p. 40.
38 Pratt 2008, p. 9.
39 Speerstra 2001, p. 4.
40 Zie Boehmer 2005, pp. 65-66 en Boudewijn 2016, p. 58.
41 Boehmer 2005, pp. 58-93.
42 In het boek wordt gezegd dat het rapport eloquent geschreven en zeer informatief is, maar geen praktische aanwijzingen geeft. Het rapport eindigt met de handgeschreven boodschap: 'Exterminate all the brutes!' Conrad 1988, p. 51.
43 Boehmer 2005, pp. 33, 59, 66-67.
44 Pattynama 2014, p. 49.
45 Said 1994, pp. xii-xii.
46 Boehmer 2005 p. 5.
47 Zie Bush 2006 pp. 123 en 147.
48 Said 1995, p. 94.
49 Ook in de modernistische roman ontsnappen auteurs niet aan het koloniale discours. Vaak krijgt het echter een ironische ondertoon door het besef hoe kwetsbaar Europese beschaving is. Said 1994, pp. 228-229.
50 Said 1994, p. 75.
51 Susie Protschky laat in *Images of the tropics* zien hoe ook schilderijen, prenten en foto's van Indië het koloniale discours uitdragen. Zie Protschky 2011. Paul Bijl laat in *Emerging Memory* uit 2015 zien hoe interpretaties van foto's van koloniaal militair geweld onder invloed van verandering in politieke en ethische denkbeelden van betekenis veranderen. Bush 2006 p. 153-154. John M. MacKenzie heeft in een viertal werken laten zien hoe het imperialisme in het 'moederland' werd gepromoot. Zie MacKenzie 1984, 1986, 1995, en 2011. In MacKenzie 1995 is op de pagina's 14-15 en 208-215 MacKenzies pleidooi te vinden voor het analyseren van zowel 'elite texts' als 'popular culture'. In *Promoting the Colonial Idea* uit 2002 valt te lezen hoe de ideeën van MacKenzie kunnen worden toegepast op het Franse imperialisme. Bernard Potter beweert in *The Absent-Minded Imperialists* uit 2004 overigens dat de invloed van het imperialisme in de negentiende-eeuwse Britse samenleving slechts gering was.

52 Bel 2000, pp. 377-387.
53 Zie ook Mathijsen 2013, pp. 289-290.
54 Van Boven 2015, p. 19. Zie ook pp. 16-19 en p. 22.
55 Said 1994, pp. 78-79.
56 Said 1994, p. 90. Zie ook Boehmer 2005, p. 49.
57 Zie voor de rol van intertekstualiteit in de postkoloniale literatuurbenadering ook Van Kempen 2013, pp. 287-305.
58 Zie bijvoorbeeld Boehmer 2015, pp. 54-59 en 63.
59 Said 1995, p. 99.
60 Said 1995, pp. 93-95. Volgens Siegfried Huigen kan de ervaring of empirie overigens nog wel degelijk van invloed zijn op de representaties van vreemde werelden Dit is van belang omdat volgens sommigen de representator totaal gevangen zit in het discours over die vreemde werkelijkheid en slechts herhaalt wat anderen voor hem over het onderwerp hebben opgemerkt. Zie Huigen 1996, p. 26.
61 Zie hiervoor Van 't Veer 2017, pp. 74-89.
62 Op het eerste gezicht lijken sommige romans non-fictionele werken te zijn. Bij Wilsen 1871, Perelaer 1884/1885, Van Rees 1896 en Van Wijk 1894 is dat bijvoorbeeld het geval. De structuur, gefictionaliseerde namen en de aanwezigheid van dialogen maken deze romans echter tot fictie met sterk autobiografische elementen. Zie Missinne 2013, pp. 23-28 en pp. 33-56. Zo heet In *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* van W.A. van Rees de hoofdpersoon Robert en niet Willem. Bovendien kent de tekst dialogen en een plot.
63 De overtocht werd vanaf 1860 een met enige regelmaat terugkerend onderdeel van romans, een representatievorm of topos, in teksten die vaak de problematische overgang van personages van 'moederland' naar kolonie of omgekeerd als onderwerp hebben. Ook deze fragmenten worden in het kader van deze studie onderzocht. Van belang is daarbij wel dat de fragmenten substantieel zijn en dus meerdere pagina's beslaan. Daarnaast dienen deze fragmenten gezien te worden binnen de context van de roman.
64 Zie Meijer 2005, pp. 128, 132 en 136-138 en Boehmer 2005, p. 3.
65 Een goed voorbeeld daarvan is *Vóór zestig jaren...* van J. Reyneke van Stuwe (Soerakarta 1874-Den Haag 1951) uit 1914. Het eerste deel van haar boek verhaalt van een reis in 1845 naar Indië, 29 jaar voor haar geboorte. Hierdoor kan zelfs de suggestie dat de auteur de reis ook zelf gemaakt heeft, niet opgehouden worden. *Vóór zestig jaren...* is een historische roman en kan dus onmogelijk het koloniale discours uit de periode rond 1845 representeren. Dat de reis tussen Nederland en Indië een populair onderwerp voor auteurs en lezers was, laat zich ook aflezen aan de forse hoeveelheid reisgidsen en egodocumenten die over de reis werden gepubliceerd. Deze zullen in dit onderzoek echter slechts sporadisch aan bod komen, aangezien zij buiten het onderzoekskader vallen.
66 Zie Bosma 2010, pp. 7-9 en Bossenbroek 1986, pp. 12-25.
67 Praamstra 1997, p. 268.
68 Nieuwenhuys 1978, pp. 119-125.
69 Lagendijk 1991, pp. 5-7.
70 Eddy du Perrons *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* is voor het eerst gepubliceerd in 1943. De Perron stierf echter op 10 mei 1940. Hij heeft *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* dus in 1940 of daarvoor geschreven. Dat maakt *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* tot een contemporaine roman en geen historische, wat opname in het corpus rechtvaardigt.
71 Zie Nieuwenhuys 1978 en Beekman 1996.
72 Zie Arps 2015, pp. 131-133 voor de werking van dit mechanisme. Zie voor deze gezagsclaim ook Said 1994, pp. 69-70 en Boehmer 2005, pp. 48-49, 63-70 en 92.
73 Zie voor het gegeven dat romans autobiografisch en fictie tegelijk kunnen zijn: Missinne 2013, pp. 23-28 en 33-56.
74 Zie Grüttemeier 2011 over auteursintentie en *intentional fallacy*.
75 Vanwege de leesbaarheid zullen bij elk boek uit het corpus summier enige biografische gegevens worden opgenomen.
76 Boehmer 2005, p. 3.
77 Zie Honings 2018. In zijn gehonoreerde Vidi-project 'Voicing the Colony' zal hij uitgaan van een meervoudig perspectief door ook bronnen te gebruiken die door inheemsen of Indonesiërs zijn geschreven.
78 Nieuwenhuys 1978, pp. 401-404.
79 Boehmer 2015, pp. 1-72.
80 Hoven, Daum, Melis Stoke, Perelaer en Van Wermeskerken zijn met meerdere titels in het corpus vertegenwoordigd.
81 Zo doken op de valreep uit *Weekblad voor Indië* nog drie korte verhalen over de overtocht op. Het betreft 'Een uitreis' (1910) van Marie van Voorden, 'Een thuisreis' (1910) van een zekere Witz en het feuilleton 'Cu-

pido aan boord' (1911) van iemand die zich Anita noemt. Na lezing ervan is ervoor gekozen deze niet aan het corpus toe te voegen, omdat de verhalen voornamelijk om zoutwaterliefdes draaien, een onderwerp dat in de verhalen uit het corpus al uitgebreid aan de orde komt.

82 Nieuwenhuys 1978, pp. 11-17.

83 Praamstra 1997, pp. 262-263.

84 Zie Ashcroft, Griffiths en Tiffin 1999.

85 Boehmer en De Mul 2012, p. 7. Zie ook Meijer 2005, pp. 128, 132 en 136-138.

86 Meijer baseert zich in haar analyse vooral op de vragen die Tony Morrison en Ernst van Alphen stellen aan literatuur in respectievelijk *Playing in the Dark* en 'Gekleurd vertellen' in *De toekomst der herinnering*. NB Niet alle studies uit *In tekst gevat* bevatten een postkoloniale analyse van koloniale literatuur. Er worden in het boek ook andere onderwerpen via een postmoderne analyse onderzocht.

87 De Mul onderzoekt Aya Zikkens *Terug naar de atlasvlinder*, Marion Bloems *Muggen Mensen Olifanten* en Doris Lessings *African Laughter*.

88 Boudewijn 2016, pp. 58-59.

89 In *The Rhetoric of Empire* uit 1993 vraagt David Spurr zich af hoe een westers auteur een coherente representatie construeert van de vreemde en voor hem vaak onbegrijpelijke werkelijkheden waarmee hij in de niet-westerse wereld wordt geconfronteerd, en wat de culturele, ideologische of literaire vooronderstellingen zijn waarop zo'n constructie is gebaseerd. Zie Spurr 1993, p. 3 Hij probeert het koloniale discours dat in teksten verscholen zit, zo volledig mogelijk in kaart te brengen door twaalf tropen of retorische modellen vast te stellen. Het model van Spurr is vooral op journalistieke bronnen gericht en minder goed bruikbaar voor fictionele bronnen. Zijn analysemethode heeft nauwelijks navolging gevonden. Overigens stelt Spurr dat Joseph Conrads *Heart of Darkness* ironisch genoeg meer zegt over Belgisch Congo dan elke andere journalistieke of historische bron. Zie Spurr 1993, p. 10.

90 Zie *Het verloren paradijs* (2001) van Mary Kemperink. Zij laat in deze studie onder meer zien hoe via representaties in fictie de hegemonie van de witte, mannelijke elite en de bedreiging hiervan ideologisch werd vormgegeven. Ook zij onderscheidt ras, gender en stand, maar zij betrekt deze begrippen echter op de Nederlandse literatuur en cultuur van het *fin de siècle,* waar in *De kolonie op drift* specifiek onderzoek wordt gedaan naar de onderlinge verhoudingen binnen de koloniale samenleving.

91 Said 1994, pp. 14-15.

92 Kemperink 2001, pp. 112-113, 132 en 142. Het citaat staat op p. 113.

93 Kemperink 2001, pp. 100-108 en Boudewijn 2016, pp. 73-76.

94 In de Bijbel zijn voldoende vindplaatsen waarop de gedachte gestoeld kan worden dat de vrouw ondergeschikt is aan de man. Zie bijvoorbeeld Genesis 2:20-21 en Genesis 3:16.

95 'It is generally admitted that with woman the powers of intuition, of rapid perception, and perhaps of imitation, are more strongly marked than in man; but some, at least, of these faculties are characteristic of the lower races, and therefore, of a past and lower state of civilisation. The chief distinction in the intellectual powers of the two sexes is shown by man attaining to a higher eminence, in whatever he takes up, than woman can attain – whether requiring deep thought, reason, or imagination, or merely the use of the senses or hands.' Darwin 1871 II, p. 326-327.

96 Kemperink 2001, pp. 154-155. De verschillen tussen man en vrouw zijn niet louter biologisch, maar productie en reproductie van mannelijke en vrouwelijke identiteit is voor een belangrijk deel cultureel en sociaal-economisch bepaald. Raewynn Connell geeft als definitie: 'Gender is the structure of social relations that centers on the reproductive area, and the set of practices that bring reproductive distinctions between bodies into social processes.' Connell 2013, p. 11. 'Sekse' staat voor biologische en 'gender' voor de socioculturele aspecten van het man- of vrouw-zijn, waarbij aangetekend dient te worden dat er uiteraard meer soorten gender zijn. In de verhalen over de overtocht speelt deze veelheid aan gendervormen echter geen rol en gaat het slechts om mannen en vrouwen. Connell geeft overigens over kolonialisme en gender aan: 'Colonizing forces, overwhelmingly men from the metropole, seized women's bodies as well as the land; and a fused gender/race hierarchy became a core feature of colonial society. It persists in the contemporary world.' Connell 2013, p. 78.

97 Boehmer 2005, pp. 71-75.

98 Het woord 'oosterse' is in *De kolonie op drift* vaak tussen aanhalingstekens geplaatst om duidelijk te maken dat dit gezien is vanuit een westers perspectief dat ligt ingebed in een koloniaal discours.

99 Connell 2013, pp. 7-8.

100 Boehmer 2005, pp. 71-75 en 80.

101 Zie ook Umaña-Taylor 2011, pp. 791-794.

102 Bijvoorbeeld Bosma, Raben, Willems 2006, pp. 158-163 en Boehmer 2005, pp. 58-93.

103 Bosma en Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920*, 2003, p. 35.

104 Kemperink 2001, p. 100 en Young 1995.

105 Darwin 1871 dl. 1, p. 201.
106 Buskes 2006, p. 383.
107 Zie Buskes 2006, p. 384-385. Buskes geeft aan dat volgens sommige sociale wetenschappers de notie 'ras' net als 'gender' naar een sociale categorie verwijst, maar dat daar recentelijk vanuit de medische wetenschap en de biologie vraagtekens bij worden geplaatst. Volgens Buskes blijken er namelijk goede redenen te zijn om de mensheid in verschillende biologische subgroepen in te delen.
108 Kemperink 2001, pp. 93-96, 103.
109 Kemperink 2001, pp. 97-99.
110 Boehmer 2005, pp. 75-85.
111 Zie bijvoorbeeld Marga Altena's analyse van Lodewijk van Deyssels roman *Blank en geel*, waarin een witte vrouw met een Chinese man trouwt. Van Deyssel presenteerde de etnische gemengdheid van het huwelijk als kernprobleem. Altena 2011, pp. 120 en 138.
112 Zie voor acculturatie Arnett Jensen, Jensen Arnett and McKenzie 2011 pp. 291-296.
113 Ook Edward P. de Groot in *Varen op de Oost* en A. Alberts in *Per mailboot naar de Oost* houden deze indeling aan.
114 Alberts 1979, p. 7.

Noten bij hoofdstuk 1 Per zeilschip om de Kaap (1850-1895)

1 Bossenbroek 1986, p. 12. Bossenbroek geeft in dit boek tevens een beknopt overzicht van de vaart op Indië.
2 Hagen 2018, pp. 310-338.
3 Voor deze aantallen zie Bosma 2010, p. 129.
4 Bossenbroek 1992, p. 357.
5 Bossenbroek 1986, pp. 60-64.
6 Hogesteeger en Tutert 1995, pp. 27-49 en Gaastra 1996, pp. 66-85.
7 Zie ook De Jong 1998, p. 322. Een belangrijke handicap van zeilschepen als barken en fregatten was dat zij niet of nauwelijks door het Suezkanaal konden varen, aangezien dit te smal is om te kunnen zeilen.
8 Zie Praamstra 1997, p. 268.
9 Helaas is er nauwelijks fictie over de overlandreis geschreven. Slechts in *Naar Europa* van F.C. Wilsen komt deze reis even aan bod.
10 Daarbij dient opgemerkt te worden dat slechts het eerste deel van *Naar Europa*, *Bijna verloren*, het tweede deel van *Aan wal en aan boord* en *Onder Zeil* in zijn geheel over de zeereis gaan. In de andere romans en verhalen vormt de overtocht een substantieel onderdeel van het verhaal.
11 Alle paginaverwijzingen bij de primaire bronnen gaan terug op de edities uit de bibliografie.
12 http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/SuzannaBoëseken. Geraadpleegd op 12 februari 2019.
13 Boëseken 1853, p. 132.
14 Nieuwenhuys 1978, pp. 193-197.
15 Nieuwenhuys 1978, pp. 189-192.
16 In zijn voorwoord stelt hij zich voor wat er zal gebeuren als 'het Indo-Javaansche of Insulindiaansche nageslacht' ooit zal gaan schrijven. Dan zal volgens hem de geschiedenis herzien worden en zullen de 'Inlandse oproerkraaiers, muiters en brandstichters' vereerd worden als helden die hun bloed voor hun volk en vaderland gegeven hebben. Wilsen 1871 dl. 1, p. 3.
17 Wilsen 1871 dl. 1, p. 6.
18 Zijn deskundigheid op het gebied van Indischgasten en de reis om de Kaap, en daarmee de bruikbaarheid en geloofwaardigheid van zijn proza, benadrukt hij aan het slot van zijn inleiding door zijn geschrift te dagtekenen met: 'Den 7 Sept. 1869. Aan boord van de Sindbad, op de hoogte van Kaap de Goede Hoop. Alles wel aan boord!' Wilsen 1871 dl. 1, pp. 5-6.
19 Zie Baggerman en Dekker 2014.
20 In een later deel wordt ook nog een scheepsreis van San Francisco naar Batavia gemaakt.
21 Frederiks en Van den Branden 1888-1891, pp. 258-259 en Nieuwenhuys 1978, pp. 217-220.
22 Frederiks en Van den Branden 1888-1891, pp. 573-574.
23 Frederiks en Van den Branden 1888-1891, p. 601.
24 Nieuwenhuys 1978, pp. 209-212 en Frederiks en Van den Branden 1888-1891, p. 552.
25 Het verhaal wordt een paar decennia na dato verteld. Toch betreft het hier geen historische roman, omdat de publicatie van het boek nog binnen de periode te plaatsen valt. Bovendien werd een enkel deel van de roman al iets eerder gepubliceerd, zoals *Een zeestuk* [Man en aap] in *De Gids* 53 (1889).

26 Frank 1880, p. 66.
27 Zie Nieuwenhuys 1967, pp. 36 en 39-40.
28 Frank 1880, p. 75.
29 De Meer en Schokkenbroek 2013, pp. 96-97.
30 Bossenbroek 1986, pp. 58 en 72.
31 Van Oort 1883 dl. 2, p. 38.
32 Van Oort 1883 dl. 2, p. 62-63.
33 Perelaer 1884 dl. 1, p. 333.
34 Van Nievelt 1891, p. 241.
35 Van Nievelt 1891, p. 241.
36 Van Oort 1883 dl. 2, p. 317.
37 Perelaer 1884 dl. 1, p. 291.
38 Van Nievelt 1891, p. 260.
39 Stoler 2010, pp. 43-55. Zie ook Stoler 1991, pp. 421-425. Het voor dit onderzoek belangrijkste deel van *Carnal Knowledge and Imperial Power* is in kernachtige vorm terug te vinden in Stolers artikel 'De fatsoenering van het imperiale rijk' uit 1991. In het vervolg van *De kolonie op drift* wordt daarom van dit artikel gebruik gemaakt.
40 Boudewijn 2016, pp. 104-106.
41 Een njai is een concubine van niet-westerse afkomst. Synoniemen voor njai zijn 'huishoudster' en 'snaar'.
42 Wilsen 1871, dl. 1, p. 181.
43 Wilsen 1871, dl. 1, p. 182.
44 Van Nievelt 1891, p. 108.
45 Nieuwenhuys 1967, pp. 16, 32, 40-42, 50 en 56-57. Zie ook Bosma en Raben 2003, p. 293.
46 Zie ook Van den Doel 2011, p. 240.
47 Nieuwenhuys 1967, pp. 32, 40-42 en 50.
48 Zie Bosma en Raben 2003, pp. 35 en 304. Bosma en Raben geven klasse, beroep, herkomst, opleiding, huidskleur, salaris, familie, maatschappelijke posities als onderscheidende factoren. Uiteraard hoort gender daar ook bij.
49 Van Oort 1883 dl. 2, p. 77.
50 Van Oort 1883 dl. 1, p. 69.
51 Zie ook Kemperink 2001, pp. 145-146.
52 Bosma 2010, p. 92.
53 Zie Van Rees 1896, pp. 31, 35, 49-50.
54 Zie Bakker 2006, pp. 49-68.
55 Wilsen 1871 dl. 1, p. 152.
56 Baay geeft aan dat de parvenu in de Indische standenmaatschappij een veelvoorkomende verschijning was. Baay 2008, pp. 42 en 56. Zie ook Nieuwenhuys 1967, pp. 36-42.
57 Zie ook Boudewijn 2016, pp. 144-145.
58 De meeste 'lagere' scheepslieden hebben aan boord eveneens een lage status. Ook onder de (Europese) bemanning is een hiërarchie te vinden. Deze wordt in de analyse van de koloniale standenmaatschappij in deze studie slechts meegenomen voor zover deze van invloed is op de koloniale verhoudingen die aan boord tot uitdrukking komen.
59 Om verwarring te voorkomen zal ik het in het vervolg over koloniale soldaten hebben. Dat zijn hier dus geen inheemse soldaten die uit de kolonie komen, maar Europese militairen die naar Indië gaan om daar het Nederlandse gezag te versterken en te vestigen in nog niet door Nederlanders veroverde gebieden.
60 In *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier* en in *Naar den Equator* is dat bijvoorbeeld het geval.
61 Huisman 2008, pp. 17-18.
62 Huisman 2008, p. 20.
63 Zie Nieuwenhuys 1963, p. 131.
64 Perelaer 1884 dl. 1, p. 315.
65 Baay 2008, pp. 93-104.
66 Van Nievelt 1891, p. 16.
67 Toch blijkt Sinjo Alfons al acht jaren oud te zijn. De verteller heeft zich hier kennelijk verteld. Vergelijk p. 16 en p. 92.
68 Huisman 2000, p. 18.
69 Huisman 2000, pp. 18-19.
70 Spieker 1876, pp. 17-18.
71 Spieker 1876, p. 44.

72 Spieker 1876, p. 44. Greddy Huisman geeft in haar studie over gouvernantes in Nederland *Tussen salon en souterrain* aan dat in de tweede helft van de negentiende eeuw het gouvernanteschap een van de weinige alternatieven voor het huwelijk was. Zie Huisman 2000, p. 73.
73 Wilsen 1871 dl. 1, p. 154.
74 Wilsen 1871 dl. 1, p. 152.
75 Van Nievelt 1891, p. 242.
76 Van Nievelt 1891, pp. 242-243.
77 Van Nievelt 1891, p. 242.
78 Perelaer 1884 dl. 1, p. 365. Overigens zal hij later toch met Emma trouwen.
79 Zie Mathijsen 2002, pp. 24 en 31-32.
80 Stoler 1991, p. 427. Gelman Taylor 1988, p. 210.
81 Zie Kloek en Mijnhardt 2001, pp. 243-259, 470-473; Mathijsen 2002, pp. 23-24; Huisman 2008, pp. 19-20.
82 Van Nievelt 1891, p. 245.
83 Spurr 1993, pp. 170-183 en Meijer 2005, pp. 5-10 en 38-62.
84 Van Nievelt 1891, p. 244.
85 Van Nievelt 1891, pp. 251-252.
86 Boehmer 2005, pp. 76 en 80-81. Het citaat staat op p. 76.
87 Stoler 1991, pp. 430-436, D'haen 2001, pp. 233-234 en Brantlinger 2019, pp. 65-85.
88 Wilsen 1871 dl. 1, pp. 4-6. Het citaat staat op p. 5-6.
89 Van Rees 1896, pp. 14, 31, 35 en 45. De citaten staan op pp. 31 en 35.
90 Van Rees 1896, pp. 31, 50-51, 60.
91 Boudewijn 2016, pp. 231-255.
92 Van Nievelt 1891, pp. 18-19. Zie ook Boudewijn 2016, pp. 234-240.
93 Van Nievelt 1891, pp. 195-196. Het woord *sinjo* betekent meestal Indo-Europeaan.
94 Van Nievelt 1891, p. 202.
95 Van Nievelt 1891, p. 202.
96 Van Nievelt 1891, pp. 203-204.
97 Zie voor de vergelijking met dieren, in het bijzonder met apen van via lijnen van *nature or nurture* 'gedegenereerde' mensen Kemperink 2011, p. 34, Boudewijn 2016, pp. 231-255.
98 Zie Boudewijn 2016, pp. 231-255.
99 Zie Boudewijn 2016, p. 235.
100 Wilsen 1871 dl. 1, p. 11.
101 Wilsen 1871 dl. 1, pp. 60, 64, 72, 113. De citaten staan op pp. 60, 64 en 113.
102 Frank 1880, p. 88.
103 Wilsen 1871 dl. 1, p. 116.
104 Wilsen 1871 dl. 1, p. 194.
105 Wilsen 1871 dl. 2, p. 90.
106 Wilsen 1871 dl. 2, p. 97.
107 Kemperink 2001, pp. 96-99.
108 Een verklaring hiervoor kan gevonden worden bij Bosma en Raben 2003, pp. 213-214. Onderscheid zou volgens hen vooral ook op een verschil tussen klassen berusten.
109 Zie over verindischte Europeanen ook Van 't Veer 2016, pp. 19-31.
110 Greddy Huisman merkt hierover terecht op: 'Voor de koloniale elite is het eenvoudig te bepalen wie volbloed Europeaan is, voor de groep Indo-Europeanen ligt dat minder simpel. De kinderen die voortkomen uit het njai-systeem zijn de rafels aan de randen van de samenleving en verstoren de patriarchale idylle, het is een vorm van Indische apartheid.' Zie Huisman 2008, p 32.
111 Zie Bosma en Raben 2003, p. 98.
112 Huisman 2008, p. 30.
113 Zie Huisman 2008, pp. 30-31 en Baay 2008.
114 Perelaer 1884 dl. 1, p. 119.
115 Perelaer 1884 dl. 1, p. 119.
116 Zie ook Bosma en Raben 2003, p. 217.
117 Van Oort 1883 dl. 1, p. 11. Deze vrouw wordt beschreven als het verhaal nog in Indië gesitueerd is.
118 Van Oort 1883 dl. 1, p. 11.
119 Van Oort 1883 dl. 1, pp. 161 en 201. Het citaat staat op p. 161. In de roman vindt dit gesprek in Nederland plaats.
120 Van Oort 1883 dl. 1, p. 161.
121 Van Oort 1883 dl. 2, p. 319.
122 Van Oort 1883 dl. 1, p. 150.

123 Zie Bosma en Raben 2003, p. 217 en Boudewijn 2016, p. 135.
124 Perelaer 1884 dl. 1, p. 142. Het citaat staat ook op p. 142. De tekst meldt dat haar moeder een Javaanse was.
125 Boudewijn 2016, p. 146.
126 Zie Boudewijn 2016, pp. 231-233.
127 Van Nievelt 1891, pp. 16-17.
128 Gazelle-ogen staat voor mooie, grote, bruine ogen.
129 Kemperink 2001, pp. 83-84.
130 Zie Boudewijn 2016, pp. 101-132.
131 Van Nievelt 1891, p. 241.
132 Van Nievelt 1891, p. 98. Creools is een term voor iemand die in Indië geboren is uit twee witte ouders.
133 Van Nievelt 1891, p. 249.
134 Van Nievelt 1891, pp. 127-128.
135 Boudewijn 2016, pp. 144-145.
136 Wilsen 1871 dl. 1, p. 11.
137 Van Nievelt 1891, p. 16.
138 Kemperink 2001, pp. 98-99 en Boudewijn 2016, pp. 231-244.
139 Boehmer 2005, pp. 62-75.
140 Boehmer 2005, pp. 75-81.
141 Zie de vorige noot.
142 Meijer 2005, pp. 128-129, 149 en 153-155.
143 Spieker 1876, p. 43.
144 Van Nievelt 1891. p. 93.
145 Wilsen 1871 dl. 2, p. 47.
146 Panchaud 1878, p. 131.
147 Panchaud 1878, pp. 102, 103, 172, 296, 304.
148 Panchaud 1878, p. 126.
149 Panchaud 1878, pp. 123 en 155. Bij mensen van Aziatische of negroïde afkomst is na hun geboorte boven hun stuitje een blauwe vlek te zien: een zogenaamde 'archipelvlek' of 'mongolenvlek'. Op kleuterleeftijd verdwijnt deze blauwe pigmentvlek vaak weer. Het metoniem 'blauwe' is hierop gebaseerd.
150 Boëseken 1853, p. 134.
151 Frank 1880, p. 42.
152 Wilsen 1871 dl. 1, p. 31.
153 Wilsen 1871 dl. 1, p. 34.
154 Bhabha 2004, pp. 123 en 128. Op pagina 123 staat 'almost the same, *but not quite*', op pagina 128 '*Almost the same but not white*'. Zie ook p. 131.
155 Bhabha 2004, pp. 121-131.
156 Frank 1880, p. 81.
157 Boehmer 2015, p. 55.
158 Frank 1880, p. 81.
159 Frank 1880, pp. 81-83.
160 Frank 1880, p. 83.
161 Bosma 2010, p. 25.
162 Zie Nieuwenhuys 1967, pp. 32, 40-42, 50, 64-65.
163 Nieuwenhuys 1967, pp. 32-33. Zie voor het uitvriezen in Nederland ook Perelaer 1899, p. 25.
164 Bosma en Raben 2003, pp. 91 en 134.
165 Boehmer 2005, p. 62.

Noten bij hoofdstuk 2 Per stoomschip door het Suezkanaal (1870-1895)

1 Al zijn over Daum en Melati van Java wel biografieën geschreven. Zie voor Daum: Termorshuizen 1988 en voor Melati van Java: Van de Loo 2016.
2 Bel bespreekt in haar literatuurgeschiedenis onder andere werken van Brooshooft, Daum, Hoven en Perelaer.
3 Mijn dank gaat uit naar Wilna Stavast. Zij bezorgde mij een scan van het enige bekende exemplaar ter wereld van *Het Mooiste Meisje aan Boord*. Het staat in de Ferdinand Postma Library van Potchefstroom (Zuid-Afrika). Het was Olf Praamstra die mij met haar in contact bracht.
4 Hogesteeger en Tutert 1995, pp. 56-57.

5 De Groot 1994, p. 22.
6 Conrad 1858, pp. 41-48.
7 De Graaf 1949, p. 423 en De Groot 1994, p. 22.
8 Boehmer 2015, pp. 17-18 en 41-44. De afstand tussen Rotterdam en Singapore bedraagt door het Suezkanaal 8288 (gewone) mijl en via de Kaap 11755 mijl. Een mijl is gelijk aan 0.8689762419 zeemijl en 1.609344 kilometer. Zie https://www.suezcanal.gov.eg/English/About/Pages/WhySuezCanal.aspx. Geraadpleegd op 17 april 2018.
9 Bosma en Raben 2003, pp. 211-213.
10 De Europese groep groeide tussen 1870 en 1880 met 12.400 personen. Tussen 1880 en 1900 nam dat getal met 34.200 personen toe. Rond de eeuwwisseling waren er 90.800 Europeanen in Indië. In 1930 telde de Europese bevolkingsgroep 240.000 personen van wie er ongeveer 53.000 in Nederland geboren waren. Rond 1900 was het aantal in Nederland geboren vrouwen die in Indië verbleven 3300, in 1930 bedroeg dat aantal 20.300. Zie De Jong 1998, pp. 391-392.
11 In 1883 werd Rotterdamse Lloyd officieel opgericht.
12 Hogesteeger en Tutert 1995, p. 56 en Bossenbroek 1986.
13 Tussen 1870 en 1909 vervoerden de Nederland en de Rotterdamse Lloyd 3271 officieren en 66.440 onderofficieren en manschappen. Zie Bossenbroek 1986, p. 193.
14 Lagendijk 1983, p. 7.
15 Deze getallen zijn gebaseerd op gegevens uit grafiek IV van Bosma 2007, p. 529. Gegevens over de jaren 1938 tot en met 1940 heb ik genomen uit tabel 3.4 uit Beets e.a. 2002, p.31. Met dank aan Ulbe Bosma voor het mij ter beschikking stellen van de onderliggende waarden van zijn grafiek.
16 Zie Termorshuizen 1996.
17 Annie Foore was een tante van de schrijver Henri van Wermeskerken, die in de laatste twee hoofdstukken met twee boeken vertegenwoordigd is. NB Het personage Julio is de koloniaal (koloniale soldaat) uit de titel.
18 http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/foore.html. Geraadpleegd op 14 februari 2019.
19 Tussen de eerste en de tweede druk van *Een koloniaal en zijn overste* bestaan nogal wat tekstuele verschillen. Het lijkt erop dat de tweede druk een herschreven versie is. Deze tweede druk is hier gehanteerd.
20 http://melati.damescompartiment.nl/melati/bio.html. Geraadpleegd op 14 februari 2019.
21 http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/brooshooft. Geraadpleegd op 14 februari 2019.
22 'De grenzen over!' door een zekere Wilkama in De Gids uit 1891 (55e jaargang) is een recensie in verhaalvorm van *Voor drie jaren naar de Oost*. Van pagina 111 tot en met 118 laat Wilkama twee fictieve figuren Margadants roman bespreken. Dit levert een interessant kritisch beeld op van de Indische roman rond 1890.
23 http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/hoven.html. Geraadpleegd op 14 februari 2019.
24 Termorshuizen 2011, p. 696.
25 Perelaer 1885, pp. 85-86.
26 De Groot, 1994, pp. 21-22.
27 Van Nievelt 1891, p. 108.
28 Wilsen 1871 dl. 1, p. 102 en Van Nievelt 1891, p. 232. Het batig slot was de winst uit het Cultuurstelsel in Nederlands-Indië. Deze kwam ten goede aan de Nederlandse schatkist.
29 Foore 1879 dl. 1, p. 163.
30 Boehmer 2015, p. 48.
31 Boehmer laat ook zien hoe er vaste representaties waren voor Suez, Aden, en alle bevolkingsgroepen die in het 'expanded Suez-canal' aangetroffen konden worden. Hier is ervoor gekozen om het tot Port Said te beperken. Boehmer 2015, pp. 48-50, 56-57, 63-64.
32 Margadant 1890, pp. 37-38.
33 Margadant 1890, p. 39.
34 Zie ook Boehmer 2015, p. 48.
35 Adinda 1988, p. 36.
36 Adinda 1988, p. 41.
37 Foore 1879 dl. 2, p. 65.
38 De Groot 1994, p. 46.
39 Foore 1879 dl. 2, p. 69.
40 Foore 1879 dl. 2, pp. 65 en 71. Het citaat staat op p. 71.
41 Zie ook Alberts 1979, p. 46.
42 Foore 1879 dl. 2, p. 204.
43 Daum 1997 dl. 2, p. 113. Hier staan beide citaten.
44 Daum 1997 dl. 2, p. 114.
45 Boehmer noemt het stuk tussen Port Said en Aden 'the expanded Suez Canal'. Boehmer 2015, p. 51.

46 Boehmer 2015, pp. 49 en 59. Het citaat staat op p. 59.
47 Forster 1967, p. 249.
48 Margadant 1890, p. 9.
49 Foore 1879 dl. 1, pp. 79-82, 121-124 en dl. 2, p. 118.
50 Margadant 1890, pp. 282-285.
51 In *Het mooiste meisje aan boord* zijn Europeanen de inheemsen in alles de baas. Het beeld dat van inheemsen wordt opgeroepen is geen gunstig beeld. Minies inheemse moeder is volgens de auctoriale verteller een uitzondering. Dat ligt voor een belangrijk deel aan haar Europese man, door wie ze is opgevoed. 'Dank zij zijn superieur karakter, had hij den hefboom in handen om de vrouw, die hij tot zich had genomen, op te heffen tot zijn standpunt in stede van zooals zeer dikwijls gebeurt tot het hare af te dalen. Bovendien, de schoone Javaansche, die reeds op zeer jeugdigen leeftijd zijn wel en wee was komen deelen, was een der besten van haar soort. Met onverdeelde trouw aan haar meester gehecht, zich geheel wijdende aan zijn gezin, had zij indirect tot de welvaart daarvan medegewerkt. [...] En onder den voortdurende invloed van den man, dien zij vereerde, was zelfs een zekere beschaving door haar overgenomen, die haar gunstig van hare rasgenooten onderscheidde.' Beijerinck 1893, pp. 90-91. Veelzeggend is het echter dat Minies moeder naamloos blijft in *Het mooiste meisje aan boord*, terwijl zij samen met Minie toch de ster van het verhaal is. Opvallend is ook dat de broertjes en zusjes van Minie nauwelijks besproken worden. Zie Beijerinck 1893, pp. 90-91
52 Daum 1997 dl. 2, p. 243.
53 Stoler 1991, p. 439.
54 Foore 1879 dl. 1, p. 254.
55 Van Wijk 1894, pp. 46-47.
56 Nieuwenhuys 1967, pp. 37, 40-42 en 48-49.
57 Margadant 1890, p. 31.
58 Buskes 2006, pp. 380-381.
59 Walraven 1992, p. 120. Met dank aan Philip Dröge, die mij op dit citaat wees.
60 Zie Baay 2008, p. 61.
61 Daum 1997 dl. 1 , p. 495.
62 Slechts het personage Duriau wordt permanent uitgesloten. In de roman is hij een aartsslechterik. Hij heeft een ongunstig uiterlijk, haat zijn medemens en zijn familienaam is bezoedeld. Foore, 1879 dl. 1, pp. 151-152.
63 Foore 1879 dl. 2, pp. 29-32.
64 Foore 1879 dl. 1, pp. 55 en 56.
65 Foore 1879 dl. 1, pp. 149-158 en Salomons 1927, p. 5.
66 Nieuwenhuys 1967, pp. 21-22.
67 Termorshuizen 1988, p. 209.
68 Van 't Veer 1979, pp. 64-67 en Van der Meulen 2002, pp. 99-100 en 121.
69 Foore 1879 dl. 1, p. 87.
70 Foore 1879 dl. 2, p. 176.
71 Brooshooft 1886, pp. 210-211 en 226. Het citaat staat op pp. 210-211.
72 Foore 1879 dl. 2, pp. 163 en 166.
73 Foore 1879 dl. 1, pp. 187-188.
74 De Groot 1994, pp. 141-142.
75 Daum 1997 dl. 2, p. 256.
76 Foore 1879 dl. 2, p. 17.
77 Margadant 1890, p. 163.
78 Margadant 1890, p. 70.
79 Ook in *Plicht* wordt vermeld dat laster de meeste verbreide van alle ondeugden in Indië is. Zie Brooshooft 1886, p. 215.
80 Margadant 1890, pp. 206-207.
81 Zie Mathijsen 2002, p. 24.
82 Melati van Java 1886, pp. 6-7 en 8.
83 De Groot 1994, p. 48.
84 Foore 1879 dl. 1, p. 26.
85 Zie ook Foore 1879 dl. 2, p. 209.
86 Foore 1879 dl. 1, p. 106.
87 Foore 1879 dl. 2, p. 47.
88 Foore 1879 dl. 1, p. 145.
89 Margadant 1890, p. 78.
90 Beijerinck 1893, pp. 29 en 48.
91 Zie voor het begrip 'bulai', 'bule' of 'boeleh' https://id.m.wikipedia.org/wiki/Bule. Geraadpleegd op 19 oktober 2018.

92 Zie ook Boudewijn 2016, pp. 159-184. Voor de rol van een lichte huidskleur zie Boudewijn 2016, pp. 160-162, voor de invloed van opvoeding zie Boudewijn 2016, p. 177.
93 Foore 1879 dl. 2, pp. 136-137.
94 Foore 1879 dl. 1, p. 22.
95 Foore 1879 dl. 2, pp. 120 en 123.
96 Boudewijn 2016, pp. 106-112.
97 Foore 1879 dl. 2, p. 116.
98 Margadant 1890, p. 7.
99 Foore 1879 dl. 2, p. 63.
100 Foore 1879 dl. 1, p. 23.
101 Foore 1879 dl. 2, pp. 120, 159-160. Zie ook Margadant 1890, pp. 30-31.
102 Foore 1879 dl. 1, pp. 23 en 62.
103 Foore 1879 dl. 2, p. 70.
104 Foore 1879 dl. 2, p. 2.
105 Foore 1879 dl. 1, p. 24.
106 Foore 1879 dl. 2, p. 2 en 66. De citaten staan op p. 2.
107 Foore 1879 dl. 1, p. 254.
108 Boehmer 2005, pp. 75-85 en Meijer 2005, pp. 128-129, 149 en 153-155.
109 Zie ook Boehmer 2005, pp. 62-71.
110 Margadant 1890, p. 11.
111 Margadant 1890, p. 16.
112 Margadant 1890, pp. 7 en 46. Het citaat staat op p. 46.
113 Margadant 1890, pp. 14-15.
114 Zie noot 51 voor de uitzondering daarop in *Het mooiste meisje aan boord*.
115 Margadant 1890, p. 14.
116 Foore 1879 dl. 2, p. 125.
117 Foore 1879 dl. 2, p. 125.
118 Foore 1879 dl. 2, p. 126. Alle citaten uit deze alinea staan op p. 126.
119 Foore 1879 dl. 2, pp. 126-127.
120 Foore 1879 dl. 1, p. 28.
121 In *Het Mooiste Meisje aan Boord* en in *Naar Atjeh en terug* wordt dit pleidooi echter pas in Indië gehouden.
122 Brooshooft 1886, pp. 219-220.
123 Adinda 1988, p. 35.
124 Vergelijk Boehmer 2015, p. 63.
125 Alberts 1979, p. 11.
126 Zie ook Kemperink 2001, pp. 98-99.
127 Volgens Rosen Jacobson was dat in de historische werkelijkheid ook het geval. Rosen Jacobson 2018, p. 76.
128 Bosma en Raben 2003, pp. 213-214. Overigens gebruiken zij het woord 'Indonesiërs' en niet 'inheemsen'.
129 Cannadine 2001, pp. 8-10.
130 Rosen Jacobson 2018, pp. 37-40 en 44-46.
131 Meijer 2004, p. 27 en Boudewijn 2016, pp. 18-20.
132 Boehmer 2015, pp. 44 en 52.
133 Boemer 2015, pp. 35-37.
134 Zie Poeze e.a. 1986.
135 Bank en Van Buuren 2000, pp. 106-109 en Bosma 2010, p. 209.

Noten bij hoofdstuk 3 Het passagiersschip (1895-1925)

1 Van Wermeskerken 1924, p. 39.
2 In 1892-1893 maakten Marcellus Emants en zijn vrouw een reis om de wereld, waarbij ze ook Ceylon bezochten. Op deze tocht rond de wereld werd wel een groot deel van de route naar Indië afgelegd, maar waarschijnlijk werd de kolonie zelf niet aangedaan. Zie Dubois 1980, pp. 219-220.
3 Rosen Jacobson 2018, pp. 84-85.
4 In Brits-Indië werd de europeanisering al vanaf 1820 ingezet. Rosen Jacobson 2018, pp. 37-39.
5 Bank en Van Buuren 2000, pp. 503-521.

6 Zie Van den Doel 1996, pp. 153-174.
7 Locher-Scholten 1981, p. 176.
8 Termorshuizen 1988, pp. 28-30.
9 Locher-Scholten 1981, p 201.
10 Praamstra 2001, pp. 7-13.
11 Van den Doel 2001, pp. 302-303
12 Bosma 2010, pp. 209-2010.
13 Van den Doel 1996, pp. 215-222.
14 Praamstra 2001, p. 11.
15 Stoler 1991, pp. 425-428.
16 Zie Kemperink 2001, p. 338 en Boudewijn 2016, p. 99.
17 Meijer 2004, pp. 22-24 en 68-79.
18 Stoler 1991, pp. 421, 425-428 en 436-439. Overigens plaatst Bosma een kritische kanttekening hierbij. Hij ziet de omslag in houding veel meer als gevolg van een verandering van de Indische samenleving van een militaire naar een burgerlijke migratie. Bosma 2010, pp. 20-21.
19 Zie Groeneboer 1993, p. 475 en Bosma 2010, pp. 20 en 217.
20 Zie Bosma en Raben 2003, p. 304.
21 De Jong 1998, p. 341.
22 Van den Doel 1996, pp. 190-191, Van Doorn 1994, pp. 11-12. Bosma schrijft overigens dat het aantal jonge Nederlandse geschoolden en hoger opgeleiden dat vertrok naar Azië voor het tweede decennium van de twintigste eeuw niet noemenswaardig steeg. De meeste ingenieurs en artsen waren namelijk al eerder in dienst van het leger naar Indië getrokken. Bosma 2010, pp. 180-181.
23 Bosma 2010, p. 191.
24 Termorshuizen 2011, p. 20.
25 Bosma 2010, pp. 180 en 191.
26 De Jong 1998, p. 345.
27 Bosma 2010, p. 28.
28 Zie Lagendijk 1983, pp. 66-92.
29 Lagendijk 1983, p. 131.
30 Hoven 1919, pp. 40-58.
31 Zie Van Dijk 2007, pp. 402-426 en 498-505.
32 Zie Boehmer 2005, p. 140.
33 Van Dijk 2007, pp. 237-247.
34 Zie Lagendijk 1983, pp. 88-90 en Hogesteeger en Tutert 1995, pp. 71-73.
35 Zie Lagendijk 1983, pp. 82 en 131.
36 Bosma 2010, pp. 187-194 en 217.
37 Zie De Graaff 2017, pp. 199-216.
38 Termorshuizen 2011, pp. 74-75.
39 Zie Groeneboer 1993, p. 475 en Bosma 2010, p. 217.
40 Bossenbroek 1986, pp. 177-188. Tussen 1900 en 1940 gingen ongeveer 22.000 militairen en officieren naar Indië. In 1918 werd de dienstplicht in de kolonie ingevoerd.
41 Alberts 1979, p. 17.
42 Lagendijk 1983, p. 72.
43 http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Kartini. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
44 Mâs Rânoe is vermoedelijk een pseudoniem dat op het Javaans gebaseerd is. 'Mas' is een aanspreektitel en 'Ranoe' betekent 'bergmeer'. De circumflexen zijn waarschijnlijk door de schrijfster bedacht. Met dank aan de javanicus Willem van der Molen voor de vertaling.
45 http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/overduijn.html. Geraadpleegd op 11 juli 2019. Zie ook Hellwig 1997, pp. 53-54.
46 Zie Van den Berg 2001 en Heijns 2016.
47 Men leeft niet ongestraft onder de palmen, zo staat er letterlijk in de roman. Hoven 1919, pp. 21-22.
48 Rob Nieuwenhuys beschreef *De passagiers van "De Rembrandt"* als een roman met personages 'die individueel en in groepjes en allen te zamen een weerspiegeling vormen van een Indische gemeenschap.' Volgens Nieuwenhuys koos Hoven daarmee een onderwerp en een procedé dat al eerder door Indische romanciers en romancières was gevolgd. Zie Nieuwenhuys, 1978, p. 236.
49 https://www.genealogieonline.nl/parenteel-carabain/I3009.php. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
50 http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/bonnema.html. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
51 Nieuwenhuys 1978, p. 302.

52 Stoler 1991, pp. 418-429.
53 Mås Rånoe 1900, pp. 10-11, 25-27.
54 Carbin 1920, p 108.
55 Van Wermeskerken 1924, p. 51.
56 Van Wermeskerken 1924, pp. 37-39.
57 Van Wermeskerken 1924, p. 272.
58 Van Wermeskerken 1924, p. 273.
59 Carbin 1920, p. 122.
60 Carbin 1920, pp. 22-23, 42, 88. Het citaat staat op pp. 22-23 en 42.
61 Carbin 1920, p. 13.
62 Hoven 1919, pp. 23-24.
63 Hoven 1919, p. 39.
64 Hoven 1919, p. 24.
65 Hoven 1919, pp. 24-25.
66 Bosma 2010, p. 189.
67 Hoven 1919, p. 67.
68 Carbin 1920, p. 13 en Van Wermeskerken 1924, p. 262.
69 Sandberg 1914.
70 Van Wermeskerken 1924, p. 261
71 Zie Blaas 2000, pp. 94-110.
72 Bastet 1987, p. 217.
73 Zie De Groot 1994, p. 137.
74 In *Letters to a Young Contrarian* schrijft Christopher Hitchens: 'Freud was brilliantly right when he wrote about "the narcissism of the small difference": distinctions that seem trivial to the visitor are the obsessive concern of the local and the provincial minds. You can, if you spend enough time there, learn to guess by instinct who is Protestant and who is Catholic in Belfast or who is Tamil and is Sinhalese in Sri Lanka. And when you hear the bigots talk about the 'other', it's always in the same tones as their colonial bosses used to employ to talk about them. (Dirty, prone to crime, lazy, very untrustworthy with women and — this is especially toxic — inclined to breed rapidly.)' Hitchens 2005, p. 107.
75 Freud 1939, p. 163.
76 Carbin 1920, p. 7.
77 Bosma 2010, p. 226.
78 Zie bijvoorbeeld Hoven 1919, p. 7.
79 Hoven 1919, pp. 6-7.
80 *De passagiers van "De Rembrandt"* vormt hierop een uitzondering. Een verklaring hiervoor is dat in deze roman slechts Indischgasten als personage voorkomen.
81 Bonnema 1920, pp. 16-20.
82 Stoler 1991, p. 439.
83 Zie Bosma 2010, pp. 193-194 en 218-220.
84 Perelaer 1899, pp. 69-70.
85 Emants 1983, p. 62.
86 Carbin 1920, pp. 93-94.
87 Boudewijn 2016, pp. 105-106.
88 Zie ook Stoler 1991, p. 439.
89 Hoven 1919, pp. 8 en 17-18.
90 Hoven 1919, p. 21.
91 Van den Doel 1996, pp. 121-122.
92 De Jong 1998, pp. 404-406 en Van den Doel 1996, p. 178.
93 Hoven 1919, p. 69.
94 Hoven 1919, pp. 67-73, 177, 193-195.
95 Bonnema 1920, pp. 16-19 en 39.
96 Baay 2008, pp. 62-64 en Nieuwenhuys 1967, pp. 35-36.
97 Bosma 2010, pp. 88-89.
98 Zie Groeneboer 1993, p. 475 en Bosma 2010, pp. 20 en 217.
99 Zie Stoler 1991, pp. 418-447. Zie ook Gouda 2005.
100 Van Wermeskerken 1924, p. 252.
101 Bonnema 1920, pp. 30-65.
102 Hoven 1919, pp. 10-11.
103 Zie Hoven 1919, p. 11.

104 Van Wermeskerken 1924, p. 36.
105 Hoven 1919, p. 67.
106 Hoven 1919, pp. 8-11.
107 Hoven 1919, p. 65.
108 Mâs Rânoe 1900, p. 51-52.
109 Carbin 1920, pp. 75, 78, 161-162.
110 Mâs Rânoe 1900, p. 10.
111 Van Wermeskerken 1924, p. 35.
112 Hoven 1919, p. 31.
113 Hoven 1919, p. 20.
114 Hoven 1919, p. 72.
115 Mâs Rânoe 1900, p 51.
116 Later in de roman maken zij in Indië weer deel uit van de Europese gemeenschap, al blijft er aan hen een smetje kleven.
117 Stoler 1991, pp. 432-433 en Kemperink 2001, pp. 28-29 en 338-339.
118 Brantlinger 2019, pp. 65-85.
119 Stoler 1991, pp. 430-434
120 Boehmer 2005, p. 33.
121 Boehmer 2005, pp. 33-34 en 58-75.
122 Hoven 1919, pp. 194-195.
123 Borel 1906, p. 10.
124 Borel 1906, p. 17.
125 Borel 1906, pp. 12-13.
126 Borel 1906, p. 32.
127 Van Wermeskerken 1924, pp. 37 en 38-39.
128 Van Wermeskerken 1924, pp. 35-36.
129 Van Wermeskerken 1924, pp. 36-37.
130 Van Wermeskerken 1924, p. 50.
131 Van Wermeskerken 1924, p. 28.
132 Van Wermeskerken 1924, p. 262.
133 Carbin 1920, p. 14.
134 Mâs Rânoe 1900, pp. 8 en 22.
135 Boehmer 2005, pp. 75-78.
136 Mâs Rânoe 1900, p. 18.
137 Mâs Rânoe 1900, p. 28.
138 Livingstone 1866, p. 56.
139 Stoler 1991, pp. 430-436.
140 Kemperink 2001, pp. 28-29 en 97.
141 Pattynama 2014. p. 56 en 65.
142 Mâs Rânoe 1900, p. 22.
143 Meijer 2004, p. 74 en Rosen Jacobson 2018, p. 96.
144 Perelaer 1899, pp. 8-9, 104-108, 200, 234, 272-273.
145 Hoven 1919, p. 33.
146 Hoven 1919, p. 35.
147 Hoven 1919, p. 67.
148 Mâs Rânoe 1900, p. 26.
149 Zie Baay 2008, p. 224.
150 Mâs Rânoe 1900, pp. 26-27.
151 Mâs Rânoe 1900, p. 27.
152 Mâs Rânoe 1900, pp. 56-58.
153 Van Wermeskerken 1924, p. 34.
154 Van Wermeskerken 1924, pp. 259-261.
155 Mâs Rânoe 1900, p. 45.
156 Emants 1983, pp. 134.
157 Van Bruggen 1988, p. 168, 172 en 175. De citaten staan op pp. 168 en 172.
158 Zie Kipling 1989, p. 233 voor 'The Ballad of East and West'.
159 D'haen 2001, p. 234.
160 Meijer 2004, p. 27 en Boudewijn 2016, pp. 18-20.
161 Rosen Jacobson 2018, pp. 37-40 en 44-46.

Noten bij hoofdstuk 4 Varende zeepaleizen (1925-1940)

1 De Groot 1994, p. 158.
2 Stoke 1930, pp. 1-2, 68, 145. De citaten staan op pp. 1-2 en 145.
3 Van Wermeskerken 1932, pp. 6-7.
4 Net als in de boeken uit de vorige perioden zijn opmerkingen dat de mailboot een kolonie in het klein is, geregeld in het onderzochte corpus uit 1925-1940 aan te treffen. Zie Stoke 1930, p. 4, 26, 68, 104; Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, p. 17.
5 Van Wermeskerken 1932, pp. 6-7.
6 Zie over Salomonson: Van 't Veer 1999 en 2007, Termorshuizen 2015. Over Van Wermeskerken: Nieuwenhuys 1978, p. 302. In *Bloed en rozen* van Jacqueline Bel, de eerste 'officiële' geschiedenis van de Nederlandse literatuur waarin ruim aandacht wordt geschonken aan Indische letterkunde, komt Van Wermeskerken niet voor en Salomonson alleen als auteur van een boek over de Eerste Wereldoorlog en als slachtoffer van de Tweede Wereldoorlog. Zie Bel 2016, pp. 421, 899-900.
7 Eddy du Perron, Annie Salomons en Madelon Székely-Lulofs worden wel in de hoofdstukken over Indische literatuur van *Bloed en rozen* besproken.
8 Over het algemeen wordt 1929 als jaar gezien waarin de ethische politiek definitief had afgedaan. Zie Fasseur 2012.
9 Van den Doel 1996, pp. 173-174 en 194.
10 Boedi Oetomo (1908) was meer een culturele vereniging, maar Sarekat Islam (1912), Moehammadyah (1912) hadden een islamistisch karakter, zoals de namen al laten zien. Van Niel 1984, pp. 85-86 en Van den Doel 1996, pp. 205-206.
11 Van den Doel 1996, p. 218.
12 De inheemsen naast de in de vorige noot genoemde organisaties onder meer in de PKI (1924) en de PNI (1927). In 1912 werd ook de Indische Partij opgericht, waarvan E.F.E. Douwes Dekker, Mas Tjipto Mangoekoesoemo en Raden Mas Soewardi Soerianingrat de leiding vormden. Douwes Dekker voorspelde het einde van het koloniale bewind en beloofde de Indo-Europeanen een betere toekomst. Uiteindelijk werd de partij verboden. Veel Indo-Europeanen verenigden zich later in het IEV (1919). Ook de witte elite richtte verenigingen op. Zie Van de Doel 1996, pp. 205-210.
13 Locher-Scholten 1981, pp. 182-186.
14 Van den Doel 2011, pp. 282-292.
15 Van den Doel 2011, pp. 239-245.
16 Van den Doel 1996, p. 244.
17 Zie Fasseur 2012, p. 2.
18 Van den Doel 1996, p. 246.
19 Zie Van den Doel 1996, p. 193 en Meijer 2004, p. 27.
20 Tussen 1928 en 1939 werden er 22.329 passagiers vervoerd met de KLM Indië-lijn. Dierikx 1986, p. 180.
21 Van den Doel 1996, pp. 190-193.
22 Van Doorn 1995, pp. 169-196.
23 Bosma 2010, pp. 191-192.
24 Van den Doel 1996, pp. 236-237.
25 Zie bijvoorbeeld De Jong 1998, pp. 507-519 en 528-532.
26 Dit percentage is gebaseerd op de onderliggende getallen van Bosma 2010, p. 217. Met dank aan Ulbe Bosma voor het ter beschikking stellen van deze cijfers.
27 Bosma 2010, p. 29.
28 Zie Praamstra 1997, pp. 268-269.
29 Termorshuizen 2011, pp. 74-75.
30 Lagendijk 1983, p. 133.
31 Zie Stoke 1930 p. 101 en Van Wermeskerken 1932 pp. 6-7.
32 Van der Linden 2010, p 109 en Alberts 1979, pp. 56-62. Zie voor de luxe aan boord van de schepen Alberts 1979, pp. 63-86 en De Groot 1994, pp 125-165. Nico Guns publiceert al jaren onvolprezen boeken over de mailboten uit de eerste helft van de twintigste eeuw. Zie bijvoorbeeld Guns 1999 en 2004.
33 Alberts 1979, p. 85.
34 Van der Linden 2010, p 130.
35 Een term die wordt gebruikt op de achterflap van Alberts 1979.
36 De Groot 1994, p. 29.
37 Bosman 2010, pp. 192-193.
38 Op *Zoutwaterliefde* schreef Melis Stoke met *Patria* een vervolg. Van Wermeskerkens toneelspel *Het handschoentje* uit 1931 was kennelijk zo'n succes dat de schrijver een jaar later op basis van de verhaalgegevens

uit dit toneelstuk de roman *Tropische zoutwaterliefde* schreef.
39 http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/zee. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
40 *De Preanger-Bode* 22-11-1899.
41 http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/salomons en http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/salomons.html. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
42 Zie Termorshuizen 2015 en Van 't Veer 1999 en 2007.
43 Ook in *De reis zonder einde* (1937) van Herman Salomonson speelt de reis naar Indië een belangrijke rol. Maar aangezien zijn werk geschreven onder zijn alias Melis Stoke in het corpus al met twee titels is vertegenwoordigd en *De reis zonder einde* na (her)lezing geen nieuwe of andere inzichten opleverde, is dit boek hier buiten beschouwing gelaten.
44 *De Preanger-bode* 08-11-1921, *De Preanger-bode* 21-08-1922, De Leeuw 2008, p. 47.
45 http://www.damescompartiment.nl/schrijfsters/soewarno.html. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
46 Okker schreef in 2008 een biografie over Madelon Székely-Lulofs. Zie voor haar Indische jaren Okker 2008, pp. 17-100.
47 De Leeuw 2008, p. 38.
48 https://www.dbnl.org/tekst/_jaa003194501_01/_jaa003194501_01_0015.php. Geraadpleegd op 11 juli 2019.
49 *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* 11-03-1945 en *De Telegraaf* 09-04-1981.
50 De Golf van Biskaije is berucht om haar stormen.
51 Snoek 2005 pp. 777 en 780.Volgens Snoek sluit het verhaal nauw aan bij Du Perrons dagboekaantekeningen. Zie voor de publicatiegeschiedenis het nawoord van Kees Snoek op pagina 100 van Du Perron 1990.
52 Du Perron 1990, p. 11.
53 Du Perron 1990, p. 90.
54 Bosma 2010, pp. 217-220.
55 De Groot 1994, pp. 146-158.
56 Van den Doel 1996, pp. 189-194.
57 Stoke 1931, p. 43.
58 Stoke 1930, p. 87.
59 Stoke 1930, p. 26.
60 De Groot 1994, p. 185.
61 Stoke 1930, p. 3.
62 Stoke 1930, p. 104.
63 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, p. 20.
64 Székely-Lulofs 1947, p. 36.
65 Roelofs 1941, p. 90.
66 Székely-Lulofs 1947, p. 65.
67 Stoke 1930, p. 86.
68 Du Perron 1990, p. 38.
69 De Meyier 1938, p. 879.
70 Van Wermeskerken 1932, p. 196.
71 Stoke 1930, p. 184.
72 Coops 1927, p. 146.
73 Du Perron 1990, p. 66.
74 Van Wermeskerken 1932, p. 188.
75 Du Perron 1990, pp. 66-67..
76 Du Perron 1990, p. 79.
77 Stoke 1931, p. 24.
78 Coops 1927, pp. 180 en 182.
79 Stoke 1931, pp. 3-4, 23-24.
80 Stoke 1931, pp. 23-24.
81 Van Steenen 1931, p. 1453.
82 Van Steenen 1931, pp. 1479-1480. Beide citaten.
83 Stoke 1931, pp. 7 en 23. Beide citaten.
84 Stoke 1931, p. 23.
85 Bosma 2010, pp. 19, 227 en 232.
86 Stoke 1930, p. 68. Op p. 1 van de roman heeft de auctoriale verteller al eerder gesproken over de mailboten als 'arken, volgepakt met heterogene, deels verscheurende, deels tamme organismen. ...Mailbooten...'
87 Stoke 1930, p. 26. Zie ook Burgersdijk-Kolkmeijer, 1931, p. 17.
88 *Zoutwaterliefde*, *De andere wereld* en *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo*.

89 Székely-Lulofs 1947, p. 42.
90 De Groot 1994, p. 33.
91 Stoke 1930, p. 7.
92 Stoke 1930 p. 4 en 28. De citaten staan op p. 4.
93 Stoke 1930 p. 5.
94 Du Perron 1990, pp. 85-87.
95 Van Steenen 1931, p. 1461.
96 Zie Stoke 1930, p. 18, Van Wermeskerken 1932, p. 21 en Van Steenen 1931, p. 1464.
97 De Groot 1994, pp. 29-33.
98 Roelofs 1941, p. 116.
99 Stoke 1930, p. 15.
100 Stoke 1930, pp. 15-17. Het citaat staat op pp. 15-16.
101 Van Wermeskerken 1932, p. 74.
102 Székely-Lulofs 1947, pp. 48-49.
103 Stoke 1930, p. 101.
104 Collini 2006, pp. 17, 47-48, 56-57 en 266.
105 Van Steenen 1931, pp. 1453-1454 en 1473.
106 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, pp. 6 en 8.
107 Du Perron 1990, p. 9.
108 Du Perron 1990, pp. 16, 62, 85-87.
109 Du Perron 1990, pp. 70 en 90.
110 Du Perron 1990, p. 89. Dat er hier sprake is van 'witte kaffers' is opmerkelijk gezien het racisme dat in *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo* aan de hier bedoelde passagiers toegeschreven wordt.
111 Van Wermeskerken 1932, p. 84.
112 Turner 2014, p. 27.
113 Du Perron 1990, p. 41.
114 Bosma 2010, pp. 232-235.
115 Stoke 1931, p. 38.
116 Stoke 1930, pp. 16 en 34.
117 De Meyier 1938, p. 877.
118 Van der Hilst 1934, p. 12.
119 De Groot 1994, pp. 153-158. Zie ook Bosma 2010, p. 225.
120 Stoke 1930, p. 68.
121 Bosma 2010, p. 217.
122 Stoler 1991, pp. 425-427. Zie ook Baay 2008, p. 114.
123 Ook in Europa konden ze dat overigens niet of nauwelijks.
124 Dat gold ook voor de Britse situatie. Zie Buettner 2004, p. 5.
125 Van Wermeskerken 1932, p. 72.
126 Stoler 1991, p. 425.
127 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, pp. 15-16.
128 De Meyier 1938, p. 878-880.
129 De Meyier 1938, p. 879.
130 Stoke 1930, pp. 197-198.
131 Stoke 1930, p. 26.
132 Roelofs 1941, p. 37.
133 De Groot 1994, pp. 141-144.
134 Van Wermeskerken 1932, pp. 26-27, 41 en Roelofs 1941, p. 61.
135 Ook De Groot schrijft dat er aan boord veel alcoholische dranken werden gedronken. De Groot 1994, pp. 36 en 154.
136 Roelofs 1941, p. 83.
137 Stoke 1930, p. 71.
138 Van Wermeskerken 1932, pp. 35-36.
139 Van Wermeskerken 1932, p. 5.
140 Van Wermeskerken 1932, p. 9.
141 Stoke 1930, p. 69.
142 Stoke 1930, p. 167.
143 Van Wermeskerken 1932, p. 196.
144 Van Wermeskerken 1932, pp. 195, 236-237. Het citaat staat op p. 195.
145 Van Wermeskerken 1932, pp. 74-75.

146 Du Perron 1990, p. 40.
147 Van Wermeskerken 1932, p. 25.
148 Van der Hilst 1934, p. 21.
149 Van Wermeskerken 1932, p. 195.
150 Du Perron 1990, p. 35.
151 Baker and Stanley 2015, p. 39. 'It's an intermediate ritual phase where people entering an unfamiliar society learn new social rules and develop complex bonds with other initiates. During the voyage (which could be conceptualised as a process of initiation) people's anomalous social position is changed as they leave their old state.'
152 Baker en Stanley 2015, p. 39.
153 Zie voor het verschil tussen reizigers en toeristen Sharpley 1999, pp. 99-104.
154 Stoler in *Carnal Knowledge*: 'rationalized rule, bourgeois respectability and the custodial power of European women to protect their men'. Voor de term 'rationalized rule' gebruikt Stoler verderop 'an increasing rationalization of colonial management'. Stoler 2010, pp. 76-77.
155 Stoler 1991, pp. 428 en 440-441.
156 Salomons 1927, p. 20.
157 Du Perron 1990, p. 60.
158 Van Wermeskerken 1932, p. 48.
159 Van Wermeskerken 1932, p. 50.
160 Van Wermeskerken 1932, p. 50.
161 Van Wermeskerken 1932, p. 69.
162 Van Wermeskerken 1932, pp. 222-223.
163 Salomons 1927, p. 14.
164 Salomons 1927, p. 14.
165 Stoke 1930, p. 87.
166 Van Wermeskerken 1932, p. 50.
167 Székely-Lulofs 1947, p. 65.
168 De Jong 1998, pp. 404-406 en Van den Doel 1996, p. 178.
169 Bosma 2010, p. 216.
170 Salomons 1927, p. 5.
171 Roelofs 1941, p. 21.
172 Roelofs 1941, p. 58.
173 Coops 1927, p. 182.
174 Salomons 1927, p. 15.
175 Salomons 1927, p. 15.
176 Stoler 1991, pp. 423-427, 430, 434 en 440.
177 Boudewijn 2016, pp. 106, 112-113
178 Van Wermeskerken 1932, pp. 17, 200 en 237. Het citaat staat op p. 200.
179 Van Wermeskerken 1932, pp. 17, 32 en 33.
180 Honings 2015, p. 112.
181 Roelofs 1941, pp. 35-36.
182 Székely-Lulofs 1947, p. 65.
183 Rosen Jacobson 2018, pp. 37-61.
184 Buettner 2004, pp. 5-6. Zie voor een overzicht van de ontwikkelingen in de positie van Euraziaten in Brits-Indië, Frans Indochina en Nederlands-Indië Rosen Jacobson 2018, pp. 36-122.
185 Coops 1927, pp. 146-147.
186 Coops 1927, p. 165.
187 Coops 1927, p. 174.
188 Coops 1927, p. 174.
189 Coops 1927, pp. 174-175.
190 Said 2003, p. xvi.
191 P. van der Veur geciteerd bij Boudewijn 2016, p. 66.
192 Bosma 2010, p. 194. Bosma gebruikt hier het woord 'Indonesiërs'.
193 Meijer 2004, pp. 68-76.
194 Namelijk in *Tropische zoutwaterliefde* om aan te geven dat een Indo-Europees personage een 'half Indonesische teint' heeft en 'semi-Indonesisch gezichtje'. Van Wermeskerken 1932, pp. 17 en 33.
195 Coops 1927, p. 140.
196 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, p. 13.
197 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, pp. 13-15. Het citaat staat op p. 14.

198 Burgersdijk-Kolkmeijer 1931, pp. 13 en 18.
199 Coops 1927, p. 173.
200 Coops 1927, p. 173.
201 Coops 1927, p. 174.
202 In de roman wordt na Singapore doorgereisd naar Europa. Veel reizigers gingen over Singapore naar Europa.
203 Coops 1927, p. 140.
204 In de kantlijn van het KITLV-exemplaar van dit boek staat dat de rijke Chinees Oei Tiong Ham heette en de baronesse van haar meisjesnaam Baud. Zie pagina 140 op http://lampje.leidenuniv.nl/KITLV-docs/open/Metamorfoze/Belletrie/MMKITLV03_MB_MMETA1094.pdf.
205 Coops 1927, p. 140, 144-145. De citaten staan op pp. 140 en 144.
206 Vergelijk Meijer 2005, pp. 140-141
207 Zie Meijer 2005, p. 128.
208 Stoke 1930, p. 108.
209 Stoke 1930, pp. 107-108, 113. Het citaat staat op pp. 107-108.
210 Stoke 1930, p. 107.
211 Stoke 1930, p. 250.
212 Du Perron 1990, pp. 43-45.
213 Ook zijn biograaf Kees Snoek is deze mening toegedaan. Snoek 2005, p. 780.
214 Du Perron 1990, pp. 83 en 88-89. Het citaat staat op pp. 88-89.
215 Du Perron 1990, p. 25.
216 Du Perron 1990, p. 84. De cursiveringen zijn van Du Perron.
217 Du Perron 1990, p. 87.
218 Du Perron 1990, p. 62.
219 Boehmer 2005, pp. 152-165 en Meijer 2005, p. 128. Zie voor (voormalige) gekoloniseerden en de kracht van itte representaties ook D'haen 2001, pp. 234-238.
220 Coops 1927, pp. 174-175.
221 Van Doorn 1995, pp. 83-84.
222 Boehmer 2005, p. 65.
223 Soewarsih Djojopoespito (1912-1977) was een van de weinige Indonesische auteurs die dat wel deed. Ze publiceerde één roman in het Nederlands: *Buiten het gareel* (1940).
224 Boehmer 2005, pp. 132-171.
225 Zie Boehmer 2005, pp. 152-159.
226 Boehmer 2005, pp. 62-71.
227 Boehmer 2005, pp. 58-62.

Noten bij Algemene conclusie en discussie

1 Said 1994, pp. 84-90
2 Boehmer 2015, p. 33.
3 Said 1994, p. 78, Boehmer 2005, p. 3.
4 Zie bijvoorbeeld Said 1994, pp. xii-xi en Boehmer 2005, pp. 75-85.
5 Boehmer 2015, pp. 59-61.
6 John M. MacKenzie heeft in een viertal werken laten zien hoe het imperialisme in het 'moederland' werd gepromoot. Zie MacKenzie 1984, 1986, 1995, en 2011.
7 Boehmer 2015, pp. 1-72.
8 Said 1994, p. 76.
9 Boehmer 2015, p. 49.
10 Stoler 1991, pp. 428 en 436-437.
11 Said 1994, p. 95.
12 Deze formulering is ontleend aan Boudewijn 2016, p. 229.
13 Meijer 2004, p. 27 en Bosma en Raben 2004, p. 35.
14 Boudewijn 2016, p. 20.
15 Bosma en Raben 2004, p. 35.
16 Meijer 2004, pp. 25-28 en 388-389.
17 Bosma 2010, pp. 12 en 217.
18 Rosen Jacobson 2018, pp. 37-38 en 59-61.
19 Said 1994, pp. 78-79.

20 Boehmer 2005, pp. 58-62
21 Boehmer 2005, p. 62.
22 Boehmer 2005, 75-85.
23 Zie voor dit fragiele evenwicht Boehmer 2005, pp. 66-67.
24 Boehmer 2005, pp. 62-71.
25 Boehmer 2005, pp. 152-161 en Meijer 2005, p. 128.
26 Said 1994, pp. 31 en 228-229, Meijer 2005, p. 95.
27 Met post-koloniale wordt hier de historische periode bedoeld, d.w.z de periode na het kolonialisme, en niet de postkoloniale analytische methode. Zie Boehmer 2005, p. 3.
28 Deze term is van Stoler. Zie Stoler 2016, pp. 12.
29 Said 1994, p. 81.

Bibliografie

Boeken die behoren tot het geanalyseerde corpus

Adinda (Thérèse Hoven). *Vrouwen lief en leed onder de tropen*. 3e druk. Schoorl 1988 (Indische letteren-reeks nr. 4) [1e druk 1892].

Boëseken, Suzanna Maria. 'Een Huwelijk met den handschoen'. In: Mr. W. van de Poll (red.) *Gelderland: tweemaandelijksch tijdschrift voor Nederlands letterkunde* deel 2. Tiel 1853, pp. 113-176.

Bonnema, Tine. *Over de grenzen*. 's-Gravenhage [1920].

Borel, Henri. *Levens-honger. Eene studie*. Amsterdam [1902].

Beijerinck, H.W. *Het mooiste Meisje aan Boord. Oorspronkelijke roman uit het Indische leven*. Amsterdam 1893.

Brooshooft, mr. P. *Plicht*. Amsterdam 1886 (Premie van 'Het Nieuws van den Dag', jaargang 1886).

Bruggen, Carry van. 'Uitersten'. In: *'n Badreisje in de tropen*. 2e druk. Schoorl 1988 (Indische letteren-reeks nr. 3) [1e druk 1909].

Burgersdijk-Kolkmeijer, P. *Kentering*. Rotterdam 1931.

Carbin, Louis. *De verliefde passagier*. 2e druk. Amsterdam [1931] [1e druk 1920].

Coops, Mr. Willem. *Tropengloed. Van der Meer's Indische ervaringen*. Rotterdam. 1927.

Daum, P.A. *Uit de suiker in de tabak; Hoe hij Raad van Indië werd. Verzamelde romans*. Deel 1. Tekstbezorging en commentaar Gerard Termorshuizen. Amsterdam 1997 [1e druk 1885].

Daum, P.A. *In en uit 's lands dienst. De Van der Lindens c.s.; Mevrouw L. van Velton-van der Linden; H. van Brakel, Ingenieur B.O.W.; Indische mensen in Holland. Verzamelde romans*. Deel 2. Tekstbezorging en commentaar Gerard Termorshuizen. Amsterdam 1997 [1e druk 1886].

Emants, Marcellus. *Op zee*. 3e druk. Utrecht 1983 [1e druk 1899].

Foore, Annie. *De koloniaal en zijn overste*. 2e druk. 's-Gravenhage 1879. 2 delen [1e druk 1877].

Frank, M.C. *Bijna verloren*. Haarlem 1880.

Hilst, M. van der. *De bezoldiging der zonde*……. Amsterdam [1934].

Hoven, Thérèse. *De passagiers van 'De Rembrandt'*. Utrecht [1919].

Java, Melati van. *Hermelijn*. Schiedam 1885. 2 delen.

Margadant, W.F. *Voor drie jaren naar de Oost*. Leiden 1890.

Mâs Rânoe (Elisabeth Overduyn-Heyligers). *Vrouw. Indische roman.* 's-Gravenhage [1900].
Meyier, Fenna de. 'Jonge vrouwtjes naar Indië. (Een gesprek aan boord)'. In: *De Indische Gids* 60, deel II. Amsterdam 1938, pp. 876-880.
Nievelt, C. van. *Onder zeil.* Leiden 1891.
Oort, Petrus van. *Aan wal en aan boord.* 's-Gravenhage 1883. 2 delen.
Ovink-Soer, M.C.E. *In het Zonneland. Indische Roman.* Amersfoort [1898].
Panchaud, G.W.H. *Licht- en schaduwbeelden uit het hedendaagsch Amsterdam. Geschiedkundige Roman.* Amsterdam [1878-1881]. 4 delen.
Perelaer, M.T.H. *Naar den Equator. Met een voorspel: Van pastoor soldaat.* Rotterdam 1884 (*Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen.* Deel 1).
Perelaer, M.T.H. *Op sneê verguld.* Rotterdam 1884 (*Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen.* Deel 3).
Perelaer, M.T.H. *Naar den eindpaal eener loopbaan.* Rotterdam 1885 (*Een kwart eeuw tusschen de Keerkringen.* Deel 4).
Perelaer, M.T.H. *Een wedstrijd op den oceaan.* Amsterdam 1899.
Perron, E. du. *Scheepsjournaal van Arthur Ducroo.* 3e druk. Amsterdam 1990 [1e druk 1943].
Rees, W.A. van. *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier.* nieuwe herz. uitg. Rotterdam [1896]. 2 delen [1e druk 1869].
Roelofs, Jac. *Blinde klippen.* Haarlem [1941].
Salomons, Annie. 'Aan de poort van het Oosten'. In: *Ballingen.* Amsterdam 1927, pp. 5-20.
Spieker, Cornelia. *Reisgenooten. Indisch verhaal.* Leiden 1876.
Steenen, F.I. van. 'Een intermezzo op de "Christiaan Huygens"'. In: *Nederland.* Jaargang 83. Leiden 1931, pp. 1453-1485.
Stoke, Melis. *Zoutwaterliefde. Kroniek van een reis per mailboot.* 2e druk. 's-Gravenhage, 1930. [1e druk 1929].
Stoke, Melis. Patria. *Kroniek van een thuiskomst.* 's-Gravenhage, 1931.
Székely-Lulofs, M.H. *De andere wereld.* 6e druk. Amsterdam/Brussel 1947 [1e druk 1934].
Wermeskerken, Henri van. *Een Indisch Binnenhuisje.* 3e druk. Amsterdam 1932 [1e druk 1924].
Wermeskerken, Henri van. *Tropische zoutwaterliefde. Humoristische roman.* Amsterdam 1932.
Wijk, G.O. van. *Naar Atjeh en terug.* Amsterdam 1894.
Wilsen, F.C. *Naar Europa. Tafereelen uit het leven van Nederlandsch-Indisch-gasten buiten Indië.* Leiden 1871. 2 delen.
Zee, Daan van der. 'Handschoentje'. In: *Het oorlogskind en andere schetsen.* Weltevreden 1925, pp. 86-93.

Secundaire literatuur

Alberts, A. *Per mailboot naar de Oost. Reizen met de Lloyd en de Nederland tussen 1920 en 1940*. Bussum. 1979.

Alexanderson, Kris. *Subversive Seas. Anticolonial Networks across the Twentieth-Century Dutch Empire*. Cambridge 2019.

Alphen, Ernst van. *De toekomst der herinnering. Essays over moderne Nederlandse literatuur*. Amsterdam 1992.

Altena, Marga. 'Een geschiedenis die iedereen kende. Het huwelijk van Mia Cuypers met Frederick Taen (1883-1899)'. In: *Migrantenstudies. Tijdschrift voor Migratie- en Etnische Studies* 2011, pp. 118-144.

Anita. 'Cupido aan boord'. In: *Weekblad voor Indië* 8. Soerabaja 1911, pp. 156-157, 180-181, 204-206, 228-230, 253-254, 277-278, 300-302.

'Ann Stoler discusses her "Carnal Knowledge and Imperial Power" book (2002) in Riprap interview (an interview with Jim Schaefer, The Academic Book Television)'. http://www.youtube.com/watch?v=Mm1QAowgq_A. 2002. Geraadpleegd op 31 mei 2018.

Arnett Jensen, Lene, Jeffrey Jensen Arnett and Jessica McKenzie. 'Globalization and Cultural Identity'. In: Seth J. Schwartz, Koen Luyckx, Vivian L. Vignoles. *Handbook of Identity Theory and Research*. New York 2011, pp. 285-305.

Arps, Arnoud. '"Het land van droomen en dichten." Augusta de Wits feiten en fantasieën over Indië'. In: Rick Honings en Peter van Zonneveld (red.). *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*. Hilversum 2015, pp. 131-140.

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *The Empire Writes Back. Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. London/New York 1999 [1989].

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths and Helen Tiffin. *Post-Colonial Studies. The Key Concepts*. London/New York 2003 [2000].

Baay, Reggie en Peter van Zonneveld (red.). *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*. Utrecht 1988.

Baay, Reggie. *De Njai. Het concubinaat in Nederlands-Indië*. Amsterdam 2008.

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker. 'George Panchaud, zijn romans en zijn geheimen'. In: *De Boekenwereld* 30/2. 2014, pp. 50-55.

Baker, Paul and Jo Stanley. *Hello Sailor! The Hidden History of Gay Life at Sea*. London/New York 2015 (e-book).

Bakker, Nelleke, Rudolf Dekker, Angelique Janssens (red.). *Tot Burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. Hilversum 2006.

Bakker, Nelleke. 'Tot deugd en vreugd. Kinderliteratuur en opvoedingsidealen van de negentiende eeuw.' In: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker, Angelique Janssens (red.). *Tot Burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw*. Hilversum 2006, pp. 49-68.

Bal, Mieke. '"Door zuiverheid gedreven": het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron.' In: Ernst van Alphen en Maaike Meijer (red.). *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam 1991, pp. 122-142.

Bamberg, Michael, Anna de Fina and Deborah Schiffrin. 'Discourse and Identity Construction'. In: Seth J. Schwartz, Koen Luyckx, Vivian L. Vignoles. *Handbook of Identity Theory and Research*. New York 2011, pp. 177-200.

Bank, Jan en Maarten van Buuren. *1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag 2000 (Nederlandse cultuur in Europese context).
Bastet, Frédéric. *Louis Couperus. Een biografie*. Amsterdam 1987.
Beekman, E.M. 'Preface to the Series'. In: Louis Couperus, *The Hidden Force*. Amherst 1985.
Beekman, E.M. *Troubled Pleasures. Dutch Colonial Literature from the East Indies, 1600-1950*. Oxford 1996.
Beets, Gijs, Corina Huisman, Evert van Imhoff, Santo Koesoebjono en Evelien Walhout. *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Rapport no. 64. Den Haag 2002.
Bel, Jacqueline. 'Receptie-onderzoek en literatuurgeschiedenis. De Indische roman als broeierige vrijplaats van de Nederlandse literatuur'. In: *Indische Letteren* 1992, pp. 195-203.
Bel, Jacqueline. *Nederlandse literatuur in het fin de siècle. Een receptie-historisch overzicht van het proza tussen 1885 en 1900*. Amsterdam 1993.
Bel, Jacqueline. '"Mansfield Park" versus de "Camera Obscura": "De familie Kegge" als koloniaal verhaal'. In: Liesbeth Korthals Altes, Dick Schram (red.). *Literatuurwetenschap tussen betrokkenheid en distantie*. Assen 2000, pp. 377-387.
Bel, Jacqueline. *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945*. Amsterdam 2016.
Berry, John W. 'Immigration, Acculturation and Adaptation'. In: *Applied Psychology* January 1997, Vol. 46 (1), pp. 5-34.
Berg, Joop van den. 'Henri Borel (1869-1933). Meer "bedrijver" dan schrijver van de Indisch-Nederlandse letterkunde'. In: *Indische Letteren* 2001, pp. 184-201.
Beyen, Marnix en Johan Verberckmoes (red.). *Humor met een verleden*. Leuven 2006.
Beyen, Marnix en Johan Verberckmoes. 'Humor en collectieve identiteit'. In: Marnix Beyen en Johan Verberckmoes (red.). *Humor met een verleden*. Leuven 2006, pp. 7-31.
Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London/New York 2004 [1994].
Biezen-van der Tang, P. van. 'De Indische wereld van Annie Foore'. In: *Indische Letteren* 1991, pp. 145-160.
Bijl, Paul. *Emerging Memory: Photographs of Colonial Atrocity in Dutch Cultural Remembrance*. Amsterdam 2015.
Blaas, L. 'Luchtpost'. In: G. Hogesteeger (red.). *Naar de gordel van smaragd. de postverbindingen tussen Nederland en Nederlands-Indië 1602-1940*. Den Haag 1995, pp. 81-108.
Blaas, P.B.M. *De burgerlijke eeuw: over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving*. Hilversum 2000.
Boehmer, Elleke. *Colonial & Postcolonial Literature. Migrant Metaphors*. 2nd edition. London 2005 [1995].
Boehmer, Elleke and Sarah De Mul (red.). *The Postcolonial Low Countries. Literature, Colonialism, Multiculturalism*. Plymouth 2012.
Boehmer, Elleke. *Indian Arrivals 1870-1915. Networks of British Empire*. Oxford 2015.
Boer, G.J. de. *Nederlandse Passagiersschepen. Van Mailvaart tot cruisevaart*. Alkmaar [1976].

Boer, Tanja de, Pim Reinders, Rudy Kousbroek e.a. *Schip & affiche. Honderd jaar rederijreclame in Nederland*. Rotterdam 1987.
Bosma, Ulbe en Remco Raben. *De oude Indische wereld. De geschiedenis van Indische Nederlanders 1500-1920*. Amsterdam 2003.
Bosma, Ulbe, Remco Raben en Wim Willems. *De geschiedenis van Indische Nederlanders*. Amsterdam 2006.
Bosma, Ulbe. 'Sailing through Suez from the South. The Emergence of an Indies-Dutch Migration Circuit 1815-1940'. In: *International Migration Review* 41, aflevering 2, 2007, pp. 511-536.
Bosma, Ulbe en Kees Mandemakers. 'Indiëgangers: sociale herkomst en migratiemotieven (1830-1950). Een onderzoek op basis van de Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN)'. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123, aflevering 2, 2008, pp. 162-184.
Bosma, Ulbe. 'The Indo. Class, citizenship and politics in the late colonial society'. In: Joost Coté en Loes Westerbeek. *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities*. Amsterdam 2005, pp. 67-98.
Bosma, Ulbe. *Indiëgangers. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken*. Amsterdam 2010.
Bossenbroek, M.P. *Van Holland naar Indië. Het transport van koloniale troepen voor het Oost-Indische leger 1815-1909*. Amsterdam 1986.
Bossenbroek, M.P. *Volk voor Indië. De werving van Europese militairen voor de Nederlandse koloniale dienst 1814-1909*. Amsterdam 1992.
Bossenbroek, M.P. *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*. Amsterdam 1996.
Boudewijn, Petra. *Warm bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)*. Hilversum 2016.
Boven, Petra van. *Bestsellers in Nederland 1900-2015*. Antwerpen/Apeldoorn 2015.
Brantlinger, Patrick. *Rule of Darkness. British Literature and Imperialism, 1830-1914*. New York/London 1990 [1988].
Brantlinger, Patrick. *Taming Cannibals. Race and the Victorians*. 2nd edition. Ithaca/London 2019 [2011].
Brugmans, I.J. *Tachtig jaar varen met De Nederland 1870-1950*. Den Helder 1950.
Buettner, Elisabeth. *Empire Families. Britons and Late Imperial India*. Oxford/New York 2004.
Bush, Barbara. *Imperialism and Postcolonialism*. Harlow 2006.
Buskes, Chris. *Evolutionair denken. De invloed van Darwin op ons wereldbeeld*. Amsterdam 2006.
Buur, Dorothée. *Persoonlijke documenten Nederlands-Indië/Indonesië*. Leiden 1973.
Campo, J.N.F.M. à. *Koninklijke Paketvaart Maatschappij. Stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel 1888-1914*. Hilversum 1992.
Cannadine, David. *Ornamentalism. How the British Saw Their Empire*. London/New York 2002 [2001].
Clancy-Smith, Julia en Frances Gouda (red.). *Domesticating the Empire. Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville/London 1998.
Collini, Stefan. *Absent Minds. Intellectuals in Britain*. Oxford 2006.
Connell, Raewynn. *Gender*. 2nd edition. Cambridge/Malden 2013 [2009].

Conrad, Frederik Willem. 'Over de doorgraving van de landengte van Suez'. In: W. van der Poll (red.). *De geïllustreerde Almanak*. Leiden 1858, pp. 41-48.
Conrad, Joseph. *Heart of Darkness*. 3rd edition edited by Robert Kimbrough. New York/London 1988.
Coté, Joost en Loes Westerbeek. *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities*. Amsterdam 2005.
Coté, Joost. 'Romancing the Indies. The Literary Construction of Tempo Doeloe'. In: Joost Coté en Loes Westerbeek. *Recalling the Indies. Colonial culture & postcolonial identities*. Amsterdam 2005, pp. 133-172.
Couperus, Louis. *The Hidden Force*. Amherst 1985.
Couperus, Louis. *De stille kracht*. 22e druk. Amsterdam 1988 [1900].
Darwin, Charles. *The Descent of Man and Selection in Relation to Sex*. London 1871 (2 volumes).
Daum, P.A. *Batavia-Amsterdam. Een reisschets*. Met een nawoord door Gerard Termorshuizen. Amsterdam 1989 [1895].
De Mul, Sarah. *Colonial Memory. Women's Travel Writing in Britain and the Netherlands*. Amsterdam 2011.
D'haen, Theo. 'Uit Engeland geboren. Hybriditeit van Shakespeare tot Rushdie'. In: Theo D'haen en Pieter Liebregts. *Tussen twee werelden. Het gevoel van ontheemding in de postkoloniale literatuur*. Leiden 2001, pp. 227-240.
D'haen, Theo en Pieter Liebregts. *Tussen twee werelden. Het gevoel van ontheemding in de postkoloniale literatuur*. Leiden 2001, pp. 227-240.
D'haen, Theo (red.). *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Amsterdam 2002.
Dierikx, Marc. *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen*. Houten 1986.
Dijk, Kees van. *The Netherlands Indies and the Great War, 1914-1918*. Leiden 2007.
Dijk, Yra van, Maarten de Pourcq en Carl de Strycker (red.). *Draden in het donker. Intertekstualiteit in theorie en praktijk*. Nijmegen 2013.
Dissanayake, Wimal and Carman Wickramagamage. *Self and Colonial Desire. Travel Writings of V.S. Naipaul*. New York 1993.
Doel, Wim van den. *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam 1996.
Doel, Wim van den. *Zover de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee*. Amsterdam 2011.
Doorn, J.A.A. van. *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*. Amsterdam 1995.
Dubois, P.H. *Marcellus Emants. Een schrijversleven*. 2e druk. 's-Gravenhage 1980.
Duncan, James and Derek Gregory. *Writes of Passage. Reading Travel Writing*. London/New York 1999.
Etambala, Zana Aziza. 'Lachen met de "zwartjes". Humoristische anekdotes uit koloniale reisverhalen'. In: Marnix Beyen en Johan Verberckmoes (red.). *Humor met een verleden*. Leuven 2006, pp. 87-122.
Fasseur, Cees. 'De nadagen van de ethische politiek'. Amsterdam 2012. https://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Fasseur_C_tcm215-272767.pdf. Geraadpleegd op 31 mei 2018.

Forster, E.M. *A Passage to India*. London 1967.
Foulcher, Keith and Tony Day (ed.). *Clearing a space. Postcolonial readings of modern Indonesian literature*. Leiden 2002.
Frank, M.C. *Een lief blondinetje*. In: *De Indische Gids* 10, deel II. Amsterdam 1882, pp. 248.
Frederiks J.G. en F. Jos. van den Branden. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. 2e omgewerkte druk. Amsterdam 1888-1891.
Freud, Sigmund. *Der Mann Moses und die monotheistische Religion*. Amsterdam 1939.
Gaastra, Femme S. 'Via Egypte naar Indië. Reizen via de "overlandroute"'. In: Peter van Zonneveld (red.). *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*. Amsterdam 1996, pp. 66-85.
Gabriëlse, J. *Uit het schetsboek van Gabriëlse*. De Bilt 1931.
Goldberg, Jonathan. *Racist Culture. Philosophy and the Politics of Meaning*. Cambridge 1993.
Gouda, Frances. *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam 1995.
Gouda, Frances. 'De vrouw in Nederlands-Indië. Van Mestiezencultuur naar Europese cultuur'. In: *Indische Letteren* 2005, pp. 3-11.
Graaf, H.J. de. *Geschiedenis van Indonesië*. 's-Gravenhage/Bandung 1949.
Graaff, Suzanne de. 'Te gast in eigen huis: Indische verlofgangers in Nederland'. In: *Indische Letteren* 2017, pp. 199-216.
Groeneboer, Kees. *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950, een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden 1993.
Groot, Edward P. de. *Varen op de Oost. Incidenten, rampen en nostalgie op de vaart naar Indië*. Alkmaar 1994.
Grüttemeier, Ralf. *Auteursintentie. Een beknopte geschiedenis*. Antwerpen/Apeldoorn 2011 (Reeks Colleges Literatuur nr. 1).
Guns, Nico. *Dempo en Baloeran. De mooiste schepen van het Oosten*. Amsterdam 1999.
Guns, Nico. *Koninklijke Rotterdamse Lloyd. Beknopte geschiedenis van een rederij*. Zutphen 2004.
Guns, Nico. *ms Baloeran. Een beknopte scheepsbiografie*. Zutphen 2007.
Hagen, Piet. *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing*. Amsterdam 2018.
Hall, Stuart. 'Introduction. Who needs identity?' In: Stuart Hall and Paul de Gay. *Questions of Cultural Identity*. Los Angeles/London etc. 1996, pp. 1-17.
Heijns, Audrey. *Translating China. Henri Borel (1869-1933)*. [z.p.] 2016 (Dissertation Leiden University).
Heijveld, Wouter. '"Het leven aan boord is wat men ervan maakt" – Vertier aan boord van de Nederlandse passagiersschepen, 1896-1973'. In: Sjoerd de Meer en Joost Schokkenbroek (red.). *Hoogtij. Maritieme identiteit in feesten, tradities en vermaak*. Zutphen 2013, pp. 87-95.
Hellwig, Tineke. 'Nona Diana, Du Perron en een ritmeester'. In: *Indische Letteren* 1997, pp. 51-68.
Hitchens, Christopher. *Letters to a Young Contrarian*. New York 2005 [2001].

Hogesteeger, G. (red.). *Naar de gordel van smaragd. De postverbindingen tussen Nederland en Nederlands-Indië 1602-1940*. Den Haag 1995.

Hogesteeger, G. en J.W.M. Tutert. 'De Overlandmail'. In: G. Hogesteeger (red.). *Naar de gordel van smaragd. De postverbindingen tussen Nederland en Nederlands-Indië 1602-1940*. Den Haag 1995, pp. 27-49.

Hogesteeger, G. en J.W.M. Tutert. 'De Mails'. In: G. Hogesteeger (red.). *Naar de gordel van smaragd. De postverbindingen tussen Nederland en Nederlands-Indië 1602-1940*. Den Haag 1995, pp. 51-80.

Holslag, Jonathan. *Vrede en oorlog. Een wereldgeschiedenis*. Amsterdam 2018.

Honings, Rick en Peter van Zonneveld (red.). *Een tint van het Indische Oosten. Reizen in Insulinde 1800-1950*. Hilversum 2015.

Honings, Rick. 'Travelling through the Emerals Belt. A Plea for a Post-Colonial Double Perspective'. In: Alexander Reeuwijk (ed.). *Voyage of discovery. Exploring the collections of the Asian Library of Leiden University*. Leiden 2018, pp. 166-177.

Huet, Conrad Busken. *Litterarische Fantasien en Kritieken*. Deel 25. Haarlem [z.j.].

Huisman, Greddy. *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland, 1800-1940*. Amsterdam 2000.

Huisman, Greddy. *Trouwen met de handschoen. Een huwelijk in Indië omstreeks 1890*. Groningen 2008.

Huigen, Siegfried. *De weg naar Monomotapa. Nederlandse representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam 1996.

Huussen, Ida. 'Op weg naar de Gordel van Smaragd. Reizen naar Indië in de negentiende eeuw'. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 31, 2013, pp. 81-88.

Irwin, Robert. *For the Lust of Knowing. The Orientalists and their Enemies*. London/New York 2007 [2006].

Jong, J.J.P. de. *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950*. Den Haag 1998.

Keijzer, Sarah. 'Meedeinen op een zee van liefde. "Love Boat" als maritieme mythe'. In: Sjoerd de Meer en Joost Schokkenbroek (red.). *Hoogtij. Maritieme identiteit in feesten, tradities en vermaak*. Zutphen 2013, pp. 62-71.

Kempen, Michiel van. 'Intertekstualiteit en de postkoloniale literatuurbenadering'. In: Yra van Dijk, Maarten de Pourcq en Carl de Strycker (red.). *Draden in het donker. Intertekstualiteit in theorie en praktijk*. Nijmegen 2013, pp. 287-305.

Kemperink, M.G. *Het verloren paradijs. De literatuur en de cultuur van het Nederlandse 'fin de siècle'*. Amsterdam 2001.

Kemperink, M.G. *Gedeelde kennis. Literatuur en wetenschap in Nederland van Darwin tot Einstein (1860-1920)*. Antwerpen/Apeldoorn 2011.

Kipling, Rudyard. *Complete Verse. Definitive Edition*. New York 1989.

Kloek, Joost en Wijnand Mijnhardt. *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001.

Korsten, F.W. *Lessen in literatuur*. 3e druk. Utrecht/Nijmegen 2009.

Kuitenbrouwer, Maarten. 'Het imperialisme-debat in de Nederlandse geschiedschrijving'. In: *BMGN* 113, aflevering 1, 1998, pp. 56-73.

Lagendijk, A. *Van de Willem III tot de Willem Ruys*. Enschede 1983.

Lagendijk, A. *Schakel tussen twee werelden. Repatriërings- en troepenschepen naar en van Indië, 1945-1951*. Amsterdam 1991.

Lap, B.C.W. *Selamat Djalan. Varen naar de Oost*. Amsterdam/Rotterdam 1980 (Museumpublicatie nr. 1).
Leeuw, Kees de. *Goena-goena en slinkse wegen. Over de Nederlands-Indische/Indonesische misdaadroman*. [z.p.] 2008.
Linden, Bert L.T. van der. *Nou... Tabé dan! De bootreis naar Indië met de Rotterdamse Lloyd en de 'Nederland' tussen 1899 en 1949*. Hilversum 2010.
Livingstone, David and Charles. *Narrative of an Expedition to the Zambesi and Its Tributaries. And of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa (1858-1864)*. New York 1866.
Locher-Scholten, Elsbeth. *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische Archipel, 1877-1942*. Utrecht 1981.
Locher-Scholten, Elsbeth. *Women and the Colonial State. Essays on Gender and Modernity in the Netherlands Indies 1900-1942*. Amsterdam 2000.
Loo, Vilan van de. *Melati van Java (1853-1927). Dochter van Indië*. Den Haag 2016.
Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism*. 2nd edition. London/New York 2005 [1998].
MacKenzie, John M. *Propaganda and Empire. Manipulation of British Public Opinion, 1880-1960*. Manchester/New York 1984.
MacKenzie, John M. (ed.). *Imperialism and Popular Culture*. Manchester/New York 1986.
MacKenzie, John M. *Orientalism. History, theory and the arts*. Manchester/New York 1995.
MacKenzie, John M. (ed.). *European empires and the people. Popular responses to imperialism in France, Britain, the Netherlands, Belgium, Germany and Italy*. Manchester/New York 2011.
Mathijsen, Marita. *Het literaire leven in de negentiende eeuw*. Leiden 1987.
Mathijsen, Marita. *De gemaskerde eeuw*. Amsterdam 2002.
Mathijsen, Marita. *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw*. Nijmegen 2013.
Meer, Sjoerd de en Joost Schokkenbroek (red.). *Hoogtij. Maritieme identiteit in feesten, tradities en vermaak*. Zutphen 2013.
Meer, Sjoerd de en Joost Schokkenbroek. 'De evenaar in zicht: Neptunus laat zich gelden'. In: *Hoogtij. Maritieme identiteit in feesten, tradities en vermaak*. Zutphen 2013, pp. 96-97.
Meijer, Hans. *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*. Amsterdam 2004.
Meijer, Maaike. *In tekst gevat. Inleiding tot de kritiek van representatie*. 2e druk. Amsterdam 2005 [1996].
Meulen, Dik van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. 3e, gecorrigeerde druk. Amsterdam 2002.
Mills, Sara. *Discourse*. 2nd edition. London/New York 2011 [1997].
Missinne, Lut. *Oprecht gelogen. Autobiografische romans en autofictie in de Nederlandse literatuur na 1985*. Nijmegen 2013.
Morrison, *Tony. Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination*. Harvard 1992.
Mulder, A.J.J., H.J. Legemaate, J.G. Nierop en D. Pilkes. *De eeuw van de 'Nederland'. Geschiedenis en vloot van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' 1870-1970*. Zierikzee 2003.

Nieuwenhuys, Rob. *Tussen twee vaderlanden*. 2e druk. Amsterdam 1967.
Nieuwenhuys, Rob. 'Op zoek naar het land van herkomst. 1. De "Indische jongen" Du Perron'. In: *De Gids* 126, deel I. Amsterdam 1963, pp. 126-140.
Nieuwenhuys, Rob. *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden.* 3e druk. Amsterdam 1978 [1972].
Nieuwenhuys, Rob. *Baren en oudgasten. Tempo doeloe – een verzonken wereld. Fotografische documenten uit het oude Indië 1870-1920*. 2e, herziene druk. Amsterdam 1998 [1981].
Nievelt, C. van. 'Een zeestuk'. In *De Gids* 53, deel II. Amsterdam 1889, pp. 1-23.
Nievelt, C. van. *Onder de Palmen. Een keuze uit de Indische verhalen van C. van Nievelt (1843-1913)*. Ingeleid door Joop van den Berg. Utrecht 1983 (Oost-Indische Reeks 1. Onder redactie van Joop van den Berg en Rob Nieuwenhuys).
Noorden, Marie van. 'Een uitreis'. In: *Weekblad voor Indië* 6. Soerabaja 1910, pp. 862-864, 873-876.
Okker, Frank. *Tumult. Het levensverhaal van Madelon Székely-Lulofs*. Amsterdam 2008.
Pattynama, Pamela. *Bitterzoet Indië. Herinnering en nostalgie in literatuur, foto's en films*. Amsterdam 2014.
Paulus, J. e.a. *Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*. 2e druk. 's-Gravenhage/Leiden 1919-1939. 9 delen.
Perron, E. du. *Het land van herkomst*. 13e druk. Amsterdam 1989 [1935].
Poddar, Prem, Rajeev Patke, Lars Jensen. *A Historical Companion to Postcolonial Literatures. Continental Europe and its Empires*. Edinburgh 2008.
Poeze, Harry A., Cees van Dijk en Ingen van der Meulen. *In het land van de overheerser. I: Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht 1986.
Praamstra, Olf. 'De omstreden bloei van de Indisch-Nederlandse letterkunde. Een afbakening van het corpus'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 113, 1997, pp. 257-274.
Praamstra, Olf. 'Verblind door schoonheid. Het Indië van Augusta de Wit'. In: *Indische Letteren* 2001, pp. 2-14.
Praamstra, Olf. *De Nederlandse letterkunde als wereldliteratuur*. Leiden 2008 (oratie).
Praamstra, Olf. 'Het vijandige Indië van Louis Couperus'. In: *Indische Letteren* 2014, pp. 3-27.
Pratt, Mary Louise. *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*. 2nd edition. London/New York 2008 [1992].
Protschky, Susie. *Images of the tropics. Environment and visual culture in colonial Indonesia*. Leiden 2011.
Raben, Remco. *Wie spreekt voor het koloniaal verleden? Een pleidooi voor transkolonialisme*. Amsterdam 2016 (oratie).
Reinke-Kunze, Christine. *Die Geschichte der Reichs-Post-Dampfer*. Herford 1994.
Reyneke van Stuwe, Jeanne. *Vóór zestig jaren...* Amsterdam 1914.
Reeuwijk, Alexander (ed.). *Voyage of discovery. Exploring the collections of the Asian Library of Leiden University*. Leiden 2018.
Rosen Jacobson, Liesbeth. *'The Eurasian Question'. The colonial position and post-*

colonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East Indies and French Indochina compared. Hilversum 2018.
Said, Edward W. *Orientalism*. London 1995 [1978].
Said, Edward W. *Orientalism*. (Reprinted with a new Preface). London 2003 [1978].
Said, Edward W. *Culture and imperialism*. London 1994 [1993].
Salomonson, Herman. *De reis zonder einde*. Amsterdam 1937.
Sandberg, Christoph Georg Sigismund. *Indië verloren, rampspoed geboren*. 's Gravenhage 1914.
Schwartz, Seth J., Koen Luyckx, Vivian L. Vignoles. *Handbook of Identity Theory and Research*. New York 2011.
Schenkeveld-van der Dussen, M.A. (red.). *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993.
Schoonderwoerd, Stijn, Wayne Modest, Ciraj Rassool e.a. *Woorden doen ertoe. Een Incomplete gids voor woordkeuze binnen de culturele sector*. [z.p.] 2018 (een uitgave van Tropenmuseum, Afrikamuseum, Museum Volkenkunde, Wereldmuseum). https://www.tropenmuseum.nl/sites/default/files/2018-06/WordsMatter_Nederlands.PDF. Geraadpleegd op 9 juli 2019.
Schulte Nordholt, Henk. *Een geschiedenis van Zuidoost-Azië*. Amsterdam 2016.
Sharpley, Richard. *Tourism, Tourists and Society*. 2nd edition. Huntingdon 1999.
Sluiter, Willy. *Per Stoomvaart-Mij Nederland naar Java*. [z.p.] 1923.
Snoek, Kees. *De Indische jaren van E. du Perron*. Amsterdam 1990.
Snoek, Kees. *E. du Perron. Het leven van een smalle mens*. Amsterdam 2005.
Speerstra, Uldrik, *Representatie van culturele identiteit in migrantenliteratuur. De Indiase diaspora als case studie*. Leiden 2001.
Spivak, Gayatri. *In Other Worlds. Essays in Cultural Politics*. London 1987.
Spurr, David. *The Rhetoric of Empire. Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*. Durham/London 1993.
Stevenson , Robert Louis. *The Works of Robert Louis Stevenson*. Vol. XVIII. London 1924, pp. 190.
Stoler, Ann Laura. 'De fatsoenering van het imperiale rijk. Ras en seksuele moraal in de twintigste-eeuwse koloniale culturen'. In: *De Gids* 154. Amsterdam 1991, pp. 418-447.
Stoler, Ann Laura. *Race and the Education of Desire: Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham/London 1995.
Stoler, Ann Laura. *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton/Oxford 2009.
Stoler, Ann Laura. *Carnal Knowledge and Imperial Power. Race and the Intimate in Colonial Rule*. 2nd edition. Berkeley/ Los Angeles/ London 2010 [2002].
Stoler, Ann Laura. *Duress. Imperial Durabilities in Our Times*. Durham/London 2016.
Taylor, Jean Gelman. *Smeltkroes Batavia. Europeanen en Euraziaten in de Nederlandse vestigingen in Azië*. Groningen 1988.
Termorshuizen, Gerard. *P.A. Daum. Journalist en romancier van Tempo Doeloe*. Amsterdam 1988.
Termorshuizen, Gerard. 'Protest als pleidooi voor de inlander. Het "ethische principe" in de Indisch-Nederlandse literatuur.' In: *Indische Letteren* 1988, pp. 27-42.

Termorshuizen, Gerard. "'Eén groot Hollandsch burgergezin". Met de mail naar Indië in de jaren 1870-1905'. In: Peter van Zonneveld (red.). *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*. Amsterdam 1996, pp. 90-111.

Termorshuizen, Gerard. *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905*. Amsterdam/Leiden 2001.

Termorshuizen, Gerard. '"Indië is ook in het litterarische eene melkkoe". Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw'. In: Theo D'haen (red.). *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Deel 2. Amsterdam 2002, pp. 98-132.

Termorshuizen, Gerard. *Realisten en reactionairen. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse pers 1905-1942*. Amsterdam/Leiden 2011.

Termorshuizen, Gerard. *Een humaan koloniaal. Leven en werk van Herman Salomonson alias Melis Stoke*. Amsterdam 2015.

Termorshuizen, Gerard en Coen van 't Veer. *Een groots en meeslepend leven. Dominique Berretty – Indisch persmagnaat*. Zutphen 2018.

Thompson, Carl. *Travel Writing*. London/New York 2011.

Turner, Graeme. *Understanding Celebrity*. Los Angeles 2014.

Umaña-Taylor, Adriana J. 'Ethnic Identity'. In: Schwartz, Seth J., Koen Luyckx, Vivian L. Vignoles. *Handbook of Identity Theory and Research*. New York 2011, pp. 791-809.

Van Niel, Robert. *The Emergence of the Modern Indonesian Elite*. Dordrecht/Cinnaminson 1984.

Veer, C.B. van 't. *Naar Indië! De heenreis in fictie*. Leiden 1993.

Veer, Coen van 't. 'Een drijvend zielsziekenhuis. De reis van Holland naar Indië per mailboot in eigentijdse fictie 1870-1940'. In: Peter van Zonneveld (red.). *Naar de Oost. Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*. Amsterdam 1996, pp. 112-147.

Veer, Coen van 't. 'Soesah op een zeereis. Humor in Herman Salomonsons *Zoutwaterliefde*'. In: *Indische Letteren* 1999, pp. 201-215.

Veer, Coen van 't. 'De kronieken van de "koloniale kolonie". De andere Indische romans van Herman Salomonson (Melis Stoke)'. In: *Indische Letteren* 2007, pp. 171-188.

Veer, Coen van 't. '"De duivel hale dat door en door in weelde en luiheid opgegroeide volk." Verindischte Europeanen, een gevaar voor het koloniaal systeem.' In: *Internationale Neerlandistiek* Vol. 54, nr. 1. 2016, pp. 19-31.

Veer, Coen van 't. 'Avonturen op een overtocht. De zeereis tussen Nederland en Indië in jeugdboeken (1835-1945)'. In: *Indische Letteren* 2017, pp. 74-89.

Veer, Paul van 't. *De Atjeh-oorlog*. Amsterdam 1969.

Veer, Paul van 't. *Het leven van Multatuli*. Amsterdam 1979.

Vignoles, Vivian L., Seth J. Schwartz and Koen Luyckx. 'Introduction. Toward an Integrative View of Identity'. In: Seth J. Schwartz, Koen Luyckx, Vivian L. Vignoles. *Handbook of Identity. Theory and Research*. New York 2011, pp. 1-27.

Vuyk, Beb. *Het laatste huis van de wereld*. 2e druk. Utrecht 1941.

Walraven, W. *Brieven. Aan familie en vrienden 1919-1941*. 2e, vermeerderde druk. Amsterdam 1992.

Weaver-Hightower, Rebecca. *Empire Islands. Castaways, Cannibals and Fantasies of Conquest*. Minneapolis 2007.

Wekker, Gloria. *White Innocence. Paradoxes of Colonialism and Race*. Durham 2016 (vertaald als *Witte onschuld. Paradoxen van kolonialisme en ras*. Amsterdam 2018).
Wesseling, Henk. *Europa's koloniale eeuw: de koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919*. Amsterdam 2003.
Wilkama, 'De grenzen over!' In: *De Gids* 55, deel III. Amsterdam 1891, pp. 85-139.
Wit, Augusta de. *De godin die wacht*. Amsterdam [1903].
Witz. 'Een thuisreis'. In: *Weekblad voor Indië* 7. Soerabaja 1910, pp. 27-31, 44-47.
Young, Robert J.C. *Colonial Desire. Hybridity in Theory, Culture and Race*. London/New York 1995.
Zonneveld, Peter van. 'De toekomst van tempo doeloe'. In: Reggie Baay en Peter van Zonneveld (red.). *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*. Utrecht 1988, pp. 7-19.
Zonneveld, Peter van (red.). *Naar de Oost! Verhalen over vier eeuwen reizen naar Indië*. Amsterdam 1996.

Register

Aden 100, 132, 234, 289
Adinda (Hoven, Thérèse)
Alberts, A. 13, 31, 132, 281, 285
Alexanderson, Kris 11
Alphen, Ernst van 284
Altena, Marga 285
Alfoeren (Alfuru) 61
Ambon 92, 104
Amsterdam 89, 92, 111, 129, 194, 196, 227
Anderson-Wood, Jocelyn 12
Anita 283-284
Artis 63, 124
Ashcroft, Bill 26
Astari, Amalia 12
Atjeh (Aceh) 31, 34-35, 89, 92, 93-94, 105, 114, 119
Atlantische Oceaan 33
Azoren 63

Baay, Reggie 286
Baker, Paul 15, 229-230, 281, 298
Balikpapan 158, 235
Bandoeng (Bandung) 12, 140, 199
Bantam (Banten) 75
Batavia (Jakarta) 34, 63, 66, 68, 84, 90, 91, 99, 114, 119, 126, 129, 145, 181, 194, 196, 197, 199, 200, 227, 213, 232, 244, 249, 285
Baud, baronnesse 299
Baud, Elisabeth 155
Beets, Nicolaas (Hildebrand) 21-22
Beijerinck, H.W. 86, 87, 93, 290
Bel, Jacqueline 21-22, 87, 288, 295
Belawan Deli 215
Belt, Femmy van de 12
Berg, Joop van den 39
Berretty, Dominique 319
Bhabha, Homi 16, 79, 288
Bijl, Paul 282
Bittermeren, de 208
Bloem, Marion 284
Boehmer, Elleke 11, 21, 22, 24-25, 58, 74, 75, 85, 96, 100-101, 135-136, 172, 187, 250-251, 255, 256, 264, 265, 272, 276, 281, 289, 300
Boëseken, Suzanna Maria 24, 36
Bombay (Mumbai) 239
Bonnema, Tine 147
Borneo (Kalimantan) 34, 173, 235
Borel, Henri 137, 145
Bosch, Johannes van den 34
Bosma, Ulbe 47, 82, 135, 153, 157, 159, 202, 211, 220, 222, 240, 269, 286, 287, 289, 291, 292, 295, 298
Bosschaart, Bas 12
Bossenbroek, Martin 285
Boudewijn, Petra 27, 43, 71, 72, 122, 237, 267, 269, 287, 291, 299
Bourdieu, Pierre 22
Bouw, Corrie 12
Boven, Erica van 22
Boven-Digoel (Tanahmerah) 193
Brantlinger, Patrick 58, 63, 83, 170-172, 187
Brooshooft, P. 87, 91
Brouwershaven 91
Bruggen, Carry van (Carolina Lea de Haan) 136, 146
Brussel 111

Burgersdijk-Kolkmeijer, P. 199
Buru 14
Buskes, Chris 285
Buur, Dorothée 24
Buyskes, A.A. 34

Caïro 215
Cannadine, David 135
Capellen, G.A.G.Ph. van der 34
Carbin, Louis 146
Celebes (Sulawesi) 34, 64
Ceylon (Sri Lanka) 99, 112, 132, 145, 207, 291
Cheribon (Cirebon) 36
Coenen, Paul 12
Colombo 99, 183, 185, 206, 207, 226, 227, 252
Connell, Raewynn 284
Conrad, Joseph 19, 172, 282, 284
Coops, Willem 197
Couperus, Louis 137, 155

D'haen, Theo 58, 63, 83, 187, 188
Daendels, Herman Willem 33, 34
Darwin, Charles 29-30
Daum, P.A. 87, 90, 92, 106, 109, 113, 283, 288
Deli 141, 161, 199, 215, 234-235
Den Haag 67, 76, 91, 110, 238
Den Helder 38
Depok 12
Djeddah (Jeddah) 129
Djojopoespito, Soewarsih 299
Doel, Wim van den 202
Doorn, J.A.A. van 252
Douwes Dekker, E.F.E. 140, 295
Douwes Dekker, Eduard (Multatuli)
Dröge, Philip 290

Eeden, Frederik van 137
Eldering, Peter 12
Elout, C.Th. 34
Emants, Marcellus 137, 145, 291
Equator (Evenaar)
Eshuis, Erik 8, 9, 12
Evenaar (Equator/Linie) 40-44, 49, 72, 82, 95, 96, 99, 132, 209, 264, 266, 275
Eyre, Jane 22

Fanon, Frantz 16
Fernhout-Salomonson, Netje 12, 251
Foore, Annie (Françoise IJzerman-Junius) 90, 108, 111, 121, 289
Frank, M.C. 38
Freud, Sigmund 157, 293

Gabriëlse, J. 229, 245
Genua 14, 89-90, 146, 195, 196, 199, 203, 210, 211
Gibraltar 123
Golf van Biskaje 195-196, 200, 296
Goudkust (Ghana) 34
Graeff, A.C.D. de 194
Greig, James 261
Greive, J.C. 115
Griffiths, Gareth 26
Grol, Annerieke van 12
Groot, Edward P. de 112, 117, 202, 221, 285, 297
Guns, Nico 11, 295

Haan, Carolina Lea de (Carry van Bruggen)
Haasse, Hella S. 13
Hatta, Mohammed 193, 194, 197
Henegouwen 217
Hildebrand (Beets, Nicolaas)
Hilst, M. van der 200
Hitchens, Christopher 293
Honings. Rick 11, 283
Houten, Hans van den 12
Houtman, Cornelis de 281
Hoven, Thérèse (Adinda) 13, 87, 92, 137, 146, 283, 288, 292
Huigen, Siegfried 283
Huisman, Greddy 52-53, 287
Huizer, André 12

IJzerman, Jan Willem 90
IJzerman-Junius, Françoise (Annie Foore)
Indische Oceaan 33, 100, 138, 171, 189, 201, 207, 226, 227

Jacobs, Irene 12
Jamestown 80
Java 12, 20, 34, 35, 36, 38, 46, 47, 59, 61, 66, 71, 91, 92, 93, 116, 140, 142, 193, 194, 197, 200, 238, 243
Java, Melati van (Marie Sloot) 91, 288
Jonge, B.C. de 194, 244

Kaap de Goede Hoop 8, 31, 33, 35, 36, 85, 87, 96, 123, 142, 187, 196, 285
Kaapstad 39
Kamp, Hans van der 12
Kanaal, Het (The Channel) 77
Kartini, Raden Adjeng 144
Kemperink, Mary 28, 29, 170, 284
Kipling, Rudyard 18, 172, 186
Kock, Paul de 43
Kokoseilanden 57
Kousbroek, Rudy 14
Kromhout, W. 141
Kruyt, J.A. 90

Lagendijk, A. 31
Lessing, Doris 284
Linie (Evenaar)
Lion Cachet, C.A. 141, 195
Livingstone, David 177
Lodder, Fred 12
Londen 34, 136
Loo, Vilan van de 288

MacKenzie, John M. 283, 299
Makassar 197
Malta 94, 108
Mangoenkoesoemo, Mas Tjipto 295
Manullang, Rianti 12
Margadant, W.F. 92, 289
Marseille 79, 90, 92, 106, 129, 146, 173, 193, 195, 196, 210, 249
Mata Hari (Zelle, Margaretha) 32
Mâs Rânoe (Overduijn-Heyligers, Elisabeth) 145, 292
Medan 197
Meijer, Hans 240, 269, 284
Meijer, Maaike 14-15, 27, 75, 76, 250, 284
Messina 150
Meyier, Fenna de 200
Middellandse Zee 35, 94, 100, 151, 186, 209, 231
Molen, Willem van der 292
Molukken (Maluku) 34, 61, 114
Morrison, Tony 284
Mul, Sarah De 27
Multatuli 23-24, 109, 138, 140, 250 (Douwes Dekker, Eduard)

Nastiti, Putri 12
'Nederland' (SMN) (Stoomvaart Maatschappij 'Nederland') 20, 88, 141, 185, 208
Nieuwenhuys, Rob 13-14, 15, 24, 26, 39, 45, 52, 81, 82, 105, 108, 282, 292
Nievelt, Carel van 39, 57
Noordzeekanaal 89, 205

Oei Tiong Ham 299
Oevelen, Rob van 12
Okker, Frank 296
Onel-Flapper, Susan 11
Oort, Petrus van 38
Overduijn-Heyligers, Elisabeth (Mâs Rânoe)
Ovink-Soer, Marie 144

Padang 197
Panamakanaal 142
Panchaud, G.W.H. 38
Parijs 111, 178, 179
Pasoeroean (Pasuruan) 200
Pattynama, Pamela 20, 177
Perelaer, M.Th.H. 38-39, 56, 87, 91, 137, 145, 283, 288
Perron, E. du 192, 201, 218, 250, 272, 283, 295, 296
Pilkes, D. 100
Point de Galles (Galle) 99
Ponsen, Dirk 12
Port Said 95-101, 132, 143, 149, 151, 197, 198, 205, 226, 227,232, 233, 236, 239, 252, 266, 289
Port Soedan 228

Potter, Bernard 282
Praamstra, Olf 11, 288
Pratt, Marie Louise 15, 17, 81, 282
Preanger 199, 224
Protschky, Susie 282

Raben, Remco 82, 135, 269, 286, 287, 291
Raffles, Thomas Stamford 34
Rees, W.A. van 37, 283
Reyneke van Stuwe, J. 283
Rode Zee 99, 101, 149, 206, 207, 237
Rodmell, Harry 257
Roelofs, Jac. 200
Rosen Jacobson, Liesbeth 135, 239, 269, 282, 291
Rotterdam 12, 41, 89, 196, 197, 231, 289
Rotterdamse Lloyd (RL) 88, 89, 90, 141, 226, 258, 259, 260, 261, 289
Rovers, Jos 260

Sabang 147, 227, 231-232
Said, Edward 16, 20-23, 28, 240, 263, 264, 267, 270, 273, 276, 282
Salomons, Annie 192, 197, 230, 295
Salomonson, Herman (Melis Stoke) 11, 191, 192, 198, 246, 251, 283, 295, 296
Salomonson, Annie 251
San Francisco 285
Schreuder, Sytske 12
Semaoen 247
Semarang 91, 123
Simon Artz (warenhuis) 239
Singapore 146, 197, 199, 207, 208, 244, 246, 249, 289, 299
Sint-Helena 38, 67, 79, 80, 81
Sjahrir, Sutan 193, 194
Sloot, Marie (Java, Melati van)
Sluiter, Willy 20, 185, 208
Snoek, Kees 201, 296, 299
Soerabaja (Surabaya) 91, 126, 146, 151, 199
Soerianingrat, Raden Mas Soewardi 295
Soewarno, Mas Gond 199
Soewarno-van der Kaaden, J.C. (Steenen, F.I. van)
Spieker, Cornelia 38
Spier, Jo 262
Spivak, Gayatri 16
Springer, F. 13
Spurr, David 284
Stanley, Jo 15, 229-230, 281, 298
Stavast, Wilna 288
Steenen, F.I. van (Soewarno-van der Kaaden, J.C) 199
Stevenson, R.L. 172
Stoke, Melis (Salomonson, Herman)
Stoler, Ann Laura 18, 43, 58, 63, 83, 148, 159, 163, 170, 172, 177, 222, 230, 236, 286, 298
Stoomvaart Maatschappij 'Nederland' ('Nederland')
Straat Soenda (Selat Sunda) 57, 75
Suez 9, 35, 96, 98, 101, 132, 135, 150, 254, 289
Suezkanaal 11, 31, 34, 35, 44, 87, 88, 89, 91, 94-101, 109, 117, 121, 120, 123, 125, 131, 132, 134, 133, 135, 136, 137, 149, 151, 167, 186, 205-207, 208-209, 226, 252, 253, 264, 266, 268, 275, 281, 285, 289
Sukarno 141, 144, 193, 194, 197
Sumatra 34, 117, 141, 161, 173, 231, 244
Suprihatin, Christina 12
Székely-Lulofs, Madelon 192, 199, 295, 296

Tandjong Priok (Tanjung Priok) 14, 89, 196, 201, 204, 227, 231
Termorshuizen, Gerard 12, 288, 319
Texel 78
Tiffin, Helen 26
Toeban (Tuban) 38

Unterthiner, S. 64

Veer, Bas van 't 12
Veer, Marc van 't 2, 12
Veer, Peter (P.B.) van 't 2, 12
Veer, Peter (P.E.) van 't 2, 12
Veer-Verbeem, Miep van 't 2, 12

Voorden, Marie van 283
Vuyk, Beb 14

Werkhoven, Joek van 12
Werkhoven, Niels van 12
Wermeskerken, Henri van 13, 137, 147, 191, 192, 199, 283, 289, 295
Werumeus Buning, A. 90
Who, Doctor 2
Wijk, G.O. van 93
Wilkama 289
Wilhelmina 138
Wilsen, F.C. 36, 49, 283, 285
Witz 283-284
Wonosari 38

Zee, Daan van der 197, 231
Zelle, Margaretha (Mata Hari)
Zijlmans, Govert 12
Zikken, Aya 284
Zonneveld, Peter van 12
Zuidelijke Oceaan 33
Zuijderhoudt, Jan 12

Curriculum vitae

Cornelis Bastiaan (Coen) van 't Veer werd op 12 augustus 1968 geboren in Zierikzee. In de jaren 1980-1986 doorliep hij het vwo aan De Lage Waard in Papendrecht. Vanaf 1988 studeerde hij Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit Leiden. In 1993 studeerde hij af op fictie over de reis per mailboot van Nederland naar Nederlands-Indië. Na in 1994 bureaumedewerker op de sportredactie van Radio Rijnmond in Rotterdam te zijn geweest, werkte hij van 1994 tot 1996 bij Boekhandel Vos & Van der Leer in Dordrecht. Als docent Nederlands was hij van 1996 tot 2010 verbonden aan het Farelcollege in Ridderkerk. Vanaf 2010 tot heden werkt hij in die hoedanigheid op Sg Spieringshoek in Schiedam. Tussen 2012 en 2014 was hij gastonderzoeker aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden. In 2013 kreeg hij de NWO Promotiebeurs voor leraren om zijn proefschrift *De kolonie op drift* te schrijven. Zijn promotieonderzoek deed hij van 2014 tot en met 2019 bij Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS) aan de Universiteit Leiden. Samen met Gerard Termorshuizen publiceerde hij in 2018 onder de titel *Indisch leven in Den Haag, 1930-1940* vijftig columns van Herman Salomonson uit *De Indische Verlofganger*. In datzelfde jaar verscheen *Een groots en meeslepend leven: Dominique Berretty – Indisch persmagnaat* dat hij eveneens met Gerard Termorshuizen maakte.

De mailboten die in de periode 1850-1940 tussen Nederland en Nederlands-Indië voeren, vormden een microkolonie: een gecomprimeerde versie van de koloniale samenleving. Tijdens de zeereis zaten witte nieuwkomers, ervaren reizigers en het inheemse (scheeps)personeel gedurende meerdere weken onder wisselende weersomstandigheden op een beperkte oppervlakte met elkaar opgescheept. Geen wonder dat er veel romans en korte verhalen zijn geschreven over het leven aan boord, verhalen vol extreme emoties, harde botsingen en bijzondere lotsverbindingen.

Aan de hand van een analyse van 43 reisverhalen laat Coen van 't Veer zien hoe in de *contact zone* van het schip de koloniale identiteit wordt gerepresenteerd en geconstrueerd. De idealen die hierbij een rol spelen, bewegen mee op de golven van het koloniale politieke getij. Op subtiele wijze laten deze koloniale mechanismen nog steeds hun sporen na in onze postkoloniale samenleving.

Coen van 't Veer

DE KOLONIE OP DRIFT

9 789087 048259